

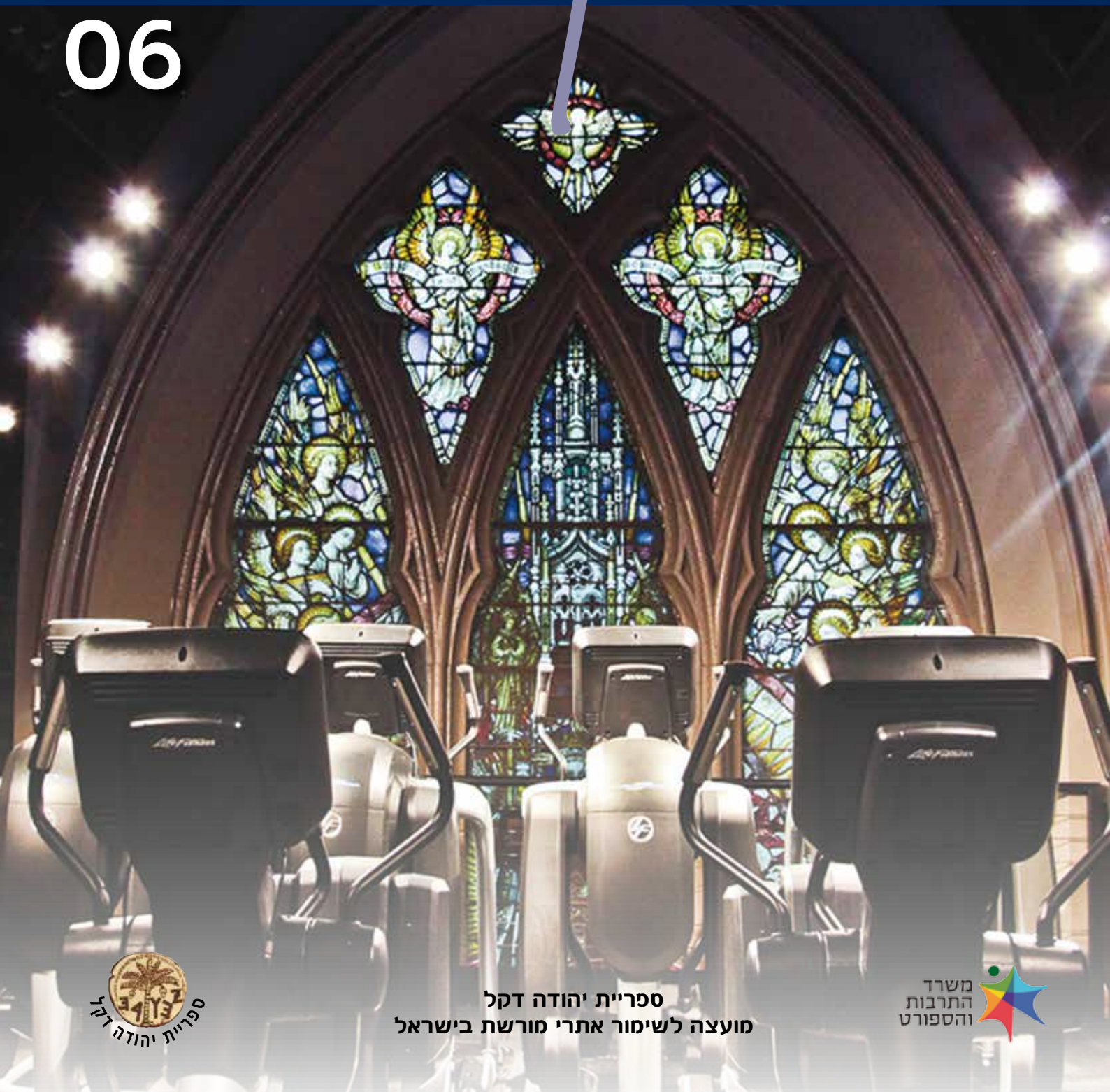
מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

אתרים

המשכן

כסלו תשע"ז, דצמבר 2016
www.shimur.org.il

06

ספריית יהודה דקל
מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

שדרות רוטשילד שלו

יהודה דקל | 1929-2008

יהודה דקל ביקר לא אחת בבית זה וגילה בתצוגותיו את עלילות הפלמ"ח, זרוע המחץ של ההגנה, שהוא היה חבר פעיל בו ולחם במסגרתו במלחמת תש"ח. שני הבתים שנזכרו הם דוגמה לשימוש אותנטי בעברם למען ההווה והעתיד. בהיכל העצמאות יישמרו ויונצחו הן החפצים הן האירועים הקשורים לראשית תל אביב ולהכרזת העצמאות. בית אליהו משמר את זכרו של גולומב ואת פועלה של ההגנה, שממנה קם והיה צה"ל. עם הבתים הנוספים בשדרות ששומרו, או שנמצאים בתהליך שימור ונוצק בהם תוכן חדש, נמנים בית לוי ובית אנגל. בית לוי (שדרות רוטשילד 46) הוקם ב-1924 לפי תכנונו של האדריכל יהודה מגידוביץ', והוא מייצג את הסגנון האקלקטי של "תל אביב הקטנה". הבית, שבו שכנה שגרירות ברית המועצות, שוחזר ושופץ, ובין קירותיו מתקיימת פעילות תרבותית וחברתית. בית אנגל (שדרות רוטשילד 84) הוא הבניין הראשון בתל אביב שנבנה על עמודים (1933) - פרי תכנונו של זאב רכטר. הבניין נמצא בשיפוץ, והובטח כי בבית המלון שעתיד לפעול בו תישמר חזיתו ההיסטורית.

הנה כי כן עבר, הווה ועתיד בשדרות רוטשילד, 75 שנה לאחר שהילד יהודה דקל עבר להתגורר בקרבנות.

www.idekel.co.il

יהודה דקל, מ"האבות המייסדים" של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והיו"ר הראשון שלה, נפטר לפני תשע שנים בגיל 79. הוריו, דודיו וסבתו היו **מראשוני המושבה הרצליה**, והוא חי בה עד גיל 12. בשנת 1941 עבר עם אמו לתל אביב והתגורר ברחוב יבנה, סמוך **לשדרות רוטשילד**. השדרות היו מגרש המשחקים שלו ושל חבריו, מקום פעילות שבט הצופים שאליו השתייך, והוא נהג לספר שאפילו הרומן הראשון שלו היה תחת עצי השדרה. מעניין מה הוא היה חושב ואומר כיום, כשנושא השימור שכה היה קרוב ללבו מהווה גורם חשוב ומשפיע יותר ויותר. הוא היה בוודאי מרוצה מההתקדמות, ובה-בעת מצר על תכניות ורעיונות שטרם באו לידי מימוש.

שדרות רוטשילד בתל אביב, לאורך של קרוב לשני קילומטרים, יכולות לשמש דוגמה למתחם שלם של שימור. הימצאותן בלב העיר הסואנת ותפקודן כ"ריאה ירוקה" הן כשלעצמן תרומה חשובה הן לעיר הן למורשתה. דומה שתל אביב ללא שדרות רוטשילד לא תהיה אותה תל אביב. הן עדות לסיפורה ההיסטורי ולהתפתחותה, אך גם לזהותה העכשווית.

מי עדיין זוכר שראשיתן של השדרות נבעה מ"ברירת מחדל"? כשיושרו דיונות החול, עוד לפני הקמת הבית הראשון ב"אחוזת בית", נשפך החול העודף לגיא רחב שלא ניתן היה לבנות בו. מה לעשות? הוחלט להקים במקום "בולוואר", מעין גן ציבורי מוארך שנמתח לאורך של פחות ממאתיים מטרים, עד רחוב נחלת בנימין של ימינו. עם השנים הלכה השדרה והתארכה עוד ועוד צפונה.

לאורך השדרה מצויים לא מעט בתים היסטוריים, ולכל אחד מהם תרומה משלו, הן ברמה הלאומית הן ברמה המקומית. להלן ארבע דוגמאות:

בשדרות רוטשילד 16 ניצב ביתם המקורי של צינה ומאיר דיזנגוף. בו שָׁכַן בתחילה מוזיאון תל אביב לאמנות שייסד מאיר דיזנגוף, ובו הוכרז בטקס חגיגי על הקמת מדינת ישראל. ל**יהודה דקל** היה קשר אישי לבית שכן חותנו, **אליהו דובקין**, "שר העליה", נמנה עם 37 החותמים על מגילת העצמאות. הבניין יעבור בזמן הקרוב שיפוץ מלא תוך שימור מחמיר, וייפתח מחדש, בכל קומותיו, כהיכל העצמאות.

במרחק כמה מטרים ממנו, בשדרות רוטשילד 23, שוכן בית אליהו - המוזיאון והארכיון לתולדות ה"הגנה". בבית זה, שהוקם בראשית ימי תל אביב על-ידי איש ביל"ו **יעקב שרתוק**, התגוררה בשנים שלאחר מכן משפחת שרתוק-גולומב. כאן היה, למעשה, מטה ההגנה, שכן ראש הארגון, אליהו גולומב, ניהל חלק גדול מפעילותו מביתו.

אתרים האלטיין

עורכת: פרופ' עירית עמית-כהן
עורכת משנה: עידית מי-דן
עוזר לעורכת משנה: עירד צפיר
מערכת: פרופ' אדריכל סעדיה מנדל (יו"ר), עמרי שלמון, חומי נובנשטרן
עריכת לשון: נירית איטינגון
תרגום לאנגלית: תמר ברקוביץ
עיצוב גרפי: סטודיו ליידי מק
הגהות: יובל הלפרין
הפקה: P.M.I. - ניב עמיר

בשער: כנסיית לחם הקודש בניו יורק שהפכה למועדון כושר. באדיבות DavidBartonGym
שער אחורי: נוף תרבות. צילום: עירית עמית-כהן.

שמה של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל עבר כמה גלגולים. בצד השם הנוכחי יופיע בגיליון גם הקיצור "המועצה לשימור אתרים"

ISSN 2519-6057

ספריית יהודה דקל
מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממורשת החברה להגנת הטבע, מקוה ישראל 5891000. טל' 03-5059197
shimur@shimur.org.il | www.shimur.org.il

■ דבר העורכת ■

תפקיד משמעותי ייעוד או מטרה מובחנים של גורם כלשהו, תפקוד פירושו פעולה, משימה (function). **אתרים - המגזין מס' 6** מתמקד הפעם ביחסים בין השניים ובאופן ביטויים בנכס מורשת תרבותית בנויה. בתהליך הכרזתו של נכס מורשת תרבותית חוזר ועולה הדיון ביחסים בין שני אלה בשני שלבים כרונולוגיים: הראשון, בעת המיון והבחירה של הנכס התרבותי הראוי להיכלל ברשימת שימור ועקב כך לזכות בעשייה שימורית - בפעילות שתמנע את התדרדרותו של הנכס ותשמר את ערכיו. השני, לאחר שהנכס זכה להכרה רשמית, יוצב ושומר, ונדרשת החלטה על אופן השמשתו.

בשלב הראשון לתפקיד יש ביטוי בבחינת הערכים ההיסטוריים, התרבותיים, העיצוביים, החברתיים והפוליטיים שהם הבסיס לשיקולי ההעדפה מי מבין הנכסים ראוי להיכלל ברשימת מורשת תרבותית. בשלב זה הצידוק להישרדותו של הנכס הוא הערכים שהוא מייצג. ואכן, בתפקידיו הייצוגיים של הנכס נכללים החשיבות לחשוף באמצעות נושאי עבר (אירועים היסטוריים, דמויות, תפיסות עולם, אורחות חיים, המצאות וטכנולוגיות); חלקו בהדגשת ייחודו של מקום ועל-ידי כך עיצוב זהות מקום; קידום אינטרס - פוליטי וכלכלי; יצירת חוויה; ביטוי לרעיונות חברתיים וקהילתיים. התפקוד, סוג הפעילות שיצורף לנכס, גם אם נשקל, בשלב זה של שיקול דעת הוא נדחק מבחינת חשיבותו ומעמדו.

בשלב השני התפקוד משנה את מעמדו, וברבים מהמקרים הוא הופך לגורם המרכזי בדיון כיצד לדאוג להישרדותו של הנכס לאורך זמן. מרכזיותו זו נשענת על הגישה כי נכס מורשת תרבותית יתקשה לשרוד לאורך זמן ללא פיתוח. הפיתוח משמעותו כלכלית, ומשום כך הוא נמדד פעמיים - בחישוב עלויות השימור והתחזוקה של הנכס לאורך זמן, ובאפשרות לנצל את הנכס המשוקם לפעילות כלשהי. בשלב זה הדיון בתפקידים הייצוגיים נדחק, ויקרה לא פעם ששוליותו זו יוצרת חשש לפגיעה בערכי הנכס.

כדי לא להעדיף את התפקוד על פני תפקידיו הייצוגיים של הנכס, ולהפך - להימנע לחלוטין מפיתוח, נדרש איזון. ואכן גיליון זה מגיש לקהילת השימור מגוון כתבות שבהן חושפים חוקרים, מומחים, פעילי שימור ומנהלי אתרים דילמות ותהיות ופתרונות הקשורים לשמירת איזון זה.

קרו מטרני ועדי סלע וינר חוקרות את השינויים שחלו בבתי תפילה ששינו ייעוד והפכו למועדוני כושר. לכאורה שני תפקודים שבמהותם רחוקים מאוד זה מזה, אך עם זאת לשניהם גרעין משותף: התפקוד שנבחר עבור הנכס, בעבר ובהווה, הוא תלוי תקופה, רצונות וצרכים של קהילות. לולא נבחר, הנכס היה נמחק מהנוף. **רוני לפר הולנברג** מתארת את תולדותיו של אתר המייצג מורשת תעשייתית; מתחם שנכסיו ורנקולריים (עממיים), שהוא סוכן זיכרון של פרק היסטורי בתולדות מדינת ישראל. מצבו הפיזי הטוב ומיקומו של האתר, במרחב הצמא לתעסוקה כלכלית, מצדיקים את פיתוחו כאתר תיירות. **גרסיאלה וקרט ואייל מינס** מתמקדים בנכס ורנקולרי גם כן, בסילו ששינה את ייעודו החקלאי והפך למרכז מוזיקה. נכס ורנקולרי נוסף מוצג במאמרם של **איציק שוויקי ואבנר אופק**, הדנים ברפת שתפקודה ההיסטורי השתנה. במאמרם מובלטים הערכים ההיסטוריים והעיצוביים ומתואר תהליך השימור, אלא שהמרחק בין התפקוד ההיסטורי לתפקוד החדש מעורר תהיות. **מעוז עזריהו** חוזר גם הוא לנכס הורנקולרי ומזכיר את מעמדם של מגדלי המים ואת חלקם בעיצוב הנוף הציוני. מגדלים אלה, נוסף לתפקידם הייצוגי, מזמינים פיתוח התואם את נפחם ואת הבולטות שלהם בנוף.

בנכסים ורנקולריים דנה גם **נעמה שבתאי-ציזר**, המתמקדת בשיכון הציבורי, בשורות של בניינים שנבנו בשנות החמישים כדי לספק את צרכי העלייה ההמונית, אך גם לבטא אידאולוגיה ציונית ותפיסות עולם עיצוביות, תכנוניות וחברתיות. גם כיום הבניינים הם חלק מהנוף היישובי, אך ערכותם נשכחה, והאפשרות לשלבם בפרויקטים של התחדשות עירונית איננה מובאת בחשבון. בית מגורים ששינה את ייעודו הוא הנושא המרכזי במאמרו של **אמנון בר אור**. הכותב מתעד את הליך שימורו של בית מני, שהפך לבנק, וחושש מפגיעתו של התפקוד בערכי המבנה השמור. כדי להתמודד עם החשש הוא מציע לצרף הוראות שמתמקדות בתחזוקת השימור.

סיגל דוידי מתארת את תולדותיו של חצי האי הירקוני, את מתחם נמל תל אביב בימי תפארתו, עת שימש לתערוכות ולידידי מזרח. היא סוקרת את השינויים שחלו במעמדו, את ההשלכות על התפקודים שהתפתחו בו ואת התחדשותו בעקבות החלטה להתאים לו תפקודים התואמים את מעמדו החדש - מרחב פתוח לצורכי פנאי. ניתוח של מתחם, הסיפור ההיסטורי, הייחוד העיצובי והשינוי התפקודי מתקיים גם במאמרם של **שמואל הר נוי וגלי גלעדי**, הן בבתי חולים בצפת. שם מתחדד הדיון במשמעויות הציבוריות של התפקוד הנבחר. **נאור מימר** מתאר גם הוא את תהליך השימור של מתחם, חוות שלם ("הזרע"), ומדגיג את ערכיה ההיסטוריים בתפקודה החדש - מרכז ביקור בפארק אקולוגי המקנה ערכים חינוכיים עכשוויים לציבור רחב. **צפרי פיינהולץ** מפרט את ערכיה ההיסטוריים של שכונת הדר בחיפה, שכונה שבניינה התייחדו בסגנונם המודרני ובמהלך השנים מצבה הפיזי התדרדר. כיום זוכה העשייה השימורית בשכונה לתפקיד חדש, מנוף לשיתוף ציבור ולחזיון חוסנה של הקהילה המתגוררת בה. חיפה זוכה למאמר נוסף במאמרה של **עיינבר דרוו לקס**, המתארת את מוזיאון העיר חיפה ומציגה את ההתלבטויות בבחירת התפקודים - התערוכות, הנושאים והמסרים - התואמים את המבנה הטמפלרי. הדיון בנכס מורשת תרבותית ובתפקודו כמוזיאון נמצא גם במאמרה של **אורה פיקל-צברי**, המתמקד במוזיאון חצר היישוב הישן שבכניסה לעיר העתיקה בירושלים. המבנה שימש בעברו בית מגורים, ושימוש זה לצד חזונו, מתארו וחפצו תורמים לתפקוד המוזיאלי-חינוכי שנבחר עבור הבית. הדיון בהתאמתו של נכס מורשת תרבותית לתפקודו המוזיאלי מתקיים גם במאמרו של **זוהיר תחאוחא**. שם מציג הכותב, בן העדה הצ'רקסית, את השלבים שקידמו את הפיכתו של חאן דרכים בכפרו, כפר קמא, למוזיאון לתולדות העדה. כמו קודמיו, הכותב תוהה בדבר תרומתם של המבנה וחפצו האותנטיים לחוויית הביקור במוזיאון. הדיון בתרומתם של הנכסים ההיסטוריים ליצירת חוויית מקום חוזר בשתי "חצרות". את חצר כנרת מתארת **זהבה חכם-גבאי**, שמדגישה את הפעילות החינוכית ואת ניצול המאפיינים הפיזיים להעשרת ההדרכה וחוויית המבקרים. **טלי פ. הררי ונעמה חייקין** נוקטות גישה דומה ומבליטות את הערכים העיצוביים של חצר תל-חי ואת המסרים המועברים באמצעותם לקבוצות אוכלוסייה מגוונות בהרכבן כדי לקרבן לחצר, ל"רוחה" ולאווירתה הייחודיות.

תפקידו של נכס מורשת לחיזוק רוח המקום נדון במאמרה של **קרן לוי**, המתמקד בקברי צדיקים בטבריה. במאמר מבחינה הכותבת בין סוגי המבקרים באתר, חוששת מפיתוח תיירותי שאינו מודע לערכי האתר וקוראת להיכרות מעמיקה יותר עם הערכים ההיסטוריים ועם מאפייני המבקרים, כדי לשמור על רוח המקום. רוח המקום נדונה גם בניתוח חדר האוכל הקיבוצי, שתפקודו בעבר היה רב-משמעות לאוכלוסיית הקיבוץ. הכותבת **עידית שכנאי-רון** תוהה אם הנכס, שמופעו הפיזי ותולדותיו מצביעים על ערכיותו הגבוהה בעברו של הקיבוץ השיתופי, יכול להוסיף ולשמור על מעמדו בהווה למרות התפקודים החדשים המצטרפים אליו. דיון נוסף ברוח המקום מתקיים במאמרה של **רינה רייניץ-אידן**, המתארת את התפתחותם של בית תרבות וגן הנצחה במושב כפר הס. לאתר, לנוכחותו, לעיצובו ולזיכרונות שנקשרו בו היו השלכות על עיצוב היישוב ועל הדגשת ייחודו. בית עם, שתפקודו דומה לזה של בית תרבות, זוכה לדיון במאמרה של **טל מילנר-הוברמן**. הכותבת תוהה בדבר ההפרדה שהתקיימה בין שלב הכרת הערכים ההיסטוריים והשימור של בית העם במושב נהלל לבין בחירת התפקוד והתחזוקה, ובדבר ההשלכות על הישרדותו של הנכס לאורך זמן. מאמר כללי המציג את היחסים בין תפקיד ותפקוד הוא מאמרה של **עידית עמית-כהן**. המאמר מפרט כל נושא ומחפש את התלות בין השניים - המהווה את תמצית מהות השימור.

כמו בגליונות הקודמים של המגזין, גם בגיליון זה מצטרפת לכתבות השונות פסקה פותחת השוזרת את המאמרים ומלכדת אותם סביב הנושא המרכזי - תפקיד ותפקוד והיחסים ביניהם. לקישוריות זו שתי מטרות נוספות: האחת - להרחיב את קהל הקוראים, החוקרים והמתעניינים בנושא השימור. השנייה - להציג בפני כל אלה את תחום הדעת, את השיח המתקיים בו, ההגדרות, המגמות והגישות המשתנות. מטרות אלה דחפו לצרף לכל מאמר ומאמר גם מילות מפתח ותקציר באנגלית.

תוכן העניינים

ספריית תווים - קשת אילון גרסיאלה וקרס, אייל מינס	93	דברי פתיחה עמרי שלמון	6
בשביל הזיכרון על הנצחה, תרבות ו"בית": בית התרבות וגן המגנים בכפר הס רינה רייניץ-אידין	97	Bo-Bo, Bourgeois-Bohemian - טוב או רע? מורשת תרבותית מוחשית בנויה, תפקיד ותפקוד והיחסים בניהם עירית עמית-כהן	7
בית העם בנהלל מתכונן לשימור: ערך, תפקיד ותפקוד המבנה על תהפוכותיו והשלכותיו טל מילגר-הוברמן	107	מבית תפילה למועדון כושר - מתפקיד דתי לתפקוד כלכלי קרן מטרוני, עדי סלע ויגר	17
סיפורם של בתי חולים היסטוריים בצפת בית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים", לימים בית הבראה ע"ש יוסף בוסל, והמבנה ההיסטורי של בית חולים רוטשילד-הדסה שמואל הר נוי, גלי גלעד	119	אתר מורשת תעשייתית והפיכתו לאתר תיירות סיפורו של מתחם מחנה חלץ של חברת לפידות - חברת מחפשי נפט לישראל בע"מ רוני לפר הולנברג	25
חצר תל-חי: הקשר בין סיפור, עיצוב והדרכה סלי פ-הררי, נעמה חייקין	127	מגדלי המים בנוף הציוני מעוז עזריהו	31
חצר כנרת: ערכי עבר והווה וביטויים בפעילות חינוכית זהבה חכם-גבאי	131	כי שיכון אינו רק בלוק: דילמות עכשוויות בשימור השיכון הציבורי נעמה שבתאי-ציזר	39
מחאן דרכים למרכז תיירותי-חינוכי: בית שאמי בכפר קמא זוהיר תחאוחא	135	חדר האוכל בקיבוץ - האומנם סיים את תפקידו? עידית שכנאי-רן	49
מוזיאון חצר היישוב הישן: מבנה מגורים שהפך למוזיאון היסטורי אורה פיקל-צברי	139	שימור והסבה: ממבנה מגורים לבנק בית מני, רח' יהודה הלוי 36, תל אביב אמנון בר אור	57
הקולות של חיפה - על תפקידו של מוזיאון העיר עינבר דרור לקס	143	יריד המזרח 1934 רוח הזמן ורוח המקום של תקופה ואנשיה סיגל דוידי	63
חוות שלם ("הזרע") - מקיום לקיימות שימור חווה חקלאית והסבתה למרכז מבקרים בפארק אריאל שרון נאור סימר	151	שיתוף סיפור: הסיפור האדריכלי-היסטורי ככלי לשיתוף ציבור בשימור שכונת הדר הכרמל צפריה פיינהולץ	71
חדשות המועצה	157	שימור רוח מקום: קברי צדיקים בטבריה, תפקידם ותפקודם קרן לוי	79
		הרפת בקיבוץ קרית ענבים: היסטוריה, שימור ותפקוד איציק שוויקי, אבנר אופק	85

דברי פתיחה

קוראים יקרים!

גיליון מס' 6 של **אתרים - המגזין** (2016) הוא נדבך נוסף בשרשרת ארוכה של "צלילה" בים של תורה. ככל שנעמיק בחתיירה זו להבנה, ללימוד, לחקר ולחשיפה, כך יהיה בידינו להעצים, בכל פעם מחדש, את אהבת השימור ואת האחריות המוטלת עלינו ליצירת האדם וסביבתו. יצירה זו לעולם אינה חדלה והיא ביטוי לצורך הטבוע בכל אחד ואחת מאיתנו ליצור את הדבר החדש, האחר, המיוחד, המושך, המייצר עוד חוליה בשרשרת זו.

גיליון זה כקודמיו, בעצם עיסוקו בשימור ובהנחלת מורשת, יש בו לכאורה סממן של שמרנות ושקידה על שמירת העבר; בוודאי זה הקרוב - ולא פחות מכך זה הרחוק יותר. אך עם זאת "השימור" הוא סביבת תרבות המגלה אחריות לעבר, מתוקף המשימה שהשימור לוקח על עצמו ליצור את ה"פלטפורמה", את "כך השיגור" להמשך המתחייב מעצם רצוננו לראות את השימור חי, פועם, פועל, נוכח ויוצר.

הדילמה העומדת לדיון מתמיד, לעתים גם תוסס, בבואנו לבצע עבודות שימור והחייאת בית, עניינה במה שהיה הבית הזה: מהו סיפורו, מי פעל בתוכו במהלך ההיסטוריה? מי תכנן אותו? באיזו תקופה? מה היה הרקע של האנשים שחיו בו? באילו חומרים השתמשו? מה היה ייחודו של הבית, וכיצד הוא "חי" עם סביבתו הפיזית? כל אלה, ועובדות נוספות ומגוונות, הם הבסיס לדיון המקיף שעלינו לקיים בקביעת ייעודים ושימושים חדשים ואחרים למבנה המשומר.

בדיון מעמיק זה יבוא החדש והחדשני ויתדפק על "דלת" הקיים במעין חיפזון לבצע כאן ועכשיו ומיד. מכאן ואילך חשוב לאסוף את הכוחות המקצועיים ולקיים את השיח ההכרחי בין כוחות "הקיים" לכוחות "החדש", שכן בתוך מסלול הריצה הזה של "העברת המקל", שומה עלינו להביא בחשבון את הקיים ולא להתייחס אליו, חס וחלילה, בביטול, בהתנשאות, באטימות ובראייה צרה וקצרת טווח.

סוגיית השימושים, הייעודים, מרחב המשחק והגמישות ביניהם, מעסיקה לא אחת את צוותי התכנון והשימור במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. זו תמונת המצב בכל דיון המתקיים בסוגיות מהותיות אלה בגופי השימור והתכנון, בארץ ובעולם, והוא במידה רבה כור ההיתוך שבו יש לגבש את דרכי הפעולה המקצועיות. אלה מביאות בחשבון את המכלול - סיפורו המורכב של הבית מראשית הקמתו ועד להווה שלו, מתוך ראייה מפוקחת ורחבה שבבסיסה האחריות לתת ביטוי מלא ונכון לעבר, שממנו יוצאים להמשך.

הדברים משולים לתל עתיק ששכבה על שכבה נבנית בו עד להיותו נוכח בנוף. כל שכבה מונחת על קודמתה, לא יעלה על הדעת "לשלוף" שכבה תחתונה ולהשאיר את השכבה שמעליה.

אתרים - המגזין מס' 6 הוא פרי עבודה שקדנית ומקצועית של כותבים רבים, מומחים וחוקרים בתחומם, העושים עבודתם נאמנה, מתוך רצון להביא את דבר השימור אל קהל המתעניינים והלומדים שימור. על זאת תודתנו העמוקה, מתוך הערכה להיותם חלק ממפעל חשוב זה. תודה למשרד התרבות והספורט, ותודה והערכה מיוחדות לפרופ' עירית עמית-כהן, העורכת של **אתרים - המגזין**, הפועלת ללא לאות להבאתו לרמה מקצועית גבוהה; לעידית מי-דן, מנהלת תחום מידע ופרסומים ועורכת המשנה של המגזין, על ימים רבים וארוכים של גיבוש הגיליון והבאתו לכלל הפקה; לעורכת הלשון נירית איטינגון, למתרגמת תמר ברקוביץ, למעצבת הגרפית אורנה יזכירוביץ וליובל הלפרין אשר על ההגהות - הערכה ותודה; לניב עמיר, מפיק הדפוס על עזרתו הרבה.

אתרים - המגזין יוצא במסגרת **הספרייה ע"ש יהודה דקל** - מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, והוא חלק ממפעל זה המוציא לאור ספרים, מחקרים וכתבי עת שכל תכליתם הנגשת השימור לציבור גדול וגדל בישראל. תודה מיוחדת לבעז דקל - יו"ר הספרייה ע"ש יהודה דקל - ולמשפחת דקל, על שותפות רבת שנים עם מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

קריאה מלאה תובנות ולמידה,

שלכם,

עמרי שלמון

מנכ"ל

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

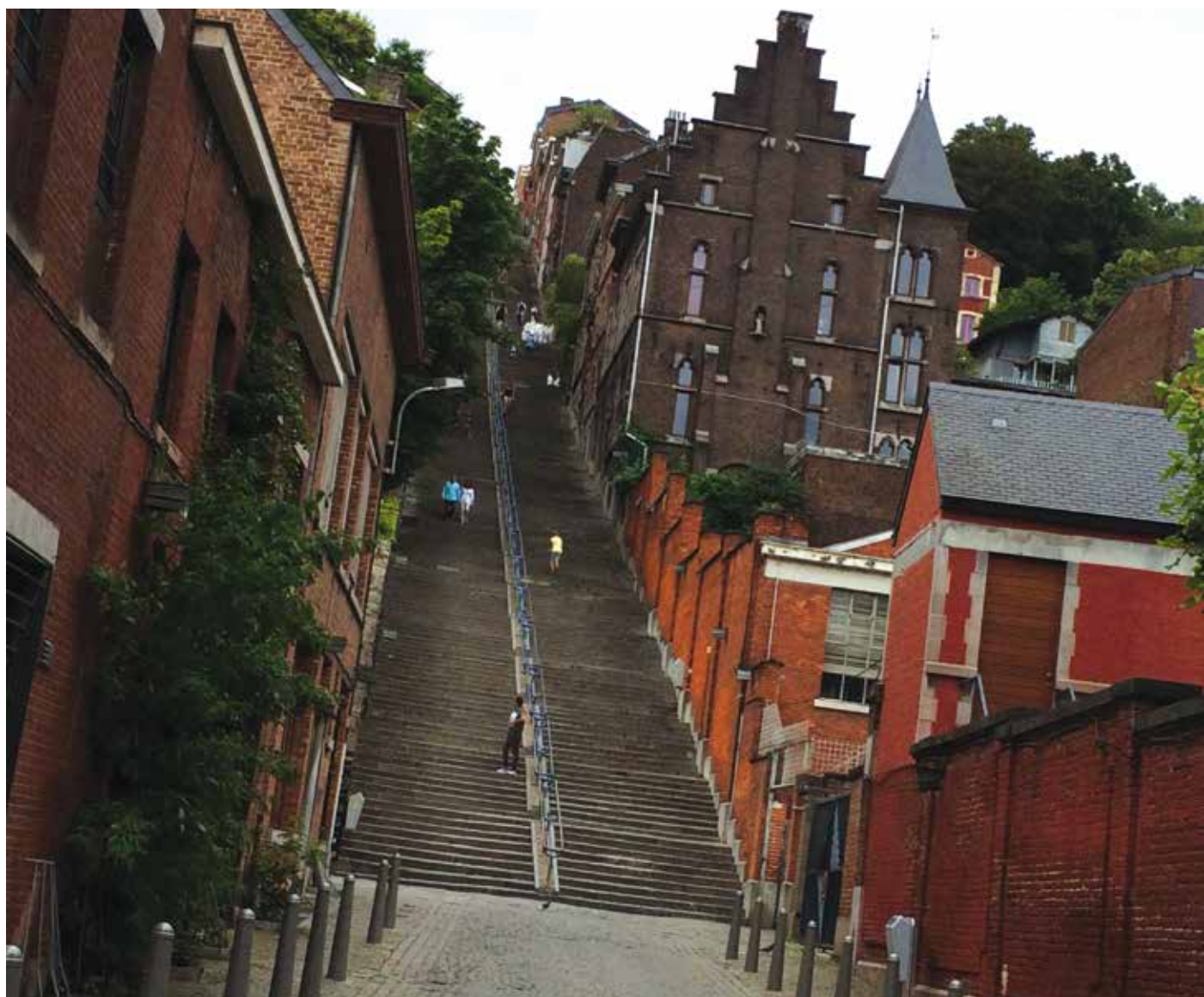
Bo-Bo, Bourgeois-Bohemian - טוב או רע? מורשת תרבותית מוחשית בנויה, תפקיד ותפקוד והיחסים ביניהם

עירית עמית-כהן

בשנות השבעים של המאה ה-20 הפך נושא שימור המורשת התרבותית לתחום דעת שנדרש להגדרות, למתודה מחקרית, לאפיון ולדיון רב-היבטים. באלה נכללו הבחנות בין מורשת לא מוחשית למורשת מוחשית, וזו האחרונה זכתה למיון נוסף המבחין בין מורשת תרבותית בנויה לבין מורשת תרבותית של גנים וצמחייה תרבותית, פריטים ארכאולוגיים, חפצים המייצגים מלאכות, חפצי אמנות ועוד. עד לשנות השמונים המורשת התרבותית המוחשית במשמעותה הרחבה התמקדה במחקר על אודות תפקידיה הייצוגיים, בעיקר של הערך ההיסטורי, התרבותי, האמנותי, הסימבולי והעיצובי. בשנות השמונים התרחב הדיון ונכלל בו התפקיד הערכי-הכלכלי של הנכס המוכרז לשימור. כך התחדדה ההכרה שלערכים העיצוביים של הנכס יש השלכות על ערכו הכלכלי, ושכמו כל מוצר כלכלי אחר פועלים עליו חוקי שוק. התפתחות זו תרמה לדיון בתרומת המרחב השמור וערכיו לפעילות הכלכלית שמתמקמת בנכס. בשנים האחרונות זוכה הדיון ביחסי הנכס הבנוי, ערכיו והתפקודים הנוצקים לתוכו להרחבה, ונכללים בו ההיבטים החברתיים שמפגש זה יוצר.

מטרתו של מאמר זה היא לאפיין את התפקידים הערכיים של נכס מורשת תרבותית בנויה, למיין את התפקודים הנוצקים לתוך הנכס, לתאר את הדיאלוג המתקיים בין התפקידים והתפקודים, ולתוות על תרומתו של הדיאלוג למעמדה של המורשת התרבותית ולאופן שבו היא משתמרת בהווה ואולי גם תשתמר בעתיד.

מילות מפתח: מורשת תרבותית בנויה, תפקיד, תפקוד, שימור, ערכים

איור 1. לייז' - שכונת מגורים ששימרה את בנייניה ההיסטוריים אבל איבדה את חיותה. צילום: עיריית עמית-כהן, יולי 2017

למרות המגבלות התגאה האדריכל והסביר בצרפתית שזאת דוגמה מצוינת של שכונת Bo-Bo מצליחה.¹ עד לפני עשור, כך סיפר, ההזנחה שלטה בשכונה, התשתיות נהרסו, הבתים התפוררו ואי אפשר היה להבחין בחזותם הנאו-קלאסית הייחודית של הבניינים, שנבנו בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. את השכונה הקימו מהגרים מהולנד ומצרפת, פועלים, סוחרים ובנאים, שביקשו לבטא את געגועיהם לארצות מוצאם באמצעות סגנונות הבנייה שבחרו לבתיהם. עברו שנים, הבתים התיישנו, ובשנת 2001 פרסמה הרשות המקומית תכנית להתחדשות עירונית עבור השכונה ההיסטורית. באותה עת גילו אמנים את השכונה והתאהבו בסגנון הייחודי של בתיה. הם התעלמו מהעובדה שמדובר בדירות קטנות, בתשתיות לקויות ובנגישות גרועה,

שלהי חודש יולי 2016 הוזמנתי להרצות בלייז' (Liege) שבבלגיה בנושא התמורות במרחב הכפרי ויחסן של האוכלוסיות החדשות המגיעות להתגורר במרחב זה כלפי המורשת התרבותית הבנויה. בסיום ההרצאה הזמינו אותי אדריכל העיר ומרצה לתכנון ערים באוניברסיטה המקומית לבקר בלב ההיסטורי של העיר, באחת השכונות שהוחלט להכלילה ברשימת המורשת העירונית ולקדם את שימורה (ראו אירועים 1, 2). השכונה מתאפיינת במיקומה (בסמוך למצודה, שמסמלת את ראשיתה של העיר, במקום גבוה שנשקף ממנו נוף פנורמי של העיר כולה), אך גם בסמטאות צרות, במדרגות תלולות ובדירות קטנות.

איר. 2. לייז' - כלכלת שימור: מבנה קהילתי שהוכרז אתר לשימור והוסב למבנה מגורים. צילום: עירית עמית-כהן, יולי 2017

¹ את המונח Bo-Bo - bourgeois-bohemian טבע החוקר הסוציולוג פרופסור מיכאל קלאוסקרד (Cloucard) בשנת 1973. המונח נועד לאפיין קבוצת אוכלוסייה בעלת מאפיינים תרבותיים תרבותיים משותפים, ולא דווקא שיוך למעמד חברתי-כלכלי בינוני-גבוה. חברה נקבעים על פי קשריהם החברתיים, עיסוקם, מעורבותם והתעניינותם באמנות לגווניה (David & Schemnauer, 2014).

הכרזתו של נכס לשימור והשתלבותו בתכניות מתאר מקומיות. מחקרם של נתנאל ליצ'פילד ויוסף שביד בשנת 1986, שהתמקד בהיבט הכלכלי של התכנון המתארי ושל תופעת השימור, טבע את המונח "מורשת תרבותית בנויה" (CBH, Cultural Built Heritage) וקידם את הדיון בהיבט זה. במחקרם טענו השניים כי מטרתה של אסטרטגיית השימור היא לתת לגורמים המתאימים ביותר תמריצים להוסיף ולהחזיק במבני מורשת (ליצ'פילד ושביד, 1986; עמית-כהן ומטרני, 2013).

המחקר של ליצ'פילד ושביד קידם את הגישה שלפיה את המורשת התרבותית הבנויה יש להעריך בשתי רמות: האחת - הערכים התרבותיים של הנכס, והשנייה - הפיתוח שנעשה בו. הפיתוח עצמו כולל שני היבטים: (1) עלויות השימור ותחזוקתו, שמכבידות אמנם על בעלי הנכס אך גם מעניקות לו ערך נוסף בזכות שימור תכונותיו הייחודיות; (2) האפשרות לנצל את הנכס המשוקם לפעילות כלשהי. התפתחות הדיון במורשת התרבותית הבנויה ובהערכה הכלכלית שלה חידדה את ההבחנה בין תפקידים הייצוגי של נכסי המורשת התרבותית הבנויה לבין טיבו של התפקוד הנוצק לתוך הנכס או נקשר בו. היא גם תרמה לדיון שהלך והתרחב במונח "מקום" בהקשר של המורשת התרבותית הבנויה, ובניסיונות לאפיין את המפגש בין המקום המשתמר כמרחב פיזי-גאוגרפי לבין המקום המשתמר בגלל ערכיו החברתיים, התרבותיים והסימבוליים.

למרות הרחבת הדיון והמחקר במורשת התרבותית הבנויה, רשויות מקומיות, מדינתיות ובין-לאומיות מעדיפות לקדם כלים למיון נכסי מורשת תרבות מוחשית באמצעות ניתוח חשיבותם ותפקידם הייצוגי, וממעטות לעסוק בפיתוח עצמו: בדרכים שיש לנקוט כדי להשמיש את הנכס הבנוי, בדרכים לבחירת התפקוד המתאים לנכס המורשת התרבותית, בהשלכות שיש לחיבור שנוצר בין הנכס ההיסטורי לבין התפקוד הנבחר על הנכס ההיסטורי עצמו, על האוכלוסייה שעבורה הוחלט לשמר את הנכס, על הסביבה ועוד.

מטרת מאמר זה היא לבחון את שני הנושאים, התפקידים והתפקודים, ואת התייחסותם זה לזה. ההבחנה נועדה לבסס טענה שבחירת התפקוד מחויבת בהכרה שהמפגש בינו לבין הנכס ההיסטורי הבנוי יוצר מוצר חדש שבו נצרכים גם ה"מקום" - המרחב הפיזי, תפקידי וערכיו התרבותיים - וגם התפקוד עצמו. לצריכה זו יש משמעויות אחדות: כלכלית, ערכית-תרבותית וחברתית. כל שלוש המשמעויות פועלות על פי כמה חוקים, מגמות ותפיסות: חוקי שוק - ביקוש והיצע, רווח ותועלת (Blau, 1989), מגמות תרבותיות (גישות אופנתיות ותפיסות אידאולוגיות תכנוניות) ונטיות חברתיות (שיקולי העדפה של קבוצת אוכלוסייה מסוימת).

נכסי מורשת תרבות מוחשיים: "המקום" ותפקידיו

ת הליך הבחירה בנכסי מורשת תרבותית בנויה לייצג אירוע, דמות, אורחות חיים, טכנולוגיות וסגנונות בנייה בעלי ערך נוטה להשתנות ממדינה למדינה ומקהילה לקהילה, ומושפע מהמאפיינים

ושכנעו את הרשות המקומית להכריז על השכונה אתר לשימור ולוותר על תכניתה להרוס את הבניינים הישנים ולבנות במקומם חדשים. בד בבד עם מאבקם להכללת השכונה ברשימת השימור העירונית החלו להתעניין ברכישת הדירות והציעו לדיירים הוותיקים מחיר גבוה מערך בשוק. הרשות, שהבחנה בשינוי שחל בביקוש לדירות ובעליית המחירים בעקבות זאת, השתכנעה וויתרה על תכניתה, והדיירים, שהשתייכו למעמד כלכלי-חברתי נמוך, שמחו להזדמנות למכור את הדירות הקטנות, את החנויות ואת בתי המלאכה ולצאת מהשכונה הירודה. כיום אי אפשר להכיר את השכונה. בתי מלאכה, משרדים ומבני ציבור (בתי ספר, מועדון קהילתי) הוסבו לדירות, בתי הקפה הקטנים הפכו למסעדות יוקרה, הביקוש לדירות ממשיך, וכמוהו גם מחיריהן, והעירייה משתפת פעולה. היא מאשרת הסבה של מבני ציבור וקהילה למבני מגורים, מתירה לצרף דירות אך מונעת הגבהה, משפרת את התשתיות ושומחה להכנסות מארנונה מוגדלת.

"והדיירים הוותיקים", שאלתי, "מה קרה להם? האם מצבם אכן השתפר?"

"בכסף שקיבלו קנו דירות גדולות יותר בשכונות שונות ברחבי העיר", השיב המרצה לתכנון, ואחר כך העיר: "אבל אם תשאלו אותם, ישיבו שכיום הם מצטערים על החלטתם לעזוב. לטענתם, זה לא רק בגלל תחושת ההפסד הכספי, אלא משום שאיבדו את הקשרים המשפחתיים והקהילתיים ואת אורח החיים השכונתי שנהנו ממנו כל השנים".

האדריכל לא אהב את ההערה של המתכנן והוסיף: "אתם באמת חושבים שהשימור היה מתבצע אם האוכלוסייה הוותיקה לא הייתה עוזבת? שימור עולה כסף. רק אחרי שהוא ממומש אפשר להרוויח ממנו. האוכלוסייה הוותיקה לא רק שלא יכלה לממן אותו, היא גם לא התעניינה באפשרות לעשות זאת".

המרצה לתכנון ענה לו בקיצור: "השימור נהדר, אבל זהו שימור ללא זיכרונות". והוסיף, "מה ערכה של פעולת השימור, אם היא מעודדת ג'נטריפיקציה? אך חסרה את הנרטיב והזיכרונות שנועדו ללכד חברה ולעצב זהות מקום?"

מבוא

ת רבות היא מכלול של אמונות, ערכים, מנהגים, הישגים רוחניים וחומריים שרוכש אדם בהיותו חלק מקבוצה חברתית בעלת תולדות, רצונות וצרכים משותפים. מורשת מתייחסת לנכסים פיזיים ורוחניים שחברה הגדירה אותם כראויים להישמר, ועל-ידי כך לדאוג לשימורם כדי להורישם לדורות הבאים. החיבור בין שני המונחים יצר את הצירוף הלשוני "מורשת תרבותית", וחזק את הדרישה להתייחס אליה כאל תופעה דינמית ומשתנה שהיבטיה ותפקידיה מרובים ומשום כך היא ראויה להיחקר.

עד לשנות השמונים התמקד הדיון בהגדרות של המורשת התרבותית, בהבחנות בין מורשת מוחשית ללא מוחשית, במיון ערכי המורשת ובהצגת דרכים להשתמרותה. במחצית השנייה של שנות השמונים הצטרפה ההערכה הכלכלית לדיון במכלול השיקולים בדבר

² ג'נטריפיקציה - התברגנות, חדירת אוכלוסיות המשוכות למעמד חברתי-כלכלי בינוני-גבוה לשכונות מגורים היסטוריות ודחיקת אוכלוסיות ותיקות מתוכן.

של המסגרות החברתיות הבוחרות, מהתפיסות התרבותיות, מהרצונות ומהצרכים. למרות השוני בין הקהילות ובין גישותיהן למורשת התרבותית, אפשר למיין תפקידים אלה לכמה קבוצות:

זהות מקום: שייכות וקשר למקום

נכסי מורשת תרבותית בנויה נועדו לייצג קהילה - את ייחודה ושונותה מקהילות אחרות. תפקיד זה נשען על דיון רחב שעניינו הגדרת מקום, והובילו אותו בשנות השבעים חוקרים אחדים ובהם הי פו טואן (Tuan, 1974), אן באטימר (Buttimer, 1976) ואדוארד ראלף (Relph, 1976). "מקום", על פי גישתם, הוא מרחב שמתייחד ממרחבים אחרים הודות להתייחסות של אוכלוסיות כלפיו, האופן שבו הן תופסות אותו, פועלות בו, מעצבות אותו ומוותרות בו את חותמן. ואכן, נכסי מורשת תרבותית, שהם יצירה של האדם ומבטאים את תפיסתו ואת התקופה שבה נוצרו, הם חלק מאותם גורמים המייחדים כל מקום ומקום ומאפשרים להבחין בינו למקומות אחרים. אלא שלנכסים אלה יש תפקיד נוסף: לבטא את הקשר למקום, את אותו רגש של קרבה ושל שייכות שאוכלוסייה מפתחת למקומה, בצד תחושת הביטחון שמקנה לה אותו מרחב מתוחם.

את הקשר למקום מחזקים נרטיבים מקומיים, זיכרונות ואינטרסים משותפים. נכסי המורשת התרבותית מייצגים נרטיבים וזיכרונות אלה, ומשום כך משפיעים על היחס והקשר למקום. ככל שבחירתם הייצוגית מוסכמת על מרבית חברי הקהילה עולה חשיבותם ומתחזקת תרומתם ליצירת זהות קולקטיבית, גאווה מקומית ותחושת שייכות של הקהילה למקומה (Shamai, 1991).

הדיון על הקשרים הנוצרים בין עיצובו של מקום ובחירת הייצוגים המבטאים את הנרטיבים הקהילתיים לבין היחס למקום ותורמותו לגאווה מקומית ולחיזוק חוסנה של קהילה זכה להרחבה בתהליך התגבשות התנועה הפוסט-מודרניסטית בתחום התכנון והאדריכלות (Harvey, 1990; 2001). הדגש על העיצוב והשיקול האסתטי, הרמיזה לעבר ההיסטורי באמצעות יסודות קישוטיים או שילובים בין ישן לחדש בסגנון הבנייה, הפכו אמצעים לביטוי המאפיינים התרבותיים והחברתיים של קהילה ולחיזוק הזהות והקשר שלה למקומה (Loukatiou-Sideris & Banerjee, 1998).

הזהות עם מקום והקשר אליו אינם תמיד חיוביים. יש מקרים שבהם הגורמים הפיזיים-הגאוגרפיים, המינהליים, החברתיים והתרבותיים של המרחב יוצרים אצל חברי הקהילה - או אצל מי שלא משתייך אליה אבל מתייחס למרחב - יחס שלילי למקום. למצב זה סיבות שונות - חברתיות, כלכליות, פוליטיות (Yiftachel, 1996). אחת הדרכים להתמודד עם היחלשות הקשר למקום או עם יחס שלילי כלפיו היא חשיפה או הצגה מחודשת של נכסים, פיזיים ורוחניים, המבטאים את הרכיבים הקולקטיביים של חברה, מחזקים גאווה למקום ותורמים לזהותה ולהזדהותה עם המקום.

נכסי מורשת תרבותית: התפקיד הפוליטי

מאז שנות השבעים של המאה ה-20 התחזקה ההכרה בחשיבותם של מתווכי עבר ובהם נכסי מורשת תרבותית מוחשית להעברת מסרים

מצדם של בעלי עניין (שלטון, קבוצת כוח), וגם לצורכי שיווק וקידום פרויקטים כלכליים. העיסוק החברתי-פוליטי תפס תאוצה ככל שהתרחב הדיון בתכונתם הייצוגית של נכסי עבר ובתפקידם להנציח. ההכרה בתפקידם זה העניקה כוח למי שנבחר כדי למיינם ולדאוג לעיצובם. דוגמה למצב זה הוא מחקרו של בז'ורנר ג'יי אולסן (Olsen), שהתחקה אחר תפיסת מושג ההיסטוריה והשימוש במדע הארכאולוגיה בתקופה המודרנית והפוסט-מודרנית. לטענתו, בעידן המודרני והפוסט-מודרני העיסוק הרב בשרידים הארכאולוגיים, בחשיפתם ובשימורם, מתבסס על תכונתם לייצג את המשכיות מהעבר להווה ועל-ידי כך לחזק את הזיכרון הקולקטיבי ובאמצעותו את הזהות הלאומית (Palmer, 1999; Olsen, 2001).

בדומה לשרידים הארכאולוגיים, כך גם נכסי המורשת התרבותית הבנויה. ההחלטה לשמר אחדים ולוותר על אחרים מייצגת נטייה פוליטית. טובי פנסטר במאמרה "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל" תיארה תהליך זה כשבחנה את הקשר בין תחושות השייכות והזיכרון לבין התכנון המרחבי בישראל. לטענתה, העשייה התכנונית בישראל משמשת כלי ליישום אידאולוגיות פוליטיות ומייצגת את רצון הקולקטיב לבסס הגמוניה מרחבית באמצעות מחיקת עדויות תרבותיות לא רצויות והפרדה אתנית-לאומית (פנסטר, 2007: 195).

כנגד הגישה בתכנון המעדיפה שרידי עבר המייצגים קבוצות תרבותיות מסוימות, ניצבת גישה שלפיה יש במרחב מקום לזיכרונות רבים ולשרידים ולנופים המייצגים אותם (עמית-כהן, 2009). את התפקיד ההנצחתי-פוליטי של נכסי מורשת תרבותית הרבה לחקור מעוז עזריהו בספריו ובמחקריו שהתמקדו בטקסים, בשמות רחובות ובכיכרות (עזריהו, 1995; 2005; 2012).

נכסי מורשת תרבותית: האינטרס הכלכלי

התכונות הייצוגיות של נכסי מורשת תרבותית בנויה שנבחרו להנציח זיכרונות עבר מנוצלות גם להשגת אינטרסים כלכליים. את הדגש הייצוגי והתרומה שלו לתפקוד הנוצק לתוכו חקרו בהרחבה ובעיקר בהקשר של מוקדי משיכה תיירותיים וניצול נפחי בנייה היסטוריים למטרות פנאי, בילוי ונופש, מוזיאון או גלריה (Ashworth & Dehan, 1986: 3-17; Butler, Hall, & Jenkins, 1997; MacDonald & Jolliffe, 2003; Yale, 1998), אך באחרונה גם בהקשר של פעילות כלכלית אחרת, פרטית וציבורית: מלאכה, תעשייה קלה, משרדים, תרבות וחינוך ומגורים (Amit-Cohen & Sofer, 2016; Featherstone, 1991; Hewison, 1987). על בחירת התפקוד הכלכלי עצמו והדיאלוג המתקיים בינו לנכס השמור עצמו ארחיב בהמשך, סעיף זה מתמקד בתפקיד השיווקי של הנכס, הנשען על חזותו ועל סיפורו ההיסטורי. הגורם המשוק מנצל את המסרים המועברים באמצעות החזות והסיפור כדי לשדרג את התפקוד ולהשפיע על מחירו הכלכלי.

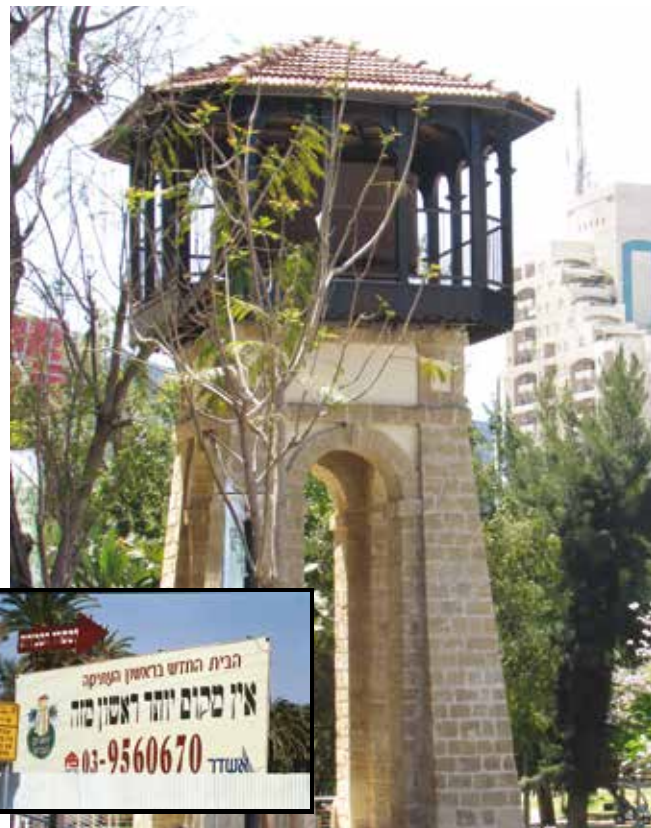
נכסי מורשת תרבותית: החוויה, הסקרנות והעניין

מאפיינים עיצוביים של נכסי מורשת תרבותית, הבולטות והנדרות במופעם, יוצרים הנאה ועניין אצל המתבונן בנכס או אצל השוהה בו או בסמוך אליו לצורכי פעילות כלשהי. ככל שהמתבונן או השוהה

חידדה את חשיבותו של התפקיד החברתי-קהילתי של הנכס הנבחר. במונח "משמעות תרבותית" נכללות תפיסות מקומיות ופרשנויות שהנכס מבטא. באמצעות המונח מוסברת רוח המקום, שמדגישה את שונותה של החברה שהנכס משויך לה מחברות אחרות (Burra Charter, 1979; 1999). הדגש על השונות החברתית תרם למעורבות הולכת וגדלה של הקהילה בתהליך קבלת ההחלטות מה לשמר, ובאיזה אופן. בתהליך זה נדרשת הסכמה רחבה, וזו מקדמת סולידריות ולכידות של קהילה. בשנת 2007, במפגש השנתי הבין-לאומי של הוועדה למורשת עולם, פורסמו חמשת ה-5 Cs. היו אלה חמישה יעדים אסטרטגיים שהמדינות החתומות על אמנת המורשת העולמית משנת 1972 התחייבו לקדםם בשנים הבאות: אמינות (credibility), שימור (conservation), קידום אמצעים, יכולות וכישורים לשימור מורשת תרבות בניה (capacity-building), תקשורת (communication) להפצת חשיבות נושא המורשת התרבותית, וקהילה (community). הדגש הקהילתי התבסס על ההכרה שתפקידו של הנכס לשמש סוכן זיכרון, וכזה הוא מייצג זיכרונות של קהילה, ורק מי שמשתייך אליה יוכל לזהות זיכרונות אלה ולהעריך את הנכס שנבחר לייצגם. הכרה זו מסבירה את הדילמה שהוצגה בפתחה למאמר זה. הדיירים החדשים, ה-Bo-Bo שעברו להתגורר בשכונה ההיסטורית בלייז', שילמו הון רב כדי להתגורר בנכס הכלול ברשימת שימור. הם לא נזקקו לרוח המקום כדי להצדיק את נכונותם לשלם מחיר גבוה עבור דירותיהם, אלא הדגישו שעבורם המבנים השמורים הם בבחינת "הון סימבולי" המייצג את מעמדם החברתי. לעומתם, הדיירים שעזבו את השכונה, גם אם מרצון, נותרו בתחושה של אובדן הזיכרונות שנקשרו בנכסים ההיסטוריים שהותירו מאחור ושל פגיעה בלכידותם כקהילה (David & Schenauer, 2014).

נכסי מורשת תרבותית והבחירה התפקודית

כלל, הכללתו של נכס מורשת תרבותית ברשימת שימור והכרות זכאותו לפעולות שימור כדי שישתמר גם בעתיד מתבצעת לאור עמידתו בקריטריונים ערכיים, היסטוריים, תרבותיים, עיצוביים וחברתיים. אלה משתנים אמנם מעת לעת (ראו עמית-כהן, 2015), אבל נושאים כמו מיקומם או פריסתם במרחב, נפחם, הנגישות אליהם ועוד אינם נשקלים בתהליך קבלת ההחלטות בדבר זכאותם למעמד של נכס מורשת תרבותית. לעומת זאת, בקביעת התפקוד שיתווסף לנכס יש חשיבות רבה לשיקולים של מיקום, נגישות ונפח. פער זה מצטמצם כאשר מתפתחת מודעות לכך שהמרחב הבנוי המוכרז לשימור הוא צירוף של המקום עצמו ושל התפקוד הנוצק לתוכו. אלא שבמקרה של מורשת תרבותית בנויה - המקום שינה את מעמדו והפך ממרחב מוחשי בלבד ל"מקום" במשמעות כפולה, הן ערכית הן מרחבית. מצב זה מקנה לצירוף של נכס מורשת ותפקוד מעמד ייחודי. מצד אחד זה מוצר נצרך, וכפי שהוסבר לעיל, בדומה למוצרים ולשירותים אחרים חלים עליו חוקים כלכליים: היצע וביקוש, עלות, רווח ותועלת. מצד שני לצריכת "המקום" יש משמעויות ערכיות-סימבוליות שקשה לכמת אותן. למרות הקושי,

איור 3. שיווק נדל"ן בגרעין ההיסטורי של ראשון לציון באמצעות נכס מורשת תרבותית שהשתמר. צילום: עיריית עפית-כהן, יולי 2000

מכירים את הנרטיב ההיסטורי או התרבותי הנקשר בנכס - כך גדלה גם החוויה. החוויה, ההנאה והעניין שמקורם בנכסי מורשת תרבותית הם חלק מהזדקקות של חברה שהפכה "עירונית" יותר ויותר ל"נוף אחר". סוציולוגים, אנתרופולוגים וחוקרי המורשת התרבותית מפרטים עניין זה ומסבירים שחברה עירונית מתנהגת כחברת המונים שבה הפרט נבלע בכלל ומאבד את ייחודו ועצמיותו. זו חברה המתאפיינת בניכור ובחוסר יציבות ונדרשת לתפקד בתוך עולם המשתנה במהירות. ב"נוף האחר" נכללים נופי עבר - חפצים ומבנים היסטוריים. נקשרים בו זיכרונות היסטוריים, מקומיים או לאומיים, והוא משדר אמינות, יציבות והמשכיות; בנוף שכזה האדם חש עצמו בטוח, לא מופתע ולא מנוכר (Park & Coppack, 1994). החוויה והנרטיב המועברים באמצעות הנכס משנים את מעמדם; הם זוכים להעצמה, והמשתמש בנכס זוכה בחוויה. ההזדקקות לנכסי מורשת בנויה כגורם חווייתי מנוצלת במקרים רבים לפרסום ולשיווק הנכס עצמו, אך גם לתפקוד המתלווה אליו (Maruani & Amit-Cohen, 2014) (ראו איור 3).

נכסי מורשת תרבותית: התפקיד החברתי-קהילתי

הדרישה לצרף לנכס מורשת תרבותית המוכרז לשימור הנמקה שתכלול הצהרה על המשמעות התרבותית שלו (cultural significance)

איור 4. יולה עירונית בנכס היסטורי מוכרז לשימור, בית הפגודה ברח' נחמני בתל אביב. צילום: עיריית עמית-כהן, יוני 2010

בעבר ממזערת את השינויים שיש לעשות בנכס המורשת כדי להתאימו לשימוש בהווה.

4. **התחשבות בסביבה שהנכס ממוקם בה:** קריטריון זה מתבסס על ההכרה שלהכרזה על נכס מורשת יש השלכות על הסביבה. ההשלכות יכולות להיות חיוביות אך גם שליליות, ולתפקוד יש בהן חלק נכבד. דוגמה למצב זה היא בחירה בתפקוד המחייב פיתוח תשתיות להנגשתו. הצד החיובי מתגלה כאשר הרשות המקומית משתפת פעולה ומשפרת תשתיות - חניה, תאורה, גינון. הצד השלילי נחשף כאשר התשתיות פוגעות בנכס השמור.
5. **יחסי נכס ותפקוד והמגבלות הכלכליות:** קריטריון זה נשען על הידיעה שעלויות השימור של נכס מורשת גבוהות בהשוואה לעלויות השיפוץ של נכס דומה שלא הוכרז לשימור. כאשר מצורף תפקוד לנכס המוכרז לשימור, נוספות עלויות חדשות שהן תוצאה של חיפוש אחר פתרונות למזעור הפגיעה בערכי הנכס. פתרונות אלה נדרשים למומחים ומחירים גבוה (Lichfield, 1988). נושא מרכזי הנכלל בקריטריון זה הוא "יכולת הנשיאה" של נכס מוכרז לשימור - ובמילים אחרות, עד כמה הנכס יכול לשאת פיתוח העלול לפגוע בערכיו. דוגמה לחשש זה הוא פיתוח תיירותי באתר המציג תופעה נדירה: רצפת פסיפס, ציורי קיר, טכנולוגיות בנייה ייחודיות ועוד.

הערך הסימבולי זוכה למעמד של ערך נוסף (added value) המעשיר את החוויה של מי ששוהה בנכס השמור ומשתמש בתפקוד המתקיים בו. את התפקודים המצורפים לנכסי מורשת תרבותית בנויה ממיינים לקבוצות על פי קריטריונים שונים, להלן אחדים מהם:

1. **ציבוריות התפקוד:** האם התפקוד נועד לשימוש ולהעשרת החוויה של ציבור רחב, או לשימוש של אדם או מוסד פרטי? קריטריון זה מעלה שאלות רבות, למשל עד כמה מורשה הציבור הרחב ליהנות מערכי נכס מוכרז לשימור שנרכש למגורים והפך ל"יולה עירונית" (ראו איור 4).
2. **סוג התפקוד:** חינוכי, תרבותי (מוזיאון, גלריה), פנאי ונופש, מגורים, הסעדה, אחסון, הנצחה, משאר (relic) נוכח במרחב, ללא תפקוד כלכלי שנועד ליצור עניין ועוד. לסוג התפקוד יש השלכות על עלותו, על ניהולו, על בחירת הגורם המפעיל, על קהל היעד ועל התאמת התפקוד למאפייניו. לסוג התפקוד יש השלכות גם על השינויים שיש לעשות בנכס כדי להתאימו לתפקוד הנבחר (ראו קריטריון 3).
3. **התפקוד הנבחר וקרבתו לתפקוד ההיסטורי שעבורו נבנה הנכס המוכרז לשימור:** סוגיה זאת היא בעלת חשיבות כפולה. האחת - ככל שהתפקוד דומה לזה של העבר כך גם מובלטים ערכיו התרבותיים. השנייה - הקרבה בין התפקוד בהווה לבין תפקוד

החוקר הוכיח שהערכים ההיסטוריים העיצוביים של הנכס ההיסטורי תרמו לעלייה של 15% במחירו, זאת לעומת נכס אחר באותו מקום ובאותו גודל, שבעבר שימש למגורים אך לא נכלל ברשימת מורשת ולא עבר תהליך הכרזה ושימור.

הסבה של נכס מורשת לפעילות תיירותית

ושא מרכזי אחר ביחסי נכס מוכרז לשימור, תפקידו הערכיים והתפקוד הנבחר עבורו נקשר בפעילות תיירותית (ראו איור 5). במקרים אלה יש שהדיון מתמקד בנכס עצמו, בערכיו ובתרומתם לחוויית התפקוד התיירותי; יש שהוא מתמקד במעורבותה של האוכלוסייה המקומית בפעילות התיירותית (מעורבות חינוכית ותרבותית הנשענת על ההיסטוריה והזיכרונות המקומיים); ויש שהוא מתמקד בניתוח היחסים בין יום שאינו בן המקום לבין האוכלוסייה המקומית. הדיון בפעילות התיירותית בנכסי מורשת תרבות הוא חלק בלתי נפרד מדיון תאורטי המתקיים בנושאי תיירות וכולל התעמקות בהשלכות שיש לפעילות התיירותית על אתרים, בסוגי תיירות ובסוגי תיירים, בסובלנות לפיתוח אתרי תיירות וביחסה של האוכלוסייה המקומית, ביכולת הנשיאה של אתר תיירות ועוד. חוקרים שונים פיתחו תאוריות בתחום, ובולטים בהם החוקרים ג'ון יורי וריצ'רד בטלר (Butler, 1980; 1991; Urry, 2001).

בשנים האחרונות חוקרים מיישמים את התאוריות הנקשרות בנושא התיירות בדיון על ההשלכות שיש לפעילות תיירותית על נכסי מורשת תרבות, מורשת טבע ונופי תרבות שהוכרזו לשימור. בולטים בדיון זה מחקרים שחושפים פגיעה בערכי מקום בעקבות פעילות תיירותית. במחקר שנעשה לאחרונה בזימבבואה (Zimbabwe) (Nyasha & Ngulube, 2016), קראו החוקרים למדיניות חדשה כלפי פתיחת אתרי מורשת עולם לפעילות תיירותית. לטענתם, הפעילות התיירותית, השירותים, התשתיות והביקוש לאירועי פנאי ונופש פוגעים בערכי המקום. הפתרון שהציגו כלל חינוך ומודעות לערכי המקום אך גם קידום של תיירות בת-קיימא הנשענת על מעורבות

האתר הפך אטרקטיבי והביקוש הגדל לחזות בתופעה הנדירה העלה את מספר המבקרים בו, אלא שהאתר אינו יכול לשאת כמות כה גדולה של מבקרים. סיפוריהם של ונציה, עיר התעלות, ושל מגדל פיזה, שניהם באיטליה, הם דוגמאות לתופעה זו. כדי למתן את לחץ המבקרים באתרים מבקשים פרנסי הערים להגביל את מספר המבקרים בתקופות שבהן הביקוש גבוה במיוחד.

מפגשים בין תפקיד ותפקוד

פעולת השימור בעקבות חשיפת ערכיו וניתוח תפקידו של הנכס מצטרף דיון בסוג התפקוד הנבחר עבורו. הדיון מתבסס על ההכרה שאחת הדרכים העיקריות לתמרוץ בעלי נכסים לשמר את נכסיהם הנושאים ערכים היסטוריים, תרבותיים, חזותיים או סימבוליים - היא השמשתם. אך כפי שהוצג לעיל, בעלויות נכללים שיפוץ הנכס, בחירת התפקוד וההתאמה לנכס, וגם בקרה וניטור לאורך זמן. משום כך קורה לא פעם שמתקיימת הפרדה בין פעולת השימור עצמה לבין השמשת הנכס והפעלת התפקוד. ואכן, יש מקרים שבהם לפעולה השימורית אחראים גופים ציבוריים, ואילו לפיתוח הפעילות אחראי גורם אחר - יום כלכלי או גוף ציבורי.

למרות המורכבות, את התלות המתקיימת בין הנכס השמור והתפקוד הנבחר עבורו ניתן למיין לפי קריטריונים שונים, להלן אחדים מהם: (1) סוג התפקוד הנבחר, ההשקעה הנדרשת להפעלתו ולהתאמתו למגבלות השימור; (2) המשתמשים בנכס ובתפקוד המתקיים בו - מאפייניהם, השתייכותם החברתית או התרבותית, היכרותם את הנכס וערכיו ונכונותם להיות מעורבים הן בשימור הנכס הן בהשמשתו; (3) אפיון תהליך קבלת ההחלטות - הן כדי לשמר את הנכס הן כדי להשמישו; (4) יחסי מיקום תפקיד ותפקוד (השפעת מיקום הנכס על הבחירה התפקודית והתנהלותו) ועוד.

המיון על פי קריטריונים אינו חד-משמעי, וברבים מהמקרים מצטרפים עוד קריטריונים לניתוח הקשרים בין תפקידי הנכס השמור לבין התפקוד הנוצק לתוכו. הדוגמאות שלהלן מציגות את הקשרים המתקיימים בין תפקיד ותפקוד בנכס מורשת תרבותית.

הסבה של מבנה קהילתי היסטורי למבני מגורים

פי שכבר נכתב במאמר זה, מרבית המחקרים העוסקים במורשת התרבותית הבנויה מתמקדים בתועלות הכלכליות הנובעות מהשימור. משום כך מוצג בהם נושא התפקוד כחלק מיכולתו של הנכס השמור לייצר הכנסות. את ההכנסות קובעים סוג התפקוד הנבחר והאופן שבו הוא מנוהל בתוך מתחם השימור. בחירה תפקודית בהתאם לחישובי עלויות השימור ועלויות התאמת התפקוד לנכס השמור נבדקה במחקר שבחן שלושה מקרים בהולנד, שבהם התקיימה הסבה תפקודית ממבני מלאכה ושירותים קהילתיים למבני מגורים (Ruijgrok, 2006).

איור 5. אלברובלו שבחבל פוליה, דרום איטליה; בתי טרוליים (Trulli) שהפכו לאטרקציה תיירותית ומשמשים ללינת תיירים. צילום: עיריית עפית-כהן, אוקטובר 2014

ד אמר זה נפתח בסיפורה של שכונה בעיר לייז', שבניינה ההיסטוריים שומרו אמנם אבל חיותה העירונית נמחקה. ובמילים של מאמר זה, פעולות השימור שבוצעו בנכסי המורשת התרבותית הצליחו מעל המשוער. אבל השינוי התפקודי שהתרחש בשכונה - משכונה שהתייחדה בזיכרונותיה המשותפים ובקשריה הקהילתיים לשכונת יוקרה שדייריה החדשים אינם מזדהים עם זיכרונות המקום - פגע בייחודה.

מצב זה יכול היה להיות שונה לו האוכלוסייה הוותיקה לא הייתה נדחקת אל מחוץ לשכונה, ותכנית ההתחדשות העירונית שהוצעה לשכונה הייתה מתבצעת אבל בשינוי קל: היא הייתה כוללת את שימורם של הנכסים ההיסטוריים המייצגים את הזיכרונות של אותה קהילה (בית הקהילה שנועד להתכנסויות, בית ספר, בתי קפה שנהגו לשבת בהם מדי ערב ולדון בחדשות היום, המקומיות והלאומיות. נכסי המורשת התרבותית היו הופכים לאמצעי לחיזוק חוסנה של הקהילה הוותיקה, מעודדים אותה לקחת חלק בתהליך ההתחדשות ואולי אף להרוויח ממנו כלכלית על-ידי פיתוח תפקודים תיירותיים המתייחסים לנכסים ההיסטוריים ולערכיהם הייצוגיים). סיפורה של לייז', ההבחנות שהוצגו במאמר זה בין תפקידי נכסי המורשת התרבותית הבנויה לבין התפקודים המצטרפים לנכסים אלה והמחקרים שהוצגו, חושפים תובנות אחדות:

1. תפקוד הנוצק לתוך נכס שמור או מתלווה אליו אינו יכול להיות מנותק מהנכס - מתפקידי הערכיים ומהמשמעויות התרבותיות והחברתיות שמייחדות אותו. בגלל הקשר הישיר שמתקיים בין הנכס המוכרז לשימור לבין הקהילה שהנכס משויך אליה, חייבת אותה קהילה לקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות שיקבע את ייעודו של הנכס ההיסטורי. בקביעה זו נכללים האופן שבו ישומר הנכס, סוג התפקוד שייבחר עבורו, ומה יהיו היחסים בין השניים: אילו שינויים, אם בכלל, ייעשו כדי להתאים את הנכס ההיסטורי לתפקודו החדש?
2. השינוי שחל במאה ה-21 בהגדרותיה של קהילה מחייב בחינה מחודשת של האחראים לקביעה התפקודית עבור נכס מורשת תרבותית, לאופן שבו ינוהל התפקוד שלו ולשינויים המותרים בו כדי להתאימו לתפקוד החדש. מכיוון שמדובר בחברה שמתאפיינת בתנועה ובמעבר ממקום למקום, הדיון ביחסי תפקיד ותפקוד נשען לא רק על ערכים היסטוריים אלא גם על ערכים דמוקרטיים וחברתיים-קהילתיים. באלה נכללים שיתוף ציבור בתהליך קבלת החלטות, תרומת הנכס ליצירת קשר למקום ולחיוויו לכידותה של קהילה, זכאותה של כל קהילה להבלטת מורשתה ולשימור הנכסים המבטאים אותה.
3. בשימור המורשת התרבותית הבנויה אין מקום לטענה שצריך להעדיף את הדיון בתפקוד על פני הבלטת התפקידים, או להפך - להעדיף את התפקידים הערכיים על פני התפקוד. לשניהם מעמד שווה. התפקיד הייצוגי של הנכס הוא שמקנה לתפקוד הנבחר

גבוהה של התיירים עצמם בפעילויות התיירותיות המתקיימות באתר ובשמירתו.

לפעילות התיירותית בנכס שמור מצטרפות פעילויות פנאי נוספות, ביקור בגלריה ובמוזיאון ופעילויות חינוך ותרבות. מגוון הפעילויות מקדם אין-ספור מחקרים וגם הגדרות. בשנת 1999, בעקבות מפגש במקסיקו של נציגי מדינות החברות בארגון איקומוס, פורסמה האמנה לתיירות מורשת תרבותית (International Cultural Tourism Charter, 1999), שנועדה לקבוע כללים לניהול פעילות תיירותית באתרי מורשת. את חשיבותה של האמנה מבטאות שבע מטרותיה:

1. לעודד את כל המעורבים בשימור לפעול כדי להנגיש את אתרי המורשת לקהילה המקומית ולמבקרים מבחוץ.
2. לעודד את כל העוסקים בתעשיית התיירות לקדם תיירות באתרי מורשת אך גם להתחשב בקהילה המארחת.
3. לפתח את הדיאלוג בין האינטרס לשמור אתרי מורשת תרבות לבין המעוניינים בפיתוח תיירות. הדיאלוג יתבסס על הכרת הרגישות של אתרי מורשת, על החשש לפגיעה בערכיהם ועל האחריות לשמורם עבור הדורות הבאים.
4. לעודד את קובעי המדיניות לפתח פעילויות המתייחסות להבחנות בין preservation (שימור בלא שינוי והתאמה) לבין conservation (שימור משולב בתפקוד. משום כך מותאם הנכס השמור לתפקוד, בשאיפה למזער את השינוי ככל האפשר), בין התפקיד הייצוגי של הנכס השמור לבין הפרשנויות השונות.
5. האמנה תומכת ביוזמות הן של איקומוס הן של גופי שימור בין-לאומיים אחרים ליצירת כללים משותפים לקידום פעילות תיירותית באתרי מורשת תרבותית.
6. האמנה קוראת לשיתוף פעולה בין גורמים, גם אם הם בעלי אינטרסים שונים, לקידום מטרותיה.
7. האמנה מזמינה את כל בעלי העניין ליצור קווים מנחים אחידים ליישום עקרונות תיירות המורשת התרבותית, תוך התחשבות בשונות ובצרכים של כל קהילה וכל גורם בעל עניין.

מחקר שבחן את הקשרים בין תפקיד ותפקוד בנכסי מורשת תרבותית התמקד ביחסן של האוכלוסיות המרכיבות את הקיבוץ המתחדש כלפי נכסי המורשת התרבותית הממוקמים במתאר ההיסטורי של הקיבוץ (Amit-Cohen, 2012; Amit-Cohen & Sofer, 2016). המחקר חשף את נכונותה של אוכלוסייה חדשה שמתגוררת בשכונות ההרחבה בקיבוצים לאמץ מורשת לא שלה ולהיות מעורבת בתהליך קבלת ההחלטות בדבר השמשתם של הנכסים. האוכלוסייה העדיפה לייעד את נכסי המורשת התרבותית לפעילויות חינוכיות, תרבותיות וקהילתיות. עבודה, לא ההכנסה הכלכלית שתתקבל מהפעילות בנכס הייתה חשובה, אלא המסרים שהועברו באמצעות פעילות זו לקביעת זהותה החדשה. עבור המתישבים החדשים נכסי המורשת התרבותית ביטאו את הסיבה שבגללה עברו להתגורר בקיבוץ. הנכסים מייצגים עבורם את "הנוף האחר" - מרחב ירוק שהצפיפות בו מעטה, שמתייחד בחיי קהילה ובפעילות משותפת, והוא שונה מהמרחב העירוני הצפוף והמנוכר.

לנכס את ייחודו. ואילו הנכס, גם אם יזכה לעשייה שימורית במיטבה, אם לא יימצא לו תפקוד סופו שיאבד מחשיבותו ומצבו הפיזי יתדרדר.

ואסכם, הדיון בצורך התפקודי כדי לממן את פעולת השימור של נכס מורשת תרבותית ועל-ידי כך להבטיח את שרידותו אינו דוחק הצדה את גישתם של המשמרים המקפידים להדגיש את תפקידו הייצוגי של הנכס בביטוי ערכים ומשמעויות תרבותיות. מטרתו להדגיש את האיזון הנדרש כדי לקיים את השניים, ובאמצעותם לחזק את מעמדה של המורשת התרבותית.

* פרופ' עירית עמית-כהן מרצה וחוקרת במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר-אילן, ועומדת בראש מסלול ללימודי התואר השני והתואר השלישי שמתמקד בקשרים בין תכנון, שימור ופיתוח והתייחסותם לנופי תרבות ולנכסי מורשת תרבותית. מאז אוקטובר 2012 היא יושבת ראש איקוסוס ישראל. פרופ' עמית-כהן משלבת חשיבה ומחקר אקדמיים בעשייה שימורית. היא מקדמת את השיח השימורי בארץ ומרחיבה את מעגל השותפים בו, המגלים עניין ומעורבים בהכרתו ובפיתוחו.

amitcoi@biu.ac.il

לצ'פילד, נ' ושבד, י' (1986). שימור מורשת הבינוני בישראל. ירושלים: מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל, 22.
עזריהו, מ' (1995). פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1956-1948. תל אביב: מוסד ביאליק.
עזריהו, מ' (2005). תל אביב העיר האמיתית: מיתוגרפיה היסטורית. תל אביב: מוסד ביאליק.
עזריהו, מ' (2012). היסטוריה ופוליטיקה של שמות הרחובות בישראל. ירושלים: מאגנס.
עמית-כהן, ע' (2009). מורשת תרבותית במחלוקת: המקרה של "קו התפר" בין יפו ותל אביב. בתוך ב' קיפניס (עורך), תל אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם - מאה השנים הראשונות (עמ' 132-129). תל אביב: אוניברסיטת חיפה ופרדס.

עמית-כהן, ע' (2015). ערכים מובילים עשייה שימורית. אתרים - המגזין, 5, 7-14.
עמית-כהן, ע' ומטרני, ק' (2013). תפיסת שימור המורשת התרבותית הבנויה: בין המשכיות לתמורה. אתרים - המגזין, 3, 5-16.
פנסטר, ט' (2007). זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל. תיאוריה וביקורת, 30, 189-212.

Amit-Cohen, I. (2012). Values and sites, attitudes, and development: The status of cultural "built heritage" in the Kibbutz. In M. Palgi & S. Reinharz (Eds.), *One hundred years of Kibbutz life: A century of crises and reinvention* (pp. 215-228). New Brunswick and London: Transaction Publishers.

Amit-Cohen, I., & Sofer, M. (2016). Cultural heritage and its economic potential in rural society: The case of the kibbutzim in Israel. *Land Use Policy*, 57, 368-376.

Ashworth, G. J., & Dehan, T. Z. (1986). Uses and users of the tourist historic city: An evolutionary model in Norwich. *Serieveld Studies*, 10, Groningen: Geografisch Instituut RIJK Suniversiteit, 3-17.

Blau, J. (1989). *The shape of culture: A study of contemporary cultural patterns in the United States*. New York: Cambridge University Press.

Burra Charter (1979/1999). *The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance*. Burra, South Australia.

Butler, R. W. (1980). The concept of tourist area cycle of evaluation, implications for management of resources. *Canadian Geographers*, 24, 5-12.

Butler, R. W. (1991). Tourism environment and sustainable development. *Environmental Conservation*, 18, 201-209.

Butler, R., Hall, C. M., & Jenkins, J. (1997). *Tourism and recreation*. Chichester: Wiley and Sons Ltd.

Buttimer, A. (1976). Grasping the dynamism of lifeworld. *Annals of the Association of American Geographers*, 66, 277-292.

David, M., & Schemenauer, J. (2014). Immigrant social-economic landscape changes and ethno-racial border formation in Columbus, Ohio. *Cultural Encounters, Conflicts, and Resolutions*, 1(2), 4.

Featherstone, M. (1991). *Consumer culture and postmodernism*. London: Sage.

Harvey, D., (1990). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Changes*. Mass: Blackwell Pub.

Harvey, D. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7, 319-338.

Hewison, R. (1987). *The heritage industry: Britain in a climate of decline*. London: Methuen.

International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance, 1999. Mexico.

Lichfield, N. (1988). *Economic in urban conservation*. Cambridge U.K.: Cambridge University Press.

Loukatiou-Sideris, A., & Banerjee, T. (1998). Postmodern urban form. In M. Carmona & S. Tiesdell (Eds.), *Urban design downtown: Poetic and politics of form* (pp. 22-36). Berkeley: University of California Press.

MacDonald, R., & Jolliffe, L. (2003). Cultural rural tourism: Evidence from Canada. *Annals of Tourism Research*, 30 (2), 307-322.

Maruani, T., & Amit-Cohen, I. (2013). Marketing landscapes: The use of landscape values in advertisements of development projects. *Landscape and urban planning*, 114, 92-101.

Nyasha A. G., & Ngulube, P. (2016). Using contingency valuation approaches to assess sustainable cultural heritage tourism use and conservation of the outstanding universal values (OUV) at Great Zimbabwe World Heritage Site in Zimbabwe. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 225, 291-302.

Olsen, B. J. (2001). The end of history? Archaeology and the politics of identity in a globalized world. In R. Layton, P. G. Stone, & J. Thomas (Eds.), *Destruction and conservation of cultural property* (pp. 42-50). London: Routledge.

Palmer, C. (1999). Tourism and the symbols of identity. *Tourism Management*, 20, 313-321.

Park, D. C., & Coppack, P. M. (1994). The role of rural sentiment and vernacular landscapes in contriving sense of place in the city's countryside. *Geografiska Annaler. Series B. Human Geography*, 161-172.

Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.

Ruijgrok, E. C. M. (2006). The three economic values of cultural heritage: A case study in the Netherlands. *Journal of cultural heritage*, 7(3), 206-213.

Shamai, S. (1991). Sense of place: An empirical measurement. *Geoforum*, 22(3), 358-374.

Tuan, Y. (1974). *Topophilia: A study of environmental perceptions, attitudes, and values*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall

Urry, J. (2001, 2nd ed.). *The tourist gaze*. London: Sage Publications.

Yale, P. (1998). *From tourist attractions to heritage tourism*. Huntingdon: Elm Publication.

Yiftachel, O. (1996). The internal frontier: The territorial control of ethnic minorities. *Regional Studies*, 30(5), 493-508.

להיבטים השונים, התאורטיים והפרקטיים, של שימור המורשת התרבותית יש תכונה אחת משותפת: המתח המתקיים בין הקצוות - הקצה המייצג את העבר והקצה המייצג את ההווה. המתח הוא חלק מדיון מתמשך בחלקה של המורשת התרבותית בעיצוב יחסי עבר והווה ובהשלכות על העתיד (Giblin, 2015: 313). ככל שהדיון מתמקד בנושא שימור של פריט (artifact) מוחשי שערכיותו ההיסטורית גבוהה והוא נכלל ברשימת מורשת תרבותית נוטים חוקרים, מתכננים ובעלי עניין חברתיים להעדיף את העבר ולהתנגד לאלה המצדדים בטשטוש. בעלי עניין כלכלי, וברבים מהמקרים גם פוליטי, יתלכטו אם לאתר את נקודת האיזון בין הקצוות או אף להעדיף את ההווה ולהתאים את מושא השימור לתנאי ההווה ולצרכיו. התלכטות זו תופסת מקום מרכזי כשנדרשים להחליט מה התפקוד שאפשר לצקת לנכס מורשת תרבותית בנויה, עד כמה הוא צריך להידמות לתפקוד הישן וכיצד שומרים על הנכס ועל ערכיו ההיסטוריים והתרבותיים בעת שמתאימים אותו לתפקוד הנבחר עבורו.

מבית תפילה למועדון כושר - מתפקיד דתי לתפקוד כלכלי

קרן מטרני, עדי סלע וינר

התאמת שימוש חדש למבנה קיים ששימושו המקורי התיישן ופעילותו נפסקה היא כלי תכנוני שמטרתו החזרה של מבנה למעגל החיים העירוני, התאמתו לסביבה עירונית משתנה ולתקנים מודרניים. מאמר זה עוסק בסוגיית ההתאמה של שימוש חדש, חילוני ובעל תועלות כלכליות למבנה דת ששימש כבית תפילה. המאמר משווה בין שני מקרים של בתי תפילה שהוסבו לשימוש בעל אופי כלכלי - בית כנסת בתל אביב וכנסייה בניו יורק. אף שמדובר במבנים המשרתים דתות שונות, אשר הוקמו בהפרש של כמאה שנים זה מזה, ההשוואה ביניהם משקפת תהליך מרתק של תמורות המתרחשות בין מבנה לתפקוד.

מילות מפתח: התחדשות עירונית, התאמת שימוש, מבנה דת, שימור, שיקום

מבוא

ותרת של כתבה בשוליו של אתר חדשות באינטרנט שעסקה בבית כנסת צנוע בשכונת הצפון הישן של תל אביב שהוסב למועדון ספורט הציתה את סקרנותנו. לכאורה עוד מקרה של התאמת שימוש חדש (adaptive reuse) למבנה קיים במסגרת תהליכי התחדשות עירוניים, אך לא כך הדבר. בית הכנסת הקטן עורר בנו שאלות ותהיות רבות שעסקו בדת, בחילוניות, באמונות תפלות, בשאלות של תרבות, פולחן וחציית גבולות. השאלות התגלגלו והובילו לעריכת מחקר העוסק במקרה ייחודי של התאמת מבני דת לשימושים כלכליים, ובאופן שבו מתקבלת ההסבה בציבור.

התאמת שימוש חדש למבנה קיים ששימושו המקורי התיישן ופעילותו נפסקה היא כלי תכנוני שמטרתו החזרה של מבנה למעגל החיים העירוני, התאמתו לסביבה עירונית משתנה ולתקנים מודרניים. התהליך כולל הסבה של המבנה לשימוש חדש התואם את המקום, את הזמן ואת הקהילה. השימוש החדש יכול להיות שונה מהשימוש המקורי או דומה לו, והוא מושפע ממיקום הנכס, מהבעלות על המקרקעין, מתהליכים דמוגרפיים וכלכליים ומתהליכי תכנון רחבים. גישה זו מקובלת גם במבנים לשימור, תוך שמירה על המאפיינים המשמעותיים לערכם התרבותי (Ames, 2009). למבנים היסטוריים שעברו תהליך של התאמה לשימוש חדש יש תרומות חברתיות וכלכליות מגוונות - חלקן בלתי ניתנות לכימות, ובהן שמירה על רצף היסטורי, ערכי מורשת, "רוח המקום", קהילתיות וזיכרון קולקטיבי, קיימות סביבתית, ניצול יעיל של משאבים וצמצום נזק סביבתי (Bullen, 2011; Robert, 1989; Simons, 2010).

מאמר זה מציג ממצאים ראשוניים של מחקר השוואתי העוסק במבני תפילה שהוסבו לשימושים בעלי אופי כלכלי. לצורך כך בחרנו בשני מקרי קצה - בית כנסת בתל אביב וכנסייה בניו יורק - ובאמצעותם נדגים את המאפיינים של תהליך ההסבה ואת יחסם אל מחזור החיים של המבנה.

מבני דת ותפילה - מחזור החיים

בנה דת הוא שם כולל למבנה המספק אכסניה לקהילת מאמינים ומתקיים בו חיבור בין האמונה לבין המקום והזמן. בין כותלי המבנה מתקיימים טקסים דתיים ואירועים רוחניים, קהילתיים ואישיים. מבני דת בכלל ומבני תפילה בפרט הם ביטוי ישיר ומוחשי

למושגים "מורשת", "המשכיות" ו"רב-דוריות". המבנה הוא משכן פיזי לזיכרונות, גם בקרב אנשים חילוניים, והוא מסמל ערכים משותפים שחברי הקהילה חולקים בינם לבין עצמם ועם קהילות סמוכות (בן אורי, 1955; Clark, 2007). אירועים משמעותיים בחיי הקהילה והפרט הקשורים בחגים ובחגיגות, בשמחה ובעצב, חקוקים בדפי ההיסטוריה של המבנה, והם חלק בלתי נפרד מהקשר של הקהילה ושל הפרט אליו.

באופן מסורתי מוקמו מבני דת באתרים בולטים המהווים נקודות ציון ברורות במרחב, והופרדו בדרך כלל ממבנים שבהם התקיימו שימושים יום-יומיים אחרים. מבנים אלה הם בעלי זיהוי אדריכלי ועיצובי ייחודי, והוא בא לידי ביטוי בגודל המבנה, בנפחו ובשימוש בסמלים. צורת המבנים וסגנונם האדריכלי נועדו לייצר אווירה של יראת כבוד, חיזוק חשיבה דתית-אמונית ותרגול מצוות. חזות בית התפילה מעידה, בין היתר, על מידת האדיקות של הקהילה, על גאוותה התרבותית ועל מצבה הכלכלי (Clark, 2007).

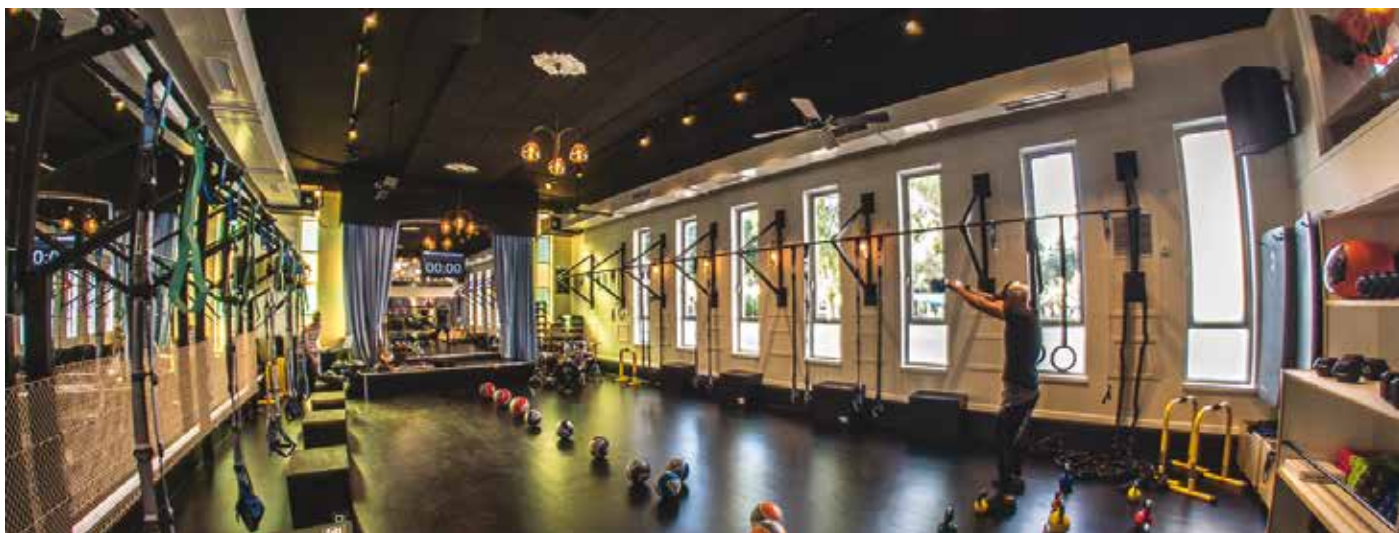
מחזור החיים של מבנה מושפע מגורמים כלכליים חברתיים ותרבותיים הקשורים, בין היתר, לערכי מורשת ולזיכרונות הקהילתיים והאישיים הטבועים בו (Douglas, 2006). מחזור החיים של בית תפילה, שהוא מקרה ייחודי של מבנה דת, קשור קשר ישיר לסיפורה האישי של הקהילה, וכמעט כל מקרה של סגירת בית תפילה מלווה בתהליך של שינוי בקהילה או בהתפזרותה.

כדי לעמוד על מאפייניו הייחודיים של מחזור החיים של בתי תפילה נתבסס על ארבעת השלבים העיקריים של מחזור החיים של מבנה: הקמה, שימוש, ניוון, הריסה או התחדשות (Clark, 2007; Simons, 2010; Williamson, Radford, & Bennetts, 2003).

1. **הקמה** - שלב הכולל את תהליך התכנון וההקמה של המבנה עד לאכלוסו. בדרך כלל המבנה מתוכנן על פי כללי תכנון מקובלים התואמים את תפקודו כבית תפילה ובסגנון אדריכלי המשקף את הזרם הדתי, את התקופה ואת הסביבה. חזותו מעידה על מידת האדיקות של הקהילה, על גאוותה ועל מצבה הכלכלי.

2. **שימוש** - שלב הכולל את תקופת הפעילות המתקיימת במבנה על השפעותיה הסביבתיות, הפיזיות והחברתיות. בשלב זה מתבצעות פעולות של תחזוקה, הרחבה של הנכס והתאמתו לצרכים המשתנים של הקהילה. מצב התחזוקה של המבנה הוא ביטוי למסירות הדתית של הקהילה וליכולותיה הכלכליות והארגוניות.

3. **ניוון** - שלב זה מתרחש בדרך כלל כתוצאה משינויים אורבניים, טכנולוגיים, חברתיים או תרבותיים בסביבתו של הנכס. השלב

אולם כושר בחלל שהיה אולם תפילה של בית הכנסת בשדרות נורדאו 65, תל אביב. צילום: דורון סרי, באדיבות בית הכושר נורדאו

ביחס לפיתוח בר קיימא ולשימור אתרי מורשת, וכן משיקולים הקשורים במאפיינים הפיזיים והתדמיתיים של המבנה. מבנים הנושאים ערכי מורשת שזכו להכרה מהרשויות כאתרים לשימור מוגנים, לרוב, מפני הריסה.

התאמת שימוש חדש לבית תפילה שפעילותו נפסקה היא מקרה ייחודי הטומן בתוכו פרדיגמות הקשורות בהתפרקות של קהילה ופירוקה מנכסיה הגשמיים, ושימוש בסמליות האתר לתועלת כלכלית. במחקר שנערך בארצות הברית נבחנו 210 מבני דת שהוסבו לשימושים כלכליים. נמצא כי כ-35% מהם הוסבו למגורים, 20% למסחר, 20% לתרבות, 10% למשרדים, 10% לחינוך, ו-5% בלבד לשימושים אחרים ובהם תעשייה (Simons, 2010). שימושי תרבות מתקבלים בדרך כלל באהדה, היות שנשמרת זיקה מסוימת בין הייעוד הנוכחי לבין הייעוד ההיסטורי (Clark, 2007).

שימוש מחדש למבני דת בישראל

הסבה של מבני דת בישראל היא נושא בעל רגישות פוליטית-דתית-לאומנית-ציבורית גבוהה, והשלכות תכנונית וקניינית שזכו לדיון ולהכרעה בערכאות משפטיות ובמוסדות התכנון (בג"צ 7311/02).

הביט הציבורי החשש מהסבה הוא מפני תסיסה על רקע דתי או לאומני ומפני פגיעה במרקם היחסים בין מגזרים שונים כתוצאה מהריסת מבנה דת או משינוי ייעודו. רגישות זו באה לידי ביטוי מובהק בהצעת חוק לתיקון חוק התכנון והבנייה בעניין הריסה או שינוי ייעוד מבנה דת, שאושרה בכנסת בקריאה טרומית בשנת 2012 (ומאו לא קודמה). בדברי ההסבר נכתב:

אנו עדים למקרים רבים בהם מבנים ששימשו לצורכי דת במשך

כולל התיישנות פיזית הדרגתית של המבנה כתוצאה מהתרופפות התחזוקה, או הסבתו לתכליות בעלות ערך כלכלי ירוד, עד להפסקה חלקית או מלאה של השימוש בו. במבני תפילה שלב הניווך קשור למגמות המאפיינות במאה השנים האחרונות את מרכזי הערים הגדולות במדינות מערביות, ובאות לידי ביטוי בירידה מתמשכת במספר המתפללים הקבועים. מבנה התפילה נעזב בהדרגה מפעילות, התרומות המיועדות לו נפסקות, תחזוקתו השוטפת מתרופפת ומצבו הפיזי מתדרדר. בעקבות זאת מתרחש תהליך הדרגתי יזום של סגירת בתי תפילה קטנים ומיזוג קהילות קטנות לבית תפילה מרכזי. ההחלטה למכור את הנכס או לשנות את ייעודו מתקבלת כאשר כבר אין הצדקה להמשיך להחזיק בו, ומתעורר רצון לממש את הפוטנציאל הכלכלי של המקרקעין, לעשות שימוש יעיל יותר בכספים שיתקבלו ממכירתו ולחזק קהילה במקום אחר. כדי לאפשר את מכירת המבנה, שמשמעותה התרת הסבתו לשימושים אחרים או הריסתו, רשויות הדת מבצעות פעולות שתכליתן חילון והתרחקות רגשית מהמבנה. חילון של כנסייה (De consecration) הוא הליך של הסרת קדושה המתבצע באמצעות טקס או פסיקה דתית. במעשה זה נטען כי המשמעות והערך של בית התפילה טמונים בקהילה ולא במבנה עצמו, וכי האמונה והתפילה הן חסרות מקום וזמן. ההלכה היהודית מקשה מאוד לשנות את ייעודו של מבנה ששימש לעניינים שבקדושה ולעשות בו שימוש של חול.

4. **הריסה או התחדשות** - שלב הכולל שתי חלופות עיקריות: הריסת המבנה הקיים, מחזור הקרקע והקמת מבנה חדש התואם לפרוגרמה חדשה; או התחדשות, מחזור המבנה הקיים והתאמתו לשימוש חדש ועדכני התואם לפרוגרמה חדשה. הבחירה באחת משתי החלופות מושפעת, בין היתר, משיקולים כלכליים הקשורים בפוטנציאל הפיתוח של המקרקעין, במדיניות של הרשות המקומית

חזית בית הכנסת "חסידי גור א'" בשדרות נורדאו 65, תל אביב.
צילום: קרן סטרני

השטיבל בנורדאו היה מוקד רוחני בשכונה. התפללו בו ראשי ישיבות, מקובלים, חסידים ואנשי מעשה. הוא היה לא רק מקום תפילה אלא גם מקום מפגש חברתי, והתאפיין ביחס אישי א-פורמלי והרגשה של משפחתיות (צ'רני ומייזליש, 2008). בימיו הטובים ידע בית הכנסת "צפיפות ודוחק מרוב המיית הבאים בשעריו, ובין שעריו התלכדו אנשי עמל, אברכים ובחורי ישיבות ממיטב סלתה ושמנה של החסידות" (נתנאל, 11.10.2015).

בעשור האחרון, בעקבות מעבר של חסידים רבים אל קריות חרדיות מחוץ לתל אביב, חלה ירידה מתמשכת במספר המתפללים, עד שהיה צורך לממן את בואם של אברכים מבני ברק כדי להשלים מניין. לאחר שהתרוקן בית הכנסת מחסידיו הוותיקים הופסקה הפעילות בו והוא ננטש. במשך שנים היה המבנה עזוב, והמקום משך דיירי רחוב ופעילות שוליים. בשנת 2014 הוחלט, בהסכמת האדמו"ר מגור, למכור את הנכס ולהעביר את ההכנסות ממכירתו לקופת מוסדות גור הארציים (רהט, 25.03.2016). המקרקעין נמכרו בשלמותם ליום, וזה מכר אותם לקבוצת משקיעים. במסגרת הסכם המכירה נמסר לרוכש מסמך המתיר הלכתית את הסבת המבנה לשימושים שאינם דתיים.

בהיבט התכנוני והקנייני בית הכנסת נמצא על קרקע פרטית המיועדת למגורים. המבנה אינו מוכרז לשימור ולא חלות עליו מגבלות תכנוניות מיוחדות. על כן בעלי המקרקעין יכולים, לכאורה, להרוס את המבנה הקיים ולהקים במקומו מבנה מגורים בשטח בנוי הגדול פי חמישה לפחות מהשטח הבנוי כיום, וזאת בהליך של היתר בנייה. כיום מבנה בית הכנסת מושכר למועדון ספורט בהסכם שכירות שנחתם לשנים ספורות - עובדה המרמזת על כוונת בעלי המבנה לממש את הפוטנציאל התכנוני של המקרקעין. בית הכנסת נושא כיום את השם "בית הכושר נורדאו". בעלי המועדון מצאו במבנה עניין מיוחד בשל ההקבלה שבין הפולחן הדתי לפולחן הגוף כפי שבאה לידי ביטוי ב"יהדות השרירים" של מקס נורדאו, שעל שמו נקרא הרחוב שהמבנה מצוי בו. לדעתם, השימוש ההיסטורי והשימוש הנוכחי חולקים

שנים רבות, כבתי כנסת, בתי מדרש, מקוואות או מסגדים וכנסיות, מקבלים צווי הריסה או שינוי ייעוד המבנה והסבת השימוש בו למטרה הפוכה לגמרי מייעודו המקורי, אף אם יש בה כדי חילול קדושתו, או פגיעה ברגשות של ציבור מסוים (פ/18/1439).

את ההצעה הגישו 13 חברי כנסת מכמה סיעות, והיא ביקשה להתנות הריסה של מבנה דת ושינוי של ייעודו באישורם של שר הפנים ושל השר לשירותי דת. ההצעה משקפת תפיסה שלפיה קבלת החלטות באשר לפעולות הסבה של מבנה דת ראוי שתיעשה בשיתוף פעולה עם השר לשירותי דת במדינה, ולא על-ידי השלטון המקומי או מוסדות התכנון. **בהיבט התכנוני**, חוק התכנון והבנייה קובע כי התאמת שימוש חדש למבנה היא פעולה המחייבת קבלת היתר בנייה ותלויה ביעוד הקרקע כפי שנקבע בתכנית. כאשר השימוש החדש שונה מהותית מהשימוש המקורי נדרש שינוי ייעוד או אישור לשימוש חורג. בהכללה גסה אפשר לומר כי מבנה דת שהוקם על מקרקעין המיועדים בתכנית לשטח למבנים ומוסדות ציבור אפשר להסב לשימוש בעל אופי ציבורי בלבד. לעומת זאת, מבנה דת שהוקם על מקרקעין המיועדים לשימושים סחירים (כגון מגורים, תעסוקה וכד') אפשר להסב לשימושים סחירים. **בהיבט הקנייני** יש להתייחס לשאלה מי אוחז במקרקעין. מבני דת רבים שהוקמו על קרקעות פרטיות נמצאים בבעלות הקדשים ציבוריים או דתיים או בבעלות פרטית. גופים אלה רשאים לסחור במקרקעין בהתאם למדיניות הפנימית של כל גוף.

בית הכנסת ברחוב נורדאו, תל אביב

בשנים שלאחר קום המדינה התגוררה בעיר תל אביב-יפו קהילה חרדית גדולה. אדמו"רים ידועי שם קבעו בה את משכנם, חצרות חסידיות פרחו בה, ובתי כנסת היו מלאים במתפללים. בית הכנסת חסידי גור א' בשדרות נורדאו 65 הוקם בשנת 1965 במענה לגידול באוכלוסיית המתפללים בשכונת הצפון הישן של תל אביב. מדובר בבית כנסת קטן (המכונה בלשון עממית "שטיבל") ששטחו הבנוי כ-150 מ"ר בלבד והוא בן קומה אחת מעל הקרקע. משבצת הקרקע הקטנה (כ-280 מ"ר) שבית הכנסת נבנה עליה יועדה במקור למגורים. הקרקע הייתה בבעלותם של זוג ניצולי שואה חשוכי ילדים שנמנו עם נכבדי הקהילה והועידו אותה להקמת בית הכנסת. לאחר פטירתם בשנת 2002 עברה הבעלות בצו ירושה לידי אגודת בית החסידים.

המבנה תוכנן על-ידי אדר' מרדכי שושני, שהיה בסוף שנות השבעים האדריכל הראשי של מע"צ. תכנונו נעשה בהתאמה לכללי תכנון לבתי תפילה שפורסמו במדריך של המשרד לענייני דת: מידותיו הצנועות תאמו את אופי הרקמה הבנויה ואת גודל הקהילה שהוא נועד לשרת (בן אורי, 1955). בקומת הקרקע מוקם אולם התפילה, בקומת הביניים יציע לעזרת נשים, ובקומת המרתף החלקית נקבע מקלט. חזית בית הכנסת הדרומית, הפונה לשדרות נורדאו, היא צנועה וסימטרית. היא מתאפיינת בשתי שורות אנכיות של חלונות שקופים-אטומים המשולבים בזכוכיות צבעוניות. חלונות אלה מאפשרים לאור להיכנס פנימה אך מפחיתים את עוצמתה של קרינת השמש.

מבט לעבר קיר שעוצב על-ידי אמן גרפיטי ומאחוריו אזור עזרת הנשים לשעבר. צילום: סלי בן אריה, באדיבות בית הכושר נורדא

אימון כושר. ברקע בימת ארון הקודש שהוסבה לבימת המאמן. צילום: דורון טרי, באדיבות בית הכושר נורדא

חלק ממתחם עירוני דתי הכולל מבנים נוספים, ובהם בית הכומר ומגורי נזירות. המבנים תוכננו על-ידי האדריכל ריצ'רד מ' אפג'ון (Upjohn, 1802-1878), שהיה הנשיא הראשון של ארגון האדריכלים האמריקני (American Institute of Architects, AIA) והאדריכל של כנסיית השילוש הקדוש (Trinity Church) במנהטן.

מבנה הכנסייה תוכנן בסגנון ניאוגוטי מקומי, והוא מזכיר במראהו כנסייה אנגלית קטנה מימי הביניים. קו הרקיע הציווי של הגגות ומגדל הפעמון והאבן החומה המונחת באקראיות מקנים לבניינים ייחוד וחרן רב. המבנה בולט בעיצובו, בממדיו ובאופן העמדתו ברקמה הבנויה של מנהטן. הוא נחשב למבנה הכנסייה הא-סימטרי הראשון שנבנה בסגנון הניאוגוטי בארצות הברית, והיה עד מהרה לאחד העיצובים המשפיעים ביותר במאה ה-19 ולאב טיפוס עבור כנסיות אחרות שנבנו ברחבי המדינה (LPC Designation Reports 1966, LP-0216; Postal & Dolkart, 2009: 77; White & Willensky, 2000: 191). מתחם הכנסייה היה מהאתרים הראשונים שהוכרזו בשנת 1966 כאתר היסטורי עירוני (New York City Landmark - NYCL) הנושא ערכים אדריכליים, דתיים, היסטוריים, חברתיים ותרבותיים, ומשקף את ההתפתחות העירונית. בשנת 1980 נרשם האתר ברשימת הלאומית של האתרים ההיסטוריים בעלי החשיבות הלאומית הגבוהה ביותר בארצות הברית (The National Register of Historic Places - NRHP).

בעשורים הראשונים הייתה הכנסייה בית התפילה המוכר ביותר במנהטן, מקום תפילתן של דמויות מפתח מעשירי העיר (Hughes, 2010). בכנסייה התקיימה פעילות קהילתית ענפה ובה החלה, בין היתר, פעילותו של בית החולים סנט לוקס, הקיים בעיר עד היום (LPC Designation Reports 1966, LP-0216).

בראשית המאה ה-20, עם ההתפשטות המהירה של מנהטן צפונה, החלה סביבת הכנסייה לשנות את פניה ולהתיישן. נאמני הקהילה צפו בתהליך והניחו שלא ירחק היום שהם עצמם יעזבו את האזור וירצו לממש את הנכסים שבידיהם כדי להקים לקהילתם

מאפיינים משותפים: בשני המקרים המבנה הוא מקום מפגש ואבן שואבת לקהילה המקומית.

תהליך התאמת השימוש החדש למבנה בית הכנסת כלל שיפוץ של פנים המבנה בלבד תוך שמירה על מרכיביו היסודיים וחלליו המקוריים: אולם התפילה הפך לאולם האימון הראשי, קומת הביניים של עזרת הנשים הפכה לאולם קבלת פנים ועמדת רישום, חדרו של הרב הוסב לחדר מוזיקה והמרתף הוכשר לשמש חדר אימונים. בימת ארון הקודש הוסבה לבימת המאמן, והקירות עוצבו על-ידי אמן גרפיטי.

הסבתו של בית הכנסת לוותה בכתבות בעיתונות מקומית בלבד, המודפסת והמקוונת. כותרות כגון "כך חולפת תהילת עולם", ו"חסדי גור לא חלמו שבבית הכנסת שלהם ברחוב נורדאו בתל אביב יקפצו מתאמנים בטייצים הדוקים" אפיינו כתבות בעלות אופי שיווקי וכתבות בעיתונות הדתית. בעלי המקום מספרים שעוברים ושבים, ובהם אברכים, נכנסים מעת לעת למבנה ותוהים מה עלה בגורלו.

בית הכנסת ברחוב נורדאו הצטרף לסדרה של בתי כנסת בתל אביב שהוסבו בשנים האחרונות לשימושים שונים מייעודם המקורי. עמם נמנה מבנה בית הכנסת ברחוב דובנוב 7, ששימש ביתם של הנהלת בני עקיבא, מזכירות הקיבוץ הדתי ומוסדות הציונות הדתית. המבנה הושכר לרשת האמריקנית WeWork והוסב לחללי עבודה משותפים להשכרה. מקרה נוסף הוא בית הכנסת בית ישעיהו שברחוב צ'לנוב. המבנה, שבבעלות העירייה, היה נטוש כעשרים שנה והיווה מפגע עירוני ומאורת סמים. בשנת 2010 הוא הוקצה, על אף מחאה של תושבי השכונה, לעמותת "לשובע", והוסב למרכז סיוע לאוכלוסייה חלשה.

כנסיית לחם הקודש בניו יורק

המבנה ששימש בעבר את כנסיית לחם הקודש בניו יורק (Church of the Holy Communion) ממקום בפינת השדרה השישית ורח' 20, בחלק הדרומי של מנהטן. הכנסייה נחנכה בשנת 1846, והיא

untappedcities.com. By Michelle Young במנהטן. Church of the Holy Communion

בית חדש במקום אחר (Church not to move, 1907). ואכן תהליך זה התרחש, ובמהלך שנות השבעים של המאה ה-20 הצטמצמה קהילת המתפללים עד למיזוגה עם שתי כנסיות אחרות בעיר. בשנת 1976, לאחר שנערכה המיסה האחרונה, עברו המבנים במתחם הכנסייה תהליך של חילוץ והסרת הקדושה (Pulos, 2015). מאז ועד היום עבר המבנה כמה תהליכי הסבה לשימושים שונים, רובם ככולם בעלי אופי מסחרי. בשנים 1976-1979 החכירה אותו הכנסייה לאגודה פרטית שעסקה בתרבות ובהגות. בשנת 1979 הוא נמכר לעמותת פרטית שהפעילה בו מרכז לייעוץ ולגמילה מסמים. בראשית שנות השמונים נמכר הנכס שוב, ולמשך שני עשורים פעל במבנה מועדון לילה בשם The Limelight - שהיה ממובילי סצנת חיי הלילה בניו יורק. במסגרת זו חולק החלל לשלושה מפלסים, ולחללים בכל מפלס נקבעו תפקודים שונים. בשנות התשעים היה המועדון ממובילי תרבות הרייב והמוזיקה האלקטרונית וזוהה עם הוללות, מסיבות פרועות וסמים, ולעתים קרובות נעלה המשטרה את דלתותיו. המועדון הפך ל"סמל" למאבקו של ראש עיריית ניו יורק רודולף ג'וליאני במועדוני הלילה ובסמים, עד שנסגר בשנת 1996 (Hughes, 2010; Matos, 2011). בשנים אלה עלה סיפור הכנסייה לכותרות והיא כונתה בהתרגם "The Church Of Rave". שמו של המועדון הוא עד היום שם נרדף למתחם הכנסייה לשעבר. בשנת 2001 החליף הנכס ידיים שוב ונמכר לקבוצת יזמים, וזו הקימה בו בהשקעת ענק מרכז חנויות יוקרתי בשם The Limelight Marketplace. בפעולות השיפוץ וההסבה נעשה מאמץ גדול להתנתק מהתדמית ההוללת שדבקה במקום, ועם זאת לשמור על מראהו של אולם המרכזי של הכנסייה (Hughes, 2010).

איור של מתחם הכנסייה מסוף המאה ה-19. The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Print Collection, The New York Public Library. "Church of the Holy Communion" New York Public Library Digital Collections. Accessed April 24, 2016. <http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47da-27df-a3d9-e040-e00a18064a99>

1. **מאפיינים פיזיים:** בשני המקרים מדובר במבנה דת קטן בסביבת מגורים שנועד לשרת קהילה מקומית. סגנונם האדריכלי של המבנים מעיד על זהותם ומשייך אותם לקטגוריה של מבני דת. מבנה הכנסייה בניו יורק זכה להכרה בשל ערכיו האדריכליים וההיסטוריים, ואילו מבנה בית הכנסת בתל אביב לא זכה להכרה כזו.

2. **מחזור החיים של המבנה:** יש דמיון רב בתהליכים שיעצבו את שלושת השלבים הראשונים במחזור החיים של המבנים - הקמה, שימוש וניווט. אמנם השלבים התרחשו בתקופות שונות, אך הם תואמים את המתרחש ברבים מהמרכזים ההיסטוריים בערים שונות בעולם ומאפייניהם דומים. בשני המקרים, לאחר התפזרות קהילת המאמינים עבר המבנה תהליך של חילון או התרה לשימוש שונה מבית תפילה ונמכר. אולם השלב הרביעי במחזור החיים - שלב ההתחדשות או ההריסה - שונה בתכלית. הכנסייה בניו יורק, בהיותה אתר מוכרז לשימור, היא מוגנת, ועל כן אין חשש להריסתה. זה כשבעה עשורים מתקיימים במבנה שימושים כלכליים שונים המשתנים תדיר ובהתאם לצורך וימשיכו, ככל הנראה, להשתנות גם בעתיד. לעומתה בית הכנסת בתל אביב, שלא הוכרז לשימור, הוא למעשה אפיזודה חולפת בסיפור העירוני. השימוש החדש בבית הכנסת לשעבר הוא זמני בלבד ונועד לשרת מטרה כלכלית בתקופת ביניים, עד שיסתיימו הליכי התכנון להחלפתו במבנה חדש שימצא את כל זכויות הבנייה המותרות במקרקעין. במקרה זה הסבת המבנה, מוצלחת ככל שתהיה, לא תוכל למנוע את הריסתו.

3. **אופי השימוש:** שני המבנים עברו תהליך של התאמה לשימוש חדש, וכיום מתקיימת בהם פעילות הקשורה בספורט וכושר. מצד אחד השימוש המקורי של בית תפילה והשימוש העדכני של מועדון כושר מקורם בשני עולמות תוכן שונים ואף מנוגדים: בית תפילה הוא מקום של אמונה, עניינים שבנפש, צניעות, יראת כבוד ושקט; לעומתו מועדון כושר הוא מקום של תרבות הגוף, מרץ וחיוניות, טיפוח, לבוש מינימלי ומוזיקה אנרגטית. מצד שני יש דמיון בין השימושים בהיות המבנים, בעבר ובהווה, מקום להתכנסות חברתית, מקום שנבנית בו קהילה מקומית סביב עניין משותף, מחויבות ואחריות. המבנים חזרו להיות מוקד שכונתי ומרכז פעילות שוקק, והם תורמים בעקיפין להתחדשות האזור.

4. **התאמת המבנה לשימוש חדש:** בהיבט הפיזי מבנה בית הכנסת כמעט לא עבר שינויים כדי להתאימו לשימוש החדש. המבנה שמר על המפלסים ועל חלוקת החלל המקוריים. רהיטים, גופי תאורה וחפצי קדושה הוצאו ממנו עוד לפני מכירתו. השיפוץ הפנימי כלל טיפול במעטפת הפנימית של המבנה וניקיון של המעטפת החיצונית. לעומתו מבנה הכנסייה שהוסב למועדון לילה עבר שינויים ניכרים, ובהם החלוקה למפלסים - הקיימת עד היום. לעומת השינוי המשמעותי שנעשה בפנים המבנה - בחזית החיצונית נהגו על פי כללי שימור נוקשים, לרבות שמירה על הוויטרז'ים הייחודיים בפתחים השונים.

5. **השיח הציבורי:** שני המבנים עמדו במרכזו של שיח ציבורי שנסב סביב המאפיינים של השימוש החדש. על מבנה הכנסייה התפתח שיח מקטרג לאחר שהוסב למועדון לילה והתפרסם במסיבות

שמו של המועדון הילה The Limelight מסמך עד היום שמו של סתח הכנסייה לשעבר. צילום: ליאת ברטוב-שדה

בסתיו 2014 נפתח במבנה סניף של רשת מועדוני הכושר ותרבות הגוף DavidBartonGym, שנחשב לאחד המועדונים המבוקשים ביותר בעיר ולאחד ממועדוני הכושר האופנתיים בעולם, ומהווה מוקד משיכה לסלבריטאי העיר (Held, 2015; DeSimone, 2015). הכניסה למועדון היא ממגדל הפעמונים, הקפלות משמשות אזור להרמת משקולות והמרתפים למלתחות. בעיצוב החלל הוקפד על שילוב חומרי הגמר המקוריים ופריטים ייחודיים, ובהם חלונות זכוכית המוארים בלילה - ואלה עומדים בניגוד לציוד הכושר החדש בגימור ברונזה ולדלפק הקבלה הדיגיטלי. כדי למתג את המקום ולהדגיש את ייחודיותו נעשה שימוש מתוחכם במוטיבים הכנסייתיים ובטרמינולוגיה דתית. שמות השיעורים משלבים צירופים לשוניים כגון "אימון בטן שמימי" ו"מיסת שרירים"; חדרי האימון נקראים "האזור המקודש", "התרוממות רוח", ועל רצפתו של חדר הרמת המשקולות פזורים נרות כדי "לכבד את אלי הכושר". חברי המועדון והאורחים מוזמנים להתוודות על "חטאי הכושר" שלהם ולקבל "תשובה" בנושאי תזונה ואימון אישי שיביאו את גופם "לגן עדן" (Gurfein, 2014; Pulos, 2015; Putnam, 2015).

השוואה בין המקרים

בית הכנסת בתל אביב והכנסייה בניו יורק הם שתי דוגמאות לבית תפילה שהוסב לשימוש בעל אופי כלכלי. אף שמדובר במבנים המשרתים דתות שונות - יהדות ונצרות - ובמבנים שהוקמו בהפרש של כמאה שנים זה מזה - יש ביניהם קווי דמיון. נציג אותם להלן, לצד נקודות השוני המשמעותיות ביותר:

בני תפילה בעלי אופי מקומי הם טיפולוגיה שאינה נמצאת על סדר היום התכנוני בכל הנוגע לתיעוד, להכרה ולהכרזה לשימור. ההשוואה שהוצגה במאמר זה מדגישה את השפעתה של הכרזה לשימור על מחזור החיים של מבנה. ניכר כי הגיעה העת לגבש מדיניות תכנונית שתבטיח את המשך קיומם של מבני דת נושאי ערכים בדורות הבאים, תוך כדי הסבתם לשימושים חדשים התואמים את מאפייני הסביבה המשתנה, המקום והזמן, זאת כחלק מתהליכי התחדשות עירונית של המרחב שבו הם ממוקמים.

פרועות ושימוש בסמים. השימושים הראשונים שהוסב אליהם התקבלו, ככל הנראה, בהבנה, היות שנשאו מאפיינים חברתיים. כיום, בחלוף הזמן, השימוש של מועדון כושר מתקבל בטבעיות, ואף זוכה להכרה עיצובית מיוחדת בחיבור הנועז בין מכוון מודרני לחלל שמרני. במקרה של בית הכנסת, לעומת זאת, מיד עם הסבת המבנה למועדון ספורט התפתח שיח שנשא מאפיינים של אבלות. באזור בית הכנסת לשעבר עדיין חיים אנשים שהשתייכו לקהילת המתפללים, זיכרונותיהם טבועים במבנה והוא טבוע בזיכרונם.

ההשוואה בין שני המקרים מלמדת על תהליך הדרגתי של התרחקות מהשימוש המקורי וחשיבותו של ממד הזמן לקבלת שימוש נועז, קיצוני ושונה בתכלית מהשימוש המקורי כבית תפילה. מועד ההתרחשות של השיח אינו קשור בהכרח במועד ההסבה של השימוש במבנה אלא בסוג השימוש.

* עדי סלע וינר היא אדריכלית, בוגרת הפקולטה לאדריכלות ותכנון ערים בטכניון ובעלת תואר שני בלימודי שימור ומורשת תרבות, אוניברסיטת רטגרס ארצות הברית; משמשת יועצת שימור לוועדה המחוזית חיפה; עוסקת בנושאי מדיניות שימור במחלקה למחקר ולמדיניות במינהל שימור, רשות העתיקות; תחומי התמחות: היבטי שימור בערים היסטוריות ומורשת אורבנית, תיעוד, הערכה וייעוץ תכנוני למתחמים היסטוריים; חברה בוועדה הישראלית למורשת עולמית ובאיקומוס ישראל.

adisewi@gmail.com

* קרן מטרני היא אדריכלית בוגרת הפקולטה לארכיטקטורה של הטכניון במילנו ובעלת תואר דוקטור בהצטיינות מהמחלקה לגאוגרפיה וסביבה של אוניברסיטת בר-אילן; משמשת יועצת שימור לוועדה המחוזית מרכז; מרצה בנושאי תכנון ובנייה, שימור ופיתוח ואדריכלות ישראלית באוניברסיטת בר-אילן ובטכניון; מתמחה בתחום השימור בהיבטים תאורטיים, תכנוניים וניהוליים; חברה בוועדה הישראלית למורשת עולמית ובאיקומוס ישראל.

Keren.metrany@gmail.com

בן אורי, מ' (1955). **בתי כנסת במדינת ישראל**. מדינת ישראל, המשרד לענייני דת, המדפיס הממשלתי. נתנאל, מ' (2015, 11 באוקטובר). ה'שטיבל' של גור שהפך לחדר כושר. אתר רדיו קול חי, <http://www.93fm.co.il/radio/238946> צ'רני, ל' ומיזליש, ש' (2008). **קדיש: השפעתו על היהדות**. בן שמן: מודן.

הרט, מ' (2016, 25 במרץ). "נהפוך הוא" ממש לא שמח: השטיבל החסידי הפך לחדר כושר. **מצב הרוח**, 377, 10.

- Ames, D. L. (2009). Introduction. In D. Ames, & R. Wagner (Eds.), *Design and historic preservation: The challenge of compatibility* (pp. ix-xxvii). Cranbury, NJ: Associated University Presses.
- Bullen, P. A., & Love, P. (2011). Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey*, 29(5), 411-421.
- Church not to move. *The New York Observer* (1907, October 10), p. 475.
- Clark, J. (2007). "This Special Shell": The church building and the embodiment of memory. *Journal of Religious History*, 31(1), 59-77.
- DeSimone, L. (2015, April 30). 8 Supremely stylish gyms from around the world. *Architectural Digest*.
- Douglas, J. (2006). *Building adaptation*. London: Spon Press.
- Giblin, J. (2015). Critical approaches to post-colonial (post-conflict) heritage. In E. Waterton & S. Watson (Eds.), *The Palgrave handbook of contemporary heritage research* (pp. 313-328). New York: Palgrave Macmillan.
- Held, L. E. (2015, January 7). Cathedral of sweat: A look at the new David Barton Gym inside the Limelight. *Well and Good*.
- Hughes, C. J. (2010, March 16). Church turned club is now a market. *The New York Times*.
- Gurfein, L. (2014, November 14). Take your workout to church at David Barton gym Limelight. *New York Racked*.
- LPC Designation Reports (1966, April 19). *Church of the Holy Communion and Sisters' House and Chapel, Landmark preservation commission*. Number 19, LP-0216.
- Matos, M. (2011, September 26). "Limelight": The rise and fall of the Church of Rave. *The Record Music News from NPR*.
- National Register of Historic Places (1980, April 17). *Church of the Holy Communion and buildings*. NR Information System ID: 80002680.
- Postal, M. A., & Dolkart, A. S. (2009). *Guide to New York City landmarks* (4th ed.). New York: John Wiley & Sons.
- Pulos, W. (2015, January 6). See inside the gym in Limelight's former location. *Time Out New York*.
- Putnam, L. (2015, January 23). NYC fitness buffs can now sweat it out in a former church. *New York Post*.
- Robert, P. (1989). *Adaptations: New uses for old buildings*. New York: Princeton Architectural Press.
- Simons, R. A. (2010). Adaptive reuse of religious buildings and schools in the US: Determinants of project outcomes. *International Real Estate Review*, 13(1), 79-108.
- White, N., & Willensky, E. (2000). *AIA guide to New York City: The classical guide to New York's architecture* (4th ed.). New York, New York: Three Rivers Press.
- Williamson, T., Radford, A., & Bennetts, H. (2003). *Understanding sustainable architecture*. London: Spon press.

מורשת תעשייתית, תפקיד ותפקוד

התמורות במעמדן של נכסי מורשת תרבות בנויה וריבוי התפקידים שנקשרו בהם תרמו להרחבת ההגדרה של נכסי מורשת תרבות הראויים להיכלל ברשימות מורשת תרבותית, ועל-ידי כך לפעולות שימור. באלה בולטים המכלולים המפגישים בין טבע לבין יצירה תרבותית (נופי תרבות), מורשת ורנקולרית ומורשת תעשייתית. ההרחבה קידמה אפשרויות טובות יותר למיון ולבחירה של הנכסים הראויים לשימור, וקידמה גם את השמשתו של הנכס, על-ידי חידוש תפקודו הישן או על-ידי בחירה בתפקוד חדש עבורו. בתמורות אלה נכללים מתחמים תעשייתיים, המשתרעים על שטח נרחב בתוך מרקמים בנויים, בשוליהם או בשטחים פתוחים. גם אם במכלולים אלה לא נקשרים אירועים היסטוריים יוצאי דופן, או שבבנייתם הודגש התפקוד הטכנולוגי יותר מאשר ההיבט העיצובי, מעמדן כמתעדי תקופה, אירועיה, תפיסותיה ואורחות חיים לא השתנה. הבולטות וההשתרעות המרחבית מצדיקים את השמשתם, ועל-ידי כך גם את ההכלטה של ערכיהם וחשיבותם ההיסטוריים.

אתר מורשת תעשייתית והפיכתו לאתר תיירות
סיפורו של מתחם מחנה חלץ של חברת לפידות - חברת מחפשי נפט לישראל בע"מ

רוני לפר הולנברג

מאמר זה מתאר את מאפייניו הייחודיים של אתר שסיפורו וערכיו יכולים להקנות לו מעמד של אתר מורשת תעשייתית. הטענה המרכזית של המאמר היא שסיפורו של האתר והפעלתו כאתר תיירות יכולים להבליט את ייחודו, את סיפורו ההיסטורי, את עיצובו ואת הטכנולוגיות שהיו בו בשימוש במהלך השנים. שינוי הייעוד ישנה את מעמדו של האתר, יתרום להכרה בחשיבותה של המורשת התעשייתית, יקדם פעילות כלכלית ויחזק גאווה מקומית בקרב אוכלוסיות המתגוררות בסמוך לאתר. המאמר מתמקד בתיאור מתחם מחנה התפעול והעובדים של חברת לפידות בחלץ, בסיפורו ההיסטורי, בדרכים לשמרו ובפוטנציאל שיש בו לפיתוח תיירות.

פילות מפתח: מורשת תעשייתית, שימור, פוטנציאל פיתוח, תהליך קבלת החלטות, תיירות

עד כי הובילו לנטישתם של מבנים ומתקנים רבים שאפיינו תהליכי תיעוש מיושנים ומסורתיים (Hogberg, 2012: 38). לצד ההתפתחות התעשייתית התחזקה גם המודעות לחשיבות שמירתם של נכסי מורשת תרבות המייצגים את התעשייה ואת התמורות שחלו בה. מודעות זו הובילה בשנת 1973 להקמתו של ארגון בין-לאומי לשימור המורשת התעשייתית, TICCIH (The International Committee for the Conservation of the Industrial heritage). הארגון קם שנה לאחר שנכתבה האמנה לאתרי מורשת טבע ותרבות (1972) בכנס שהתקיים באנגליה, שנחשבה מאז ומתמיד חלוצת המהפכה התעשייתית. בכנס השתתפו 61 נציגי מדינות מתועשות - בריטניה, קנדה, גרמניה, אירלנד, הולנד, שווייץ ואחרות. הארגון הוקם מתוך אמונה כי המורשת התעשייתית היא עדות לתופעה עולמית יוצאת דופן, ולכן בעלת ערך אנושי אוניברסלי, שיש לחקור, ללמוד ולשמר. כיום זהו הארגון הגדול והחשוב ביותר שעוסק במורשת התעשייתית, וחברים בו נציגים מכל רחבי העולם (האמנה לשימור מורשת תעשייתית, 2003: 1; הר נו, 2012).

בשנות התשעים של המאה ה-20 התחזקה בעולם המודעות לשימור המורשת הבנויה הורנקולרית. במורשת ורנקולרית נכללים מבנים, מתקנים, וטכנולוגיות המשקפים ומבטאים סגנון אדריכלי עממי, מלאכות, אמנויות ואורחות חיים יום-יומיים (עמית-כהן, 2004: 17). ההכרה בחשיבותה של המורשת הורנקולרית חיזקה את מעמדה של המורשת התעשייתית. בשנת 2003 פרסם ארגון TICCIH את האמנה לשימור המורשת התעשייתית (The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage), אשר מגדירה מורשת תעשייתית במילים אלה: מורשת המשקפת את מכלול השינויים הטכנולוגיים, ההמצאות והחידושים שלוש בשינויים תרבותיים שהתרחשו בקהילות שונות ובמרחבים שונים בעולם, החל מאמצע המאה ה-18 בעקבות המהפכה התעשייתית, והיו לאבני דרך בהתפתחות האנושית. מורשת זו כוללת את השרידים של התרבות התעשייתית שלהם ערך היסטורי, טכנולוגי, חברתי, אדריכלי או מדעי. שרידים אלו כוללים: מבנים ומכונות, בתי מלאכה, טחנות, מפעלים, מכרות, אתרים לעיבוד חומר, מחסנים, מקומות להפקת אנרגיה והעברתה, כלי תחבורה ותשתית וכן מקומות ששימושו לפעילות אנושית וחברתית הקשורים בתעשייה כמו מבני מגורים, מבני דת וחינוך (האמנה לשימור מורשת תעשייתית, 2003: 2). בשנת 2011 הוציאו איקומוס ו-TICCIH את מסמך עקרונות דבלין - מסמך משותף

מבוא

הרומן שלי עם המורשת התעשייתית החל בוקר אחד לפני ארבע שנים. באותו יום נכנסתי לראשונה למתחם מחנה חלץ של חברת לפידות. למקום הגעתי במהלך סיור שנערך לאורך כביש 232 במסגרת לימודי לתואר שני באוניברסיטת בר-אילן, בתכנית "שימור ופיתוח נופ ונכסי תרבות".

כל חיי אני מתגוררת בסמוך למתחם חלץ, במועצה האזורית חוף אשקלון, מטיילת בסמוך לאתר בשמורת גברעם ובפארק נחל שקמה, אך עד לאותו היום לא דרכה כף רגלי בתוך המתחם ולא הכרתי את סיפורו. העובדה שקיים אתר היסטורי כה משמעותי שסיפורו לא מוכר לתושבי הסביבה הקרובה עוררה את סקרנותי והתחלתי מתעניינת בתחום דעת שלא הכרתי קודם לכן, ושמעט מאוד אנשים עוסקים בו בישראל - שימור מורשת תעשייתית. לא הסתפקתי בכך. עניין אותי לבחון אם וכיצד ניתן למנף אתר שכזה ולעשותו מוקד תיירותי באזור שמשווע לאטרקציות תיירותיות - לא רק לחודש אחד בשנה כמו "דרום אדום", אלא במהלך השנה כולה.

מורשת תעשייתית: ההגדרה ואפשרויות הפיתוח

המושג "תעשייה" מתייחס לעבודה ולתהליכים המלווים ייצור סחורות ומוצרים בבתי חרושת ובמפעלים באמצעות מכונות, מכשירים ועוד¹. תעשייה התקיימה מאז ומתמיד, אלא שחלקה בהתפתחויות הכלכליות והחברתיות היה מועט. היא הפכה לגורם משמעותי המייצר מוצרים סדרתיים באמצעות מכונות רק בעקבות המהפכה התעשייתית (אלישע, 2002: 170). המושג "מהפכה התעשייתית" מתייחס למכלול השינויים בתעשייה שהחלו באירופה באמצע המאה ה-18 והתפשטו לשאר חלקי העולם.

השינויים שהתרחשו בצורה כה מהירה ומעמיקה במדינות שונות הובילו לכינוי שדבק בה - "מהפכה". ואכן, המהפכה התעשייתית סימנה את תחילתה של התפתחות טכנולוגית שהשפיעה על אורחות החיים של רוב אוכלוסיית העולם, והיא עדיין ממשיכה ומעצבת מדינות וחברות (The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, 2003: 1)². השינויים הטכנולוגיים, הכלכליים והחברתיים שהחלו במהפכה התעשייתית הואצו במידה ניכרת במאה השנים האחרונות,

¹ על פי מילון רב מילים.

² להלן: האמנה לשימור מורשת תעשייתית.

מחנה העובדים של חברת לפידות: ההיסטוריה והערכים

חיפושים אחר נפט בארץ ישראל החלו עוד בתקופת המנדט. בשלהי אותה תקופה נעשה הקידוח הראשון בשדה חלץ (שכונה אז חוליקאת, על שם הכפר הערבי ששכן בסמוך אליו) על-ידי חברת פטרוליום דבלופמנט (פלסטינה) - חברת בת של חברת הנפט העיראקית. קידוח זה הופסק בשנת 1948 בגלל הלחימה באזור (תדמור וברקאי, 1961: 273).

לאחר הקמת המדינה גבר הצורך במציאת מקורות דלק מקומיים, משום שבשנות החמישים והשישים היה הנפט מקור האנרגיה היחיד כמעט של המשק הישראלי. באותן שנים הטילו מדינות ערב חרם כלכלי על ישראל ולחצו על חברות הנפט הזרות, שסיפקו כ-60% מצריכת הנפט בישראל, לנתק את קשריהן עמה (למפרום וצורף, תשס"ב). הרצון והצורך לאתר מקורות דלק מקומיים הביאו לחקיקת חוק הנפט הראשון בשנת 1952. החוק נועד להסדיר את חיפושי הנפט בארץ, לעודד השקעות חוץ בתחום וגם למנוע השתלטות מונופוליסטית של חברה אחת, כלשהי, על אוצרות הטבע במדינה. לאחר החקיקה חולקה ישראל לאזורי קידוח, ואלה חולקו בין חברות אחדות שהגישו בקשות לקידוח וגם זכו באישור.³

ב-4 בספטמבר 1954 חתמו מקורות - חברת מים בע"מ, American-Israel Petroleum Corporation ואמפל (Ampal - American Palestine Trading Corporation) על הסכם לייסודה של "לפידות חברה ישראלית לנפט בע"מ".⁴ ב-23 בספטמבר 1955 הודיעה חברת לפידות על פריצת נפט מקידוח חלץ 1, ושמחה מלאת ציפיות הציפה את המדינה. אפילו שיר נכתב על הגילוי. הידיעה על מציאתו של נפט בחלץ הייתה הכותרת הראשית בעיתוני היום. בחנוכה אותה שנה הגישו מנהלי חברת לפידות ישראל ברנע ויהושע זנטוב לנשיא המדינה פח נפט לכבוד החג. שדה הנפט בחלץ היה שדה הנפט הראשון שנתגלה בארץ, וגילוי נתפס כנקודת תפנית בפעילות חיפושי הנפט בישראל (תדמור וברקאי, 1961: 274). כשנה לאחר מכן כבר הפיקו באזור חלץ נפט מכשמונה קידוחים, ופרסמו תכנית להרחבה עד לכשלושים קידוחים במהלך שנת 1957. הקידוחים בחלץ באותן שנים הפיקו כ-120 חביות לבאר ביום, והיו רווחיים.⁵ תחילה מוקמו מכלים לאחסון הנפט ומחסנים לאחסון ציוד קידוח והפקה, ובהמשך הוקם מחנה לכשמונים איש שעבדו במקום, באזור גבעה הסמוכה למיקומו של המחנה כיום.⁶

הגילוי והפיתוח של שדה הנפט באזור חלץ, אזור שהוא בזיכרון משותף של חברת לפידות וחברת חיפושי נפט לישראל, והצורך בגיוס הון לקידוח ולהפקת הנפט, הביאו בשנת 1959 לאיחודן של כמה חברות (לפידות חברה ישראלית לנפט בע"מ, חברת חיפושי נפט לישראל בע"מ, חברת מצדה והקבוצה של ה"ה סם פרידלנד ומקס אורוביץ) לחברה אחת שנקראה "לפידות - חברת מחפשי נפט לישראל בע"מ".⁷ למרות

של העקרונות לשימור המורשת התעשייתית. המסמך התייחס למורשת התעשייתית כאל מכלול המייצג נוף תעשייתי ונכללים בו המבנים, החומרים, התשתיות, המכונות, וכן המסמכים המתעדים אותו בכתב ובעל פה, הזיכרונות, האומנויות והמנהגים שנקשרו בנוף זה.

ערכה של המורשת התעשייתית נובע מהיותה עדות לתהליך התעשייתי ששינה את פני החברה האנושית בכלל ואת החברות המקומיות בכל ארץ וארץ (Arwel & Llundbs I Coit, 1996: 343). החוקרים יאנגפאנג ויינגלינג (Yanfanga & Yinling, 2012: 104-105) הגדירו ארבעה ערכים מרכזיים הנקשרים למורשת התעשייתית:

1. ערך היסטורי - המורשת התעשייתית היא עדות להתפתחות התעשייתית, ובד בבד - לחיי היום-יום של האדם. במורשת זו נכללות עדויות לתהליכי ייצור בתקופה מסוימת. ככלל אפשר לראות שככל שתהליכים תעשייתיים הם מוקדמים יותר והמידע עליהם מועט, כך ערכם עולה והקריאה לשמרם מתחזקת.
2. ערך אמנותי - אדריכלות ועיצוב מיוחדים של מבנים, מתחמים ומתקנים תעשייתיים.
3. ערך מדעי - האפשרות להציג באמצעות המורשת התעשייתית את ההתפתחות הטכנולוגית, את השיטות המדעיות ואת החומרים המייחדים את המורשת התעשייתית. אתרי מורשת תעשייתית מפורסמים רבים משמשים מקור ללימוד מדעי ולהקניית ידע בתחומים שונים, וככאלה הם משלבים ערכים חינוכיים לצד ערכים שמייצגים אתרי מורשת תרבות.

4. ערך כלכלי - מצטרף לדיון במורשת תעשייתית כשם שהוא מצטרף לדיון באתרי מורשת תרבות. הערך הכלכלי מתבסס על ההנחה ששימור וניצול נכון של מתחם מורשת תעשייתית שהוזנח והתדרדר יכול לתרום לשינוי בערכו הכלכלי. שינוי זה מתקיים כאשר המתחם התעשייתי מתחדש, ונוסף לייצוג של ערכי מורשת תעשייתית מתקיימת בו פעילות חדשה, תעשייתית או כלכלית אחרת.

המורשת התעשייתית היא נושא חדש ומאתגר בתוך תחום המורשת. היא מאתגרת גם בשל החשיבות שיש בה לייצוג טכנולוגיות היסטוריות, אורחות חיים ותרבות הקשורות בנכסיה, וגם משום שגישות השימור הרווחות לא מתאימות תמיד לשימור מתחמי תעשייה, ולעתים קרובות מצריך שימורה גישות שימור חדשות.

במהלך המאה ה-19 התעצמה המהפכה התעשייתית בעולם, ולכן גדלה השפעתה גם בארץ ישראל. להתפתחות התעשייה בארץ ישראל היו היבטים שונים. היא כללה דרכים חדשות לשימוש באנרגיה, שינוי באופי העבודה, בדרכי הייצור ובמסחר; היו לה השלכות חברתיות, תרבותיות, כלכליות וטכנולוגיות. הכיבוש הבריטי האיץ במידה רבה את תיעושה של ארץ ישראל, מגמה שנמשכה גם לאחר הקמת מדינת ישראל.

מתחם המחנה שהקימה בחלץ חברת לפידות, חברת מחפשי נפט לישראל בע"מ, הוא דוגמה מובהקת למורשת תעשייתית של מדינת ישראל. סיפורו מובא כאן לפרטיו לראשונה.

³ ראו מפת חלוקת אזורי קידוח, ארכיון חלץ.

⁴ בעהם את בעהם עורכי דין אל שר האוצר, 25 בספטמבר 1952, אמ"ג 15622/1.

⁵ זיכרון דברים חברת לפידות, ישיבת מועצת המנהלים, 27 בדצמבר 1956, אצ"מ 24025/KLL5.

⁶ דין וחשבון על פעולות חברות הנפט לישיבת מועצת המנהלים של מקורות, 1956, אצ"מ 24025/KLL5.

⁷ צרופה מס' 3 בדבר איחוד חברות, 13 בנובמבר 1959, ארכיון חברת לפידות (לא ממוין).

האיחוד נותרו מחסניה המרכזיים של החברה בבאר שבע. רק בתחילת שנות השישים השתנה המצב והוקם באזור חלץ מחנה העובדים והתפעול, המשמש את חברת לפידות גם כיום.

ההחלטה לרכז במקום אחד את המחסנים, את מחנה העובדים ואת אזור התפעול התקבלה בעקבות התרעה של מנהל התפעול של אתר חלץ כי הפיצול בין המחסנים לבין אזורי הפעילות גורם לאיבוד זמן ולעיכוב בפעילות החברה.⁸ במהלך שנות השישים העבירה חברת לפידות אל המחנה בחלץ לא רק את פעילותה התפעולית אלא חלק מפעילותה המינהלית והמחקרית, וכך זכה מחנה חלץ להתפתחות מואצת בעשור זה. בשנת 1962, בעקבות פיתוח שדות הנפט באזורים חלץ וברור (בסמוך לקיבוץ ברור חיל), חתמה חברת לפידות עם חברות הדלק הישראליות דלק, סנוול ופז על הסכם לרכישת כל הנפט הגולמי שתפיק בישראל לטובת זיקוק, שיווק ומכירה.⁹ בשלהי אותה שנה (1962) התגלו שכבות חול חדשות רוויות בנפט בקידוחים שבאזור כוכב (סמוך למושב כוכב מיכאל). בעקבות זאת השתנו ההערכות באשר ליכולת הפקת הנפט באזור, והחברה הרחיבה מאוד את פעילויות הקידוח והשאיבה בו.¹⁰

לאחר הגילויים בשדה כוכב התעורר רצון עז של בעלי החברה לפתח את ההפקה, אבל הם נתקלו בקשיים כלכליים למימון המכונות וכוח האדם שנדרשו עבור הקידוחים החדשים, ואלה עיכבו את פיתוחו של שדה הנפט באזור. למרות זאת גברו בתקופה זו הפעילות והעבודה עד כדי כך שהחברה נזקקה בשנת 1965 לקדם שני תהליכים מרכזיים: האחד - להרחיב את מצבת כוח האדם המיומן בעבודת קידוח והפקה; השני - להרחיב את האזור המינהלי (שטחי המשרדים). עוד נבדקה אפשרות להעביר את כל המשרדים לאזור חלץ וגם לרכוש באשקלון הסמוכה דירות עבור עובדי החברה.¹¹

באותה השנה (1965) קיבלה החברה אישור לבניית מתקני המחנה התפעולי במחנה חלץ: מחסן, שני בתי מלאכה ומוסך,¹² וב-1966 הגישה בקשה וקיבלה היתר להרחיב את תחנת הדלק שבשטח המחנה כך שיהיו בה שלושה מכלים ושתי משאבות. תחנה זו עדיין קיימת.¹³ באותה תקופה עבדו במחנה שלוש משמרות שאיבה, וצוותיהן לנו במבני המחנה.

מדוח על סיור שנערך בשטח המחנה בשנת 1967 עלה כי במקום יש בתי מלאכה, מחסנים ומוסך, וכי אפשר להבחין בצריפים חדשים שהחלו בהקמתם.¹⁴ ב-1968 הוגשו שתי תכניות שונות לבניית משרדים בתוך מחנה חלץ - בניין משרדים דו-קומתי וצריפים למשרדים בשטח המחנה. התכניות אושרו,¹⁵ אבל בניין המשרדים הדו-קומתי לא הוקם.

ככל הנראה, במקומו הוקמו צריפי המשרדים. נוסף לכך, קומת מרתף שהייתה במבנה המוסך הוסבה לחדר אוכל ושימשה את עובדי המחנה. אישור תכנית המשרדים הותנה בבניית מקלט חדש בתוך המחנה, והוא אכן הוקם מאוחר יותר.¹⁶

לאחר מלחמת ששת הימים (1967) עבר מרכז הכובד של הפקת הנפט בישראל אל חצי האי סיני. אמנם באזור חלץ המשיכו להפיק נפט מהשדות חלץ, כוכב וברור, אך שדות הנפט בחצי האי סיני תפסו את מרב תשומת הלב, משום שאפשרו הפקת כמות גדולה יותר של נפט לסיפוק צרכיה של מדינת ישראל. מצב זה נמשך עד לנסיגה מחצי האי סיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים (1979).

השינוי במעמדו של שדה חלץ בסוף שנות השישים הוביל לרצון לצמצם את לינת עובדי הקידוח במחנה מחד גיסא, ולנצל את המתחם להגדלת אזור המשרדים של חברת לפידות מאידך גיסא. צרכים אלה הביאו לרכישת מגרש באשקלון כדי לבנות בו שיכון לעובדי החברה. המגורים באשקלון אפשרו למשפחות העובדים שהתגוררו הרחק מהמחנה, לעובדי המינהל ולאחרים לעבור לגור בקרבת מקום העבודה. במרץ 1969 החליטה ממשלת ישראל לצמצם את הוצאותיה ומניותיה בחיפוש נפט וגז, ולשם כך איחדה את שתי החברות שחיפשו נפט וגז טבעי בישראל - נפטא ולפידות - שבכל אחת מהן החזיקה המדינה בשני שלישים ויותר מהמניות.

בשנת 1972 עלתה הערכה כי ההפקה בשדה חלץ תהיה כלכלית רק לעוד שנה-שנתיים.¹⁷ למרות תחזיות אלו נמשכה ההפקה בשדה גם בשנים הבאות, אם כי בהיקפים קטנים מבעבר. בשנות השמונים והתשעים מכרה מדינת ישראל בהדרגה את מניותיה בחברת לפידות, חלקן הונפקו בבורסה וחלקן נמכרו ליזם פרטי, ובשלושים השנים האחרונות החליפה החברה בעלים כמה פעמים. למרות כל זאת החברה עדיין מפיקה נפט משדה חלץ, ומחנה חלץ הוא עד היום המרכז התפעולי של החברה.

מחנה העובדים נמצא במרכזו של אזור הפקת הנפט בשדה חלץ-כוכב-ברור. זהו שדה הנפט הראשון שנתגלה בארץ, והיה היחיד שנתגלה בישראל עד לשנות האלפיים. סיפורו הוא פרק בהיסטוריה של המרחב הארץ-ישראלי ומשקף את שאיפתה של ישראל לעצמאות כלכלית ולא-תלות במדינות אחרות לצרכיה הקיומיים הבסיסיים. לצד ערכים לאומיים אלו יש במקום גם ערך שימורי של מורשת ורנקולרית וטכנולוגית. באתר אפשר לראות כלים ששימשו לחיפוש, לקידוח ולהפקת נפט בעבר ובהווה, וללמוד על תהליך הפקת הנפט, על סוגי נפט ועל שימושיו.

⁸ פריטל (כך במקור, וכן להלן) מס' 12, ישיבת מועצת המנהלים של לפידות, 21 באפריל 1960, ארכיון חברת לפידות בחלץ.

⁹ הסכם, 16 באוגוסט 1962, ארכיון חברת לפידות (לא ממוין).

¹⁰ פריטל מס' 57, ישיבת מועצת המנהלים של לפידות, 15 באוקטובר 1962, ארכיון חברת לפידות בחלץ.

¹¹ פריטל מס' 93, ישיבת דירקטוריון לפידות, 2 ביולי 1965, ארכיון חברת לפידות בחלץ.

¹² רישיון בניין 1151, 1152, 1153, 1154 - 9 בפברואר 1965, ארכיון הוועדה המקומית לתכנון ובנייה מ.א. חוף אשקלון (להלן ועדה מקומית חופא"ש), תיק חברת לפידות. אין לדעת אם המתקנים המדוברים הוקמו בשנת 1965 או רק קיבלו היתרים בדיעבד על מחסנים ומתקנים שהוקמו קודם לכן.

¹³ רישיון בניין 1367, 2 באוגוסט 1966, ועדה מקומית חופא"ש, תיק חברת לפידות; נספח לבקשת היתר בנייה 1450, 7 ביוני 1966, ועדה מקומית חופא"ש, תיק חברת לפידות.

¹⁴ סיור במחנה חלץ, 1 בספטמבר 1967, ארכיון חברת לפידות בחלץ.

¹⁵ רישיון בניין 1492, 21 בפברואר 1967, ועדה מקומית חופא"ש, תיק חברת לפידות; רישיון בניין 1572, 26 בדצמבר 1967, ועדה מקומית חופא"ש, תיק חברת לפידות.

¹⁶ בקשה לרישיון תיק מס' - 1675, 22 במרץ 1968, ועדה מקומית חופא"ש, תיק חברת לפידות.

¹⁷ כדאיות תפוקת הנפט בחלץ, 12 ביוני 1972, אמ"י גל 1/13763.

מרפאת המחנה. צילום: רוני לפר הולנברג, 2014

מכונת הקידוח הראשונה. צילום: רוני לפר הולנברג, 2013

סככת מכונות במתחם לפידות. צילום: רוני לפר הולנברג, 2014

צריף במחנה חלץ. צילום: רוני לפר הולנברג, 2014

הפוטנציאל לפיתוח תיירות באתר

מיקומו הגאוגרפי של מתחם לפידות ומאפייניו התעשייתיים הייחודיים, המתבטאים בתכנית המתאר של המחנה, במבנים, בתשתיות ובכלים הטכנולוגיים, מצדיקים את רעיון פיתוחו של אתר תיירות מורשת תעשייתית לפידות. "תיירות מורשת תעשייתית" מוגדרת כפיתוח של פעילויות תיירותיות באתר מורשת תעשייתית (Castillo Canalejo, Lopez-Guzman Guzman, T. J., & Millan Vazquez de la Torre, 2010: 379; Xie, 2006). תיירות זו נכללת בהגדרה של תיירות מורשת או תיירות היסטורית, אבל יש לה מאפיינים ייחודיים, חברתיים וטכנולוגיים, והיבט הטכנולוגי-תעשייתי זוכה בה למעמד מרכזי. פיתוח היבט זה לפעילות תיירותית מתבסס על העניין והסקרנות שמגלים מבקרים במהלך התבוננות

נכסי המורשת התרבותית הבנויה בחלץ, 2016

באתר ניצבים בתי מלאכה, מוסך, מחסנים, משרדים, צריפי מגורים, מקלטים, חדר אוכל ומרפאה, וכן יבילים מתקופות שונות ששימשו את העובדים להקמת אתרי קידוח במקומות שונים בארץ ובעולם. עוד יש במקום מכונות קידוח ישנות, משאיות, ציוד שאיבה ומתקני אחסנה של ציוד שנערם במהלך עשרות שנות הפעילות במקום. אחדים מאזורי הפעילות והמחסנים משמשים את חברת לפידות המופרטת גם כיום. כך גם חלק מן הצריפים הישנים, שעברו שיקום ושיפוץ קל ומשמשים כמשרדים. צריפים אחרים נותרו במחנה ללא שימוש. בארות נפט רבות נקדחו והתייבשו, אבל בתוך שטח המחנה עדיין ניצב חרגול מעל קידוח חלץ 1 - הקידוח שממנו פרץ סילון הנפט הראשון בארץ.

ברצף לאורך השנים; בזכות המצב הפיזי התקין של השרידים ובזכות הנגישות הקלה לאתר אפשר לנצל לפעילות תיירותית רחבה. פעילות זו יכולה להתאים לאוכלוסיות מגוונות - משפחות, בודדים, בתי ספר וקבוצות מאורגנות, וגם לתיירות נכנסת השואפת להכיר את החוויה המקומית הישראלית, זו שהתעצבה לאחר קום המדינה.

* רוני לפר הולנברג היא תלמידה לתואר שני במחלקה ללימודי ארץ ישראל, בתכנית "שימור ופיתוח נוף ונכסי תרבות" באוניברסיטת בר-אילן; בימים אלה מסיימת לכתוב תזה המתמקדת בשימור מתחמי תעשייה היסטוריים ובהפיכתם לאתרי תיירות; מתמחה בחינוך הבלתי פורמלי, עוסקת באיסון תעסוקתי ובשימור מתחמים היסטוריים.

ronichita@gmail.com

בתהליכי ייצור, תהליך שכולל רעשים, ריחות ודינמיקה (גלבמן וצעירי, 1997: 86-87). בעולם יש דוגמאות רבות לפיתוח תיירות מורשת תעשייתית באתרי הפקת מחצבים כגון מכרות.¹⁸ אזורים אלה צמאים לאפשרויות תעסוקה חדשות ולחיוזוק מעמדן של הקהילות המתגוררות בהם. קרבנות של חברות אלה למפעלי תעשייה ולאזורי כרייה לא פעילים מנוצלת לפיתוח פעילות תיירותית. ההיכרות עם האירועים ההיסטוריים, עם הדמויות הנקשרות בכרייה ובפיתוח התעשייתי, יוצרת עניין ותורמת לגאווה מקומית, לחיוזוק תחושת המקום, ועל-ידי כך - למעורבות בפיתוח אתרים אלה.

מחנה חלץ ממוקם על כביש צדדי המקביל לכביש 4, שהוא כביש סואן ביותר. בשני צדיו של כביש שולי זה מרובים האתרים ההיסטוריים הנקשרים בסיפור הקמת המדינה, בעיקר במלחמת העצמאות. שדה חלץ שייך לסיפור אחר, סיפורה הכלכלי של המדינה ושאיפתה לעצמאות כלכלית. בזכות שוליותו של הכביש והפעילות שהתקיימה בו

אפרת, א' (2002). מילון לגיאוגרפיה, ידיעת הארץ ואיכות הסביבה. תל אביב: רמות.
גלבמן, א' וצעירי, א' (1997). תיירות בתעשייה: תפקודים ושימושי קרקע תיירותיים במפעלי תעשייה בישראל. *קרקע*, 43, 84-95.
הר נוי, ע' (2012). שימור המורשת הרבבתית בישראל. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך בארכיטקטורה. הטכניון, חיפה.
למפרום, א' וצורף, ח' (תשס"ב). לוי אשכול ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969). הסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה (עורכת י' רוזנטל). ארכיון המדינה.
עמית-כהן, ע' (2004). מעמדם, ערכם ושימורם של נכסי מורשת תרבותית בנויה במושב. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 129-149.
תדמור, ד' וברקאי, י' (תשכ"א). חיפושי נפט בישראל. *הרבעון לכלכלה*, 31, 273-283.

Arwel J. E., & Caries Llurdbas I Coit, J. (1996). Mines and quarries: Industrial heritage tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 341-363.
Castillo Canalejo, A. M., Lopez-Guzman Guzman, T. J., & Millan Vazquez de la Torre, G. (2010). Industrial mining tourism activities. *Anatolia*, 21(2), 379-392.
Hogberg, A. (2012). The process of transformation of industrial heritage: Strength and weaknesses. *Museum International*, 249-250, 34-43.
Xie, P. F. (2006). Developing industrial heritage tourism: A case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio. *Tourism Management*, 27(6), 1321-1330.
Yanfanga, X., & Yinling, C. (2012). Cultural industrialization: A value realizing path for industrial heritage. *Cross-Cultural Communication*, 8(6), 104-107.
The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH)(2003). *The Nizhny Tagil charter for the industrial heritage*.
<http://ticcih.org/about/charter>.

ארכיונים

ארכיון הוועדה המקומית, מועצה אזורית חוף אשקלון.
ארכיון חברת לפידות באתר חלץ, ארכיון פרטי (לא ממוין).
ארכיון מדינת ישראל (אמ"י).
הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ).

¹⁸ לפירוט של אתרי מורשת תעשייתית שפותחו לאטרקציות תיירותיות ראו גלבמן וצעירי, 1997: 85; 1321-1322; Xie, 2006:

* עמוד 25: חרגול מעל קידוח חלץ 1. צילום: רוני לפר הולנברג, 2014

בשנות התשעים של המאה הקודמת החלה הוועדה למורשת עולמית לדרוש מהמדינות המגישות תיקים עבור הכללת אתרים ברשימת המורשת העולמית לצרף נספח הכולל הצהרה על המשמעות התרבותית (cultural significance) של האתר המיועד. דרישתה זו התבססה על המונח שכללה איקומוס האוסטרלית באמנת בורה (Burra Charter, 1999), ולפיו המשמעות התרבותית מתקיימת הודות למפגש בין ערכים - ערכי הווה ועבר, פריטים ובעלי עניין. מפגש ייחודי זה יוצר מערכת (סט) שבה הקהילה בהווה, המונעת על-ידי תפיסות, רצונות וצרכים, אחראית להערכה ולשיפוט של ערכי העבר כדי להצדיק את שימורו של אתר מורשת לאורך זמן (Anderson, 1998). ההגדרה והגישה מצביעות על הדינמיקה בהגדרת ערכי המורשת, בקביעת תפקידם של הפריטים שנבחרו לייצגה ובהחלטות באשר לאופן שימורם. משום כך חשוב להעריך מחדש מעת לעת את המשמעות התרבותית של אתר מורשת (Muñoz-Viñas, 2005).

מגדלי המים בנוף הציוני

מעוז עזריהו

מגדלי המים הם חלק בלתי נפרד מהנוף הציוני.⁷ הם הוקמו כחלק ממערכת אספקת המים ביישובים. בתוקף הבולטות שלהם בנוף המקומי הם נעשו להיבט מכונן של האיקונוגרפיה הציונית של נוף ההתיישבות היהודית החדשה. כביטוי של קדמה הם ייצגו את המודרניזציה של הנוף הארץ-ישראלי. כאייקון ציוני הם הופיעו באילוסטרציות ויזואליות של נוף ההתיישבות, במגוון רחב של הקשרים - מהתעמולה הציונית הרשמית ועד לגרפיקה השימושית. סאמר זה מתמקד בטרנספורמציה התפקודית של מגדלי מים שחדלו לשמש במערכת אספקת המים היישובית, ובהליך טעינתם מחדש של המבנים הפיזיים בפונקציות של הנצחה ושל נוסטלגיה - וכך במשמעויות סמליות של זיכרון ושל מורשת ציונית.

מילות מפתח: מגדל מים, התיישבות יהודית, נוף ציוני, מורשת ציונית, זיכרון, נוסטלגיה

מכונן בנוף ההתיישבות הציונית. בהקשר זה נעשה מגדל המים למוטיב קונבנציונלי בייצוגי הנוף החדש והמודרני שייצרה ההתיישבות הציונית. כאייקון ציוני מגדל המים הופיע באילוסטרציות ויזואליות של נוף ההתיישבות, במגוון רחב של הקשרים - מהתעמולה הציונית הרשמית ועד לגרפיקה השימושית. באיקונוגרפיה הציונית של התקופה סימן מגדל המים את המודרניזציה של הנוף המקומי. לפי התפיסה הציונית השלטת, נוף ההתיישבות היהודית ייצג את הקדמה. באידאולוגיה הציונית היו תחיית העם והארץ שזורים זה בזה. במסגרת פרשנית זאת מגדל המים ייצג את הנוף החדש והמודרני שייצרה ההתיישבות היהודית. מאמר זה מתמקד בטרנספורמציה התפקודית של מגדלי מים שחדלו לשמש במערכת אספקת המים היישובית, ובהליך טעינתם מחדש של המבנים הפיזיים בפונקציות של הנצחה ושל נוסטלגיה - וכך במשמעויות סמליות של זיכרון ושל מורשת ציונית.

פונקציה הנצחתית

הרכיב הבולט בנוף התיישבות "חומה ומגדל", כפי שמעיד גם השם, היה מגדל השמירה. ביישובים מבודדים שימשו מגדלי המים גם כמגדלי תצפית, ופונקציה זאת טענה אותם במטען סמלי נוסף. כמאגרי מים וכמגדלי תצפית ושמירה היו מגדלי המים לביטוי המובהק בנוף של אתוס ההתיישבות וההגנה. קשר זה התבסס לאחר מלחמת העצמאות באמצעות מגדלי המים של נגבה ושל יד מרדכי, שנעשו מצבות זיכרון למערכה שניטשה על היישובים במהלך המלחמה. מגדלי המים שחדלו לשמש בתפקידים המקורי היו לסמלים של מיתוס הגבורה המקומי; וכמו הטנק בדגניה והמשוריינים בדרך לירושלים זכו למעמד מיוחד בנוף הזיכרון של מלחמת העצמאות. במהלך קרבות מלחמת העצמאות שימשו מגדלי המים האלה כעמודות תצפית והיו מטרה להפגזות התותחים המצריים. לפי הערכה, מגדל המים של נגבה נפגע מ-150 פגזים מצריים. כתוצאה מהנזק הם חדלו למלא את תפקידם במערכת אספקת המים היישובית, אך לאחר הקרבות עברו לגלול תפקודי והוגדרו מחדש כ"שרידים מקודשים" המשמשים עדות היסטורית למערכה על היישוב. הגדרתם כמצבות זיכרון היא שמנעה את פינוי שרידיהם.

מבוא

הבחנה בין צורה לבין תפקוד היא חיונית לניתוח מבנים אדריכליים. על פי הגישה הסמיוטית לאדריכלות שהציע אומברטו אקו יש להבחין בין פונקציות ראשוניות של מבנים אדריכליים (ושל אובייקטים חומריים בכלל), המתמייחים ככלל לתפקוד השימושי של המבנה (פונקציה שימושית), לבין מכלול של פונקציות משניות המתמייחות לקונוטציות שהמבנה סופח במהלך קיומו (פונקציות סמליות). בית האופרה של סידני אינו רק מקום שמבוצעות בו אופרות אלא גם אייקון אדריכלי של העיר; בניין הכנסת הוא משכן בית הנבחרים הישראלי וסמל מוחשי של הדמוקרטיה הישראלית; הבית הלבן הוא מקום מגוריו של נשיא ארצות הברית וגם מייצג את עוצמתה של הרפובליקה.

הבחנה בין פונקציות ראשוניות לפונקציות משניות אינה מתייחסת להיררכיה דווקא, אלא לכך שהפונקציות המשניות הן תולדה של הפונקציה הראשונית. מודל סמיוטי זה מביא בחשבון את הדינמיקה ההיסטורית. גם פונקציות ראשוניות וגם פונקציות משניות עשויות להשתנות במהלך הזמן. ההיסטוריה התרבותית של מבנים אדריכליים היא תולדות משחקי הגומלין הדינמיים בין פונקציות שימושיות וסמליות שונות. פונקציות שימושיות יכולות להיעלם עם הזמן ואף להישכח, ואילו פונקציות סמליות שסופחו למבנה בשלב מאוחר של ההיסטוריה שלו עשויות להיות מזוהות עם תכלית קיומו.

מגדלי המים, שהם חלק מקו הרקיע היישובי, הם חלק בלתי נפרד ממערכת אספקת המים של היישובים שנוסדו במהלך ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. המטרה המקורית של בניהם הייתה שימושית, דבר שבא לידי ביטוי בעיצובם האדריכלי הפשוט בדרך כלל. אך מעבר לתפקיד ההנדסי שיעדו להם בניהם נטענו מגדלי המים גם במשמעויות ובפונקציות סמליות. המשמעות הארכיטיפית של מים כנוזל החיים, והבולטות של מגדלי המים בנוף המקומי של ההתיישבות העברית בארץ ישראל, הטעינו את המבנים האדריכליים במשמעות סמלית, וזו הועצמה בהקשרים שונים של שילובם בהיבטים של סיפור ההיסטוריה הציונית.

בשנות העשרים קיבל מגדל המים צורה אדריכלית אופיינית: מבנה בטון הכולל מאגר הניצב על עמודים. בצורה זו, הניתנת לזיהוי בנקל, היה מגדל המים לסימן נוף ציוני. "מגדלי מים המזדקרים אל-על נושאים שלום וברכת יצירה", כפי שכתב אפרים תלמי (1955: 11), היו רכיב

⁷ למאמר נוסף בנושא ראו עזריהו, מעוז, (1996). מגדלי מים בנוף הזיכרון: נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק. **קתדרה**, 79, 160-173.

מגדל המים בנגבה. צילום: חן ליאופולד

ומפלתו של האויב. בפינה שעל יד חדר האוכל נורתה כבר אבן הפינה לבריכה החדשה [...] יש להניח שתוך שלושה חדשים, שוב יזרמו המים ברשת הצינורות שבכל הפינות.²

מגדל המים של יד מרדכי היה מהמבנים היחידים ששרדו ביישוב לאחר הכיבוש המצרי, שנמשך כחמישה חודשים. כשנכבש הקיבוץ מחדש באוקטובר 1948 על-ידי גדוד 55 של חטיבת גבעתי הונף על המגדל דגל הלאום. לעומת מגדל המים של נגבה, שעמד על תלו ושאלת תיקונו הייתה רלוונטית, הרי הנזק שנגרם למגדל המים של יד מרדכי היה בלתי ניתן לתיקון. בראשית חורף 1949 התמוטטו שלושת העמודים שנותרו והמגדל קרס. החלטה שלא לפנות את ההריסות ולהשאיר את מבנה הבריכה שנפל על ראש הגבעה הושפעה, כנראה, מההחלטה שהתקבלה בנגבה להפוך את מגדל המים למצבת זיכרון. בשני הקיבוצים נעשו מגדלי המים לנקודות חשובות בטקסי הזיכרון שהתקיימו ביישוב לציון המערכה. ביום השנה הראשון לשחרור

סוגיית גורלם של מגדלי המים שחדלו לתפקד כמאגרי מים עלתה לדיון במסגרת המאמץ לשיקום הקיבוצים שנהרסו במהלך הקרבות. מכיוון שאספקת המים הייתה בעדיפות עליונה, היה צורך להתייחס לנושא מגדלי המים. בנגבה נשקלה אפשרות לשקם את מגדל המים המחורר, אך המומחים היו חלוקים בדעותיהם באשר למעשיות הדבר. בפברואר 1949, כחמישה חודשים לאחר תום המערכה, התקבלה החלטת פשרה: "לפי שעה, עד שיוכרע בשאלה זאת, הוקם ליד הבריכה מגדל, שעליו שני טנקים שיכילו 12 מ"ק מים. אכן, תהיה זו בריכה בזעיר אנפין".¹ כלומר, בשלב זה שאלת אספקת המים הייתה בעדיפות עליונה, ורק באפריל 1949 התקבלה ההחלטה להפוך את מגדל המים למצבת זיכרון:

על פי הצעת המוסדות, תישאר בריכת המים הקודמת לעמוד נקובה, וייעשו בה רק כמה תיקונים כדי להבטיחה ממפולת - לזיכרון תעמוד - לזכר הקרבות על ביתנו

¹ קול נגבה, 48, פברואר 1949, עמ' 7.

² קול נגבה, 50, 18 באפריל 1949, עמ' 5.

מגדל המים ביד מרדכי. צילום: יעקב סער, לע"מ, 1989

מגדל המים ביד מרדכי. צילום: דוד אלדן, 1948, לע"מ

הפיכתם של מגדלי המים למצבות זיכרון לא דרשה מאמצים או השקעה כספית בקנה מידה גדול, אך האפקט שהיה לכך על נוף הזיכרון המקומי היה מידי ודרמטי. תלמיד תיכון שביקר עם כיתתו בנגבה ב-1957 כתב בעלון בית ספר על רשמיו מהטיול, שבמהלכו הראתה המורה לתלמידים "את מגדל המים המפוצץ שהשאירוהו למזכרת ממלחמת השחרור". תלמיד תיכון שביקר עם כיתתו ביד מרדכי ב-1953 כתב על רשמיו מהביקור:

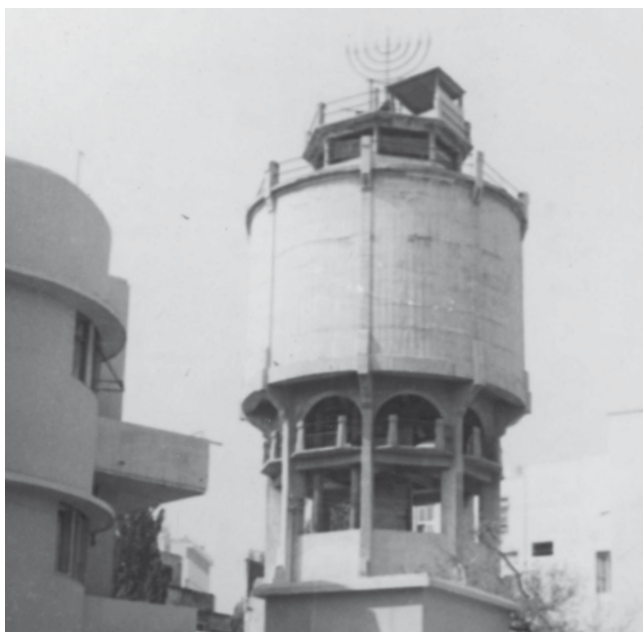
על הגבעה ניצבה הבריכה ההרוסה והנקובה ככברה, שעמדה על כרעי תרנגולת. זאת הבריכה שלידה הצטלם פארוק מלך מצרים לשעבר ופרסם את התמונה כמלך כובש ליד מצודה ענקית נכבשת. אכן הייתה זו "מצודה" [...] אך הבריכה מסמלת כי פגעו המצרים בנוף, אך בנשמה לא פגעו ונשמת החלוציות פעמה באנשי יד מרדכי שוב, ושוב הם הקימו כאן קיבוץ פורת.

הקיבוץ מהכיבוש המצרי הונפו דגלי הלאום על מגדל המים החדש, כדי לבטא באופן סמלי את שיקום הקיבוץ. בטקס שנערך בנגבה ביום השנה הראשון לקרב המכריע על הקיבוץ (12 ביולי 1948) נתלתה על מגדל המים הנקוב הכתובת "נגבה 1948", ועל מגדל המים החדש שנבנה בינתיים נתלתה הכתובת "נגבה 1949". בפרשנות שניתנה לכך הוצגו שני מגדלי המים כ"דבר והיפוכו". הדיאלוג הסמלי בין שני מגדלי המים ביטא את הניצחון בשדה הקרב, שאותו ייצג מגדל המים הישן, ואת הניצחון במערכה לקימומו של הקיבוץ, שאותו ייצג מגדל המים החדש. בפועל, ההחלטה לשמר את שרידי מגדלי המים ההרוסים כמצבות זיכרון הפכה אותם ל"עדים" המספרים בנוף המקומי את סיפור המערכה והניצחון בלוקוניות ובישירות, והעוצמה הדרמטית שהייתה למצבות זיכרון אלה נגזרה מתפקודן כ"עדות היסטורית": לא זו בלבד שסיפרו את ההיסטוריה, הן גם היו חלק ממנה.

מגדל המים בבארות יצחק במהלך השימור ואחריו. צילום: עיריית עמית-כהן, עפר יוגב

מגדל המים ברחוב מזא"ה. צילום: יולי פולנדר, ארכיון עיריית תל אביב

מרכז טקסי. הדבר התבטא לא רק בהנפת דגלים על המגדל בימי חג וזיכרון, אלא גם בטקסים ובמסדרים שנערכו ברחבה שליד המגדל. דוגמה לכך היא מגדל המים שנבנה ברחוב מזא"ה בתל אביב בשנים 1924-1926, ושימש כמוקד טקסי בחיי העיר תל אביב. בחגיגות חנוכה תרצ"א (1931), למשל, הוצבה על המגדל חנוכייה, תזמורת הכבאים העירונית ניגנה במרומיו, ולמרגלותיו התכנסו תלמידי בתי הספר בעיר.

מגדל המים היה לביטוי של תחושת המקום, כפי שאפשר להיווכח מייצוגים גרפיים של מגדלי מים בסמלי יישובים שונים ובהם חדרה, גבעתיים, רעננה, קריית אונו, אבן יהודה

ואלפי מנשה. החיבור הישיר בין מגדלי המים לבין הווי החיים הקהילתי העניק להם פוטנציאל נוסטלגי, ומימושו בא לידי ביטוי בעת שנשקפה סכנת הריסה למבנים בהקשר של פיתוח עירוני. בנסיבות אלה נעשה מגדל המים לנושא על סדר היום של השימור.

נוסטלגיה מבטאת געגועים לדרך חיים שאיננה עוד. לעתים מתבטאת הנוסטלגיה בשימור אובייקטים פיזיים שנתפסים כמשמרים את העבר במבנה החומרי שלהם. מכאן גם הקשר ההדוק שבין תחושות נוסטלגיות לעבר לבין הרצון לשמר מקטעים של העבר "כפי שהיו". תחושות נוסטלגיות לעבר באות לידי ביטוי בדרישה לשמר בניינים ישנים, המוגדרים בנסיבות אלה כ"בניינים היסטוריים". כלומר, המטען ההיסטורי המיוחס לבניין הוא שעושה אותו ראוי לשימור. התוצאה של השימור היא יצירת נופים של נוסטלגיה.

ב-1941 נהרס בשדרות רוטשילד מגדל המים הראשון של תל אביב. באותה עת נתפסה ההריסה כביטוי לקדמה, ולא דווקא

מגדלי המים של נגבה ושל יד מרדכי היו לאלמנטים מכוונים של הנוף המיתי של מלחמת העצמאות גם משום שהיו מזוהים עם יישובים קיימים. המתח הסמלי בין מגדלי המים המשמשים כמצבות זיכרון לבין הנוף היישובי היה תזכורת מתמדת לניצחון במערכה. על חשיבות הדיאלוג בין מגדל המים לבין היישוב מלמד גורלו של מגדל המים של קיבוץ בארות יצחק, קיבוץ של "הפועל המזרחי" שנוסד ב-1943 בנגב המערבי. במלחמת העצמאות הותקף הקיבוץ על-ידי הצבא המצרי, ומגדל המים ניזוק וחדל לשמש במערכת אספקת המים. לעומת תושבי נגבה ויד מרדכי, ששיקמו את המשק הקיבוצי ההרוס, תושבי בארות יצחק התיישבו מחדש באזור וילהלמה, ליד יהוד. העתקת הקיבוץ ממקומו הקודם גרמה לכך שמגדל המים הישן לא היה חלק מהנוף הקיבוצי המתחדש לאחר תום המלחמה. לאחר נטישת היישוב נותרו באתר המקורי שרידים בלבד. על פי תיאורו של מנחם תלמי מ-1958, "בארות יצחק חדלה להתקיים. נשאר מגדל המים הרם, המנוקב ככברה. נשארו המחפורות ועמדות ההגנה, הריסות הבתים ועצי האקליפטוסים המוריקים על רקע הנוף הצהוב, האפור והחום" (תלמי, 1958: 277).

הרעיון להפוך את מגדל המים לאתר הנצחה המספר את סיפור המערכה עלה על סדר היום של חברי המשק ב-1957, במסגרת ההכנות לציון עשור למערכה. ההחלטה הייתה לקיים באתר עצמו אירוע זיכרון שייקחו בו חלק כל תושבי המשק. בשנות השמונים שופץ האתר על-ידי חברי הקיבוץ בשיתוף פעולה עם קרן קימת לישראל. מבחינת חברי המשק, המסע במרחב לאתר ההנצחה, שבמוקד שלו היה מגדל המים המחורר, היה גם מסע בזמן לתקופה ההרואית של ייסוד הקיבוץ ומלחמת העצמאות.

בראשית שנת 2011, ביזומה של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובשיתוף קרן קימת לישראל, החלו מזכירות הקיבוץ הדתי וקבוצת עלומים (שממוקמת סמוך לאתר מגדל המים של בארות יצחק הישנה) בפעולות שימור יסודיות במגדל המים המחורר. מגדל זה היה במשך שנים עדות פיזית יחידה לקיבוץ בארות יצחק מהימים שטרם מלחמת העצמאות. אחרי קום המדינה היה המגדל אלמנט מבונה יחיד שנותר מהיישוב שהתקיים כאן.

פעולה חשובה זו, שנעשתה בשיתוף ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ראש הממשלה, הייתה ראשיתו של מהלך רחב היקף שבמסגרתו עברה סביבת האתר "מתחת פנים" כוללת. השטח פותח, הוצבו בו שלטים ותצוגות, ובמרכז קיבוץ עלומים הוקם מרכז מבקרים מיוחד לתולדות ההתיישבות בחבל ארץ זה.

שימור מגדל המים של בארות יצחק שבנגב הוא דוגמה יחידה במינה למהלך כולל של פיתוח והנחלת מורשת שראשיתה במגדל המים אחד בודד במרחב. מגדל זה נותר במקום כדי "לספר" את סיפורו השלם של מרקם החיים שהיו כאן, ונמשכו מעט אחרת לאחר ההרס במלחמת העצמאות.

הפונקציה הנוסטלגית

גדל המים היה לחלק מן המרקם המנטלי של חיי התושבים והקהילה. ביישובים רבים שימשו מגדל המים והרחבה שלידו

קריית חיים - מודל של מגדל המים ניצב ב"גן המגדל", במקום שבו שכנ המגדל שנהרס. צילום: מיכאלי, ויקיפדיה, CC-BY-SA

מגדל המים בשדרות רוטשילד, 1910. לע"מ

של מערכת אספקת המים ביישוב, חדל המבנה לשרת את המטרה שלשמה נועד. בשנת 1989 פנה ראש עיריית חיפה לוועד קריית חיים בדרישה לשפץ את המבנה המתמוטט או להרוס אותו מכיוון שהוא מהווה סכנה בטיחותית. לאור ההערכה כי השיפוץ יהיה יקר החליט הוועד בשנת 1991 על הריסת המבנה. ההחלטה נתקלה בהתנגדות של תושבים ותיקים ושל המועצה לשימור אתרים. לאחר שורה של צעדים משפטיים הוחלט לדחות את ההריסה כדי לאפשר גיוס כספים לשיפוץ המבנה. במודעה שהתפרסמה בעיתונות הארצית נקראו תושבי קריית חיים בעבר ובהווה לתרום כסף לשיקום מגדל המים, בנימוק שהמבנה הוא בעל ערך היסטורי ולאומי ומסמל את ראשית ההתיישבות במפרץ חיפה. הלחץ הציבורי הביא לשינוי עמדתו של ועד הקריה, ובשלהי דצמבר 1993 הוא פרסם הודעה מטעמו ובה העלה על נס את ערכו ההיסטורי והצינוני של המגדל.

אלא שהתברר כי הכספים שגויסו לא הספיקו לשיקומו של המבנה, ובאוקטובר 1994 הוא נהרס. אחד המקומונים דיווח על כך תחת הכותרת "61 שנות היסטוריה נמחקו בענן של אבק", ומקומון אחר דיווח כי "קרס הסמל של קריית חיים". הרשות המקומית הפכה את השטח שמגדל המים עמד בו לגן ציבורי בשם "גן המגדל". במרכז הגן שהוקם במקום הוצבה רפליקה של המבנה שנהרס - תזכורת הן למגדל שעמד שם הן להריסתו.

בפברואר 2002 התבקש בית המשפט המחוזי בתל אביב לפסוק בסכסוך שבין תושב הרצליה פיתוח לבין עיריית הרצליה באשר לגורלו של מגדל מים ישן ומט ליפול. התושב, שמגדל המים ניצב ליד ביתו, ביקש שהעירייה תהרוס את המבנה בטענה כי הוא מהווה סכנה לציבור. העירייה ביקשה להשאיר את המגדל על מכונו, אך לא נקטה כל צעד מעשי לשיקומו. במהלך המשפט עלתה לדיון שאלת ערכו ההיסטורי של

כפגיעה בערך היסטורי. הדברים השתנו בשנים שלאחר הריסת הגימנסיה הרצליה ב-1959. המודעות לצורך בשימור העניקה ערך היסטורי למגדל המים הישנים ביישובים שונים, אלה שחדלו לתפקד במערכת אספקת המים היישובית. התביעה לשימורם נוסחה במונחים של צורך לשמר את ההיסטוריה המקומית. כאשר נודע על הכוונה להרוס מגדל מים ישן בחיפה התפרסמה כתבה תחת הכותרת "הרס הזיכרונות". עיריית נהריה בחרה באופציה אחרת והחליטה להפוך את מגדל המים הישן של העיר למוזיאון מקומי.

כעדות היסטורית לתקופת הראשית וכמוליך של זיכרונות, מגדל המים היה "מועד" להיטען בערך נוסטלגי. הנוסטלגיה לעידן החלוצי באה בשנות השמונים לידי ביטוי בהקמתם של מוזיאונים להתיישבות. ההתייחסות למגדל המים כאובייקט של נוסטלגיה לתקופה שחלפה מהעולם מצאה ביטוי ברור בספרו של מאיר שלו "דומן רוסי". האסוציאציות שעורר מגדל המים - קשר להיסטוריה המקומית ולזיכרונות ילדות של מי שגדלו במקום - קיבלו תוקף מיוחד בעת שהתבררה כוונת הרשויות להרוס את המבנה שחדל לתפקד. הרס מגדל מים שאיבדו את תפקידם במערכת אספקת המים העירונית היה בגדר תופעה מוכרת, אך לעתים האיום בהריסתם עורר מאבק ציבורי לשימורם. בדרך כלל הייתה זו יוזמה של פעילי שימור, שטענו כי יש לשמר את המבנים הללו בזכות ערכם ההיסטורי ובשל תרומתם לתחושת המקום של היישוב. במקרים כאלה, מגדל המים הישנים שחדלו לתפקד הוגדרו מחדש כרכיב במורשת מקומית שחובה לשמר. המבנים הישנים, לעתים אפילו מטים ליפול, היו לביטוי פיזי בנוף היישובי של תודעת ההיסטוריה המקומית.

דוגמה לכך היא מגדל המים של קריית חיים, שנבנה מיד עם ייסודה בראשית שנות השלושים. בשנות החמישים, בעקבות שיפור התשתית

מקומית. כמבנים פיזיים וכייצוגים גרפיים, מגדלי המים תפקדו כנקודות התייחסות בולטות בהערכה התרבותית של הנוף הציוני בשלבים היסטוריים שונים של עיצובו.

הדוגמה של מגדלי המים בישראל מלמדת שני דברים מרכזיים. האחד - ההיסטוריה של מבנים אדריכליים כוללת גם טעינתם בפונקציות סמליות שלא היו חלק מכוונתם המקורית של בוני המבנה. השני - התמרה פונקציונלית של מבנה היא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה שלו. תוחלת החיים של המבנה הפיזי היא פונקציה של שימושים חדשים שנמצאים עבורו. גורלם של מגדלי המים שחדלו לשמש כמאגרי מים מלמד כי חשיבות מיוחדת נודעת לאפשרות לטעון מבנה אדריכלי שחדל למלא את תפקידו המקורי במשמעויות סמליות חדשות, שמגדירות מחדש את הרלוונטיות שלו בהקשרים תרבותיים עכשוויים. במובן זה, ההתמרה הפונקציונלית של מבנה והניסוח מחדש של משמעותו במונחים סמליים היא תנאי הכרחי לשרידותו הפיזית.

המבנה. עיריית הרצליה הציגה חוות דעת של המועצה לשימור אתרים ולפיה "מגדל המים שימש את כוח המגן העברי בחלק מפעילויות ההגנה באזור", ובשם ראש העיר נטען כי "מדובר במגדל שמירה מתקופת השלטון המנדטורי שראוי לשמרו, שכן לא נותרו רבים כמותו". העותר הביא את עדותו של פעיל ה"הגנה", שגרס כי המגדל לא שימש את הארגון. מנקודת מבטו של העותר השאלה שעמדה לדיון הייתה: "היש להפוך מגדל מים סתמי, שלא הוד והדר לו, לבניין המיועד לשימור?" בפסק הדין נזף השופט בעותר ובעיריית הרצליה. הוא קבע כי "הדאגה הבטיחותית" שהפגינו העותרים לא הייתה אלא "אחיות עיניים", וכי למעשה "עצם הימצאות המגדל היא לצנינים בעיני העותרים". השופט קבע גם כי על העירייה לבצע את עבודות השיקום של המגדל. בכך, גם אם הדברים לא נאמרו במפורש בפסק הדין, אישר השופט את קביעתה של המועצה לשימור אתרים כי "בשנים האחרונות גברה ההכרה בחשיבות שימור מגדלי המים ברחבי הארץ כתופעה התיישבותית, אדריכלית ותרבותית".

סיכום

הפונקציות הסמליות שהתלוו למגדלי המים שנבנו בראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל ביטאו והדגישו את חשיבות המבנים בעיצוב התרבותי של הנוף הציוני. הן בחשיבות שיוחסה להם באיקונוגרפיה של הנוף הציוני הן באופן שבו הם ממצקים תחושות של נוסטלגיה, מגדלי המים נתנו ביטוי קונקרטי לטיעונים אידאיים, להצהרות פוליטיות, לאסוציאציות היסטוריות, לתחושת מקום ולזהות

* פרופ' מועז עזריהו סלמד גאוגרפיה תרבותית בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה.
ספרו על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל
ראה אור בהוצאת כרמל ב-2012.

Maoz.azaryahu@gmail.com

קול נגבה: יומן הקרבות תש"ח.

תלמי, א' (1955). ממצודות אוסישקין להר הצופים. בתוך מדן עד אילת: פרקי מסע ונוף, תל אביב: עמיחי.
תלמי, א' (1958). המגדל המנוקב. בתוך גלויות מן המולדת: פרקי מסע ונוף. תל אביב: עמיחי.

Anderson, B. (1998). The importance of cultural meaning in defining and preserving sense of place. In M. Tomlan, (Ed.), *Preservation of what, for whom? A critical look at significance* (pp. 127-135). Ithaca: National Council for Preservation Education.

Burra Charter (1999). ICOMOS Australia (האמנה תוקנה שלוש פעמים)

Muñoz-Viñas, S. (2005). *Contemporary theory of conservation*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.

* עמוד 31: מגדל המים בבארות יצחק לפני השימור. צילום: עפר יוגב

מקום בתפיסותיו המרחביות הוא קטע בתוך שטח שנועד לשימושם של אנשים, בעלי חיים וצמחים, והם אלה האחראים לעיצובו ולהתפתחותו. מורשת היא אוסף של ערכים כללים ומנהגים העוברים מדור לדור. הצירוף מורשת ומקום מקנה למקום משמעות כפולה, של מרחב ושל ייצוגיות (העברת מסרים). הוא הופך לחפץ שנוסף לשימושי המגוונים תפקידו גם לבטא ערכים. תפקיד זה מאמצים רבים - פוליטיקאים, מתכננים, אדריכלים, מחנכים, ממסד ויזמים. כל אחד מהם מושפע מתחום הדעת שהוא משתייך אליו, מהתפיסות ומהפרקטיקות המרכיבות את התחום. (Waterton & Watson, 2010), וקובע בהתאם את המידה ואת אופן ההתערבות בעיצוב המקום. ההכרה בריבוי ה"מאמצים" מחייבת את החרדים למקום ולערכיו לדעת (to know) מהי מורשת, מהם הכלים לפרשה וכיצד לשמר את האיזון בין המקום והדרישות לפתחו לבין מורשתו.

כי שיכון אינו רק בלוק: דילמות עכשוויות בשימור השיכון הציבורי

נעמה שבתאי-ציזר

לדיון במעמדו של השיכון הציבורי, להכרה בערכיותו ולהכרזה על מועמדותו לשימור יש שני היבטים. האחד הוא הבולטות הנופית שלו, המבטאת את חלקו בתולדות ההתיישבות בישראל ובעיצוב נופיה. השני הוא שכחותו, מאפייניו הפיזיים וההשלכות על מעמדה של התופעה, שהן שליליות לעתים. התדמית השלילית, שהיא תוצאה של הזנחה פיזית ולא דווקא דחיקה של התפקיד ההיסטורי של השיכון וערכיו, מעודדת היענות לכוחות הפיתוח והעדפה של תכניות הריסה על פני ההתחדשות והשימור. מטרת מאמר זה היא להציג את הפוטנציאל החברתי והכלכלי הקיים בשכונות שיש בהן ייצוג רחב של השיכון הציבורי, ולעודד בהן תהליך של התחדשות עירונית הכוללת את שימור השיכונים ואת הכללת ייחודם ההיסטורי והעיצובי.

מילות מפתח: שיכון ציבורי, שימור שכונות, פיתוח עירוני, ערכים חברתיים, ערכים לא מוחשיים, שימור רמת אביב, התחדשות

תכנית הכנס הראשון לשימור מורשת השיכון הציבורי

מדיניות זו, המתבססת על ההנחה כי סביבות חדשות עדיפות על ישנות, רתמה לשורותיה קמפיין רב עוצמה הבא לשכנע את הציבור כי שכונות ושיכונים אלו אינם ראויים למגורים, או לחלופין, כי התחדשותם אינה כלכלית ללא עקיפתם מהשורש.

כוונת מאמר זה אינה לדון בכל הדעות והמגמות המעודדות הריסה ובנייה חדשה, אלא לציין כי בעולם המודרני מגמות אלה כבר אינן מקובלות כפתרון וכתפיסה העומדים בקנה אחד עם התפתחות תקינה של עיר, ששניים ממאפייניה הם הרב-שכבתיות והזמן (While, 2006). יתרה מזאת, מה שנתפס כיום בעיני כוחות השוק כ"לא ראוי למגורים" נחשב רק לפני שישה עשורים לשיא הקדמה, וראוי כי נשאל את עצמנו אם האלטרנטיבה הנתפסת כיום כ"שיא הקדמה" אינה עלולה להוכיח את עצמה כלא ראויה בעשורים הבאים.

מטרת מאמר זה היא לבסס את הטענה שהרחבת הידע והמחקר בכוחם לחשוף את הפוטנציאל הקיים במרחבי השיכון הציבורי להתפתחות הרמונית ומאוזנת של הערים הקיימות. פוטנציאל זה מקורו בערכים ההיסטוריים המייחדים את השיכון הציבורי הבודד ואת שכונות השיכונים הציבוריים. חשיפתם בכוחה לפתוח צוהר להתחדשות עירונית אלטרנטיבית, הוליסטית ובת קיימא שמדידה גם במושגים כלכליים. זוהי התחדשות המחזקת את הערכים הקיימים, אינה דורשת התערבות קלינית עמוקה ולא מביאה לג'נטריפיקציה כפויה. גישה זו תיבחן באופן שבו היא מיושמת ב"שיכון לדוגמה" ברמת אביב.

מבוא

ביוני 2013 התקיים הכנס הראשון בנושא שימור השיכון הציבורי, בחסות מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, עמותת האדריכלים ושנקר. לכנס היו ארבע מטרות: (1) להעלות את המודעות למגוון מתחמי השיכון הציבורי כמייצגי תרבויות מגוונים וכביטוי של אידאות חברתיות, לאומיות ותרבותיות של המדינה, ולחזק את ההכרה בהם; (2) להתוודע אל הערכים האדריכליים, הנופיים והחברתיים הטמונים במתחמים אלו; (3) להעלות את המודעות לכך שהם מהווים תשתית למגורים צנועים ובני השגה, וכי טיובם ושימור חלק מערכיהם יתרמו לשוק הדיור; (4) לחשוף את פעולות השימור שנעשו במתחמי שיכון ציבורי בעולם, ואת תרומת השימור להעלאת הייחוד האדריכלי ולחיוזק הקשר למקום.

הצוות המארגן ניסח לכנס שם שביטא את מטרותיו: "כי שיכון אינו רק בלוק". המילה "כי", כמילת הסבר, נועדה לחזק את הטענה כי מעבר לדימוי הכוללני של ה"בלוק" מסתתרות משמעויות תרבותיות נוספות, ויש לבחון אותן ולשלבן בתכניות השימור והפיתוח העירוניות תוך התאמתן לצרכים עכשוויים.

מאז נערך הכנס חלפו שלוש שנים, ולחצי הפיתוח רק גוברים ומאיימים לשנות את הנוף העירוני. בעוד בעולם השימור מתקיים דיון מרתק על עקרונות ואסטרטגיות שימור בנות קיימא, המאפשרים שינויים והתערבות באזורים היסטוריים כחלק מאורגניזם חי וכמנוף לפיתוח עירוני, הרי רבות מהרשויות המקומיות בישראל אינן מכירות עקרונות אלו ותופסות את השימור כגורם מעכב פיתוח. ליחס שלילי זה יש השלכות על תכניות התחדשות עירונית בשכונות ותיקות, שהן עדות לאירועים היסטוריים, לאדריכלות ייחודית, לדמויות ולתפיסות עולם. תכניות ההתחדשות העירונית - הן תכניות פיתוח סטטוטוריות (דוגמת פינוי בינוי) הן יוזמות פרטיות נקודתיות (דוגמת תמ"א 38) - הפכו זה מכבר ל"עמוד האש" המוביל את בשורת ההתחדשות. תהליך זה אינו פוסח על מתחמים גדולים של שיכונים. ברבים מהמקרים הם נהרסים ותחתם נבנים מגדלים, בצפיפות גבוהה מאוד ובטיפולוגיות בנייה שאינן משתלבות לעתים במרקם הקיים. מאז החלו להתגבש תכניות אלו נדחק הדיון על שימור השיכון הציבורי לפינת השיח המקצועי. בקדמת הבמה החלה להתגבש מדיניות נדל"נית המקדשת את המושג "היתכנות כלכלית" ודוחקת מתודולוגיה של ניהול נכון, המספק הזדמנות להתחדשות על בסיס המאפיינים ההיסטוריים.¹

¹ ראו עקרונות ולטה לשמירה וניהול של ערים היסטוריות ואזורים אורבניים. האסיפה הכללית של איקומוס, 2011.

מהי המורשת שהותיר לנו השיכון הציבורי?

השיכון הציבורי המודרני, דפוס בנייה ששלט בישראל עד שנות השבעים המאוחרות, החל להתגבש בתחילת המאה הקודמת והתבסס על תאוריות חברתיות שמקורן באירופה ובארצות הברית.² רעיון "יחידת השכנות", המכיל מגוון רחב של רכיבים חברתיים, אדריכליים ונופיים, עלה מחדש בשיח המקצועי במפגשי CIAM (הקונגרסים הבין-לאומיים לאדריכלות מודרנית - Congrès International d'Architecture Moderne) שהתקיימו לאחר מלחמת העולם השנייה. מטרת המפגשים הייתה לנסח תפיסת תכנון מגורים שתיטיב עם החיים הדינמיים המשתנים, במציאות הקשה שהותירה המלחמה. היחשפותם של אדריכלים ישראלים לפרקטיקות שישמשו בחו"ל הביאה את אגף התכנון לאמץ כבסיס לתכנון העירוני את "יחידת השכנות", אך לא בשלמותה (שדר, 2000). בשנות החמישים המוקדמות הכתיבה המציאות תעדוף של מתן קורת גג מהיר על פני התכנון הכולל.

וכן, בכנס אגודת האדריכלים הישראלית שהתקיים באמצע שנות החמישים והוקדש לבעיות השיכון הציבורי, עלה במלואו עוצמתו הקשר הגורדי שבין תכנון עירוני נכון לבין ההצלחה של שכונות המגורים:

ברצוני להצביע עתה על העובדה, שבמעשה השיכון אין כל אפשרות להפריד בין תכנון יחידת השיכון לבין תכנון קבוצת הבתים, השכונה ואפילו העיר. אין שני דברים אלה מהווים נושאים נפרדים לשני מקצועות, אלא חלקים של תכנון ארכיטקטוני שמשטרע על היחידה וכלל השיכון גם יחד [...] הצלחתה של האחת תלויה בהצלחת השנייה [...] עלינו לראות ביחידת הדיור את התא היסודי של יחידה גדולה יותר, השכונה - גוף העיר (ארתור גליקסון, 1954: 13).

דבריו של ארתור גליקסון, מהמתכננים הבולטים בשנות החמישים, המשיכו להדהד על רקע השינויים שחלו בתפיסת תכנון

המגורים בעולם, ששיאם בהתפרקותו של ארגון CIAM בסוף שנות החמישים. תחת הארגון המיתולוגי שחרב נבנתה התשתית לארגון החדש Team 10 - קבוצת אדריכלים ידועי שם, רבים מהם הולנדים, שהבולט שבהם היה אלדו ואן אייק (Van Eyck).³ חברי הקבוצה הצהירו כי האדריכלות המודרנית אינה מדע אחיד, וכי יש לראות את הזרמים השונים בה כחלק ממאפייניה. הרעיון החברתי בתכנון האינטגרטיבי, גרסו האדריכלים ההולנדים וגליקסון, התבסס על שילוב טיפוסי בנייה שונים במבני ציבור ובפיתוח נוף מורכב, והדגיש את עוצמת **המגוון והניגודים** ואת תרומתם להעשרת המרחב העירוני. ערכים אלו, שנועדו לחברה עירונית בעלת גוונים רבים בסוף שנות החמישים, ביטאו בין השאר את הזרם הצעיר של הברוטליזם החדש: "הסטרקטורליזם האדריכלי".⁴ נקודת המוצא של זרם זה הייתה השאיפה לאדריכלות קוהרנטית המסוגלת להתמודד עם עושר החוויה של **חיים בתוך השתנות**. שאיפה זו תורגמה לגישה צורנית שלפיה יחידות בסיסיות הוכפלו ויצרו סטרקטורות הפתוחות לגידול ולהשתנות, וזכו למשמעותן רק הודות להיותן **חלק ממכלול** (Strauven, 1998: 367-381). תפיסת תכנון זו, שהייתה אוונגרדית לזמנה, לא פסחה על משרד השיכון, וזה החל לאמץ את הגישה האינטגרטיבית-סטרקטורלית ולשים דגש על הפן החברתי, הקהילתי והנופי.⁵ ובכן, לא עוד בלוק סטנדרטי הממוקם באופן סטנדרטי על שטח אדמה עבור דייר חסר זהות, אלא התייחסות פרטנית למכלול הצרכים והערכים החברתיים והאנושיים, כגון איחוד בתוך רב-גוניות, יצירת מקום בעל זהות ואופי מובחנים, התייחסות לדינמיקת החיים בתוך השתנות. ערכים אלה נתפסו כגורמים המרכזיים התורמים להעשרת המרחב האנושי.

בישראל הייתה לגישות אלה השפעה רבה על עיצוב המרחב העירוני. תכניות חדשות שהחלו את דרכן ברמת אביב ובשכונות ניסיוניות נוספות הכילו רמות שונות של סטרקטורות מוכפלות: הכפלת הדירה לבניין, הכפלת הבניין לקבוצת מגורים,⁶ וכל זאת בשילוב חצרות ירוקות, טיפוסי בנייה שונים ושימושים ציבוריים רבים (שבתאי-ציזר, 2011).

תכנון עיר על פי הרעיון הסטרקטורלי של שנות השישים

² דוגמת העיר Radburn שבניו ג'רסי, שנבנתה בשנת 1929 (המתכננים: קלרנס סטיין [Stein] והנרי רייט [Wright]) ונדונה במפגש CIAM בבריסל ב-1930 תחת הכותרת: "פיתוח קרקע רצינוני". העיר תוכננה כעיר גנים אנגלית והתבססה על רעיון הפרדת התנועה כחלק מהגישה ההוליסטית וכדי לראות לבטיחותם של הילדים.

³ האדריכלים ההולנדים השפיעו על המתכננים באותה התקופה. במפגש 9 (CIAM 9) בשנת 1953, שעסק בנושא "The Charter of habitat" נדון מחקר על העיר רוטרדם שהציג תכנון עיר על בסיס שמונה יחידות שכנות על ציר ראשי ובנייה הכוללת טיפוסי מגורים שונים משולבים זה בזה: רבי-קומות ודירות בגדלים שונים. ארתור גליקסון, שעמד ב-1953 בראש יחידת התכנון באגף השיכון, הכיר את ואן אייק במסגרת מחקרים אקולוגיים שביצע ואף ציין במאמריו את "התרומה ההולנדית".

⁴ בבסיס הסטרקטורליזם עמדה הביקורת על הגישה הפונקציונלית של לה קורבוזיה (Le Corbusier), שבמרכזה מושג מופשט של "אדם טיפוסי" על צרכיו הבסיסיים. לשיטתם של אדריכלי Team 10, גישה זו איבדה את היכולת לספק תשובות רלוונטיות למקומו של האדם במציאות העירונית שנוצרה לאחר מלחמת העולם השנייה. שני זרמים הובילו את הגישה הסטרקטורליסטית: הזרם ההומני, שייצג ואן אייק, והזרם הטכנולוגי, שייצגו סמית'סון (Smithson) וטנגה (Tanga).

⁵ במאמר שפרסם א' ברלר (1965), מ"מ המחלקה למחקר כלכלי חברתי וסטטיסטיקה במשרד השיכון בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים, נכתב כי נערכו מדגמים ובוצעו מחקרים בקרב אוכלוסיית העולים במטרה לבדוק מהי הדרך האופטימלית לתכנון שכונות המגורים ודירות, וצוין כי המחקר הסוציולוגי מחייב אינטגרציה ושיתוף פעולה הדוק יותר עם התכנון האורבני.

⁶ מאפייניה של קבוצת מגורים הם ייחוד פיזי ארכיטקטוני, אינטרסים משותפים ויחסים בין שכנים (אגודת האינג'נירים והארכיטקטים, 1980). בהנחיות פרוגרמטיות לתכנון קבוצת מגורים שפרסמו אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל והמכון לחקר הבנייה והתעשייה סוקרו קבוצות מגורים, לרבות קבוצה אחת ב"שיכון לדוגמה" ושתים בשכונת רמת אביב ב' (שם).

כיצד יושמה התפיסה החדשה במציאות הכלכלית והחברתית הקשה של ישראל?

תערוכת הבנייה שהתקיימה בסוף שנות החמישים בתל אביב ציין שר האוצר, המסחר והתעשייה פנחס ספיר כי המדינה תמשיך להשקיע בענף הבנייה אף שישנן השקעות חיוניות יותר לכספי האוצר, וזאת מאחר שהיא חייבת לדאוג, בראש ובראשונה, לקורת גג לעולים: "בעשור הראשון, כאשר הבטיחה המדינה קורת גג ל-270 אלף משפחות עולים חדשים על-ידי העברתם מן האוהלים והבדונים לדירות הקבע, החזרנו להם את צלם האדם".⁷ עוד ציין כי מי שיבוא לשחרר את המדינה ולו מחלק קטן של העול הזה - יבורך. קריאה זו, שהופנתה למשקיעים הפרטיים, תאמה את השינוי ביחסה של המדינה לצורך בהקצאת קרקע לשיכון, זאת בהשוואה לתנאים ששררו לפני קום המדינה ובשנים הראשונות לכינונה. השינוי אפשר לדיירי להשתחרר מרעיון השיכון הציבורי ה**שיתופי**, ולרוב הסטנדרטי, ולבחור את אופי מגוריהם על פי דרכם. וכך, הרקע האידיאולוגי השונה של מרבית העולים שהגיעו לאחר קום המדינה גרם למנהיגות לינוח את רעיון הקולקטיב ולראות ביוזמה הפרטית הכרח לפיתוח המדינה. מדינת ישראל הצעירה הפכה "מחברה קולקטיביסטית, מגויסת, מעט ספרטנית, לחברה השמה דגש רב יותר על הפרט, קרייריסטית יותר, ואולי יותר הדוניסטית [...] מדינה המאבדת את הצבע האחד השליט, הדומיננטי בתוכה, ומגלה את היופי והקושי בקשת הצבעים שמהם נבנה הפסיפס של קיומה" (צמרת ויבלונקה, 1997: 7).

המארג החברתי החדש שצמח במרכז המדינה⁸ השתלב היטב בחזון המדיני ששילב ידיים עם היוזמות החופשיות. המעבר מחברה קולקטיבית לחברה צרכנית, שאפיין את החברה המערבית ככלל לאחר מלחמת העולם השנייה (Ockman, 2000), החל לסמן את דרכו גם בשיכון הציבורי בארץ. שנות השישים הראשונות התאפיינו בפיתוח מואץ ובאימוץ המודל האינטגרטיבי שיצר מרקמים שכונתיים בעלי ערכים חברתיים, נופיים ואדריכליים, ואלה החליפו את מקבצי ה"בלוק" העגמומיים של העשור הראשון. דוגמאות לשינוי ולהעדפת הגיון על פני האחידות הן השכונות בתל אביב (ברמת אביב), בבאר שבע ובחיפה, והשכונה הניסיונית של גליקסון בקריית גת.

ערכים, ערכים, ערכים

פיון וניתוח של שכונות ומתחמי מגורים משנות החמישים והשישים מלמדים על הבדלים ביחסי הקהילות המתגוררות בהם ובתרבות המגורים המתעצבת. מתחמים אשר התקיימו בהם זיקה, גאווה יחידה וזהות של התושבים עם השכונה והשיכון

טופחו ושמרו על חזותם ועל איכות החיים בהם לאורך שנים. בשיכונים שמסיבות שונות לא ענו על צרכי התושבים, או לחלופין קודמה בהם תכנית התחדשות עירונית שכללה הרס ובנייה מחדש, רכיב התחזוקה לא זכה להתייחסות ומצב הבניינים התדרדר.

המחקר על מתחם קיראון בקריית אונו הוא דוגמה למחקר שהתמקד בקשרים בין גאווה מקום לבין שימור השיכון הציבורי, עיצובו וערכיו (שבתאי-ציון, 2011). את המתחם תכננו האדריכלים ישראל לוטן, אריך באומן ויוסף וורנר ויטקובר, ואדריכלי הנוף ליפא יהלום ודן צור, והוא נבנה באמצע שנות השישים בשיתוף פעולה של משרד השיכון וחברה יזמית צעירה בשם קיראון. מחקר זה חשף 26 ערכים - היסטוריים, עיצוביים, נופיים, טכנולוגיים וחברתיים - הגלומים במתחם, חלקם מוחשיים וחלקם לא. בהיבט ההיסטורי המתחם מייצג נקודת מפנה בנרטיב המקומי, בתרבות המגורים ובשיתוף פעולה בין יוזמה פרטית לבין משרד השיכון. בהיבט החברתי המתחם מייצג עיר בזעיר אנפין, סכמת בניוי המחזקת יחסי שכנות, קנה מידה אנושי, מקום בעל זהות ואופי מובחנים, איחוד בתוך רב-גונית.

ערך חברתי נוסף הוא הרחובות באוויר. אלה משמשים דוגמה יוצאת מן הכלל לתכנון חברתי של מרחבי מחיה (קיראון הייתה היישוב הראשון שבוצע בו בתוך קומפלקס בניינים הרעיון של רחובות עליונים שביניהם מחברים גשרים המאפשרים מעבר ציבורי),⁹ המבטא את אחת הפרקטיקות החשובות בתכנון המודרני של המאה העשרים: הזדמנות ליצירת יחסי שכנות בתוך מבני מגורים גדולים.

הערכים האדריכליים והאורבניים במתחם זה כללו את תפקידה של היחידה הבסיסית אל מול המכלול. על פיה הוכפלו יחידות בסיסיות ויצרו סטרקטורה שניתנת לשכפול (קבוצת מגורים). משמעותן של היחידות הובנה בזכות יחסי הגומלין והרכיבים המחברים ביניהן כחלק מהמכלול; הגיון שיש באחידות, שהתאפיין במשחקי אור וצל; ניגודיות צורנית בחזיתות - כל אלה כדי ליצור שפה אחידה, ובהירה אך מבדילה בין שני טיפוסים המבנים - הטיפוס האנכי והטיפוס האופקי. בערכים הנופיים והטכנולוגיים נכללו תיעוש הבנייה - אחת הדוגמאות הראשונות לבנייה מתועשת למחצה ומתקדמת לזמנה שבאה לייעל את תהליך ההקמה, לקצר את משך הבנייה ולהוזיל את עלויות הבנייה; קדמה טכנולוגית - בבניינים הוכנסו מערכות מורכבות לזמנן כגון חימום תת-רצפתי ומיזוג אוויר; פיתוח נוף מורכב - יהלום-צור, חתני פרס ישראל, ראו בפיתוח הנוף מעבר לתרבות מגורים מודרנית השואפת לאיכות חיים, ולכן שילבו במתחם מגרשי משחקים ופרטי נוף המדמים נופי מולדת שחיזקו את הקומפוזיציה האדריכלית.

מתחם קיראון, ששימש בסיס לסקירה זו, חושף שני ערכים נוספים שזכו בשנים האחרונות להבלטה בתהליך הבחירה והמיון של נכסי מורשת בנויה הזכאים להתייחסות: אותנטיות ושלמות. בחינה של רמת האותנטיות והשלמות במתחם קיראון מלמדת כי מאז הוקם ועד היום לא חלו במתחם שינויים שפגעו באופיו המקורי, והוא ממשיך לעורר יחס חם כלפיו מצד דיירים ותיקים וחדשים האוהבים לגור במרחבו.

⁷ היה זה "קול קורא" ראשון ליוזמה הפרטית. ספיר: הממשלה תעזור לאלה שישחררו אותה מההשקעות בבנייה". דבר, 5 בדצמבר 1958, עמ' 14.

⁸ ההשתלבות של יזמות פרטית בפעולותיו של משרד השיכון הייתה תופעה ייחודית למרכז הבורגני. בפריפריה המשיכו הממסד וההסתדרות לפעול לבדם.

⁹ הראשונים שיישמו את הרחובות באוויר במבני מגורים היו האדריכלים גינבורג (Moise Ginzburg) ומילניס (Ignati Milinis) שעשו זאת בבית Dom Narkofin (1930-1928). בבית זה תוכננו דירות דופלקס עם רחובות באוויר כחלק מתפיסת עולם חברתית שדגלה בשילוב של מגורים ושל חללים ציבוריים.

מתחם קיראון. מתוך עיזבון האדריכל ישראל לוטן א.א.י

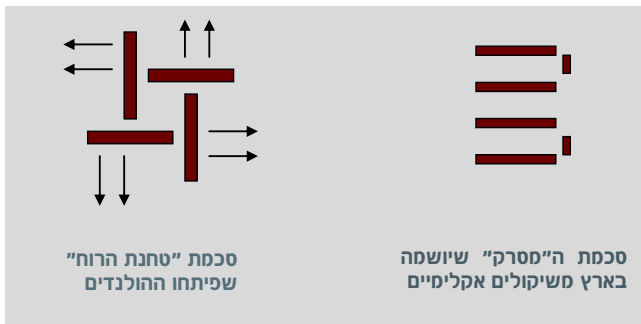

מתחם קיראון. צילום: נעמה שבתאי-ציזר, 2007

מהתאוריה לפרקטיקה

לחצי הפיתוח והאיום על עתידם של מרכזים עירוניים היסטוריים דרשו מאונסקו לפתח גישה רחבה יותר לתהליכי השימור. עקרונות ולטה לשימור הנוף העירוני ההיסטורי (2011) הציגו גישה שחידדה את חשיבותם של כל רכיבי העיר ההיסטורית - הסביבתיים, החברתיים, הכלכליים והניהוליים - כרכיבים הראויים להיבחן בקבלת

הסקירה והסכמה שהוצגו לעיל מחזקות את הטענה כי מאחורי הדימוי הכוללני של הבלוק מסתתרות משמעויות תרבותיות ערכיות רבות שחשוב להביא בחשבון בתכניות השימור והפיתוח העירוניות. גישה זו מחזקת את הדעה כי חשיבות השימור של סביבת מגורים נמדדת לא רק במצב הפיזי של המבנה ובהתאמתו לצורכי הפיתוח בהווה, אלא גם ביכולתה לשמור את ייעודה באופן מוצלח ולאורך שנים - נתונים המעידים יותר מכול על איכויותיה.

סכמות בנייה חברתיות שיושמו לאחר הקמת המדינה בתכנון השכונות בארץ, בהשפעת תכנון הערים ההולנדי - פרשנות מודרנית ליחידת השכונה

מתחם מגורים בתוך שכונת רמת אביב ב'. תכנית הבינוי מבוססת ברובה על "סכמת המסרק" - בנייה טורית מזרח-מערב סביב חצר פנימית במרחקים שחושבו בהתאם לנפילת קרני השמש ולהיטלי הצל (שבתאי-ציזר, 2012: 261), לצד בניינים עצמאיים שתכננו אדריכלים שהיו חלק מצוות התכנון.¹²

התכנון האינטגרלי של ה"שיכון לדוגמה" כלל כ-500 יחידות דיור, שירותים קהילתיים ומסחר, וייחודיותה הייתה בדגש שהושם בה על יצירת מגוון טיפוסי מבנים ודירות: דירות חד-קומתיות ודירות "וילה" (דופלקסים). הבניין באיינשטיין, המוגש לשימור, מכיל 51 דירות בחמש קומות, וצמוד אליו מבנה מסחרי בצורת T. בקומת הקרקע יש שבע דירות בנות קומה אחת, ומעליה יש ארבע קומות ובהן 44 דופלקסים. גג הבניין שימש בעבר את הדיירים לאירועים חברתיים שונים (ייתכן שתוכנן בהשפעת האדריכל לה קורבוזייה, שתכנן את בניין ה-Unit'e d'habitation במרסיי, 1947-1952).

מן התייעוד המקדים שעשתה האדריכלית עדי כיטוב עולה כי מצבו הפיזי של המבנה ברחוב איינשטיין טוב והוא מתוחזק באופן שוטף. בבניין נעשו שינויים אחדים המבטאים ניסיון להתאים את קצב החיים הדינמי לצורכי התושבים, אך ללא יד מכוונת, ובהם פריצות פתחים

"שיכון לדוגמה". מתוך אוסף קלטר, באדיבות לשכת המהנדסים, האדריכלים והאקדמאים במקצועות הטכנולוגיים בישראל

ההחלטה אם להכריז על מתחם עירוני ראוי לשימור, ועל-ידי כך לשרוד עבור הדורות הבאים. חדשנותם של עקרונות אלו בכך שהם מכילים קווים מנחים המשלבים את מטרותיו של שימור המורשת העירונית עם מטרות הפיתוח בכל ההיבטים. אימוץ עקרונות ולטה ויישומם בתהליכי התחדשות עירונית יכולים להציע עולם התחדשות אלטרנטיבי ובר קיימא לכלל האזורים ההיסטוריים הזקוקים להתחדשות, כזו המתאפיינת בהרמוניה ובאיזון עם הסביבה הקיימת.

האם עקרונות אלו משתלבים (במלואם או בחלקם) בתהליכי השימור העירוני ההיסטורי בארץ?

עיריית תל אביב היא מהרשויות הראשונות שמתמודדות בימים אלו עם מבנה מגורים היסטורי של השיכון הציבורי שלאחר קום המדינה. העירייה מקדמת תכנית שימור לבניין מגורים ברחוב איינשטיין ברמת אביב.¹⁰ מבנה המגורים תוכנן על-ידי האדריכלים זאב רכטר, יעקב רכטר ומשה זרחי בשנים 1958-1960 ב"שיכון לדוגמה" - שכונה אחת מתוך שלוש שכונות לדוגמה שנבנו בארץ בתקופה זו במטרה להדגים, בצורה ניסיונית, כיצד מתכננים שכונה, מהם התכנים הפרוגרמטיים שלה וכיצד היא מותאמת לסביבתה. תהליך הקמתה ומטרותיה הושפעו מהשיח העולמי שהתנהל בין אדריכלי Team 10 ומתערוכת הבנייה - האינטרבאו - שהתקיימה בשכונת האנוזה בברלין ב-1957.¹¹ נוסף לתכנית השימור לבניין איינשטיין סיימה העירייה בסוף 2015 לבצע סקר שכלל את שכונת רמת אביב ב' בשלמותה. הסקר המקיף בוצע על-ידי משרד גל-פלג.

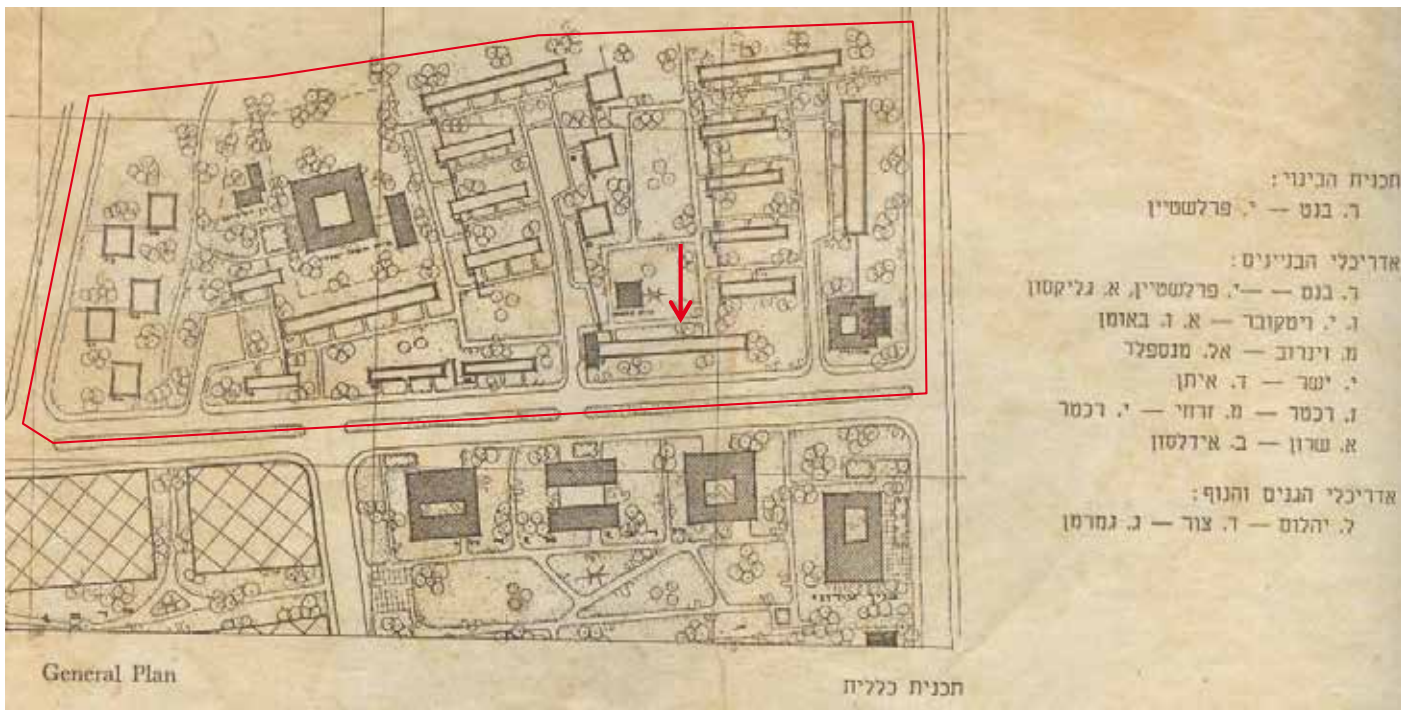
רקע

"שיכון לדוגמה" הוקם בסוף שנות החמישים מצפון ל"שיכון העממי" של רמת אביב הירוקה וממערב לאוניברסיטת תל אביב, והוא מהווה

¹⁰ בשנת 2014 ביצעה עיריית תל אביב תיעוד מתחמי לכל שיכוני רמת אביב ב' במטרה לקדם אסטרטגיית פיתוח לשכונה.

¹¹ הרעיון לבנות שכונה לדוגמה החל לקרום עור וגידים לאחר מחקר שהכין צוות מתכננים ובראשו א' יסקי. הטענה הייתה כי חוסר התיאום בין הרכיב המבני לבין הפיתוח הכלכלי והסביבתי טומן בחובו סכנות חברתיות רבות. בהמשך יצאה משלחת מתכננים ובראשה דוד טנא, מנכ"ל משרד השיכון, לבקר בתערוכת האינטרבאו, ובעקבותיה הוחלט על הקמת שלוש שכונות לדוגמה: ברמת אביב, ברמת הדר ובבאר שבע.

¹² **תכנית אב:** ר' בנט ו' פרלשטיין. צוות אדריכלים: ז' רכטר ' רכטר מ' זרחי (בניין איינשטיין 69-75); א' שרון ב' אידלסון; י' ישר ד' איתן; א' גליקסון י' ויטקובר א' באומן; מ"ג ויינרוב א' מנספלד; י' ישר ד' איתן. **אדריכלות נוף:** ל' יהלום ד' צור וג' גמרמן.

תכנית כללית של "שיכון לדוגמה". מתוך תיעוד המקדים. עדי כיטוב - אדריכלות ושימור מבנים

- בניין איינשטיין, בזכות מיקומו, מהווה נקודת ציון ברחוב איינשטיין ובולט בייחודיותו.
- בניין איינשטיין הוא הדוגמה האותנטית שנותרת מבין שני בניינים דומים שהוקמו.
- זהות המבנה ניכרת בפרופורציות הארוכות והצרות שלו.
- במבנה איינשטיין מגוון דירות: דירות קרקע¹⁴ ודירות דופלקס - תפיסת מגורים שונה מזו שהייתה קיימת בשיכון הציבורי.
- אחד המבנים הראשונים בארץ שתוכננו בהם דירות דופלקס. מודגם באמצעות המסדרונות (הרחובות באוויר) וגרמי המדרגות החיצוניים הנמצאים בחזית הצפונית של המבנה.
- פרטי בניין יוצאי דופן בשיכון הציבורי - שימוש מושכל ויוצא דופן בבטון, במעקות מברזל, בחלונות העץ ובפריקסטים למעקות.

המסקנות הראשוניות העולות מן התיעוד מובילות להמלצה לבצע שימור שיכלול שמירה על הפרופורציות המקוריות, החזרת החזית הראשית למצבה המקורי עם המרפסות הפתוחות ובאמצעות חומרים מקוריים, תוך שימוש בשם "שיכון לדוגמה" לציון בניין איינשטיין. השימוש בשם זה מטעה מעט מאחר שהמונח "שיכון לדוגמה" ציין בנייה ניסיונית של מכלול המבנים שבוצעו בשיכון, ובניין איינשטיין הוא רק רכיב אחד מתוכו.

לחלונות ולמזגנים, סגירת מרפסות, הרחבה באחת הדירות ועוד. עם זאת לא בוצעה תכנית הרחבת שאינה הולמת את אופיו, כמו זו שבוצעה ב"בניין התאום" שלו ברחוב הופיין 3 שבשכונה, ומצבו נשאר אותנטי. תיק התיעוד המקדים שנעשה לבניין חשף ערכים הגלומים בו וב"שיכון לדוגמה"¹³.

ערכים אורבניים, היסטוריים ואדריכליים:

- ה"שיכון לדוגמה" ברחוב איינשטיין 69-73 מהווה מקרה מבחן כחלק ממערך בנייה ניסיוני שיזם משרד השיכון במטרה לשכלל את יחידת המגורים העממית ולשפר את היחסים בין מרכיבי השכונה.
- "מודל מיובא" אשר הושפע מהלך הרוח העולמי המודרניסטי והתבסס על דוגמאות כמו הפבליון של לה קורבוזייה בפריז.
- ה"שיכון לדוגמה" היווה מודל דידקטי לקהל המקומי ולמבקרים בכנס הבין-לאומי לשיכון הציבורי שהתקיים בארץ בשנת 1960.
- ה"שיכון לדוגמה" הוקם כשלב ראשון של "יחידת שכנות" במסגרת מפעל החיטכון לבניין בצפון תל אביב, שאת תכנית הבינוי שלו הכינו ב-1959 האדריכלים רוברט בנט ויצחק פרלשטיין. המבנה פורץ דרך בסביבתו, ועל פי הדגמים של המבנים הללו נבנו מבני שיכונים רבים ברמת אביב ונווה אביבים.
- בניין איינשטיין נחשב "פורץ דרך" בסביבתו, ועל פי הדגמים של המבנים (כולם) נבנו שיכונים רבים ברמת אביב ונווה אביבים.

¹³ ניסוח הערכים כפי שמופיע לעיל תומצת על-ידי כותבת המאמר מתוך כיטוב, 2012, תיק תיעוד מקדים.

¹⁴ דירות הקרקע לא תוכננו במקור אלא נבנו זמן קצר לאחר סיום המבנה. כיטוב, שם.

"שיכון לדוגמה" ברחוב איינשטיין ברמת אביב כפי שהוא כיום. מבט חוץ מהרחוב ופנים חצר בית. צילום: נעמה שבתאי-ציזר

אחת מהתכניות שנבחנו לשימור ה"שיכון לדוגמה". אדרי' אלון בן נון

הקמתו של בניין חדש בן תשע קומות (ובמגבלות השימור) בצד המזרחי של הבניין, ואת שאר הזכויות לנייד אל מחוץ לשכונה. נוסף לכך, התב"ע מאפשרת לבצע בבניין שינויים שיכללו תוספות בנייה בשני מקומות:

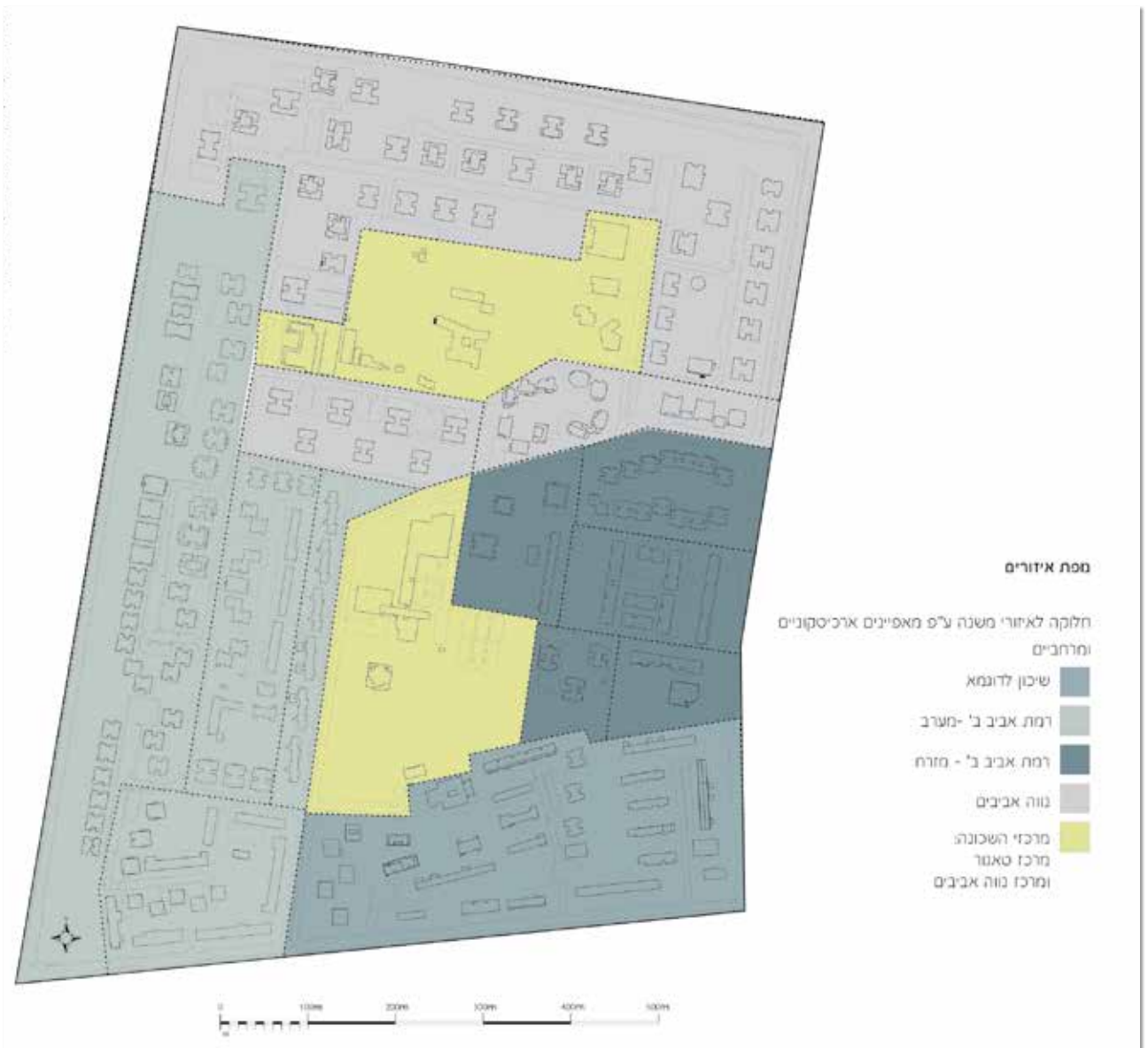
- א. סגירה חלקית של המרפסות הדרומיות (כיום הן סגורות לחלוטין) - שתחזיר לבניין את זיכרון המרפסות הפתוחות המקוריות ותאפשר את הרחבתו של חלל המגורים לטובת כלל הדיירים.
- ב. תוספת נוספת מעל ה"רחוב באוויר" - העלולה לשנות את פרופורציות ה"רחוב" ואת המבט הפרספקטיבי שכה מזוהה עם הבניין בקרב הציבור.

תהליך השימור

האדריכל אלון בן נון ליווה את תהליך שימור הבניין מתחילתו, ובימים אלו הוא אמון על הגשת תכנית השימור להפקדה. בן נון מתאר את התהליך כדינמי, מתמשך ומלא התלבטויות הנובעות מעצם ראשוניותו. הוא מצוין כי נערכו פגישות אחדות בין נציגי עיריית תל אביב לבין ועד הדיירים, הועלו אופציות תכנוניות שונות וניתנה לדיירים האפשרות להיות מעורבים בבחירת הסכמה הסופית. התב"ע הקיימת מאפשרת תוספת של כארבעים מ"ר לכל יחידת דיור. בתחילת התהליך נעשו ניסיונות אחדים לשלב את הזכויות המוקנות בחזית הבניין הצפונית, אלא שפתרון זה פגע בערכי האדריכליים של הבניין: בפרופורציות, בגרמי המדרגות החופשיים ובמעברים. באופן תמוה, העירייה היא שיזמה את ההצעה, בעקבות דרישת הדיירים לתת פתרון לתוספת השטחים, אף שלא עמדה בקנה אחד עם המלצות השימור. אולם בגלל מורכבותה היא נדחתה על-ידי הדיירים עצמם.

גורם נוסף שעלול היה לפגוע בהמלצות השימור היה הטמעתו של הקו הירוק של הרכבת הקלה, שדרשה להפקיע שלושה מטרים בחזית הדרומית, במקום שנמצא קיר הכורכר לשימור. לדברי בן נון, בעקבות דין ודברים שהתנהל יעבור הקו לצדו האחר של רחוב איינשטיין, בסמוך למעונות הסטודנטים.

בסוף התהליך, ולאחר שנבדקו אופציות תכנוניות שונות, הוחלט לאמץ גישה המשלבת שימור ופיתוח בתהליך של נידוד זכויות מבוקר. דוח שמאות כימת את הזכויות המוקנות מתוקף התב"ע, את עלות חפירת החניון התת-קרקעי בחלקו הדרומי של המגרש, את עלות השימור ואת תוספת הרווח הכלכלי-יזמי לסל אחד, וזה תורגם לשטח בנוי. התב"ע המוגשת מאפשרת שתי גישות: האחת - לנייד את כל סל הזכויות לאתר אחר, מחוץ לשכונה; והשנייה - לרכז כשתי חמישיות מתוך הסל בעבור

שכונת רמת אביב ב' על כל מרכיביה הסטרוקטורליים. מתוך סקר שימור לעיריית תל אביב. גל-פלג אדריכלים, דצמבר 2015

ואל השכונה בכללותה. לכן אפשר לראות בשכונת רמת אביב ב' כולה מעבדת ניסויים חיה המתפרשת על פני שלושים שנה ומדימה באופן מובהק תהליכים חברתיים, כלכליים ואדריכליים שיושמו בה. כשבוחנים את מבני המגורים שנבנו ב"שיכון לדוגמה" אי אפשר להתעלם מכך שבנין איינשטיין בולט בערכיו האדריכליים ובסטרוקטורות המרכיבות אותו (זירות הדופלקס, הרחובות באוויר ופיר המדרגות). עם זאת, מבנה מגורים, בין שהוא בעל ערכים אדריכליים נשגבים ובין שלא, הוא מרכיב סטרוקטורלי הזוכה למשמעותו הודות להיותו חלק ממכלול. הוא אינו יכול לשאת ולבטא את מרב הערכים והמשמעויות המיוצגים ב"שיכון לדוגמה", וכפי שעולה בסקר - בשכונה כולה, המתאפיינת ביחידות השכונות ההטרוגניות המרכיבות

דין

הקמתה ובדרך התפתחותה של שכונת רמת אביב ב' אפשר לזהות את הגישה הסטרוקטורלית שהיטיב לתארה האדריכל אלדו ואן אייק (מקבוצת Team 10 שהוזכרה לעיל): "עשו מכל בית - עיר קטנה ומכל עיר - בית גדול". גישה זו התמקדה בתכנון היררכי ואינטגרלי שמטרתו להקנות לסביבת המגורים ערכים כגון קוהרנטיות, מורכבות, זיקה חזקה למקום, גיוון וקנה מידה אנושי, ולהתאימה לקצב החיים המשתנה.¹⁵ זאת ועוד, אפשר לחוש כיצד הסטרוקטורות המבניות הולכות ומתפתחות כאשר יוצאים מדירות הדופלקס אל הבניין, מהבניין אל קבוצת הבניינים ומשם אל עבר ה"שיכון לדוגמה"

¹⁵ אחת הדוגמאות הבולטות היא המגוון בגודלי הדירות ובטיפולוגיות, המאפשר מעבר בתוך השכונה בהתאם לשינויים המתרחשים במצב המשפחתי: תושבים יחידים, זוגות צעירים, זוגות מבוגרים, משפחות קטנות ומשפחות גדולות.

אותה ובקהלתיות חזקה. עוד מדגיש הסקר כי ה"שיכון לדוגמה",

[...] שהינו בעל ערכים גבוהים, נבנה בצפיפות נמוכה מאוד והשאיר שטחים פתוחים ההופכים אותו היום לבעל פוטנציאל פיתוח קרוב יותר למיצוי ויושפע בעתיד מן התכנון של דופנות השכונה ומן הרצון לשמור על אופייה ועל אופי השטחים הפתוחים בה. יש בשכונה מספר מבנים ומתחמים בעלי ערכים ארכיטקטוניים והיסטוריים גבוהים עליהם יש לתת את הדעת באופן מיוחד במקרה של פיתוח עתידי של השכונה (גל-פלג, 2015).

ואכן, תוספת המגדל לצד מבנה איינשטיין, המוצעת כפתרון כלכלי לשימור, מתחמי פינוי-בינוי המקודמים בשכונה ותכנית "הדפנות העירוניות" - ראוי שייבחנו במיקרוסקופ הנהוג במעבדה. מסמך עקרונות ולטה לשימור ערים ואזורים היסטוריים (במקרה הזה שכונות) ממליץ לשמור על דרך החיים המקומית ולהגן על האוכלוסייה המקורית. יותר מזה, עקרונות אלו מדגישים כי תהליך חילופי אוכלוסין, במקרה של פיתוח לא מרוסן, עלול להשפיע על הקהילה ולהוביל לאובדן הזהות והחיות שבה. לכן יש לכוון לשימור איכות החיים של האוכלוסייה המקומית וסביבתה ולהימנע מהתערבות

לא מבוקרת, אלא אם תוצאתה החד-משמעית תהיה שיפור הסביבה העירונית וערכיה התרבותיים. אני סבורה שעריית תל אביב, שהחלה בקידום תהליך מבורך של שימור מבנה שיכון בודד וסקר שכונתי מפורט, צריכה להרחיב את מעגל השימור לשכונת רמת אביב ב' תוך שימוש בעקרונות ולטה, במיומנויות ובכלים שהיא מציעה לצורכי שמירת האיוון בין השימור לבין הפיתוח; עקרונות המייצגים גישה אלטרנטיבית, הוליסטית ובת קיימא המתאימה למקרים רבים שבהם מתחייבת התערבות במקרים היסטוריים והתאמתם לצורכי הזמן.

* נעמה שבתאי-ציזר היא בוגרת בצלאל במחלקה לעיצוב סביבה, והפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון; בעלת תואר שני באדריכלות עם התמחות בשימור; את עבודת הגמר לתואר הקדישה למחקר "יחודי בנושא "שימור השיכון הציבורי", תסה שהרחיבה עליה בכתיבה בספרות המקצועית, בארגון כנס בשיתוף מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובסיועם לאדריכלים ולסטודנטים; חברה באיקומוס ישראל; מ-1996 בעלת משרד אדריכלות עצמאי העוסק במגורים, במבנים לבעלי צרכים מיוחדים ובשימור.

cyzzern@netvision.net.il

אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל והמכון לחקר הבנייה והתעשייה (1980). הנחיות פרוגרמטיות לתכנון קבוצת מגורים.

ברלר, א' (1965). הנחות עיוניות ובעייתיות בתחומי המחקר הכלכלי חברתי. רבעון משרד השיכון.

גל-פלג (אדר') (2012, דצמבר). המגוון שבאחידות: רמת אביב ב' - משיכון לדוגמה לשכונה לדוגמה. תיק תיעוד מתחמי של שכונת רמת אביב ב'. מחלקת שימור, מינהל ההנדסה, עיריית תל אביב.

גליקסון, א' (1954). צורות הבינוי בשיכון הציבורי. אגודת האינג'נרים והארכיטקטים, יב(4), 13.

כיטוב, ע' (אדר') (2012, אוגוסט). תיק תיעוד מקדים: "שיכון לדוגמה", רחוב אינשטיין 69-73. מחלקת שימור, מינהל ההנדסה, עיריית תל אביב.

צמרת, צ' ויבלונקה, ח' (1997). בפתח העידן. בתוך צ' צמרת וח' יבלונקה (עורכים). העשור הראשון תש"ח (עמ' 7-10). ירושלים: יד בן-צבי.

שבתאי-ציזר, נ' (2011). מתחם מגורים "קיראון", קריית אונו: אתגרים עכשוויים בשימור המתחם. חיבור על עבודת גמר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בארכיטקטורה, הטכניון, חיפה.

שבתאי-ציזר, נ' (2012). אדריכלות ונוף בשיכון הציבורי: מרחבי מגורים בגבעתיים ובקריית-אונו. בתוך, נ' ליסובסקי וד' דולב (עורכות), תבנית נוף: הגנים של ליפא יהלום ודן צור (עמ' 259-287).

תל אביב: בבל.

שדר, ה' (2000). השפעתו של משרד הבינוי והשיכון על התפתחותה האורבאנית של באר שבע. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, טכניון חיפה.

Ockman, J. (2000). *Architecture culture 1943-1968*. New York: Rizzoli International Publications.

Strauven, F. (1998). *Aldo van Eyck: The shape of relativity*. Amsterdam: Architectura & Natura.

Waterton, E., & Watson, S. (2010). Introduction: A Visual Heritage. In E. Waterton & S. Watson (Eds.), *Culture, heritage and representation: Perspectives on visuality and the past* (pp. 1-16). Farnham: Ashgate.

While, A. (2006). Modernism vs urban renaissance: Negotiating post-war heritage in English city centers. *Urban Studies*, 43(13), 2399-2402.

* עמוד 39: "שיכון לדוגמה". צילום נעמה שבתאי ציזר, 2011

מבני ציבור היסטוריים במרחב הציבורי: המעמד, התפקיד והתפקוד
בעידן המתאפיין בתנועות במרחב, במעבר של קהילות ממקום למקום לצורכי עבודה ומגורים ובשינויים חברתיים ואידאולוגיים, מתחדד הדיון בשאלה אם להרוס מבני ציבור היסטוריים זוללי שטח, או להותירם ולהתאימם לתמורות המתרחשות במרחב. דיון זה הוא כלכלי בעיקרו, אך אינו יכול להתעלם מהערכים ההיסטוריים, העיצוביים, התרבותיים והחברתיים שמבטאים מבנים אלה, ומהאפשרות שמיקומם במרחב ציבורי יכול לפשט את ההחלטה אם להרסם או לשמרם. התפקידים שעבורם יועד מרחב ציבורי משתנים - מתקופה לתקופה, אך מיקומו ומעמדו לא משתנים. מיקומו הוא תלוי תכנון וצורכי קהילה - חברתיים וכלכליים. מאפיינים אלה נכונים גם עבור הנכסים ההיסטוריים הממוקמים בתוכו, ושבעברם יועדו לתפקודים ציבוריים. היכרות עם מאפיינים אלה תקדם את התאמת המרחב הציבורי ונכסיו ההיסטוריים לצורכי קהילה עכשווית, רצונית ותמיסותיה (Amit-Cohen & Sofer, 2016).

חדר האוכל בקיבוץ - האומנם סיים את תפקידו?

עידית שכנאי-רן

חדר האוכל שימש לאורך השנים כמוקד החברתי והתרבותי של החיים בקיבוץ, והיה לאחד מתווי ההיכר שלו ומסמליו הבולטים. הרבה מעבר לתפקידו כאולם אכילה, הוא היה מרכז של יום-יום ושל אירועים מיוחדים, מקום למפגש ולהתכנסות וגם לארגון שגרתו של סידור העבודה והתורנויות. בקיבוצים רבים המבנה עומד כיום ריק ונטוש, כמו "פיל לבן" במרכז הקיבוץ. מטרת מאמר זה היא להתמודד עם סוגיה זו: מה אפשר לעשות במבנה הריק וכיצד ניתן לנצלו לשימוש חדש, בהתבסס על תפקידו המרכזי ההיסטורי של חדר האוכל בחיי הפרט והקהילה ועל ההכרה שהוא נדרש להתאמה לרצונות, לתפיסות ולתחושת המקום של אוכלוסייה, ותיקה וחדשה, המחפשת את דרכה ואת ייחודה בקיבוצים המתחדשים.

מילות מפתח: חדר אוכל בקיבוץ, מיקום, תפקוד ותפקיד היסטורי, ערכים

מבוא

אחד הבקרים של חודש פברואר השנה הוצפה תיבת הדוא"ל שלי בהודעות אשר ביקשו להפנות את תשומת לבי לכתבה שפורסמה באותו בוקר בעיתון **הארץ**. מכיוון שאני ידועה בקרב מכריי כמי שחוקרת את המרחב הקיבוצי בכלל ואת חדר האוכל בפרט חשבו השולחים, ובצדק, כי הכתבה מעניינת ורלוונטית עבורי. גם הרשתות החברתיות סערו באותו יום בעקבות הכתבה, במיוחד קבוצות פייסבוק אחדות שאני חברה בהן מתוקף תחום העניין שלי, ושחברים בהן בני/ות וחברי/ות קיבוץ בעבר ובהווה. הכתבה, שכותרתה "קיבוץ חפציבה זונח ערכים היסטוריים לטובת נדל"ן", עסקה בכוונת הקיבוץ להרוס את אזור מרכז הקיבוץ, כולל מבנה חדר האוכל אשר עומד סגור ונטוש זה עשרים שנה, במטרה לבנות שם יחידות דיוור לבנים חוזרים. הייתה זו הפעם הראשונה, למיטב ידיעתי, שבה קיבוץ מצהיר בריש גלי על כוונתו להרוס את מבנה חדר האוכל. התכנית עדיין לא יצאה לפועל והיא מעוררת התנגדויות, כצפוי, אולם עצם הדיון שהיא מעלה חשוב ורלוונטי לקיבוצים רבים. חדר האוכל, אשר שימש במשך השנים מוקד חברתי ותרבותי של החיים בקיבוץ והיה לאחד מתווי ההיכר שלו ומסמליו הבולטים, שינה את פניו בשנים האחרונות, כחלק מתהליכי השינוי אשר הקיבוצים עברו ועדיין עוברים. באחדים מהקיבוצים החברים ממשיכים לסעוד בחדר האוכל בפורמטים שונים, לעתים תוך שימוש חלקי בלבד באולם האכילה הענק, ואילו באחרים עומדים המבנים הגדולים, שחלקם נחשבים לאייקונים אדריכליים, נטושים וריקים במרכז הקיבוץ.

בקיבוצים רבים מתמודדים החברים עם השאלה מה לעשות במבנה הענק הניצב במרכז היישוב ובשטח הפתוח, רחב הידיים, שסביבו הצורך בפתרון מיד, הנובע בין השאר גם מהכרח כלכלי, בא לעתים לידי ביטוי בהשכרת המבנה לשימוש כמחסן או כמפעל כלכלי, פעולה שיוצרת סוג של "חור שחור" במרכז הקיבוץ. הדיון המתקיים בחלק ניכר מהקיבוצים באשר למרכז הקיבוץ בכלל ולמבנה חדר האוכל בפרט מביא בחשבון בעיקר היבטים פרקטיים וכלכליים, ומולם ניצבים הנוסטלגיה, זיכרונות מהעבר או פחד משינוי. הדיון אינו מתייחס כמעט להיבטים משמעותיים נוספים דוגמת מעמדו של חדר האוכל כנכס מורשת תרבותי וחשיבות שבשימורו, או האפשרות לשימוש מחודש, כזה שלא יעודד היווצרות "חור שחור" בלב הקיבוץ, מרחב שאינו תורם לקהילה וגם מתעלם

מצרכיה ומהווייתה, אלא יחזק את הקהילה בקיבוץ, גם את זו שניתן לכנות - "המתחדשת".

במאמר זה אני מבקשת לתאר את מקומו ותפקידו החברתי והתרבותי של חדר האוכל בקיבוץ בעבר ובהווה. זאת כדי לצרף לדיון בעתידו פרמטרים נוספים, כמו אופי הקשר שבין המרחב הבנוי לבין תפיסות חברתיות, משמעותו של המבנה כ"סוכן זיכרון" וחשיבותו כמרכז עבור הקהילה.

אידאולוגיה ותכנון

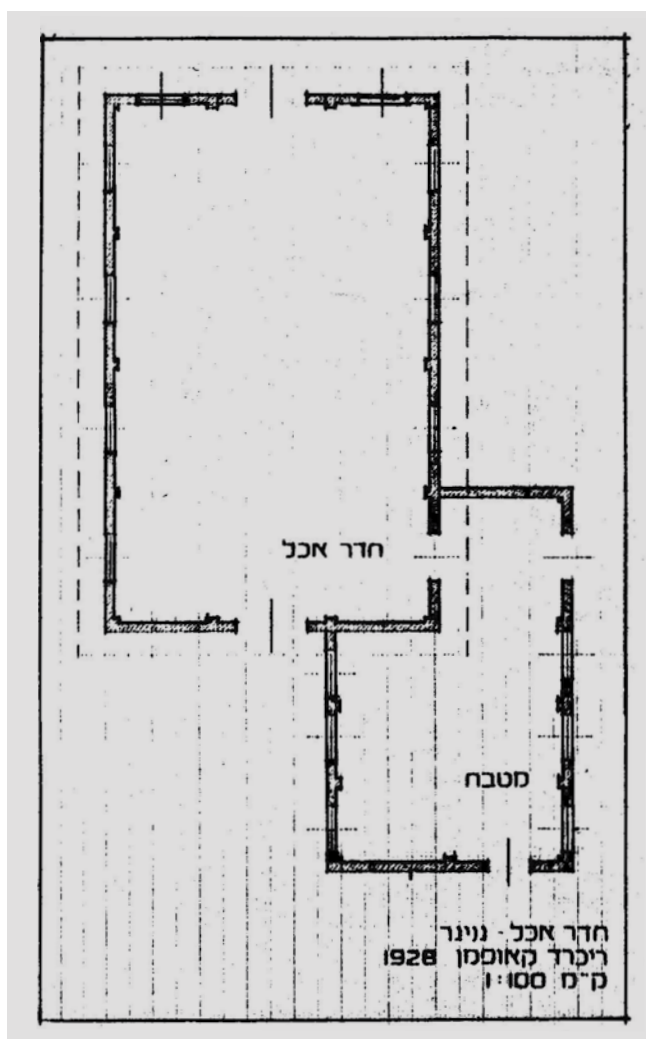
ורשיו של חדר האוכל הקיבוצי נטועים בימי העלייה השנייה: תנאי החיים הקשים בארץ באותה תקופה יצרו בקרב קבוצות הפועלים שהיו פזורות ברחבי הארץ את הצורך להקים מטבח פועלים שישמש גם כמרכז חברתי ויוכלו להתאסף בו יחד. המטבחים המשותפים הראשונים היו מבנים ארעיים, שכן רובן של קבוצות העבודה היו זמניות מבחינת המיקום וההרכב ונטו להתפזר ולהתפרק עם סיום המשימה שלביצועה נשכרו. למעשה, רעיון חדר האוכל קיבל ביסוס אידאולוגי רק בימי העלייה השלישית. רובם הגדול של החלוצים שעלו בעלייה השלישית היו בעלי רקע רעיוני מגובש ודגלו בחיי קומונה מלאים. חלקם כבר התנסו במשטר חיים שוויוני קומונלי עוד בטרם עליתם ארצה, ועבורם המשך קיומו של חדר האוכל המשותף היה מובן מאליו (טל, 1994).

הפיכתם של המבנים הארעיים למבני קבע לא הייתה מובנת מאליה: ראשי המחלקה להתיישבות של ההנהלה הצינונית, אשר קבעו באופן בלעדי בכל נושאי התכנון הפיזי בקיבוצים, לא היו בטוחים בהמשך צורת החיים השיתופית. ארתור רופין, אשר עמד בראש המחלקה והיה חבר בהנהלת הסוכנות היהודית, סיכם את דעות השוללים במילים אלה:

לעולם אין אפשרות לראות מראש אם צורה זו של התיישבות קיבוצית תוכל להתקיים גם אז, כשחברי הקבוצה יבואו בשנים, כשיישאו נשים או כשבניהם יגדלו [...] בעקב סכסוכים פנימיים יישאר אפוא, רק המוצא היחיד, לחלק את המשק ולהתוות לכל אחד את חלקת אדמתו ובניינו. אבל מה יהיה אז גורלם של הבניינים הגדולים הקיימים כבר, אלה שגזרת בניינם נעשתה בהתאמה לצורכי הנהלה משותפת? (שם: 140).

חדר האוכל - מוקד ארגוני, חברתי ותרבותי

המודל הטיפוסי של חדר האוכל השתנה במהלך השנים כתוצאה מהפעילות שהתקיימה בו ומהאופן שבו השתמשו בו. חדר האוכל הראשון, שנבנה בקיבוץ גניגר בשנת 1927 בתכנון ריכרד קאופמן, כלל רק אולם אכילה קטן ומטבח, ללא שירותים או תפקודים נלווים. עם השנים הפונקציות שהכיל המבנה הלכו והתרבו כתוצאה מהמיקום המרכזי שלו ומהחשיבות שלו בחיי היום-יום; היה הגיוני יותר לקיים אסיפות, חגים והרקדות או להקרין סרטים באולם שכבר קיים ממילא במרכז הקיבוץ. החל בשנות השישים של המאה ה-20 היה חדר האוכל מרכז רב-תכליתי, שמעבר לארוחות (שלוש ארוחות ביום, שבעה ימים בשבוע) הכיל פונקציות חברתיות (מועדון, חדרי ועדות), פונקציות תרבותיות (חדר מוזיקה, מחסן תרבות, ספרייה), פונקציות ניהוליות וארגוניות (מזכירות, סידור עבודה, סידור רכב) ותכנים נוספים שהשתנו מקיבוץ לקיבוץ.

חדר האוכל הראשון בקיבוץ גניגר. אדריכל: ריכרד קאופמן. מקור: אוסף פרדי כהנא בארכיון י"ד טבנקין

דברים אלו, שנכתבו בשנת 1924, כאשר הקיבוץ כצורת התיישבות עדיין היה בתהליך של התגבשות, נקראים כיום כסוג של נבואה. הם גם ממחישים את הקשר שבין המבנה, שהפך בהמשך למוסד, לבין תפיסת העולם החברתית. רבים מהמחברים העוסקים בקיבוץ דנים במהותו של קשר זה: אחדות מהעבודות מתמקדות באופן שבו השפיעו רעיונות ותפיסות חברתיות על הפריסה המרחבית ועל הבינוי של הקיבוץ (ראו לדוגמה בר אור ויסקי, 2010; חיוטין וחיוטין, 2010), ואילו מחקרים ביקורתיים אחרים טוענים כי מקומן של האידאות בתולדות החברה הישראלית בכלל, ובקיבוצים בפרט, היה קטן מזה של התנאים החומריים שבהם מצאו עצמם המהגרים-מתיישבים כאשר הגיעו לארץ ישראל (ראו לדוגמה ניר, 2008; שפיר, 1993). על פי גישות אלו, הכורח ותנאי החיים הם שהביאו ליצירתם של דגמים מרחביים מסוימים, והאידאולוגיה נוספה בדיעבד. ניר מכנה תהליך זה בשם "אידאולוגיזציה", דהיינו, קידוש המאולתר. הכוונה היא שמעשה או מוסד שנוצרו מלכתחילה כפתרון פרגמטי לבעיה נתונה לא רק מונצחים מכורח הישנותם, אלא גם לובשים אצטלה רעיונית במעין תהליך של קידוש חילוני (ניר, 2008).

חדר האוכל הוא דוגמה לתהליך משולב: זהו מבנה שנוצר מתוך כורח המציאות, ועם זאת מבחינה רעיונית הוא מבוסס על תפיסת עולם חברתית, ולאורך השנים התפתח והשתנה במקביל להתפתחויות חברתיות בקיבוץ. עבודת התכנון לוותה בחשיבה רעיונית אשר ביקשה להתאים את המבנה המרחבי של הקיבוץ לתפיסות החברתיות המקובלות בו. האופן שבו תוכנן חדר האוכל נתן ביטוי להשקפת העולם שאפיינה את הקיבוץ כחברה שיתופית מאורגנת למטרות התיישבות, על יסוד בעלות הכלל על הקניין, שוויון ושיתוף בשטחי הייצור, הצריכה והחינוך. מיקומו של חדר האוכל במרכז הקיבוץ וההשקעה הרבה בתכנונו ובבנייתו ביטאו את החשיבות החברתית שייחסו לו ואת הערך של הצבת הכלל מעל הפרט. האכילה המשותפת ביטאה שיתוף ושוויון, וכן ניסיון ליצור מערכת אלטרנטיבית למערכת החברתית המעמדית באמצעות קריאת תיגר על המוסד המשפחתי כאטום המרכיב את היסודות החברתיים.

תכנון המרחב בקיבוץ והחלוקה המסודרת למרחבים תפקודיים (מרחב המגורים, חצר המשק, המרחב החינוכי, המרחב הציבורי) תרמו גם להבלטתו של חדר האוכל ולהבניית התפיסה החברתית שנקשרה בו. בתוך המרחב הציבורי זכה חדר האוכל למיקום ולמעמד מרכזיים. מגורי החברים היו חדרים פשוטים שכללו מרחב פרטי קטן שיועד בעיקר לשינה, ואילו המרחב הציבורי, שבבנייתו הושקעו משאבים רבים, כלל את כל הפונקציות החברתיות ובהן קריאה, הכנת קפה ותה או האזנה לרדיו וצפייה בטלוויזיה. ארגון מרחבי זה הוא אכן תוצר של תפיסה חברתית, אך בו בזמן הוא אפשר אותה או אפילו כפה אותה על חבר הקיבוץ, שלא יכול היה לבצע במרחב הפרטי כל פעילות - למעט שינה. עבור היחיד האפשרות לבשל, לארח חברים או, בתקופות מאוחרות יותר, לצפות בטלוויזיה במרחב הפרטי לא הייתה קיימת, והוא חייב היה לעשות את כל אלו במרחב הציבורי - במרחב ייעודי, במועדון וגם בחדר האוכל. בעשותו כן יישם ערכים חברתיים כמו שוויון ושיתוף.

חדר האוכל כיום - לאחר השיפוץ. צילום: עידית שכנאי-רן

חדר האוכל הראשון בקיבוץ גניגר. ביתמונה, צילום: זולטן קלוגר, 1928, ארכיון גניגר

לקדש את המרחב הוא חלק מהבניית המשמעות הסימבולית שלו עבור הקהילה - כדי שהמקום ייחווה כמשמעותי לחברה הוא חייב להיתפס כבעל משמעות מיוחדת ושונה. עם זאת, בשונה ממרחבים מקודשים אחרים דוגמת בית הכנסת, חדר האוכל הוא אמנם בעל מאפיינים של מרחב מקודש, אך מייצג בה בעת גם את החולין והיום-יום; הוא נשאר במקביל גם מרכז ארגוני יום-יומי שסועדים בו בבגדי עבודה.

חדר האוכל - מקום שבו נקבעות ומשועתקות נורמות

חוקרים רבים תיארו את הארוחה המשותפת כמוסד חברתי שבו מונחלים דגמי ההתנהגות המקובלים בחברה, ובו מיוצרות ומשועתקות נורמות אשר היחיד נשפט על פיהן. הארוחה מתנהלת לאור הדגמים המקובלים בתרבות המשמעותית של הסועדים - דגמים המשלבים נטיות המוטמעות בגוף ומתגלמות בפרקטיקות (הביטוס) עם דפוסי התנהגות הנתפסים כראויים. דגמים אלה באים לידי ביטוי בארוחות משותפות של קהילה (זימל, 2012; Douglas, 1975; 2012), וכן במרחב פינת האוכל הביתית (טנא, 2013).

חדר האוכל - "פינת האוכל" של הבית הקיבוצי - היה האתר שבו הונחלו ושועתקו הנורמות והפרקטיקות של החברה הקיבוצית, אשר נתנו ביטוי למשמעות הסימבולית של המקום וגילמו את המתח שבין היחיד לקולקטיב. הפעילות בחדר האוכל התנהלה על פי כללים ונהלים שנוסחו ונדונו חדשות לבקרים. מדי שבוע עלו לדין בפורומים הקיבוציים השונים סוגיות הנוגעות להתנהגות הראויה בחדר האוכל - נושאים דוגמת עישון בחדר האוכל, לבוש הולם, לקיחת אוכל וכלים מחדר האוכל הביתה, או כללים המסדירים כניסת ילדים, אורחים או כלבים לאולם. כללים אלו משקפים את הנורמה שלפיה חדר האוכל הוא מקום שיש "לכבד" ולהתנהג בו באופן "ראוי".

ההיכרות עם הכללים הייתה חלק מהגדרת השייכות לקולקטיב,

מעבר להיותו המקום היחיד שבו יכול היה חבר הקיבוץ לאכול, תפקד חדר האוכל בעיקר כמרכז חברתי - מרחב של מפגשים, של שיחות ושל העברת מידע. המידע הועבר באופנים רבים ומגוונים - החל באמצעים רשמיים כמו לוח המודעות או לוח סידור העבודה וכלה בשיחות סביב שולחנות האוכל. המבנה היה פתוח לציבור בכל שעות היממה, גם בשעות שבהן לא הוגשו ארוחות, וחבר הקיבוץ היה חייב לעבור דרכו לעתים קרובות: כדי לאסוף דואר, לבדוק לאיזו עבודה סודר ליום המחרת, להירשם לגיוס או לטיול ובכלל - לדעת מה קורה בקיבוץ. המידע היה נגיש וגלוי, וכך נפרסו חיו של היחיד בפני הציבור, מה שחזק את משמעותו של המקום ככלי לפיקוח חברתי. התקשורת של החברים עם העולם שמחוץ לקיבוץ נעשתה גם היא בחדר האוכל דרך העיתונים, הטלוויזיה, תאי הדואר או הטלפון היחיד בקיבוץ, שהיה ממוקם במבואה של חדר האוכל; הסוגיות החברתיות הרשמיות נדונו באסיפות, ועצם קיומן בחדר האוכל הוסיף לו נופך סימבולי כמקום שיש לו השפעה רבת משקל על חיי הפרט.

נוסף להיותו מרכז חברתי היה חדר האוכל גם מרכז התרבות של היישוב. אירועי התרבות, שהיו בעלי חשיבות רבה בחברה הקיבוצית, התקיימו ברובם בחדר האוכל - טקסי חג, ערבים מוזיקליים, הקרנת סרטים או ימי זיכרון. הערב החשוב ביותר בשבוע היה יום שישי בערב. בערב זה שינה חדר האוכל את פניו: על השולחנות נפרסו מפות לבנות, עגלות ההגשה קושטו בסידורי פרחים, באחת הפינות הוצב שולחן ועליו חלה ונרות שבת. החברים הגיעו לארוחת הערב רחוצים ולבושים במיטב בגדיהם. היו אלו הימים המיוחדים של חדר האוכל, אלו שהפרידו בין קודש לחול.

"מסע" הקולקטיבי של החברים ביום שישי בערב לחדר האוכל, שכונה "לעלות לחדר האוכל", האופן שבו התכוננו והתלבשו לקראת הארוחה ותפיסת חדר האוכל כמקום שיש לכבד אותו ולהתנהג בו כראוי, אופייניים לאופן שבו מתייחסות קהילות שונות למרחב מקודש. לפי דאגלס, קדושה מתאפיינת בשלמות, ובמקומות קדושים יש להופיע באורח הולם. הופעה בלתי תקינה במרחב הקדוש מהווה פגיעה סימבולית בקהילה וזוהתה (דאגלס, 1966 [2010]). הצורך

למעלה: חדר האוכל בקיבוץ יגור. מצב נוכחי - פעיל. צילום: בועז לניר
למטה: חדר האוכל בקיבוץ שער העמקים. מצב נוכחי - פעיל חלקית. צילום: בועז לניר

אולם כדי להרגיש שייכות בחדר האוכל צריך היה לאמץ גם את הקודים הלא-כתובים, את דגמי ההתנהגות המוטמעים בפעולה ואת הנורמות שעל פיהן התנהלו במרחב. כאלה לדוגמה היו הנורמות אשר קבעו מה ראוי ללבוש ולאילו ארוחה. הכללים הלא-כתובים היו כדלהלן: בארוחות בוקר וצהריים בימי חול הייתה עדיפות ברורה לבגדי עבודה, בייחוד כאלו המעידים כי הלוּבש אותם עוסק בעבודת כפיים. העבודה היוותה ערך משמעותי בחברה הקיבוצית באותן שנים, ודבר זה בא לידי ביטוי ביוקרה שבגדי העבודה הכחולים זכו לה בחדר האוכל. ביום שישי בערב צריך היה להתלבש "יפה", וגם לכך היו הגדרות ברורות מאוד. חריגה מהנורמה עלולה הייתה לגרום ללּוּבש/ת מבוכה רבה.

נורמות אחרות קבעו את נושאי השיחה בחדר האוכל, ואפילו את מצב הרוח ההולם שיש להציג: בחדר האוכל לא שוחחו על נושאים אינטימיים אלא בעיקר על נושאים שקשורים לחיים בקיבוץ, על נושאים עקרוניים ואידאולוגיים או על אנשים אחרים מהקיבוץ. זה לא היה מקום שאפשר לצעוק או לבכות בו, גם לא לצחוק בקול רם מדי.

פרקטיקות יום-יומיות שונות אשר התפתחו בחדר האוכל הגדירו אף הן שייכות אל הקולקטיב. רבות מהן נגעו לאופן הישיבה באולם והיו בעלות השפעה רבה על האופן שהמרחב נחוה. המעבר לשיטת ההגשה העצמית בחדר האוכל, אשר התרחש בשלהי שנות השישים, ייעל את מהלך הארוחה ותאם את השינויים האידאולוגיים בחברה הקיבוצית בכך שאפשר, בין השאר, חופש ליחיד להחליט היכן ובחברת מי הוא יושב. כתוצאה מכך התפתחו פרקטיקות שונות לארגון הישיבה במרחב. כך למשל, מי שהכיר את הקודים ידע שעליו לשבת בצד ה"נכון" של השולחן - עם הפנים לכניסה - כדי לראות מי נכנס. לעתים ניתן היה לראות שולחנות ארוכים שבהם יושבים החברים רק בצדו האחד של השולחן. מי שישב בגבו לכניסה הרגיש לא שייך, מאחר שלא יכול היה לעקוב אחרי מה שהאחרים הסתכלו בו ודיברו עליו. אותה פרקטיקה הגדירה שימוש מסוים במרחב ושליטה עליו, הבנתה את התפתחות השיחה ואת מערכת היחסים סביב השולחן (במצב שבו לא יושבים זה מול זה אלא זה ליד זה), וחיוקה את החוויה של היחיד כנצפה וחשוף למבטים ולביקורת.

הפרקטיקות שהתפתחו בחדר האוכל - אופני ההתנהלות והדיבור באולם, הישיבה בצד ה"נכון" של השולחן, או הטכניקות המדויקות של חיתוך הסלט, הן שהפכו את היחיד/ה לשייך ואף ביטאו את המיקום חברתי שלו/ה. זוהי דוגמה להביטוס של בורדייה: רפרטוארים יום-יומיים שהוטמעו בגוף מגיל צעיר היוו גורם משמעותי בייצור תחושת ההשתייכות הקבוצתית (Bourdieu, 1990). הפרקטיקות הבנו את המרחב ובה בעת גם את המשתמשים במרחב: הן הבחינו בין המקומי לזר, ובין החברים עצמם לאורך צירים כמו גיל ומגדר. אלו שהביטוס היה טבוע בהם, אשר פעלו על פי הכללים והקודים במקום ובזמן המתאים, זכו לחוויה של שייכות וביטחון, בהיותם "חלק מהקבוצה". השייכות לקבוצה נתנה ליחיד תחושה של כוח ואף של עליונות כלפי מי שהוגדר כ"לא שייך", וגם פחד תמידי מהאפשרות שהוא עצמו יוגדר כך. כל חריגה מהנורמות עוררה מבוכה גדולה. גם אם לא היו תגובות רשמיות מצד החברים, החוויה של הפרט הייתה שמדברים עליו,

לועגים לו, או פשוט ששמים לב אליו, מה שחידד את ההפרדה בינו לבין הקולקטיב. החריגות יכלו לבוא לידי ביטוי גם בפרטים קטנים, כמו פריט לבוש שונה, דיבור בקול רם מדי או ישיבה במקום הלא נכון. השהייה בחדר האוכל נחוותה כמצב מודע וקבוע של נצפות תמידית. היה זה מרחב שבו היחיד הרגיש כל הזמן שיודעים עליו הכול, ושהוא חשוף לביקורת, לשיפוט ולאישור החברה. חוויית הנצפות הייתה חלק מהמנגנון של המשמוע בחדר האוכל. אולם, שלא כמו פנאופטיקון (כינוי למבנה אדריכלי שנועד לארגן ולמסך חברה וקיימים בו הבדלים בין תפקיד הצופה, המפקח, לנצפה, המפוקח), זה היה מרחב שבו הפרט הוא בעת ובעונה אחת גם ה"יחיד" וגם "כולם"; הוא גם נצפה וגם צופה - חשוף למבטים ולביקורת ובה בעת גם נועץ מבטים ומבקר.

במערכת היחסים המורכבת הזו שבין היחיד לבין קולקטיב בחדר האוכל, הסיטואציה הגרועה ביותר עבור חבר הקיבוץ הייתה לשבת לבד. הישיבה בקבוצה העניקה ליחיד ביטחון ושייכות, ואילו הישיבה לבד הייתה דבר שאינו מתקבל על הדעת במרחב הזה - זה היה כלל שאינו כתוב, אך ידוע לכולם. החברים והילדים היו באים בקבוצות, מתאמים מראש, או מנסים לאתר במהרה בעודם עומדים עם המגש באזור ההגשה העצמית מישהו שיוכל לשמש חברה הולמת. היחיד הרגיש שהוא מוכרח להיות חלק מהקבוצה. הוא חייב היה לשבת עם עוד אנשים בשולחן, גם אם לא היה לו קשר קרוב אליהם, ובלבד שלא ייתפס כחריג.

לכאורה היה האולם רחב הידיים מרחב שוויוני ואחיד, אך מבט מקרוב מגלה שהקודים אשר הונהגו בחדר האוכל שיקפו וביטאו יחסים חברתיים ומבני כוח בחברה. ההבדלים בסטטוס חברתי באו לידי ביטוי באופן הישיבה בחדר האוכל. הסוגיה איפה ובחברת מי לשבת הייתה בעלת משמעות חברתית עמוקה, והיא יצרה על גבי שולחנות חדר האוכל מעין מפה ששרטטה את מבני הכוח והמעמדות בחברה. אנשים בחדר האוכל ישבו עם הדומים להם, בעלי סטטוס חברתי זהה. החזקים יותר ישבו במרכז. מי שהיה בתחתית הסולם ישב עם עוד אנשים כמוהו, בדרך כלל בשולי האולם (רן-שכנאי, 2015). ההשלכה של המיקום חברתי על הארגון המרחבי בחדר האוכל מדגימה את האופן שבו מערכות היחסים והמיקומים החברתיים השתתפו בייצור המרחב ותרמו להבנייתו - המרחב ארגן את הפרקטיקות הנהוגות בו, ובד בבד השתנה כתוצאה מדפוסי השימוש, דגמי ההתנהגות ומערכות היחסים שהוא הכיל.

תקופה של שינויים חברתיים וערכיים

שנות השבעים, תקופה של שגשוג כלכלי וגידול דמוגרפי בתנועה הקיבוצית, החלו קיבוצים רבים להיערך להקמתם של חדרי אוכל חדשים או להרחבת המבנים הקיימים. חדרי האוכל החדשים היו עתידיים להוות מרכז חברתי ותרבותי ולכלול גם מינהלה, מועדון ומוסדות נוספים, והמבנים שתוכננו בתקופה זו היו ענקיים ומרובי פונקציות במיוחד. תנופת התכנון והבנייה, שהגיעה לשיא בשנים אלו, הביאה להקמתם של עשרות פרויקטים גדולים בממדיהם - חדרי אוכל, אולמות הנצחה ומועדונים.

חדר האוכל בקיבוץ תל יוסף. מצב נוכחי - סגור. צילום: אתי חן ברייר

חדר האוכל בקיבוץ שדה נחום. מצב נוכחי - סגור. צילום: אתי חן ברייר

חדרי אוכל חדשים. כיום באחדים מהקיבוצים חדר האוכל עדיין שומר על מרכזיותו באופן כזה או אחר, באחרים הוא משמש רק כאולם שבו סועדים חלק מהחברים, או עובדים שכירים מהקיבוץ או מהאזור. חדרי אוכל רבים נסגרו, הושכרו או נמסרו לתפעול בידי קבלנים חיצוניים. גם השימוש החלקי באולם בחגים ובאירועים אינו מצדיק על פי רוב את המבנה הענק העומד שומם רוב השנה, והופך עם הזמן מוזנח ולא שמיש.

מה עושים?

חדר האוכל, כפי שעולה מהמאמר, היה מרחב מרכזי, חי ופעיל, ששימש מרכז לקהילה והיה לסמל שלה. עם זאת אין בכוונתי לומר שחדר האוכל צריך לחזור או להמשיך לתפקד כפי שתפקד בעבר. נהפוך הוא, עליו להשתנות, ותפקודו צריך להתאים לתהליכים

בד בבד, בתהליך הדרגתי, החלו יותר ויותר חברים לסעוד את ארוחת הערב המשפחתית בביתם הפרטי. לשם כך נזקקו החברים לאמצעים להכנת הארוחה, ובהדרגה נוספו בבתים מטבחים ופינות אוכל. מכשירי טלוויזיה נכנסו לבתים הפרטיים והפחיתו את הצורך בצפייה הקולקטיבית. הבתים הוגדלו והילדים עברו לישון בבתי ההורים במקום בבתי הילדים, בתהליך שחזק אף הוא את התא המשפחתי. האוכל הופרט, התורנויות התמעטו והלכו, ובמקומן הופיעה עבודה שכירה; הטלפון הציבורי הפך למיותר, את לוח המודעות החליף לוח אלקטרוני בטלוויזיה, והאסיפות, שמספר המשתתפים בהן הלך והצטמצם, שודרו בטלוויזיה במעגל סגור לנוחיותם של החברים.

בחדרי האוכל שתוכננו ונבנו בתקופה זו לא באו לידי ביטוי השינויים החברתיים, והם המשיכו להיבנות באופן ששיקף מעין רצון להיאחז בישן ובמוכר. באמצע שנות השמונים פרץ המשבר הכלכלי בקיבוצים, ומאז שנות התשעים של המאה ה-20 לא תוכננו ולא נבנו

משותפת, וגם כמרכז ארגוני, אינו תואם עוד את ערכיה ואת אורח חייה של החברה הקיבוצית כפי שהיא כיום, אך האם ניתן לומר זאת על תפקידו כמרכז חברתי ותרבותי? האין הקהילה זקוקה שיהיה לה מרכז כזה? ומה באשר לחשיבותו כ"סוכן זיכרון" המייצג ערכים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים של הקהילה, וחיוני כמקור לזהות הקהילה ולאפיון ייחודה?

אופיו הציבורי של מבנה חדר האוכל ומיקומו המרכזי במרחב, בצירוף המשמעות הסימבולית שלו והמורשת התרבותית שהוא מייצג, יתרמו לשימורו כמבנה מרכזי ומשמעותי עבור הקהילה, אם זו תצליח לצקת בו תפקודים ותכנים שיצדיקו זאת.

חדר האוכל בקיבוץ געתון. מצב נוכחי - משמש מרכז של להקת המחול הקיבוצית. צילום: בועז לניר

* עידית שכנאי-רן היא אדריכלית וחוקרת תרבות; בוגרת לימודי אדריכלות במכללת ויצ"ו-קנדה, בעלת תואר מ"א (בהצטיינות) במסלול ללימודי תרבות באוניברסיטה הפתוחה, כיום דוקטורנטית בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון; עבודת המחקר שלה לקבלת התואר מאסטר, "פה התערבבו היחד והבדידות", התמקדה בחדר האוכל הקיבוצי; כאדריכלית עסקה לאורך השנים בתכנון במרחב הקיבוצי, החל בשיפוץ מגורים, משרדים ומפעלים, וכלה בשכונות הרחבה.

ranidit@gmail.com

המשנים את פניה של החברה הקיבוצית. אלא שבמסגרת הדיון על עתידו התפקודי של המבנה חשוב להביא בחשבון ערכים חברתיים ולא רק היבטים כלכליים, ולנסות ליצור התאמה בין השימוש במבנה לבין אופי החברה שהוא משרת.

האדריכל שמואל מסטצ'קין, שתכנן חדרי אוכל בקיבוצים רבים, מצוטט כמי שנהג לומר שבית שגומר את תפקידו צריך להיעלם (צור ודניאלי, 2008). נראה כי תפקידו של חדר האוכל כמקום לאכילה

בר אור, ג' ויסקי, י' (2010). **הקיבוץ: אדריכלות בלא תקדים**. עין חרוד: משכן לאמנות. דאגלס, מ' (1966[2010]). **טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו** (תרגום: י' סלע). תל אביב: רסלינג. זימל, ג' (2012). הסוציולוגיה של הארוחה. בתוך הנ"ל, **כיצד תיתכן חברה** (תרגום: מ' קראוס) (עמ' 210-204). בני ברק: הקיבוץ המאוחד. חיוטין, ב' וחיוטין, מ' (2010). **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**. ירושלים: מאגנס. טל, ע' (1994). פרקים בהתהוותו ועיצובו של חדר האוכל הקיבוצי (1926-1935). **קתדרה**, 70, 134-160. טנא, ע' (2013). **הבתים הלבנים יימלאו: חיי יומיום בדירות תל אביב בתקופת המנדט**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. ניר, ה' (2008). **רק שביל כבשו רגלי: תולדות התנועה הקיבוצית** (תרגום: ע' לוטם). ירושלים: מוסד ביאליק. צור, מ' ודניאלי, י' (2008). **לבנות ולהבנות בה: ספר שמואל מסטצ'קין: אדריכלות הקיבוץ בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. רן-שכנאי, ע' (2015). **"פה התערבבו היחד והבדידות": ניתוח מרחב חדר האוכל בקיבוץ**. עבודה לקבלת תואר מאסטר. האוניברסיטה הפתוחה, התכנית ללימודי תרבות. שפיר, ג' (1993). קרקע, עבודה ואוכלוסיה בקולוניאליזם הציוני: היבטים כלליים וייחודיים. בתוך א' רם (עורך), **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** (עמ' 104-119). תל אביב: ברירות. Amit-Cohen, I., & Sofer, M. (2016). Cultural heritage and its economic potential in rural society: The case of the kibbutzim in Israel. *Land Use Policy*, 57, 368-376.

Avieli, N. (2012). The collective and the individual in contemporary kibbutz dining rooms. *Hagar Studies in Culture, Polity and Identities*, 10(2), 107-137.

Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity.

Douglas, M. (1975). Deciphering a meal. *Daedalus*, 101, 61-82.

* עמוד 49: חדר האוכל בקיבוץ טירת צבי. אדריכל: לאון שרמן. מצב נוכחי - פעיל. צילום: אתי חן ברייר

היחסים בין שימור נכסי מורשת תרבותית לבין פיתוחם הם בעלי כיוונים ואופנים מגוונים. לעתים הפיתוח עיקר ומאפייני הנכס ההיסטורי מיטשטשים, לעתים השימור עיקר והפיתוח מתאים את עצמו למאפייני הנכס ולערכיו ההיסטוריים. ככל שמתחזקת המודעות לתרומתם של הנכס ההיסטורי וערכיו התרבותיים לסביבה שהוא ממוקם בה, לחברה שהוא מייצג - תרומה כלכלית, חברתית, פוליטית וחוקית - כך מתרחב השיח הציבורי ביחסי השניים - השימור והפיתוח. השיח כולל דיון על האופן שבו מתנהל תהליך קבלת החלטות: כיצד נבחרים השותפים לדיון? מה המשמעות הציבורית של השימור? מה מידתה ומה חלקה בבחירת תפקוד לנכס השמור? האם צריך להפריד בין שלב השימור הפיזי של הנכס התרבותי לבין שלב הפיתוח? בין הנושאים באחריות לקידומו של כל שלב? מהי סביבת הנכס השמור? הקיימות דרכים לתחום אותה? לקבוע את היקף השמעתה? ריבוי הנושאים מחייב בחינה מחודשת של היחסים בין השימור לפיתוח, וגם מעלה את האפשרות לאמץ את הגישה המקדמת שימור מאוזן כשמתקבלת החלטה להשמיש נכס מורשת תרבותית (balancing conservation for adaptive reuse).

שימור והסבה: ממבנה מגורים לבנק בית מני, רח' יהודה הלוי 36, תל אביב

אמנון בר אור

בתהליך ההכרזה על נכסים היסטוריים - זכאותם להיכלל ברשימת מורשת, שימורם והשמשתם - מרובים המאבקים. בשלב ההכרזה מתגלעים מאבקים בין הרשויות ליזמים; בשלב השימור - בין היזמים לאדריכלי השימור; ובשלב האחרון, כשהנכס כבר שומר וגם הוסב לתפקודו החדש, זהו מאבק בין היזם לבין רשויות הפיקוח. מטרת מאמר זה היא לאפיין את שלושת השלבים ולהציג פתרון - הוראות לתחזוקת השימור. הוראות אלה יכתבו בעת הצגת תכנית השימור ויפורסמו כספר שילווח את הנכס בשלבי פיתוחו, שימורו ותחזוקתו.

מילות מפתח: שימור כפוי, תחזוקה שימורית, הסבה, שימור ערכים

מבוא

ההסתם של מבנים היסטוריים לשימושים חדשים היא פרקטיקה שגורה זה שנים רבות ברחבי העולם וגם בישראל, ולרוב גם מבורכת. עם זאת, כשמדובר בהסתבת מבנה היסטורי תוך כדי הקפדה על שימורו נוצר קונפליקט בין בעלי המבנה (היזמים) - אשר אמורים לממן את עלויות השימור היקרות, לבין הרשויות - המנסות לאכוף את חובת השימור המעוגנת בחוק.

בהמשך, לאחר שהרשויות כבר הציגו דרכים שונות לפיצוי ולתמרוץ היזמים (בדרך כלל במגדלים רבי קומות), המאבק נמשך. אך הפעם, את מקומן של הרשויות הציבוריות (עירייה, ועדה מקומית, ועדה מחוזית, מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, רשות העתיקות) בחזית ההגנה על השימור תופסים אדריכלי השימור וצוות המתכננים, אל מול היזמים ומנהלי הפרויקטים מטעמם. האחרונים מתייחסים לרוב לעבודות השימור כאל עבודות בנייה "סטנדרטיות", ולכן דרישות מתכנני השימור לחומרים מיוחדים או לתכנון מפורט וייחודי שיעמדו במטרות השימור נתקלות לא פעם בהתנגדות עוינת בזמן התכנון והביצוע. לבסוף, כאשר מסתיימת עבודת השימור, מתחדש המאבק - והפעם על דרכי השמשות של המבנה ועל אופן תחזוקתו לאורך זמן.

הקונפליקט שתואר לעיל התרחב במהלך השנים, ולמאבק בין היזמים לבין אדריכל השימור והמתכננים נוספו מאפיינים כלכליים. אמנם בשנים הראשונות לכניסת השימור לערים היזמים לא האמינו כי למבנים משומרים יהיה ביקוש רב יותר מאשר למבנים משופצים "רגילים", אך לאחר שהחלו להתבצע בהם עסקאות כלכליות מעולות חל שינוי בעמדתם. הם חדלו לפקפק בערכם הכלכלי של מבנים ששומרו, בתרומתם לסביבתם ולתפקודים הכלכליים שנוספו להם, אך הבנה זו לא סייעה להכרה בערכם התרבותי. על כך תעיד התחזוקה העלוכה של רבים מן המבנים ששומרו בשנים האחרונות. הרשות המקומית מגלה אזלת יד בפתרון מצב זה. אמנם היא השכילה להקים מנגנוני שימור בכל הקשור לתכנון ולקביעת דרגות השימור, אך נמנעה עד כה מהתערבות בת קיימא ומאכיפת התחזוקה השימורית לאורך זמן. התחזוקה הלקויה ואובדן הערכים ההיסטוריים של המבנים אינם מונעים מהיזמים לדרוש סכומי עתק עבור השכרת המבנה או מכירתו.

בית מני ברחוב יהודה הלוי 36 הוא דוגמה ראויה לבחינת תהליך שתחילתו ב"שימור כפוי" מצד הרשויות, שגם גרר מאבק ארוך, אך בסופו של דבר הצליח הבניין לעבור תהליך מורכב של שימור והסבה תוך שמירה על ערכיו התרבותיים. כיום, אחרי יותר מעשור, הנכס המשומר עדיין ניצב ומתפקד בלבה של העיר, פתוח לקהל הרחב.

חזית הכניסה לבית מני - יהודה הלוי 36. אוסף משרד בר אור, 1990

ארבעה מבטים על בית מני עם תחילת העבודות. אוסף משרד בר אור, 1996-1999

הקיים. ההחלטה לשמר את המבנה ולשלב בתוך בניין משרדים חדש הייתה חלק ממדיניות עירונית ששילבה בין שימור לפיתוח. מצד אחד הכירה הרשות בצורך לעודד את הנהלות הבנקים להישאר במע"ר (מרכז עסקים ראשי) רוטשילד ההיסטורי ולפתחו, ולא להצטרף לנהירה למע"ר רמת גן באזור הבורסה. מצד אחר היא לא ויתרה על נכסי המורשת הרבים באזור הלב ההיסטורי של אחוזת בית.

תכנון וביצוע עבודות השימור וההסבה

שרד האדריכלים קייזר-קייזר-לקנר זכה בעבודת התכנון בזכות הצעה תכנונית שאפשרה את הקמת המגדל המבוקש (עם תוספת של זכויות בנייה בעבור השימור), ואת שימור בית מני ההיסטורי כאיבר חי ומתפקד בגוף המגדל החדש. משרדנו (בר אור) זכה בעבודת התכנון והשימור של המבנה ההיסטורי, שכללה תיעוד אדריכלי והיסטורי של המבנה, תכנון שימור מלא ומפורט של הבית ההיסטורי, כל אלה במסגרת התאמתו לשימושו החדש. שיתוף פעולה תכנוני הדוק ורציף בין שני המשרדים הפך את בית מני למבנה עצמאי בחלקו הקדמי, הכולל את הכניסה ההיסטורית ברחוב יהודה הלוי, ואילו בחלקו האחורי הפך הבית לחלק אינטגרלי מלובי הכניסה הראשית להנהלת בנק לאומי. אפשר להיכנס לבניין ההיסטורי דרך כניסתו המקורית, ומשם לעלות לשתי קומותיו. הכניסה הראשית למשרדי הנהלת הבנק נמצאת

רקע

בית מני נבנה בסביבות שנת 1910 כבית מגורים דו-קומתי בשכונת אחוזת בית (אף שבאופן רשמי נבנה מחוץ לשכונה). המבנה בנוי אבן כורכר ועשיר בפרטי נגרות ומסגרות מסוגננים, בעיטורי טיח, בציורי קירות ותקרות ובריצוף מעוטר. זמן קצר בלבד, בין השנים 1930 ל-1933, שימש הבית למגוריו של השופט יצחק מלכיאל מני, ולאחר מכן נרכש על-ידי אפ"ק (APAC - Anglo-Palestine Company) - לימים בנק לאומי. במהלך כל השנים הבית כמעט שלא שונה. הוא נותר שריד אותנטי יחיד במינו לסגנון ולשיטות הבנייה שהיו נהוגים ביפו של ראשית המאה ה-20, אבל מצבו הפיזי התדרדר. בשנות התשעים ביקש בנק לאומי לישראל לבנות מגדל משרדים בצמוד למגדל ההנהלה הראשית הקיים. תכנון המגדל כלל את הריסתו של בית מני, שבאותם הימים עמד נטוש וחרב.

מאבק ציבורי בשנת 1999, וההכרה של פרנסי העיר תל אביב-יפו ורשויות התכנון באיכויותו האדריכליות וההיסטוריות של המבנה, דחפו להחלטה לכלול אותו ברשימת השימור של העיר. בתכנית השימור העירונית (תב"ע תא. 2650) הוכרז בית מני לבניין לשימור בהגבלות מחמירות ובוטלה האפשרות להרוס את המבנה. בנק לאומי נאלץ להתמודד עם בניית מגדל חדש בשטח מצומצם תוך כדי שימור המבנה

פרטי הבניין המקוריים ששרדו. צילום: איתמר גרינברג, 1996

הצעת האדריכלים קייזר-קייזר-לקנר לשילוב בית מני במגדל ההנהלה. ההצעה המאושרת, 1999

מבט לחזית המערבית בזמן עבודות חפירת המרתפים ו"תליית" המבנה ההיסטורי. צילום: איתמר גרינברג, 1996

במעלית מהווה חווייה שימורית דינמית המתרחשת כבר בעת הכניסה למעלית השקופה, משום שהיא מאפשרת מבט ישיר אל הבניין הוותיק. המעלית החרישית עולה ומאפשרת התבוננות על הבית בתנועה, במבט אנכי-עולה, מזוויות מפתיעות. בעיקר מפתיעה היציאה דרך גג הזכוכית של האטריום. כך נחשף גג הרעפים של בית מני ומתאפשר מבט אווירי מרשים על המכלול כולו.

צעדים אחדים ממערב לכניסה ההיסטורית. זו כניסה מודרנית, טיפוסית לבניין משרדים מהודר. אלא שעם כניסתו מוצא עצמו הנכנס באטריום רחב ממדים בעל גג שקוף מזכוכית. בדופן המזרחית של חלל הכניסה ניצבת חזית המערבית המשומרת של בית מני, על מרפסותיו המעוטרות בעמודים וכתורות וציורי הקיר המשוחזרים. ממול השכיחה האדריכלית מירי קייזר להציב את שתי המעליות השקופות. הנסיעה

מבט מתוך פנים לובי הכניסה לבנק לעבר החזית המערבית של בית מני, המהווה דופן לחלל הכניסה. צילום: נעה שטרייכמן, 2003

מבט על גג בית מני, משולב באטריום מגדל ההנהלה הראשית של בנק לאומי. צילום: איתמר גרינברג, 2010

בפרויקטים שתכליתם הסבה של מבנים היסטוריים לשימושים חדשים יש לאדריכל השימור, לתפיסתו ולפרשנותו חשיבות מרכזית. הוא האחראי לאופן שבו יתקיים המפגש בין המבנה ההיסטורי לבין התוכן שנבחר. במקרה שהבית ההיסטורי נועד לשמש מוזיאון - אחריותו של אדריכל השימור רבה אף יותר. באמצעות השימור הוא דואג להעצים את הזיקה בין סיפור הבית לבין התכנים והממצאים שנבחרו לשכון בתוכו.

לא סוף דבר

פרויקט בית מני נבחר כדי להציג תהליך ארוך ומורכב של שימור והסבה של מבנה היסטורי שהוכרז לשימור. מאז נאבקו היוזמים נגד השימור הכפוי ועד להשמשתו של הבית חלפה תקופה ארוכה, ובמהלכה השתנו תדמית השימור והיחס הכללי כלפיו. כיום המבנה מטופל דרך קבע, על פי הנחיות ספר התחזוקה השימורית שהופקד בידי מנהלי הבנק, ואפשר לקבוע כי הושגו, למעשה, כל מטרות השימור. בדומה לבית מני יש מבנים היסטוריים רבים שמיועדים לשימור ונמצאים בבעלות פרטית, אלא שלרשות בעליהם לא עומדים האמצעים הכלכליים לנצל את ערכי המבנה כדי לשמרו ובה בעת להסב אותו לפעילות כלכלית חדשה. גם כאשר נמצאים האמצעים הכלכליים לשמור ולחדש את הבית ההיסטורי, נותרות שאלות שיש לתת עליהן את הדעת. האחת, איך להבטיח את השימור התחזוקתי של המבנה לאורך זמן? השנייה, לאחר שהיוזמים קיבלו תמריצי שימור נכבדים מן הציבור והתאפשרה בניית מגדלים, כיצד יובטח שהשימושים במבנים ההיסטוריים ייוותרו לרווחת הציבור?

את המענה לשתי השאלות הללו צריכה לתת הרשות המקומית. תפקידה להתערב, לדאוג לתכנית ניהול השימור בעיר ולדרוש מהזוכים בתמריצי השימור העירוניים נספחי תחזוקה שימורית כתנאי לכל אישור תכנית, או לחלופין לכל היתר בנייה. בכך יובטח שימורו של השימור לאורך זמן.

צורכי החניה היו חלק ממצוקות הפרויקט. הוחלט לחפור מתחת לבית מני מרתפי חניה ולחברם למרתפי החניה מתחת למגדל החדש, וכן למרתפי החניה הקיימים מתחת למגדל הישן, הנמצא בסמיכות. פעולות הנדסיות מורכבות אלו חייבו תכנון קפדני ופעולות מדויקות לשמירת הבניין ההיסטורי מחשש לפגיעה בו. הן כללו את פירוק החלק האחורי ואת שחזורו בתום העבודה התת-קרקעית. גם הכלים הכבדים הפועלים לחפירת המרתפים בשטח המצומצם והצפוף חייבו תכנון של חיזוקים והגנות קפדניות. מהלך העבודה כולה לווה בפיקוח צמוד שלנו להבטחת שלמותו של הבניין ושימורו המלא. עם סיום העבודות נמסר לשימוש הבנק ספר תחזוקה שימורית לאורך זמן. הייתה זו יוזמת משרדנו, אשר הבין את ההתמודדות ארוכת הטווח שמציבה תחזוקת הבניין.

במבנה ההיסטורי יש חדרים משוחזרים בסגנון תחילת המאה ה-20, ובהם שחזור של סניף יפו ההיסטורי של בנק אפ"ק ותצוגה של פריטים מהתקופה. כן יש שחזור של חדר ישיבות, ובו חוויית מולטימדיה המשרה על המבקר את אוירת הרחוב התל אביבי של תחילת המאה. בגלריה יש תערוכות מתחלפות במגוון נושאים, והיא משמשת פלטפורמת תצוגה לאמנים ולאמנות ישראלית.

במקור תוכנן להסב את פנים הבית ההיסטורי ללשכות ההנהלה הבכירה ביותר של הבנק - כראוי לייצוגיות ולמכובדות המוקרנת מהבניין ההיסטורי. לשם כך תוכננה כניסה נוספת בחלקו הדרומי של הבניין, המחברת בגשר זכוכית את מפלסי הקומות ההיסטוריות עם מפלסי חלל הכניסה במגדל. ההנהלה הראשית בחרה להשתכן בראש המגדל החדש, הרחק משאון העיר ומעיין הלקוחות.

חדרי הדירקטוריון המפוארים הוסבו לתאים מפוצלים עבור פקידים שלא נמצא להם מקום במגדל. החלטה זו גרמה לכיסוי עיטורי הקירות ולהסתרת הפרטים המשומרים במבנה בריהוט ואביזרי משרד. בשלב מאוחר יותר השתנה המצב. הנהלת הבנק העבירה את הפקידים שעבדו בבית מני למשרדים במגדל, והקומה העליונה הוכשרה לשמש חלל לתצוגות אמנות מתחלפות.

חדר משוחזר בקומת הקרקע. צילום: נעה שטרייכמן, 2003

* פרופ' אדריכל אמנון בר אור הוא מומחה לשימור ולפיתוח מבנים היסטוריים ואתרי מורשת. פרופ' בר אור למד אדריכלות בפירנצה והוא בעל תארים באדריכלות ובארכאולוגיה מהאוניברסיטה העברית בירושלים.

בשנת 1978 פתח משרד לתכנון אדריכלי ולשימור בצפת, ובשנת 1990 עבר לתל אביב. משרדו עוסק בתכנון שימורם ופיתוחם של אתרים היסטוריים רבים ברחבי הארץ, וכן בהכנת תכניות מתאר לשימור ותכניות לשימור מתחמים היסטוריים.

מרצה בכיר בבית הספר לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי באוניברסיטת תל אביב ומנחה בסטודיו לשימור. בשנת 2003 ייסד את התכנית ללימודי תעודה בשימור המורשת הבנויה, ועמד בראשה עד שנת 2008.

בשנת 2002 זכה פרופ' בר אור בפרס רוקח לאדריכלות, ובשנת 2010 הוענק לו תואר אבירות "כוכב הסולידריות האיטלקית".

amnon@baror-arc.com

מבט לילי - המבנה ההיסטורי והמגדל. צילום: איתמר גרינברג, 2010

בן-שחר, פ' (1990). **בתי יפו-תל אביב מספרים**. תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור. גרא, ג' (1987). **בית בתל אביב: סיפורה של משפחת הוז**. תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור. דרויאנוב, א' (1936). **ספר תל אביב**. תל אביב: ועדת הספר.

כהן, ע' (1978, 15 בנובמבר). מימי התורכים לא היה בארץ בית-משפט בלי שופט ממשפחת מני. **מעריב**. נאור, מ' (1984). **תל אביב בראשיתה 1909-1934**. ירושלים: יד בן-צבי, סדרת עידן.

קרול, צ' ולינדמן צ' (עורכים) (ת"ש). **ספר בית הקברות הישן בתל אביב**. תל אביב: דפוס ספר. קרק, ר' (עורכת) (1990). **גאולת הקרקע בישראל: רעיון ומעשה**. ירושלים: יד בן-צבי.

כץ, י' (1990). רכישת הקרקע בתל אביב עד מלחמת העולם הראשונה: מגמות, אפיונים והשלכות יישוביות. בתוך ר' קרק (ע), **גאולת הקרקע בארץ ישראל: רעיון ומעשה** (עמ' 165-182). ירושלים: יד בן-צבי.

תדהר, ד' (1958). **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו**. תל אביב: ספרית ראשונים.

ארכיונים

ארכיון ציוני-ירושלים אפ"ק L-10.

ארכיון היסטורי, עיריית תל אביב-יפו.

גנזך טכני, עיריית תל אביב-יפו.

* עמוד 57: חזית הכניסה לבית מני. צילום: אבי לוי, 2012.

מתחמי נמל היסטוריים: הערכים, התמורות התפקודיות וההתחדשות

בשנת 1984 פיתח בירד (Bird) את המודל שלו למחזור החיים של ערי נמל וכלל בו שישה שלבים: **צמיחה מתמדת** - תוצאה של השקעות והרחבה של מתקנים ושל פעילויות. **בגרות** - מימוש מרבי (מקסימלי) של הנמל, מתקניו ותפקודיו, ללא מקום להרחבה נוספת. **התיישנות** - מתקני הנמל הקיימים שוב אינם רלוונטיים. **נטישה** - הרציפים והמתקנים ננטשים. **התדרדרות תפקודית** - מבני הנמל משמשים לאחסון של ערב-רב של סחורות, והרציפים משמשים לפעילויות לילה, רובן שליליות. **פיתוח מחודש** - שינוי תפקודי, שילוב בין אטרקציות לבין כלכלת שירותים, ניצול נפחי בנייה, נתיבי מים ומתקנים והקפדה על שימורם ועל הבלטת ייחודם החזותי.

המודל של בירד יכול לשמש בסיס למתכננים המנסים להשיב את הנמלים ההיסטוריים לערים. לאחר שאיבדו מזהרם והערים הפנו להם גב, בשנים האחרונות הם חוזרים ומשתלבים בפיתוח העירוני. העיר נפתחת אליהם שוב ומתקיים בהם ניצול מחודש של הנפחים הקיימים ושל השטחים הציבוריים שביניהם. השימושים החדשים זוכים לערך נוסף הודות למבנים, לעיצובם ולסימורם ההיסטורי, והציבור זוכה למרחב ציבורי פתוח שמייצר חוויה, רווחה והנאה. גם לנכסים עצמם מוענק ערך תרבותי וכלכלי. הם משוקמים ומתחדשים וערכיותם מקנה להם מעמד של נכס מורשת תרבות.

יריד המזרח 1934

רוח הזמן ורוח המקום של תקופה ואנשיה

סיגל דויד

בשנת 1934 נבנה בצפונה של תל אביב מתחם קבע לתערוכות "ירידי המזרח". היו אלה תערוכות בין-לאומיות שמטרתן יצירת קשרים מסחריים בין מדינות העולם לבין ארצות המזרח התיכון והיישוב היהודי. מיטב אדריכלי היישוב תכננו ביתנים לארצות המשתתפות ויצרו את אחד המקבצים העירוניים החשובים של אדריכלות הסגנון הבינלאומי בארץ. שמונים שנה לאחר הקמתו הוכרה חשיבותו ההיסטורית, התרבותית והאדריכלית, ובעקבות כך מתעורר המתחם לחיים חדשים ונעשה שוב למוקד פעילות עירוני. במאמר זה אציג את קורותיו של מתחם יריד המזרח משנות השלושים ועד היום. אבחן את התהליכים שגרמו לשיכתתו ולגילוי מחדש ואת תרומתו להתחדשות העירונית של חצי האי הירקוני.

פילות מפתח: ירידי המזרח, הסגנון הבינלאומי, חצי האי הירקוני

מבוא

עד שנת 1932 נבנו לתצוגות מבנים ארעיים, והם פורקו בתום הזמן שהוקצב לתערוכות. סגנונם האדריכלי היה אקלקטי (לקטני), שילוב של סגנונות ואלמנטים השאולים מזמנים ומתרבויות שונים, דוגמת מוטיבים מזרחיים לצד מוטיבים מהאדריכלות הקלאסית. לקראת היריד שתוכנן בשנת 1934 החליטה חברת מסחר ותעשייה להקים מבני קבע אשר ישמשו אכסניה עבור ירידי המזרח, ואלה יתקיימו מדי שנתיים. החלטה זו העלתה את מעמד התכנון העירוני ואת ערכה של תכנית הבינוי וחיזקה את המשמעות האדריכלית של מבני היריד. שטח חולי של כמאה דונם בצפון העיר, בין שפך נהר הירקון לים התיכון, נחכר מעיריית תל אביב ונועד להיות אתר הקבע של ירידי המזרח. במתחם נבנו 74 ביתנים להצגת תערוכותיהם של היישוב היהודי ושל שלושים המדינות שהשתתפו ביריד. ב-26 באפריל 1934 נפתח יריד המזרח השישי בחצי האי הירקוני והציג תערוכה מרהיבה, מתוכננת למופת, ודימוי מגובש ומודרני ליישוב היהודי (ראו איור 1).

הצלחתו הגדולה של היריד נזקפה לזכות מערך ארגון יעיל שהיו שותפים בו גופים פרטיים וציבוריים ביישוב היהודי. הצלחתו הייתה אינטרס לאומי משותף, והתמיכה בו הקיפה את מרבית מוסדות היישוב היהודי ומנהיגיו: המוסדות הציוניים ומשה שרת, שעמד בראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית; עיריית תל אביב והעומד בראשה

שנת 1998 התחלתי את מחקרי יריד המזרח 1934 וקידום הארכיטקטורה המודרנית בארץ ישראל (דויד, 2001). המחקר נעשה בטכניון, בהנחייתו של פרופ' רוברט אוקסמן. פרופ' אוקסמן הציע לי את הנושא בעקבות פעילות תכנונית שהחלה ביוזמת עיריית תל אביב בשטח שבין נהר הירקון לבין הים התיכון ורחוב התערוכה. העירייה ביקשה להקים במרחב זה אזור מסחרי לבילוי ולבידור לצד מלונאות, משרדים ומגורים. לשם כך ערכה בשנת 1996 תחרות למוזמנים, ובהם גם אדריכלים בין-לאומיים, לתכנון עירוני של "הפנינסולה של תל אביב", או בשמה העממי "גני התערוכה הישנים". בשנים 1934 ו-1936 התקיימו במקום "ירידי המזרח", שהיו תערוכות מסחריות בין-לאומיות. בתחרות שערכה העירייה זכה האדריכל ההולנדי הנודע הרמן הרצברגר, אולם הפרויקט שהציע לא יצא אל הפועל.

תחרות זו סימנה את ראשית פעולותיה של המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות (כיום מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, להלן "המועצה לשימור אתרים") לשימור המורשת הבנויה במתחם. בסוף שנות התשעים התאפיין מרחב זה בערב רב של שימושים ובהם מוסכים לכלי רכב, מתקנים לרחיצת מכוניות, מחסנים, חנויות לממכר כלים סיטריים ובתי אוכל. המבנים הזנחו, חלקם נהרס למחצה, רבים התאפיינו בתוספות בנייה, וקשה היה להבחין בייחודם התכנוני והאדריכלי. מעיון בתמונות היסטוריות משנות השלושים נחשפת תמונה שונה לחלוטין. האתר תוכנן ונבנה באופן מובהק בסגנון הבינלאומי, תכנית הבינוי הציגה את המגמה העכשווית ביותר לזמנה בתכנון עירוני, וטובי האדריכלים של ארץ ישראל תכננו את המבנים במתחם. למרות העזובה וההזנחה של המקום במשך שבעים שנים, התצלומים חשפו את אחד המתחמים המיוחדים ששרדו בתל אביב, מתחם שהוא בעל חשיבות רבה למורשת ההיסטורית והאדריכלית של העיר.

רקע

תערוכות מסחריות, מקומיות ובין-לאומיות התקיימו בתל אביב בתקופת המנדט משנת 1923 ועד שנת 1936. "חברת מסחר ותעשייה" בראשותם של אלכסנדר יבזרוב (עזר), שלמה יפה ומשה מדזיני - שהיה שותף בחברה עד שנת 1926 - ומשנה זו אברהם אידלסון (אילון), הגתה ופיתחה את הרעיון לקיים תערוכות תעשייה בתל אביב - או בשמן "תערוכות תוצרת הארץ" (ומשנת 1932 נקראו "ירידי המזרח"). באמצעות תערוכות אלה ביקשו מארגניהן לחזק את התעשייה של היישוב היהודי ולהרחיבה.

איור 1. מתחם יריד המזרח, בין הים התיכון לירקון, במהלך עבודות הבנייה, ראשית שנת 1934. במרכז: המתחם הארץ-ישראלי ובו ביתן התעשיית הארץ-ישראלית; משמאל: מתחם בריטניה ובו ביתן בריטניה; למטה (לאורך הירקון): מתחם הלאומים ובו ביתני המדינות, חלקם עדיין בבנייה. ספריית הקונגרס, אוסף מטסון

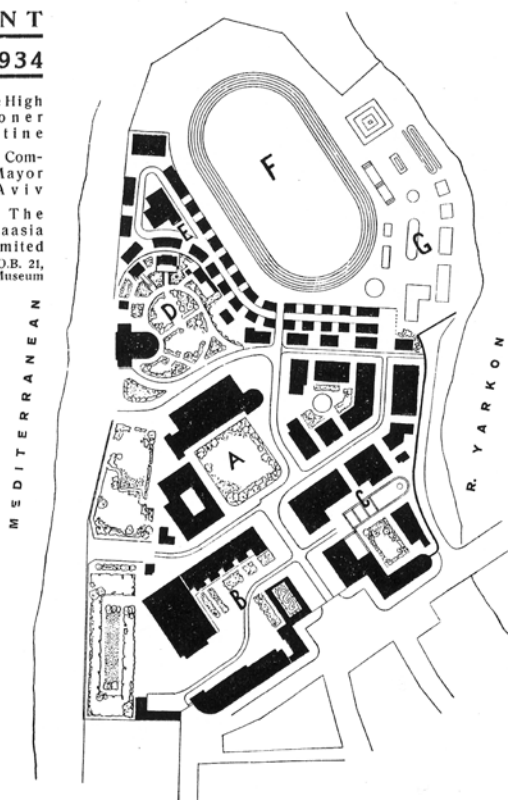
לארץ. הם ספגו את רוח האוונגרד החדש של אירופה ותכננו בסגנון המודרני שהתפתח באירופה באותן שנים. מבני היריד תוכננו כולם ברוח האדריכלות המודרנית בכלל והסגנון הבינלאומי בפרט, והיו ייצוג של זהות מערבית ומודרנית להתיישבות היהודית בארץ ישראל.

תכנית הבינוי

רכרד קאופמן תכנן את תכנית הבינוי של מתחם היריד. קאופמן היה אדריכל מוכר וידוע בארץ, מראשוני האדריכלים שתכננו בארץ בסגנון המודרני, ותכנן עבור ההנהלה הציונית את ההתיישבות החדשה בארץ. קאופמן ארגן את המתחם לפי אזורים (zoning), להבדיל מסכמה של גריד), בהתאם למגמה בתכנון העירוני המודרני באותה עת (Shiffman, 1934-1935). הוא קבע שלושה מתחמים ראשיים: ארץ ישראל (A), בריטניה והאימפריה (כך במקור) (B), וארצות חוץ (C) (ראו איור 2). בכל מתחם היו כיכר מרכזית ומבנה מרכזי גדול. קאופמן קבע את מתחם ארץ ישראל במיקום המרכזי והחשוב ביותר במתחם, בקצה שדרת מבוא רחבה שראשיתה בכיכר הכניסה ליריד וסופה בכיכר "האָרְנָה", הכיכר המרכזית של היריד. במתחם ארץ ישראל

LEVANT FAIR 1934

Patron: H.E. the High Commissioner for Palestine
Chairman, Fair Committee: The Mayor of Tel-Aviv
Management: The Mischar w'Taasia Company Limited
Tel-Aviv, P.O.B. 21,
Cables: Museum

Plan of the New Fair Grounds

A —	Palestine Section
B —	British and Imperial Section
C —	Foreign and Middle East Section
D —	Restaurant and Agricultural Section
E —	Building Section
F —	Stadium
G —	Amusement Park

איור 2. תכנית הבינוי של מתחם היריד. תכנון: ריכרד קאופמן. התכנית הוצגה בעלון של הנהלת יריד המזרח בשנת 1933 כפרסומת ליריד. הארכיון העירוני תל אביב-יפו

מאיר דיזנגוף; ראשי התעשייה והחקלאות ובהם אריה שנקר, יו"ר התאחדות בעלי התעשייה. הוקם ועד ציבורי שכלל 14 אישים וגופים מרכזיים מכל תחומי הכלכלה בארץ; בנקאים, סוחרים ועסקני ציבור.¹ תפקידם היה לקדם אינטרסים של היריד בארץ ובעולם, ולתת גיבוי ותמיכה להנהלת היריד בקידום קשרים מסחריים וכלכליים. מעורבותם של אישים אלה וההשפעה של פעילותם הענפה הייתה בעלת חשיבות מרכזית בהקמת התערוכה. נשיא הוועד היה מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, וסגניו היו ישראל רוקח, סגן ראש העיר, ואליעזר הופייך, מנהלו של בנק אנגלו-פלשתינה. ממשלת המנדט אף היא הביעה עמדה חיובית. הנציב העליון סר ארתור ווקופ (Wauchope) היה לפטרונו הרשמי של היריד, ואף מילא תפקיד ייצוגי פעיל בקידום היריד של שנת 1934. הוא הניח את אבן הפינה, ביקר במתחם במהלך עבודות הבנייה, נכח ב"יום הבריטי" שצוין ביריד ונאם בטקסי הפתיחה והנעילה.

צוות התכנון

צד הרצון לקיים תערוכה מסחרית מצליחה, מטרתם של המארגנים הייתה להקים ביתנים אשר יציגו את הישגי האדריכלות המודרנית בארץ ישראל. הם בחרו באדריכלות המודרנית החדשה כייצוג המתאים לחברה יהודית מתקדמת ודינמית. יריד המזרח 1934 הציג יצירה מודרנית רחבת היקף. מחלקת התכנון של התערוכה, שנקראה "הלשכה הטכנית של יריד המזרח", הייתה אחראית לכל תחומי התכנון ביריד והבטיחה שמירה על עקביות בתכנון ובעיצוב התצוגות של כל מבני התערוכה: תכנון אדריכלי והנדסי, תכנון נוף, עיצוב פנים וארגון התצוגות. עוד הייתה המחלקה אחראית לשרטוט תכניות העבודה ולניהול הבנייה באתר. הלשכה מנתה 17 מתכננים, מעצבים ושרטטים (ובהם ארבע נשים): שמונה אדריכלים, שבעה מהנדסי בניין ושני מהנדסי חשמל. בראש הלשכה עמדו האמן-אדריכל אריה אל-חנני (ספוז'ניקוב, 1898-1985) ומהנדס הבניין וילי וולטש (1887-1978). נוסף למתכננים של הלשכה הטכנית הוזמנו אדריכלים מובילים ביישוב לתכנן את המבנים המרכזיים ביריד ולייעץ בפיתוח תכניות המבנים האחרים. היקף הבנייה הרחב בתל אביב הצריך את הקמתו של מערך ארגוני בעירייה שיתמוך במתכננים. עיריית תל אביב הקימה ועדה מייצעת למחלקת התכנון של התערוכה. תפקידה היה להדריך ולאשר את פעולות ההכנה לקראת היריד ולתת פתרון לשאלות הארגוניות והטכניות הכרוכות בה.²

צוות התכנון של היריד כלל אדריכלים ומתכננים, אחדים מהם עולים חדשים ואחרים מתיישבים ותיקים. יוסף נויפלד, אריה שרון ולואיס רדסטון, אנשי "השומר הצעיר", שהו בארץ בראשית שנות העשרים, נסעו ללימודים באירופה וחזרו בראשית שנות השלושים. ג'ניה אוורבון גדלה והתחנכה בארץ, למדה אדריכלות באירופה וחזרה אף היא בראשית שנות השלושים. וילי וולטש, אלוה גדעוני מנדלשטם והרי לוריה, כולם מתכננים מנוסים, עלו חודשים ספורים לפני תחילת העבודות; לצדם בלטו אריה אל-חנני וריכרד קאופמן, שכבר היו יוצרים פעילים וידועים בארץ זה כעשור. כל האדריכלים למדו באירופה ועבדו בה בטרם הגעתם

¹ לרשימת חברי הוועד ראו ידיעות עיריית תל אביב (1933, יולי), גיליון 10, עמ' 357.

² [ללא מחבר], בתל אביב ויפו בנין התערוכה. הארץ, 29 ביוני 1933; סאמט, ש', התערוכה בבנייה. הארץ, 29 בנובמבר 1933.

איור 3. ארמון תוצרת הארץ בקצה שדרת המבוא (צולם ביריד המזרח 1936). תכנון: ריכרד קאופמן. אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

איור 5. קפה גלינה. תכנון: אלזה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אוורבוך וש"א"ג. באדיבות בית העיר, עיריית תל אביב-יפו. מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלבום של שמואל רוזנברג (רגב) ז"ל

איור 4. ביתן ההסתדרות. הביתן היחיד במתחם שנבנה כולו מעץ (ולא מבטון ולבנים). תכנון: אריה שרון. באדיבות יעל אלוני

פיתוח אדריכלות מודרנית מקומית

האדריכלים ביריד פעלו באופן מובהק ועקבי בסגנון הבינלאומי והשקיעו מחשבה עמוקה בהתאמתו לתנאים האקלימיים של המקום. הם עיצבו מגוון פתרונות של הצללה אשר מילאו תפקיד חשוב גם בעיצוב חזיתות המבנים; שיקוע הכניסות והחלונות בתוך מסת המבנה תרם לפלסטיות של החזית, כפי שאפשר לראות בחזית הראשית של ארמון תוצרת הארץ (ראו איור 3). מישורים אופקיים המשכיים (קרניזים) מעל החלונות תרמו לאופקיות המבנה, כפי

נבנו שישה ביתנים: ביתן התעשיות הארצישראליות (כונה "ארמון תוצרת הארץ") וביתן הסוכנות היהודית והמוסדות הלאומיים, שניהם בתכנונו של קאופמן; ביתן פיק"א (החברה להתיישבות היהודים בארץ ישראל) בתכנונה של אלזה גדעוני מנדלשטם; ביתן עיריית תל אביב בתכנונו של המהנדס העירוני יעקב שיפמן; ביתן החקלאות (ביתן התאחדות האיכרים בארץ ישראל) בתכנון אדריכלי הלשכה הטכנית; ביתן הסתדרות העובדים העבריים בתכנון אריה שרון. עוד נבנתה מסעדה גדולה בשם "קפה גלינה" בתכנונם של אלזה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אוורבוך ושלמה גינזבורג (ש"א"ג) (ראו איורים 3, 4, 5).³

³ ראו תמונות מיריד המזרח 1934, הבניין במזרח הקרוב (1934, דצמבר), עמ' 12-13; Barkai (1934-1935)

איור 7. פסל הפועל העברי. עיצוב: אריה אל-חנני, 1934. מאחור נראית חזיתו הראשית של ארסון תוצרת הארץ. ספריית הקונגרס, אוסף מסטון

לזכותם של פועלי "משרד קבלני" - "המשרד הקבלני הקואופרטיבי של העובדים היהודים בתל אביב בע"מ".⁵ ההצלחה שבבניית מתחם היריד ובהתאם ללוח הזמנים הקצר הייתה טעונה אף בסמליות. ברשימה בעיתון **דבר** לרגל פתיחת היריד אמר המהנדס הראשי וילי וולטש לכתב כי בניית היריד הייתה הוכחה פומבית ליכולותיו של הפועל העברי:

הכרתי עבודה בארצות שונות ולא ראיתי את חדות העבודה הזאת ואת השקידה הזאת ללמוד דרכי עבודה, וקשר נפשי כזה אל תוכן העבודה, כאשר ראיתי בהקמת התערוכה והיריד כאן. זה היה אושר לעבוד עם פועלים עבריים, עם הנהלת עבודה כזו של המשרד הקבלני הקואופרטיבי ולהשתתף בהכחשה כה גלויה ומפגינה של הטעות הנוראה, שעבודה עברית אינה טובה או אינה נוחה. בגרמניה לא יכלו אנשים לתאר להם כי עמל כפיים יהודי יהיה כה מוצלח.⁶

הצלחתם של פועלי הבניין בהקמת היריד הייתה מקור לגאווה לאומית וציונית. אחד הפסלים העירוניים הראשונים בתל אביב הוקם בתערוכה והוקדש לבנאיה. אל-חנני עיצב את פסל "הפועל העברי" שהוצב בארנה, הכיכר המרכזית של היריד (ראו איור 7). הפסל, שעוצב מבטון, ייצג דמות

איור 6. ביתן בריטניה. תכנון: יוסף נויפלד. ספריית הקונגרס, אוסף מסטון

שניתן לראות בקפה גלינה, בארמון תוצרת הארץ ובביתן בריטניה (ראו איורים 5, 6, 7). כדי להחדיר בריזה קריה למבנים נפתחו פתחים רבים לכיוון הים, כפי שניתן לראות בחזיתות האחוריות של ביתן בריטניה ושל ביתן תוצרת הארץ. גישה אדריכלית מודרנית, מוגדרת ועקבית, בתוך מתחם גדול של בנייני ציבור, תרמה להחדרת האדריכלות המודרנית בקרב האוכלוסייה ולהפצתה ביישוב. אורנה בצר, שחקרה את בתי דירות בתל אביב בשנות השלושים, כותבת כי מבני היריד שימשו מודל לעיצוב בתי הדירות בתל אביב (בצר, 1984).

סמליות

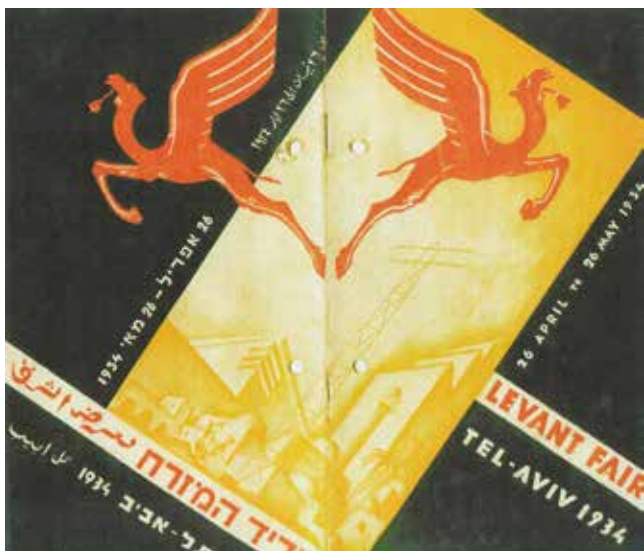
די להדגיש את היותו של היריד פעולה של היישוב היהודי בארץ ישראל, בתכנונו ובהקמתו עסקו תושבי הארץ היהודים בלבד, וחומרי הבנייה היו כולם מתוצרת הארץ. כל המבנים, ובכללם ביתני הארצות, תוכננו על-ידי אדריכלים יהודים פעילים בארץ ישראל. גם ביתנה של בריטניה תוכנן על-ידי יוסף נויפלד, אף שניתן היה לבחור באדריכל בריטי מבין האדריכלים במחלקת עבודות ציבוריות של ממשלת בריטניה (מע"צ, PWD).

בראשית שנות השלושים היה מתחם היריד ייחודי בנוף הבנוי. האולמות שנבנו עם גגות מבטון מזוין היו מהגדולים ביותר בארץ, והיקף מבני הציבור שנבנה במתחם אחד היה נרחב בכל קנה מידה מקומי.⁴ אחד ההישגים המרשימים היה המהירות שבה הושלם פרויקט נרחב זה. לבניית המתחם נדרשו שמונה חודשים בלבד, זמן קצר מאוד עבור בניית כשבעים ביתנים, ובהם יותר מתריסר מבנים גדולים. הישג זה נזקף

⁴ Weltsch (1934)

⁵ Specified cost at specified time: Labor cooperative's triumph. The Palestine Post (Levant Fair opening, special supplement), 26 April 1934, p. 4

⁶ [ללא מחבר] עבודה וסגנון במגשי התערוכה. **דבר**, 26 באפריל 1934.

איור 8. שער עלון פרסום ליריד המזרח 1934 בהוצאת הנהלת יריד המזרח, ללא תארוך. מבנים בעלי חזות מודרנית (ואף עמוד חשמל) הסתארים את הקדמה של ההתיישבות הציונית בארץ ישראל שורטטו לעומת מבנים נוןי מזרחי מקומי (מינרט, כיפה, עץ התמר ושיח הצבר). מעצב לא ידוע, הארכיון העירוני תל אביב-יפו

הנני להודיעו כי כל החלטה מסוימת המאשרת את השימוש בבנייני התערוכה לצורכי תעשייה - לא נתקבלה על ידינו היות ואנו רואים זאת כדבר ארעי שהזמן גרמו (כל בתי החרושת הם של אנשים שעזבו את יפו) - ומשום כך לא הכבדנו על הסיודורים האלה, אשר לשינויים שנעשים בביתנים עצמם אנחנו מפקחים על כך באופן קבוע.⁷

למתחם היו יתרונות רבים: ריחוק משכונות מגורים, מבנים גדולים, ריקים, חדשים ומודרניים. אי לכך, גופים נוספים, הן פרטיים הן ציבוריים, ביקשו לעשות בהם שימוש. ביוני 1936, מיד לאחר כניסתם של המפעלים הראשונים למתחם היריד, פנתה "אגודת התזמורת הארץ-ישראלית" בבקשה לקבל את ביתן הלאומים הראשון ואת ביתני צרפת ואיטליה כדי שישמשו אולם קונצרט. את התזמורת ייסד הכנר ברוניסלב הוברמן, וניגנו בה מוזיקאים רבים שברחו מגרמניה הנאצית. בביתן זה נערך ב-26 בדצמבר 1936 קונצרט הפתיחה של התזמורת בניצוחו של המנצח הנודע ארטורו טוסקניני. מבנים אחרים שימשו מחסנים ומשרדים עבור הנמל העברי החדש שהוקם בחוף הים הסמוך ונפתח רשמית ב-23 בפברואר 1938. הביתן הגדול ביותר, ארמון תוצרת הארץ, הוסב למחסני המכס. בתקופת מלחמת העולם השנייה הוחרמו כל ביתני התערוכה על-ידי הצבא הבריטי (מחודש יוני שנת 1940 ועד שנת 1945), ובשטח שבין ארמון תוצרת הארץ לבין אצטדיון המכביה הוקם מחנה צבאי. בשנת 1948 הוחרמו המבנים והוסבו לשימוש של צה"ל.

של פועל הנושא על שכמו קורת בניין כבדה, והוא היה הגדול והחשוב ביותר בתערוכה. פסל זה הוא הפרט היחיד ששופץ עד להתחדשות המתחם בשנות האלפיים (כיום הוא שוב פגום, ונותר ללא קורת הבניין). האדריכלות המודרנית קיבלה ביטוי נרחב בכרזות ובעלונים שהפיצה הנהלת היריד בארץ וברחבי העולם. המעצבים הגרפיים הציגו את רעיון הקדמה באמצעות צורות האדריכלות המודרנית והבליטו אותן אל מול צורות האדריכלות המקומית, שנתפסו כמייצגות את העולם המסורתי והמיושן. "הגמל המעופף", שעיצב אל-חנני לקראת יריד 1932 והיה לסמלם של ירידי המזרח, ביטא במעופו את השינוי שמחוללת ההתיישבות הציונית בארץ: המזרח המסורתי והאטי מקבל תנופת פיתוח, מתחדש ומתקדם (ראו איור 8). היריד השישי היה אפוא הצהרה חד-משמעית בדבר זהותה המודרנית והמתקדמת של החברה הציונית המתגבשת בארץ ישראל.

מרכז ירידים ותערוכות למתחם מחסנים ובתי מלאכה

התכנון ארוך הטווח היה לקיים תערוכות בין-לאומיות מדי שנתיים, ובשנת 1936 נערך יריד נוסף. התערוכה תוכננה להיפתח ב-30 באפריל 1936, אולם ב-19 באפריל פרצו המהומות שהתפתחו ל"מרד הערבי הגדול" (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט) ונמשכו עד שנת 1939. מוצגיהן של חברות רבות שהגיעו מחו"ל נמצאו בנמל יפו ואי-אפשר היה לשחררם מהנמל עקב שביתת הספנים הערבים. התערוכה נפתחה לבסוף במועדה, והסחורות שעוכבו בנמל יפו הועברו ימים אחדים לאחר הפתיחה הרשמית.

ההכנסות מיריד המזרח 1936 נועדו לכסות חלק מחובותיה הכספיים של חברת מסחר ותעשייה שמקורם בפיתוח המתחם, בבניית המבנים ובריבית שהצטברה משנת 1934. אולם מציגים רבים ביטלו את השתתפותם ברגע האחרון, וההכנסות מתשלומי המציגים ומדמי הכניסה פחתו מאוד. זאת ועוד, בעקבות המתרחשות הביטחוניות נדרשה חברת מסחר ותעשייה להגביר את האבטחה (הקמת גדרות ושמירה מוגברת). בתום היריד נוצר גירעון ניכר שהעמיד את החברה במצב כלכלי קשה מאוד.

היריד של שנת 1936 היה האחרון שהתקיים, ולרעיון הגדול לפתוח את ארץ ישראל ולחשוף את כלכלתה לעולם הרחב לא היה המשך. החרפת הסכסוך בין תושביה היהודים והערבים של הארץ ותחילתו של עימות אלים ממושך מנעו את המשך הפעילות של המתחם כמרכז ירידים ותערוכות. המבנים שנותרו במתחם שינו את תפקידם ואת תפקודם, ומצבם הפיזי הלך והתדרדר. במהלך המאורעות עסקיהם של מפעלים ובעלי מלאכה יהודים ביפו נשרפו ונבזזו, ומאחר שלא יכלו לשוב לפעול שם הוחלט בעיריית תל אביב לשכנם באופן זמני במבני היריד. אכלוס מבני היריד במפעלים ובבתי מלאכה נעשה ללא תכנית מוקדמת ובהתחשב בצו השעה, כפי שכתב המהנדס העירוני יעקב שיפמן אל סגן ראש העיר ישראל רוקח:

⁷ מכתב של שיפמן אל רוקח, "השימוש בבנייני התערוכה", 20 ביולי 1936. הארכיון העירוני תל אביב-יפו, תיק 3197.

איור 9. ביתן בלגיה - המבנה מוזנח ולצדו נבנה מבנה ללא היתר. למרות ההזנחה הרבה של המבנה, כל רכיביו המקוריים קיימים. צילום: סיגל דויד, 2001

השימור לסדר היום. כפעולה ראשונה פורסמה החוברת **יריד החלומות** שכתבו וערכו אדריכל יורם רו ועופר רגב, רכו מחוז תל אביב, והציגה את ההיסטוריה של חצי האי הירקוני בשנות השלושים (רגב ורו, 1996). בראשית שנות האלפיים פנתה העירייה למשרד "אורי שטרית אדריכלים בע"מ" לתכנן את המתחם. התכנית החדשה הציעה תוספת בנינו מאסיבית של מגורים ומלונאות לצד מרחב בילוי, בידור ומסחר. תכנית זו מחקה שוב כמעט לחלוטין את המבנים ההיסטוריים של יריד המזרח.

ועד פעולה ציבורי מורחב מטעם מחוז תל אביב של המועצה לשימור אתרים, בראשותה של מנהלת מחוז תל אביב תמר טוכלר, החל לפעול לביטול התכנית ולחפש חלופה שתענה על צורכי הפיתוח אל מול צורכי שימור הרקמה העירונית והמבנים. בוועד פעלו במשותף חברי המועצה, אדריכלים פעילים, תושבי האזור ואנשי החברה להגנת הטבע. המחקר האקדמי הציג את חשיבותו ההיסטורית והאדריכלית של המתחם והוועד הכין חוברת מדיניות והציע חלופה לתכנית שקידמה העירייה. עוד קיים הוועד סיורים לציבור הרחב, מפגשים עם גורמים ברשויות התכנון וקמפיין תקשורתי. תהליך ההתנגדות לתכנית המוצעת זכה לפרסום נרחב ותרם להכרה של מוסדות התכנון העירוניים כי המתחם נשכח ומשום מה הושמט מרשימת הבניינים לשימור. כל אלה הובילו לחשיבה מחודשת שקבעה שאפשר ליצור במרחב זה מתחם בילוי, פנאי ונופש ללא תוספת בנייה. כיום עיריית תל אביב מכירה בחשיבותו ההיסטורית והאדריכלית של המתחם ופועלת לשיקומו. משנת 2004 פועל משרד

עם תום המלחמה הושכרו מרבית המבנים למחסני ערובה עבור נמל תל אביב, ואל הנותרים שבו בעלי מלאכה ומפעלים שפעלו במקום בתקופת המאורעות.

התדירות הגבוהה של חילופי המשתמשים במתחם והשינוי שחל באופי הפעילות בו לא היטיבו עם מצבם של המבנים. דוח עיריית תל אביב מאפריל 1956, עשרים שנה בלבד לאחר הקמתם של מבני הקבע של היריד, מתאר מצב עגום.⁸ בחלוף השנים נשכח ייעודם המקורי של המבנים. המרחב הציבורי הוזנח, רבים מהמבנים נהרסו, ומצבם הפיזי של אלה הקיימים היה ירוד. נעשו בהם שינויים מפליגים, הן בחזיתות הן בתכנון הפנימי; תוספות רבות, צריפים וסככות נבנו ללא היתר (ראו איור 9). אף על פי כן, במתחם עדיין נותרו על תלם מבנים מרכזיים, ובהם ביתן בריטניה, ביתן הלאומים הראשון, ביתן ב.ת.ה, ביתן בלגיה, ביתן האישה ואף התבליט שעטר את חזיתו של ביתן לבנון משנת 1936. שכבות העזובה כיסו פרטים מקוריים רבים.

התחדשות

אמור, במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה ה-20 החלה עיריית תל אביב לקדם תכניות לפיתוח מרחב יריד המזרח והנמל הסמוך, ללא התייחסות לערכיהם ההיסטוריים והאדריכליים. התחרות שערכה העירייה בשנת 1996 לא הניבה את התוצאות הרצויות לה, והתכנית הזוכה לא יצאה אל הפועל. בשנה זו החלה המועצה לשימור אתרים לפעול בשיתוף החברה להגנת הטבע להעלאת נושא

⁸ דוח על המצב בשטח התערוכה, 13 באפריל 1956. אעת"א 3198.

איור 11. ביתן בריטניה כיום. חזיתו המשופצת של המבנה לא שימרה את איכויותיו ולא מציגה את ייחודו האדריכלי (ראו את המבנה המקורי באיור 6). צילום: סיגל דויד, 2015

איור 10. השדרה הראשית, ביתן בלגיה (תכנון שרל ורשל) והמבנה המעוגל של ארמון תוצרת הארץ (משמאל: תכנון ריכרד קאופמן). צילום: סיגל דויד, 2015

לרוח הזמן של שנות השלושים של המאה ה-20 - אירועיה, תפיסותיה הכלכליות, הרעיונות האדריכליים שאפיינו אותה והתהליכים שעיצבו את התפתחותה של ארץ ישראל.

* ד"ר אדריכלית סיגל דויד היא בוגרת תואר ראשון ושני באדריכלות בהצטיינות מהטכניון, ותואר דוקטור מאוניברסיטת תל אביב; היסטוריונית של האדריכלות המודרנית בארץ בתקופת המנדט ובישראל; בעבודת הדוקטורט חקרה את עבודתן של נשים אדריכליות בתקופת המנדט; בשנת 2007 אצרה בשיתוף אדריכל סרג'ו לרמן את התערוכה "הנוכחות הנשית באדריכלות הישראלית" שהציגה בגלריה בבית האדריכל ביפו ובגלריה האוניברסיטאית לאמנות, אוניברסיטת תל אביב, וערכה את קטלוג התערוכה שיצא לאור בשנת 2009.

sigal.davidi.10@gmail.com

"אליקים אדריכלים" עבור העירייה בתכנון, שיקום וחידוש שטחי הציבור הפתוחים, בשיקום המבנים ההיסטוריים ובחידוש התשתיות. בשנת 2007 הזמינה עיריית תל אביב תיעוד היסטורי ואדריכלי מקיף של האתר והמבנים וביצע אותו משרד "אמנון בר אור אדריכלים בע"מ". בעקבות התיעוד נקבע שכיכר הארנה וארמון תוצרת הארץ, שממנו נותר קצהו המעוגל בלבד, ישוחזרו (ראו איור 10). המבנים במתחם נוקו ונצבעו לבן, בחלקם הורדו תוספות הבנייה, אולם לדאבוני שיפוצם של רבים מהם לא נעשה בהקפדה ובהתאם לתכניות המקוריות (ראו איור 11).

עם זאת, פיתוח השטח ושיפוץ המבנים עוררו את מתחם היריד לחיים חדשים. המתחם מרושת בשבילי הליכה ואופניים אל עבר הירקון ואל נמל תל אביב המחודש, ויחד הם מתפקדים כמרחב משותף לצורכי בילוי ומסחר המושך מבקרים רבים. מבני היריד עדיין נמצאים בתהליך שיקום ואני תקווה כי בסופו של תהליך ייוותרו כעדות חשובה

בצר (צור) אורנה (1984). **בתי דירות בתל אביב בשנות השלושים: התפתחות, תכנון ועיצוב**. מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה, טכניון, חיפה. דויד, סיגל (2001). **יריד המזרח וקידום הארכיטקטורה המודרנית בארץ ישראל**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה, טכניון, חיפה. רגב, עופר ויורם רו (עורכים) (1996). **יריד החלומות - מפעלי חצי האי הירקוני בשנות השלושים: המכביות הראשונות, יריד המזרח, נמל תל אביב, התזמורת הפילהרמונית, גשר ווקופ**. המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות והחברה להגנת הטבע.

תמונות מיריד המזרח 1934, **הבניין במזרח הקרוב**, דצמבר 1934, 12-13.

Barkai, Sam (December-January 1934-1935). La foire du levant de Tel Aviv. *Architecture d'aujourd'hui*, 10, 75-77.

Bird, J. (1984). Seaport development: Some questions of scale. In B. S. Hoyle & D. Hilling (Eds.), *Seaport systems and spatial change* (pp. 21-41). Chichester: Wiley.

Shiffman, Ya'acov (1934-1935). The Levant fair, Tel Aviv. *Town Planning Review*, XVI(3), 191-194.

Weltsch, Willie (1934). The eight month wonder: The architecture of the fair. *The Palestine Post* (Levant Fair opening, special supplement), 26 April 1934, p. 10.

ארכיונים

הארכיון העירוני, תל אביב-יפו.

הארכיון הצינוני המרכזי, ירושלים.

* עמוד 63: קפה גלינה. תכנון: אלוה גדעוני מנדלשטם, ג'ניה אורברך ושא"ג. באדיבות בית העיר, עיריית תל אביב-יפו. מתוך אוספי העיר הנגלית לעין, אלבום של שמואל רוזנברג (רגב) ז"ל

תפקידם של שיתוף ציבור ושימור נכסי התרבות לחיזוק חוסנה של קהילה

אחד השינויים העיקריים שחלו בחברה וכיחסה לנכסי מורשתה התרבותית הוא ההכרה בתפקיד שיש לנופי התרבות ונכסי המורשת התרבותית בעיצוב הקהילה וכיחודה מקהילות אחרות. הכרה זו מעודדת את הציבור להכיר את סימורה של הסביבה שהוא חי בה ולהשתתף בתהליך קבלת ההחלטות בדבר עיצובם של הנופים והנכסים המייצגים את הסיפור הייחודי, האמצעים שיינקטו כדי לשמר נופים ונכסים אלה, והשינויים שיחולו בהם כדי להתאימם לצורכי הקהילה בהווה. תהליך זה מבטא חיבור בין שני ערכים. האחד - שיתוף הציבור, שהוא ערך דמוקרטי כפני עצמו ונדרש לכלים מעשיים כדי לקדמו (צ'רצ'מן וסדן, 2003: 13). השני - המורשת התרבותית שבערכיה נכללים ערכים היסטוריים, תרבותיים וחברתיים. שימורה של מורשת זו ושל הנופים והנכסים המבטאים אותה דורשים גם הם מאמץ, חשיבה, כלים, משאבים וכללים. ככל שהמפגש בין שני הערכים מתחזק כך מתחשנת גם הקהילה. גאוותה המקומית גדלה, ועמה גם מאמציה לשמר את מקומה ואת נכסי מורשתה (עמית-כהן, 2006; Selman, 2004).

שיתוף סיפור: הסיפור האדריכלי-היסטורי ככלי לשיתוף ציבור בשימור שכונת הדר הכרמל

צפריר פיינהולץ

שכונת הדר הכרמל בחיפה היא בית למקבץ נדיר באיכויותיו של אדריכלות מודרנית, הסובל מהזנחה רבת שנים. השכונה, שהייתה יהודית ובורגנית בתקופת המנדט, היא כיום בית לאוכלוסייה הטרוגנית שזרה, לכאורה, למורשתה. המאמר בוחן כיצד המחקר במורשת האדריכלית, כהיסטוריה רב-תרבותית, מאפשר להזמין את תושביה-משתמשיה של הדר בהווה לקחת חלק בסיפורה ובשימורה.

מילות מפתח: מורשת, מודרניזם, שיתוף-ציבור, היסטוריה אדריכלית, רב-תרבותיות

איור 1. הדר הכרמל מבט מחדר מדרגות ברחוב ארלוזורוב, חיפה. צילום: צפריר פיינהולץ, 2016

כיום, כשמונים שנה מאוחר יותר, לאור מצבו המתפורר של שוק תלפיות ומצבה העגום של הדר, קשה לדמיין כי תחת המנדט הבריטי חיפה אכן הייתה "עיר העתיד", וכי הדר של שנות השלושים והארבעים הייתה רובע אמיד של בנייני מגורים מטופחים המוקפים גנים, ובית לתרבות בתי קפה מרכז-אירופית, שכונה של בתי קולנוע ומסעדות. שגשוגה של הדר עשה אותה לא רק למרכז החיים היהודיים בחיפה אלא גם למרכז השלטוני והאדמיניסטרטיבי של העיר, ובתי המשפט ובית העירייה הוקמו בתחומה.² תקופת המנדט הבריטי השאירה בשכונה מורשת אדריכלית נדירה של יותר מ-1,400 מבנים מודרניים (סוסנובסקי, 2001), מקבץ איכותי ורב-פנים שאין רבים כמוהו בעולם. סיום המנדט הבריטי ומלחמת העצמאות הביאו לשינויים ניכרים במעמדה של הדר ובשגשוגה של חיפה. הימלטות חלקים נרחבים של האוכלוסייה הערבית בזמן המלחמה והגעתם של פליטים יהודים מאירופה ומהעולם הערבי לאחריה, שינו את פני העיר ואת כלכלתה. אמנם בעשורים הראשונים לקיום המדינה הצליחה הדר לשמור על מעמדה החברתי והכלכלי, אבל החלה לסבול מהגירת תושביה המקוריים וצאצאיהם מתוך השכונה אל עבר השכונות שעל הר כרמל. הירידה בחוסנה הכלכלי החריפה בשנות השמונים עם התפתחותם של קניונים חדשים בפאתי חיפה, אשר משכו חלק גדול מהפעילות הכלכלית אל מחוץ לשכונה (מן ושנער, 2000; עיריית חיפה, 2010). התדרדרות זו לוותה בירידת ערך הדירות בשכונה, אשר עודדה כניסת אוכלוסיות ממעמד סוציו-אקונומי נמוך להדר, ובהזנחה מצד העירייה אשר הביאה להתדרדרות במצבה הפיזי (ראו איור 1).

פתח דבר

שיתוף ציבור-סיפור מהותו מתעצבת באמצעות חיבור בין שניים: בין נושא מסוים שהוא מעניינו של הציבור ומייחדו מציבורים אחרים, לבין הפעולה שבה מיידעים את הציבור על אודות הנושא ומערבים אותו (באופנים שונים) בתהליך קבלת ההחלטות כיצד לעצבו, לקדמו או לממשו. קורה לא פעם שהנושא הוא סיפורו של מקום, והוא כולל את תולדותיו, תיאור הנכסים והנופים המרכיבים אותו, התמורות שחלו בו והתפתחות קהילתו. אפשר לשער שככל שהקהילה תהיה מודעת לסיפורה ולתולדות מקומה, כך גם יתחזק רצונה להיות מעורבת בשימור נכסי מורשתה.

מבוא

לפני שנים מספר, בשעת בוקר מוקדמת, חנתה מכונית מסחרית עמוסת ספרים בשוק הפשפשים של חיפה. המסחרית עצרה בסמוך לדוכן ובעל הרכב "שפך" ממנה היישר על הכביש, בערבוביה, ספרים ישנים בגרמנית ובפולנית. הספרים נאספו במהלך פינוי דירה, ובשל שפות כתיבתם לא מצאו מקום בחנויות לספרים "יד שנייה", ובאין דורש נמכרו בשקלים מועטים או הושלכו. סיפור זה על הספרים המושלכים מאייר את אחת השאלות המרכזיות בשימורה של הדר הכרמל של שנות השלושים והארבעים: כיצד אפשר לשמור על מורשת התרבות של העבר כאשר לסיפור של אותה מורשת אין דורשים בקרב תושביה, שהם זרים למורשתה, אינם מזדהים עמה ואינם יכולים לקרוא אותה? כשכונה בעלת מורשת אדריכלית מפוארת שנבנתה עבור אוכלוסייה שכבר אינה גרה בה, הדר הכרמל מעלה תהיה זו. במאמר זה ברצוני לבחון אם המחקר ההיסטורי של אותה מורשת והיכרות של הקהילה המתגוררת בשכונה עם ממצאיו יכולים לקדם את מעורבותה בשימור נכסי המורשת התרבותית המרכיבים את השכונה. ובמילים של מאמר זה, לבחון את כוחו של שיתוף ציבור-סיפור בשימור המורשת התרבותית.

הדר הכרמל - סיפורו של מקום

בשנת 1940, בטקס הפתיחה של שוק תלפיות בשכונת הדר הכרמל, הכריז שבתאי לוי, שכהן כראש העיר בפועל, כי "דמיון ויצירתיות גאונית נתנו ל'עיר עתיד' זו מבנה בו תוכל להתגאות".¹

¹ New Hadar HaCarmel market opened. *The Palestine Post* (1940, April 10), 2
² על חיפה והבנייה בה בתקופת המנדט ראו בן ארצי ונאור, 1989; Herbert & Sosnovsky, 1993

איור 3. בית ברחוב בן יהודה, חיפה. צילום: צפריר פיינהולץ, 2014

איור 2. תיאודור מנקס, בית אברמסון, 1938, חיפה. צילום: צפריר פיינהולץ, 2014

אדריכלים, מתכנני ערים ותושבים המתגוררים בהדר, אשר הציבו למטרה לעודד את שימור הדר ואת התחדשותה (אני עצמי הצטרפתי לקבוצה בשנת 2010). אחת המטרות שמ.ק.ס הציבה לעצמה הייתה לחזק את המודעות לייחודה של המורשת האדריכלית של הדר ולהבליט את ההכרה ביכולתה לשמש כלי להתחדשות עירונית. בעבודה כקבוצה עם תושבי הדר גילינו כי מרביתם לא הזדהו עם סביבתם הבנויה וחשו ניכור כלפי המבנים ההיסטוריים שבהם חיו. ניתוק זה הוביל חלק מהם "להגדיר" מחדש את בתיהם (כשהיו זקוקים לשיפוץ) באופן שהסתיר את עברם המודרניסטי. ההסתרה נעשתה על-ידי חיפוי הבניינים באבן או בחיפויים זולים יותר של חומרי מליטה שנועדו להיראות כאבן ולהזכיר את עבודות האבן המסורתיות בשכונות הערביות של חיפה. דוגמה בולטת ל"הגדרה מחודשת" זו של בניינים ניתן לראות בבית אברמסון שברחוב בר גיורא, אשר תוכנן על-ידי האדריכל תיאודור מנקס ב-1938. הבניין תוכנן במקור כבית דירות מודרניסטי וחופה בטיח. מנקס השתמש בטופוגרפיה של האתר כדי לייצר קומפוזיציה מודרנית ללא עיטורים, אך בשיפוץ האחרון של הבניין הוא כוסה בטיח אקרילי אשר עוצב כך שידמה פרטי סתתות מאבן (ראו איור 2).

דוגמה נוספת ל"הגדרה מחודשת" של בניין ניתן לראות ברחוב בן יהודה, שם דירה בקומת הקרקע של בניין בסגנון בינלאומי הפכה ל"בית כפרי" מדומה, עם מעקה אבן וחיפוי אבן מזויפים (ראו איור 3). למרות חשיבותה ההיסטורית של המורשת הבנויה של הדר ועל אף פעילותה של מחלקת השימור של העירייה, עדיין אין הכרה בחשיבותה

כיום האוכלוסייה בהדר, שעומדת על כ-36 אלף תושבים, היא הטרוגנית וכוללת קהילות של עולים חדשים, ערבים, חרדים ויהודים חילוניים (עיריית חיפה, 2010). בעשור האחרון הדר חווה התעוררות תרבותית אלטרנטיבית. זו מתרכזת בעיקר באזור בתי הקפה ברחובות מסדה והלל, אך היא עדיין סובלת מתשתיות רעועות ומשחיקה מתמשכת המעמידות את מורשתה האדריכלית בסכנה. עיריית חיפה יזמה פרויקטים אחדים לשיפוץ ולשימור השכונה. בשנת 2000 הזמינה העירייה תכנית להתחדשות הדר הכרמל מן האדריכלים ומתכנני הערים אמיר מן ועמי שנער (מן ושנער, 2000). התכנית המליצה לעודד את שיקומה של הדר תוך שמירת מורשתה האדריכלית, אך המלצותיה לא יושמו. בשנת 2001 הכינה האדריכלית סילבינה סוסנובסקי סקר שימור מקיף (סוסנובסקי, 2001), ובשנים 2011-2012 הכינה האדריכלית רות ליברטי-שלו סקר שימור היסטורי-גאוגרפי של חיפה שכלל את השכונה. המלצות שני הסקרים עדיין לא מומשו. ב"תכנית להתחדשות הדר הכרמל", שפורסמה בשנת 2000, גרסה ועדת המתכננים כי אחד הקשיים הצפויים ביישום התכנית תהיה התנגדויות של תושבי הדר (מן ושנער, 2000: 17), והמליצה לעודד את הכלי של "שיתוף הציבור" בפיתוח של השכונה. אולם אף שהתכנית קראה לשיתוף ציבור עם הקהילות המקומיות, היא לא הצביעה על הדרך להשתמש בו ככלי בשימור המורשת הבנויה של הדר. מאמץ משותף של תושבים מקומיים ואנשי מקצוע לייצר שיתוף ציבור ככלי לשימור הדר קידם בשנת 2008 התארגנות של קבוצת מ.ק.ס (מתכננים, קהילה, סביבה). זוהי קבוצה התנדבותית של

איור 4. אוסקר קאופמן, קולנוע אורה, 1937, חיפה.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2016

ה"ריבוי" של המורשת האדריכלית בחיפה ו"האסכולה הווינאית"

השגשוג שחיפה נהנתה ממנו בשנות המנדט הבריטי משך לעיר מגוון רחב של אדריכלים. רבים מהם היו יהודים שהתחנכו באירופה, אבל היו גם אחרים, שהגיעו מרקעים שונים. כך היו מעורבים בבנייה בעיר אדריכלים איטלקים שתכננו בה בית חולים, בתי ספר וגם בתים עבור האליטה הערבית המקומית (Nuzzaci, 2009), וכך פעלו בחיפה גם אדריכלים בריטים מודרניים. דוגמה לכך היא תכנונו של האדריכל הבריטי קליפורד הולידיי (עם ש' הובארד) את חזית הרחוב הידועה של דרך העצמאות (Herbert & Sosnovsky, 1993). האדריכלים שפעלו בחיפה פעלו במרחב רב-תרבותי, וגם לקוחותיהם באו מרקעים שונים. כך חלק מהאדריכלים האיטלקים עבדו עבור ארגון מיסיונרי קתולי (Nuzzaci, 2009), אדריכלים בריטים עבדו עבור ממשלת המנדט, ואדריכלים יהודים תכננו מבנים מודרניים עבור האליטה הפיננסית של החברה הערבית-פלסטינית בחיפה (Karkabi & Roitenberg, 2011, 2013). אף שמרבית האדריכלים שבו בהדר היו יהודים, אין בכך לקבוע שעבודתם נבעה ממניעים ציוניים. רבים מהם היו פליטים מאירופה שהגיעו לחיפה בשל הנסיבות ולא דווקא בשל אמונות אידאולוגיות עמוקות. האדריכל הגרמני אדולף ראדינג, לדוגמה, מתכנן כיכר מסריק, לא היה יהודי. הוא הגיע לארץ ישראל בגלל אשתו היהודייה, ובשנת 1950 עזב את הארץ (Göckede, 2003; Wharhaftig, 2007). יתרה מזאת, חלק מאותם עולים חדשים נשאו בארץ ישראל רק שנים ספורות. כזה היה האדריכל אוסקר קאופמן, המתכנן של תאטרון הפולקסבונה בברלין, שתכנן בשנת 1937 את קולנוע אורה האלגנטי ברחוב הרצל (ראו איור 4) ושב לאירופה שנתיים מאוחר יותר (Wharhaftig, 2007). אחרים, ובהם האדריכל היהודי-הבריטי בנימין חייקין, נשארו אמנם בארץ אבל בנו עבור ממשלת המנדט. בשנים 1940-1942 תכנן חייקין את בניין עיריית חיפה, ושילב בתכנונו אלמנטים היסטוריים ברוח הארכיטקטורה הממשלתית

כפי שזו קיימת בתל אביב. זאת, בין השאר, בשל בניית הנרטיב של תל אביב בהיסטוריוגרפיה האדריכלית כביטוי של מודרניזם אדריכלי יהודי וציוני, באופן שאינו תואם את הגדרת המודרניזם בערים רב-תרבותיות כמו חיפה.

"העיר הלבנה" ומורשתה המגוונת של הדר

בשנת 1937 נכתב כי "הדר הכרמל, העיר החדשה על הר הכרמל, עולה על תל אביב בצמיחתה המהירה"³. ואכן, בשנות השלושים ידעה חיפה תנופת בנייה אשר התחרתה בזאת של תל אביב. עם זאת ולמרות היותה בית למגוון נדיר באיכותיות של אדריכלות מודרנית, לא זוכה המורשת האדריכלית של חיפה לתשומת הלב שזוכה לה תל אביב, אשר הוכרזה ב-2003 לאתר מורשת עולמית של אונסקו תחת הכותרת "העיר הלבנה של תל אביב - התנועה המודרנית" (UNESCO, 2014). ההכרזה של תל אביב לאתר מורשת עולמית באה לאחר תהליך ארוך אשר העלה את המודעות למורשתה האדריכלית. בשנת 1984 אצר פרופסור מיכאל לוי את התערוכה "עיר לבנה" במוזיאון תל אביב. התערוכה הוקדשה לסגנון הבינלאומי בחיפה, בירושלים ובתל אביב, אך השפעתה על תל אביב הייתה העמוקה ביותר (לוי, 1984). המודעות לחשיבותה של תל אביב כעיר מודרנית הובילה בשנת 1992 לסדרה של אירועים שכינו "אירועי הבאוהאוס" ומיתגו את העיר כעיר "באוהאוס". התערוכה לוותה בקטלוג של מיכאל לוי ומנתה שלושה מקורות עיקריים למודרניזם בארץ ישראל: אדריכלות הבאוהאוס, עבודותיו של לה קורבוזייה (Le Corbusier) ויצירתו של אריך מנדלסון (שם). חלוקה זו הייתה קריטית בהגדרת הארכיטקטורה המודרניסטית בארץ ישראל כגרסה מקומית של יצירתם של חשובי האדריכלים של המודרניזם באדריכלות העולמית. הגדרתה של תל אביב, בדיעבד, כ"עיר הלבנה" התווספה להגדרתה כ"עיר העברית הראשונה" בהתוויית דמותה כעיר מודרנית, יהודית, של חדשנות ויצירתיות. תיאור זה הביא לכך ש"סגנון הבאוהאוס" או "הסגנון הבינלאומי" בארץ ישראל הפך למקביל בהגדרתו להגדרת ה"ציונות" (נצן-שיפטן, 2000: 230). הקישור בין הציונות לבין האדריכלות המודרניסטית הופיע כבר בשנות השלושים אצל אדריכלים שהדגישו את האופי "היהודי" של המודרניזם האדריכלי בארץ ישראל. בשנת 1937 כתב האדריכל היהודי-גרמני יוליוס פוזנר בכתב העת לאדריכלות **הבנין** על ההעדפה היהודית לאדריכלות המודרנית (פוזנר, 1937), ובשנת 1945, במאמר שכותרתו "אדריכלות בפלשתינה, הגישה יהודית", קשר האדריכל הארי רוזנטל, שגם הוא עלה מגרמניה, בין המודרניזם האדריכלי בארץ ישראל לבין הציונות (Rosenthal, 1945: 485). חיבור זה שבין הפרויקט הציוני לבין האדריכלות החדשה התאים מאוד לתל אביב, והתפתחותה כעיר יהודית מודרנית עשתה את החיבור הזה לרכיב חשוב בזוהתה. אבל בחיפה, שנבנתה על-ידי קהילות אתניות שונות, לא ניתן היה לשחזר חיבור זה, שכן סיפורה של האדריכלות המודרנית בעיר חרג מגבולות הנרטיב של היישוב היהודי.

³ The development of Hadar HaCarmel. *Palestine and Middle East*, 1937,12(9), 67

איור 7. תיאודור מנקס, בית הזכוכית, 1938-1941, חיפה.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2013

איור 5. גדעון קמינקא, בית השעון, 1934-1936, חיפה.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2013

איור 6. משה גרסטל, שוק תלפיות, 1937-1940, חיפה.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2013

ולאחר מכן בקטלוג "אורבניפה" (פיינהולץ, 2013-ב) הצעתי להתייחס ליצירתם של האדריכלים בוגרי בית הספר הטכני הגבוה בווינה שפעלו בהדר כאל אסכולה אדריכלית מובחנת בהיסטוריוגרפיה האדריכלית של ארץ ישראל. השפעתם בולטת בכל רחבי חיפה, בין שמדובר בעבודתו של אלכסנדר גולדברג מתכנן הקזינו בבית גלים, בין שבעבודתו של לאופולד קרקוואר מתכנן מלון טלטש. בהדר יש מקבץ נדיר של עבודות של בוגרי בית הספר - האדריכלים משה (מוריץ) גרסטל, גדעון קמינקא ותיאודור מנקס. אדריכלים אלו תכננו בשנות השלושים והארבעים כמה מהבולטים בבנייני הדר, ובהם: בית השעון ברחוב הרצל (ראו איור 5) - תוכנן על-ידי גדעון קמינקא ונבנה בשנים 1934-1936; שוק תלפיות ברחוב סירקין (ראו איור 6) - תוכנן על-ידי משה גרסטל ונבנה בשנים 1937-1940; ובית הזכוכית ברחוב בר גיורא (ראו איור 7), תוכנן על-ידי תיאודור מנקס ונבנה בשנים 1938-1941 (Sosnovsky, 2005). בשלושת המבנים באה לידי ביטוי ההשפעה של המודרניזם האדריכלי בבית הספר הטכני הגבוה, שאופיין במגוון של גישות מסורתיות ומודרניות ובהקניה של ידע מקצועי ברמה גבוהה (פיינהולץ, 2013) (Pozzetto, 1985; Schwalm-Theiss, 1986). במקרה של מנקס יוחס "ידע" זה למוצאו האוסטרי, ובעיתונות המקומית הוא כונה "האדריכל הווינאי".⁴ גם קמינקא שמר על הממד ה"אוסטרי" בפעילותו.

שאפיינה את ממשלת המנדט הבריטי בישראל (Richter, 2003). ההיסטוריה האדריכלית של הדר מציגה ריבוי של גישות וסגנונות שהושפעו ממוצאם ומהרקע המקצועי של האדריכלים שפעלו בתכנון בנייניה. המחקר בארכיונים של העיר חיפה ובארכיון של בוגיה מגלה נרטיבים היסטוריים וסיפורים רבים של אדריכלים שהוכשרו בבתי ספר מודרניסטיים שונים. שיתוף הפעולה שלהם עם לקוחות בעלי רצונות מגוונים מייצג את הקולות הרבים של המורשת של חיפה. אחד הקולות החזקים של מורשת זו הוא של האדריכלים שפעלו בהדר, אלה שנולדו במרכז אירופה והיו בוגרי בית הספר הטכני הגבוה (Technische Hochschule) של וינה ויצרו בשכונה מכלול ייחודי באיכויותיו של אדריכלות מודרניסטית. במאמר שפורסם בתחילה בעיתון **אתרים** (פיינהולץ, 2013-א)

Block Housing on Hadar HaCarmel. *The Palestine Post* (1937, June 15), 8⁴

ממסדי, ובסמוך לו תכנן בניין דירות ומסחר (ראו איור 8) עבור איש העסקים הערבי טאהר קרמאן (Sosnovsky, 2005). בשני הבניינים השתמש גרסטל במילון הצורות המודרניסטי של חלונות אופקיים, פרגולות בטון ומשחק בין נפחים עגולים ומרובעים, אך גם התאים אותו ללקוחותיו השונים. בשוק תלפיות חופה הבניין בטיח, שהיה מקובל יותר בבנייה היהודית, ואילו הבניין שנבנה עבור קארמן חופה באבן - כמקובל בשכונות הערביות של חיפה. כמו גרסטל, גם מנקס עבד בשנות השלושים עבור לקוחות יהודים וערבים, (Karkabi & Roitenberg, 2013).

למרות מציאות הסכסוך היהודי-ערבי יצרו שניהם מורשת אדריכלית שביטאה שיתוף פעולה חוצה גבולות וגישה רב-תרבותית. כך קרה שהמומחיות שנרכשה בבית הספר הטכני הגבוה והשפה האדריכלית מודרנית של בוגריו לא זו בלבד שזכתה להערכתם של שני הצדדים, אלא גם שרדה ומייחדת את נופה העכשווי של חיפה.

המקרה החיפאי מציג סיפור של אדריכלות מקומית המתייחדת במגוון גישות, רצונות והשפעות של שלושה גורמים המעורבים בעיצובה: האדריכל, הלקוח היהודי והלקוח הערבי. במורשת זו מתקיים מפגש בין האדריכלות המודרניסטית האוסטרית, האדריכלות הערבית-פלסטינית וזו המושפעת מההוויה היהודית-ישראלית.

ניתוח מורשתה של אדריכלות מקומית וסיפור עיצובה קיימים גם בערים אחרות. כזה הוא סיפורה של העיר ברנו שבצ'כיה, שגם בה מתקיים מפגש יוצא דופן בין האדריכלות המודרניסטית משנות העשרים והשלושים לבין העיר שהייתה באותה תקופה רב-תרבותית: צ'כית, גרמנית ויהודית (Pelčák, Sapák, & Wahla, 2000; Pelčák & Slapeta, 2012). שנות העשרים והשלושים היו תקופה של בנייה ופיתוח בצ'כוסלובקיה. העיר חוותה פריחה אדריכלית נדירה אך קצרת מועד, שהסתיימה עם פלישת הגרמנים ב-1938.

בעקבות מלחמת העולם השנייה איבדה העיר גם את אופייה הרב-תרבותי, שכן האוכלוסייה היהודית והאוכלוסייה הגרמנית נעלמו ממנה כמעט לגמרי. כיום המחקר האדריכלי בברנו עוסק בשאלות הזהות הקשורות למורשת האדריכלית שלה כעיר שהייתה רב-תרבותית, וההיסטוריוגרפיה המקומית עוסקת בהרחבה בחלקן של שלוש התרבויות - הצ'כית, היהודית והגרמנית - במורשת זו (ראו איור 9). חוקרים שונים, מארצות שונות ומרקעים שונים, באים אל העיר כדי לקחת חלק במחקר של מורשתה.⁵

ברנו וחיפה, שתיהן מייצגות מכלול עירוני בעל קולות רבים. סיפורה של "האסכולה הווינאית" של הדר הוא אחד ה"סיפורים" האדריכליים בהדר הפותחים את תולדות האדריכלות המודרניסטית בארץ ישראל לפרשנות חדשה ומכירים בקיומם של כמה "מודרניזמים" שונים במסגרתה. ריבוי זה מאפשר קריאות שונות ומגוונות של המורשת האדריכלית של השכונה וחיזוק ההכרה שזו מורשת רבת זהויות אתניות ותרבותיות. דרך זו מאפשרת לקרב חלק ניכר מתושביה להכיר את הסיפור המקומי מקרוב, ועל-ידי כך לעודד אותם להשתתף בשימור נופה הייחודי.

איור 8. משה גרסטל, בית דירות ברחוב סירקין, 1937, חיפה. צילום: צפריר פיינהולץ, 2013

הוא היה מעורב ב"ארגון יוצאי מרכז אירופה", מקורב לעילית של חברת המהגרים והיה ידוע בזכות קשרים אלו כאדריכל "בנייני הדוקטורים" (Warhaftig, 2007: 34).

הרקע הווינאי והמרכז-אירופי אפשר לאדריכלים לעבוד בקרב הקבוצות האתניות השונות של חיפה בתקופה שהייתה מלאת מתחים בין-עדתיים ולאומיים. כך למשל בשנת 1937, בעיצומו של המרד הערבי, תכנן משה גרסטל את שוק תלפיות עבור ועד הדר - גוף יהודי

⁵ מחקרי ברנו נעשה בתמיכה האדיבה של Theodor Herzl Distinguished Chair, Masaryk University, Brno

איור 10. בניסין אוראל ויחזקאל זהר, בית ברכה, 1934, חיפה.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2014

מורשת זאת, סוגיה הנוגעת בזהויות תרבותיות ולאומיות. קריאה רב-תרבותית של המורשת האדריכלית של הדר ככזו המייצגת זהויות שונות יכולה לפתוח את ה"בעלות" על מורשת זאת ולאפשר ראייה שלה לא רק כיהודית וציונית אלא גם כמורשת מורכבת שערבים, יהודים, בריטים, אוסטרים, גרמנים ואחרים יכולים למצוא בה את סיפורם. מקומו של המחקר היסטורי ככלי לעידוד תמיכה ציבורית בשימור המורשת האדריכלית נידון בתערוכה האדריכלית "הדר נעדר", שאצרת עם עינבר דרור לקס במוזיאון העיר חיפה בשנת 2013. הצורך למצוא את הדרך להפוך מורשת זו לרלוונטית עמד גם מאחורי יוזמת קבוצת מ.ק.ס לפתיחת "המרכז לייעוץ אדריכלי בהדר" בשנת 2012. המרכז נתמך על-ידי עיריית חיפה ו"קהילת הדר" ומטרתו היא לייעץ לקבלנים ולתושבים על חומרים ושיטות מתאימים לשיפוץ הבניין שלהם בהתאם להיסטוריה שלו ולסגנונו, ובכך גם לקרב את דייריו לסיפורו. המחקר המתמשך של ההיסטוריה האדריכלית של הדר, שעליו מבוסס המאמר, מטרתו לבחון את הגנאלוגיה של העשייה האדריכלית בהדר של שנות השלושים והארבעים בהסתמך על הרקע והזהויות האתניות, התרבותיות והפוליטיות של אדריכליה ותושביה, ולזהות כיצד מגוון תרבותי זה יצר מגוון של "מודרניזמים" אדריכליים ייחודיים בשכונה.

איור 9. אוטו איסלר, בית הכנסת אגודת אחים, 1936, ברנו.
צילום: צפריר פיינהולץ, 2016

שיתוף סיכור - שיתוף המורשת

ך נכתב בעיתונות הארץ-ישראלית בשנת 1936: "בהביטנו על הרשימה הארוכה של בניינים שנשלמו בחיפה בשנה זו, ובדרך שבה העיר המשיכה לגדול לכל הכיוונים, אין להתפלא שחיפה הייתה לעיר המובילה בפלשתינה בכל הנוגע לתחום הבנייה".⁶ תור הזהב של הדר בתקופת המנדט הבריטי הותיר מורשת יוצאת דופן, יצירתם של אדריכלים שהגיעו מאירופה והצטרפו להרכב האתני המרתק של העיר. המורכבות האתנית של העיר והסכסוכים ההיסטוריים שהם חלק מהמציאות הישראלית נוגעים גם בסוגיית שימורה של

Haifa's building activities. *The Palestine Post* (1936, November 16), 2⁶

* ד"ר צפריר פיינהולץ הוא אדריכל בוגר בצלאל, בעל תואר דוקטור מהפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון; מרצה במרכז הבינתחומי בהרצליה ובמכללה האקדמית גליל מערבי; מחקריו זכו בפרסים אקדמיים ישראלים ובין-לאומיים, ובכללם במלגות מממשלות צרפת, גרמניה ושווייץ. מחקר הדוקטורט שלו זיכה אותו במלגת מכוון לה קורבוזייה, פריז, בשנת 2008, ובפרס מכוון ז'בוטינסקי, תל אביב, ב-2015.

ftzafrir@gmail.com

דוגמה מרתקת ל"מודרניזם" חיפאי ייחודי ורב-תרבותי אפשר למצוא בבית ברכה (ראו איור 10). הבית תוכנן בשנת 1934 על-ידי בנימין אוראל שנולד בליטא, ויחזקאל זהר שנולד ביוגוסלביה (אור-אל, 2008). בניין זה מאפיין במידה רבה את מגוון השפעות הייחודי הקיים במורשתה של הדר. הבניין, שנבנה כמבנה מודרני, חופה בחיפוי אבן בעל קווים שחורים ולבנים במסורת האדריכלות המוסלמית במזרח התיכון, והוא מהווה דוגמה מרתקת למורשת הרב-תרבותית של הדר. מבנה זה מבהיר כי המפגש בין תרבויות מהותי להבנת המורשת האדריכלית של חיפה, וכי האופי הרב-תרבותי של העיר טומן בחובו פוטנציאל לקדם שיתוף ציבור בשימורה של הדר, ועל-ידי כך לחזק בקרב ציבורים שונים בשכונה את ההכרה ביחוד של סביבתם ואת גאונותם המקומית.

אור-אל, א' ואור-אל, דרור (2008). **בנימין אוראל: אדריכל ללא דיפלומה**. חיפה: א' וד' אור-אל.
בן-ארצי, י' ונאור, מ' (עורכים) (1989). **חיפה בהתפתחותה, 1918-1948**. ירושלים: יד יצחק בן-צבי לז'ן, מ' (1984). **עיר לבנה**. תל אביב: מוזיאון תל אביב.
מן, א' ושנער, ע' (2000). **תכנית להתחדשות הדר הכרמל**. חיפה: עיריית חיפה.
נצן-שיפטון, א' (2000). בתים מולבנים. **תיאוריה וביקורת**, 16, 227-232.
סוסנובסקי, ס' (2001). **סקר איכויות לשימור בהדר הכרמל**. חיפה.
עיריית חיפה (2010). **חיפה: מאפיינים לפי אזורים**. חיפה, המחלקה למחקר ולמידע סטטיסטי, 197-240.
עמית-כהן, ע' (2006). נופי מורשת תרבות בקיבוצים: ערכים, נכסים, שימור ופיתוח כלכלי. **אופקים בגאוגרפיה**, 66, 154-175.
פוזנר, י' (1937, נובמבר). בתים בני דירה אחת בארץ ישראל. **הבנין**, 1-3.
פיינהולץ, צ' (2013א). וינה בהדר הכרמל. **אתרים**, 52, 10-11.
פיינהולץ, צ' (2013ב). וינה בהדר הכרמל. **אורבניפה**. חיפה, מוזיאון העיר חיפה, 72-77.
צ'רצ'מן, א' וסדן, א' (2003). השתתפות - מבט שני. בתוך א' צ'רצ'מן וא' סדן (עורכות), **השתתפות: הדרך שלך להשפיע** (עמ' 273-287). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- Herbert, G., & Sosnovsky, S. (1993). *Bauhaus on the Carmel and the crossroads of empire: Architecture and planning in Haifa during the British mandate*. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi.
- Geschichte der Technischen Universität Wien, Architekturzentrum Wien, *Architektenlexikon Wien, 1770-1945*. http://www.architektenlexikon.at/de/idx_M.html.
- Göckede, R. (2003). Adolf Rading. In *Neue Deutsche Biographie*, 21 (pp. 93-95). Berlin: Duncker & Humblot.
- Karkabi, W., & Roitenberg, A. (2011). Arab-Jewish architectural partnership in Haifa during the Mandate Period: Karaman and Gerstel Meet on the "Seam Line". In M. Yazbak & Y. Weis (Eds.), *Haifa before & after 1948: Narratives of a mixed city*. Institute for Historical Justice and Reconciliation Series, 6 (History of International Relations Library, 27).
- Karkabi, W., & Roitenberg, A. (2013). Arab-Jewish architectural partnership. In *Haifa encounters* (pp. 56-76). Haifa: The Munio Gitai Weinraub Architecture Museum.
- Nuzzaci, A. (2009). *L'AMNI in Asia, Medio Oriente e Africa*. In E. Godoli & A. Nuzzaci (Eds.), *L'associazione Nazionale per soccorrere i Missionari Italiani e i suoi Ingegneri* (pp. 113-176). Firenze: Maschietto Editore.
- Pelčák, P., Sapák, J., & Wahla, I. (Eds.) (2000). *Brno's Jewish Architects*. Obecni Dum Brno.
- Pelčák, P., & Slapeta, V. (2012). *Brno Architecture*. Brno: Architecture Centre.
- Pozzetto, M. (1985). *Karl König und die architektur der Wiener Technischen Hochschule*. In M. Marchetti (Ed.), *Wien um 1900: Kunst und Kultur*. Vienna: Brandstätter Verlag.
- Richter, L. (2003). *Different patterns of the adaptation as architects of two Jewish European immigrants: Alexander Baerwald and Benjamin Chaikin in Eretz Israel*. Diss. Haifa: Technion.
- Rosenthal, H. (1945, July). Architecture in Palestine: The Jewish approach. *The Crown Colonist*.
- Schwalm-Theiss, G. (1986). *Theiss & Jaksch: Architekten 1907-1961*. Vienna: Brandstätter Verlag.
- Selman, P. (2004). Community participation in the planning and management of cultural landscapes. *Journal of Environmental Planning and Management*, 47(3), 365-392.
- Sosnovsky, S. (2005). Haifa. In *In the footsteps of modernism* (pp. 125-180). Brussels: CIVA, UNESCO (2014). *White City of Tel-Aviv: The Modern Movement*. <http://whc.unesco.org/en/list/1096>.
- Warhaftig, M. (2007). *They laid the foundation*. Berlin: Wasmuth Verlag.

זהות מקום, רוח המקום, וההשלכות על פיתוח תיירות באתר היסטורי

ככלל, תיירות היא פעילות לצורכי הנאה, אבל כדי לאפשר אותה נדרשים למערכת מנוגדת במהותה, מערכת הכוללת כללים והסדרים ומתאפיינת במעורבות של גורמים שונים ברמות שונות בפיתוח האתר ובניהולו. באתר היסטורי מוכרז לשימור גדל מספרם של הגורמים המעורבים, ואלה אינם מסתפקים בקידום הפיתוח ובהתאמת האתר לפעילות תיירותית, אלא שותפים בשמירה על ייחודו. ברבים מהמקרים נמנות עם הגורמים המעורבים שתי אוכלוסיות נוספות: האוכלוסייה המקומית, זו שמתגוררת בסמיכות לאתר וגם מגלה כלפיו יחס מיוחד, והאוכלוסייה שמבקרת במקום מתוקף המסורת והמנהג. יחסה של הקבוצה הראשונה למקום מתעצב כזכות זיכרונות אינטימיים הנקשרים באתר ועל-ידי כך מקנים לו את חשיבותו המקומית ואת תפקידו לייצר זהות מקום. יחסה של הקבוצה השנייה למקום מתעצב באמצעות הסיפור הקולקטיבי העובר מדור לדור, ובתוך כך משתנה ומתפתח. שתי הקבוצות חשות קרבה למקום, אך בה בעת הן חוששות מפגיעה בקרבתן זו מצד גורמים המעדיפים את הפיתוח התיירותי ואת הסדרתו על פני ייחודו של האתר.

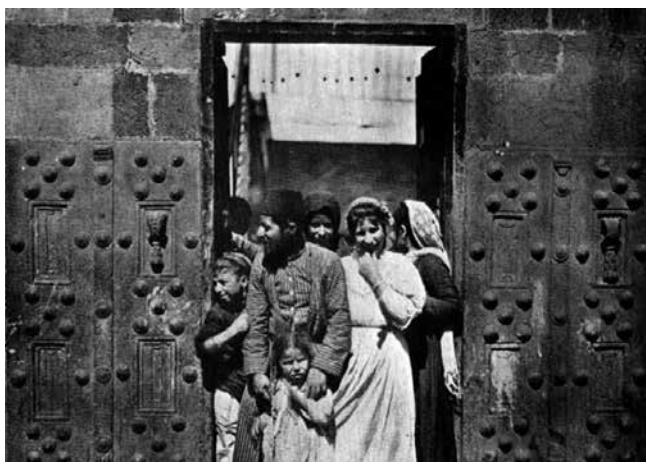

שימור רוח מקום: קברי צדיקים בטבריה, תפקידם ותפקודם

קרן לוי

המאמר עוסק בשימור רוח המקום בהקשר של קברי הצדיקים הנמצאים בטבריה, ומציג דוגמאות לאי-הסכמה בנוגע לכך. קברי צדיקים אינם נחשבים לאתרי שימור משום שהם מתקשרים בתודעתנו לדת, ומבחינה אדמיניסטרטיבית אינם שייכים לגופי השימור הרשמיים. טענתי היא שראוי לדון בשימורם תוך התמקדות ברוח המקום.

חילות ספתח: טבריה, מססד, עמסיות וצניעות, קברי צדיקים, רוח המקום

בית בעיר העתיקה בטבריה: שימוש משני בדלתות של אחוזת קבר עתיקה, 1893. Album de Terre Sainte, Paris. באדיבות הוצאת אריאל

צדיקים אינם נחשבים לאתרי שימור משום שהם מתקשרים בתודעת הציבור הרחב לדת, ולניהולם אחראי משרד הדתות ולא גופי השימור הרשמיים. במאמר זה אנסה לבסס טענה שראוי לדון בשימור קברי צדיקים, לא רק בגלל עיצובם הפיזי אלא גם בגלל התפקיד שיש להם בביטוי רוח המקום.

קברי צדיקים בטבריה: ההיסטוריה והמאבק על אופיים

קברים הרבים הנמצאים בטבריה והקשיים שהם מערימים על פיתוחה מלווים אותה מאז ייסודה, בערך בשנת 18 לספירה. כשהורדוס אנטיפס החליט לבנות עיר לכבוד הקיסר טיבריוס הוא בחר באזור שמצפון לעיר חמת. מכיוון שאזור זה שימש, כפי הנראה, כבית הקברות של העיר, סירבו יהודים רבים להתיישב שם, על אף ההטבות שהציע הורדוס אנטיפס למתיישבים. האוכלוסייה העשירה של העיר לא הוטרדה מהימצאות הקברים, אך רוב התושבים שהובאו למקום, חלקם בכוח ובניגוד לרצונם, לא יכלו להשלים עם מצב זה. הבעיה נפתרה רק כעבור מאה שנה, לאחר שהגיעו לעיר התנא שמעון בר-יוחאי (רשב"י) ובנו. כ-13 שנה שהו השניים במערה בזמן מרד בר-כוכבא, וכתוצאה מכך לקו בעורם במחלות שונות. הם הגיעו לחמת כדי לטבול במימיה ורשב"י, שרצה לגמול לעיר טובה על כך ששם נרפא עורו, טיהר את טבריה. בתלמוד מסופר שהטיהור נעשה

מבוא

מהלך השנים חלו תמורות בגישות לשימור המורשת התרבותית הבנויה. לעומת שנות השבעים והשמונים, שבהן הדגש היה השימור הפיזי, משנות התשעים ואילך אימצו מדינות רבות את הקריאה לשמר את רוח המקום; קריאה שנמצא לה ביטוי במסמך נארה (1994) ובאמנת בורה (1979, 1999).¹

בהצהרת קוויבק מ-2008 מוגדרת רוח המקום כתופעה המשלבת בין היסודות המוחשיים (בניינים, אתרים, נופים, דרכים ועצמים) והבלתי מוחשיים (זיכרונות, סיפורים, מסמכים כתובים, פולחנים, חגיגות, ידע מסורתי, ערכים, רקמות, צבעים, ריחות וכו'). השילוב מקנה למקום משמעות, ערך, רגש ומסתורין. יתר על כן, ההצהרה מכירה בכך שרוח המקום מובנית על-ידי כל בעלי העניין: האדריכלים, המנהלים והמשתמשים, שתורמים באופן פעיל ובד בבד למתן משמעות למקום. בסעיף 9 של האמנה נכתב: "בהינתן שקהילות מקומיות הן באופן כללי בעמדה הטובה ביותר להבנת רוח המקום [...] אנו מחזיקים בדעה שהן גם מצוידות היטב להגנה עליה וצריכות להיות מחוברות בצורה אינטימית בכל מאמץ לשימור ולהעברה של רוח המקום" (רוזנבלום, 2012). הצהרה זאת תרמה לחיזוק מעמדן של קהילות ורשויות מקומיות בתהליך השימור (שחורי ושמיד-שנאן, 2014), והיא מעניקה לערכים החברתיים מעמד שווה לזה של הערכים ההיסטוריים (עמית-כהן, 2015).

בדיון המתרחב ברוח המקום מקופלת הכרה בתפיסת זמן אלטרנטיבית לזו המערבית כבסיס לשימור. בתפיסת זמן ליניארית (היסטורית) השריד הפיזי האותנטי הוא המקשר לעבר (Lowenthal, 2003), ואילו בתפיסת זמן שאיננה ליניארית (א-היסטורית) הפרקטיקות הן המקשרות לעבר: "הזיכרון נקבע דרך רוטיניזציה באמצעות טקסים, בתוך תבניות מסורתיות, והזמן נעשה על זמני" (רובין וקוסמן, 2008).² העובדה שאחדים מנכסי המורשת התרבותית מתייחדים בשל המשמעות התרבותית ורוח המקום לא תמיד מקלה עמם. דוגמה למצב זה הוא מקדש איסה ביפן (Ise Shrine). האתר לא זכה להיכלל ברשימה של אתרי מורשת עולם משום הנוהג לבנותו מחדש מדי עשרים שנה (Sand, 2015) - וזאת למרות ערכו הארכיטקטוני הרב והעובדה שהוא נחשב לאב טיפוס של ארכיטקטורה יפנית (Perez, 2009).

במאמר זה אתאר את האופן שבו גופים שונים ורשויות מנסים לשמר את רוח המקום. אדגים זאת באמצעות ניתוח נוף המורשת של טבריה בהקשר של קברי הצדיקים הממוקמים בתחומה. בישראל קברי

¹ לסקירה רחבה בנושא זה ראו עמית-כהן, 2015; עמית-כהן ומטרני, 2013.

² החל בתקופת חז"ל ועד למאה ה-18 הגישה היהודית לזמן אינה ליניארית, ובאה לידי ביטוי בביטויים דוגמת "בכל דור ודור קמים עלינו לבלותינו" ו"מעשה אבות סימן לבנים".

קבר ר' עקיבא. צילום: יובל לוי, דצמבר 2004

יש עשרות מסורות קבורה של יחידים ושל קבוצות בטבריה: קבר האימהות, ר' אמי ור' אסי, ר' דוד הנגיד, הונא ראש הגולה, ר' חייא ובניו, ר' חיים אבולעפיה, רב חננאל ר' ברונא ורב יוחנן, יהושוע בן בתירה, רבן יוחנן בן זכאי, ר' יוחנן בר נפחא, ר' יצחק נפחא, ר' ירמיה, רב כהנא, ר' מאיר בעל הנס, ר' משה בן מימון (הרמב"ם), נתן בן מצליח, רבי סומכוס ורבי נתן, רב ענן, ר' עקיבא ור' אלפי תלמידיו, ר' צמח גאון, רבנן סבוראי, רמח"ל (ר' משה לוצאטו), ר' שמעון בן נתנאל, שמואל אבן תיבון (אילן, 1997). אל הקברים הקיימים בטבריה נוסף קבר "מחודש" בעקבות נס, כפי שקורה לעתים ביישובים ובאזורים פריפריאליים אחרים בארץ (בילו, 2005), והוא קבר רחל אשת ר' עקיבא.

הוויכוח על שימור אופיו של מתחם קבר צדיק: המקרה של קבר רבי עקיבא

מדרון ההר שמעל לעיר התחתית של טבריה, בקו גובה שישים מטר מתחת לפני הים, קבור לפי המסורת ר' עקיבא.³ עולי רגל רבים תיארו קבר זה בספרי מסעותיהם ובמכתביהם. המערה עצמה היא למעשה שתי מערות סמוכות זו לזו, שתייהן נמוכות וגובהן אינו מגיע לכדי מטר אחד לערך. קרוב לוודאי כי בזמן הקדום הייתה המערה גבוהה יותר, אלא שהיא התמוטטה, אולי ברעידת אדמה, ונותרו ממנה רק שני פתחים. אל קבר ר' עקיבא נהגו לעלות לרגל בל"ג בעומר. מיד לאחר קום המדינה סימנה העירייה את קבר ר' עקיבא כאתר

באמצעות תורמוסים, אם כי לא לגמרי ברור כיצד. אף שמעשהו עורר את התנגדותם של המחמירים בענייני טהרה, מבחינה יהודית החלה תקופה חדשה בתולדות העיר, כיוון שהותר ליהודים, לרבות כוהנים, לשבת בה. טבריה נעשתה מרכז כלכלי חשוב, ותושביה התפרנסו מדיג ומאומנויות שונות ובהן זגגות, אריגה, קליעת מחצלות וקדרות. במרוצת השנים החליפה טבריה את ציפורי כמרכז רוחני, ואת בית שערים - שחדלה כנראה לשמש אתר קבורה לגדולי העם לאחר מרד גאלוס ב-351 לספירה. האגדה סיפרה גם שבטבריה תתחיל הגאולה, והנוסע אשתורי הפרחי מצטט מסורת האומרת "דעתידין מתי עיר הקודש טבריא, תבנה ותכונן, לקום בתחיית המתים, ארבעים שנה קודם כל העולם" (אצל וילנאי, 1975: טור 2560). בעקבות התפתחויות אלה נעשתה העיר לאתר קבורה מבוקש. מסורת זו רווחה גם אחרי שטבריה ירדה מגדולתה, וגם בעת החדשה נהגו יהודים לבוא לעיר כדי להיקבר בה ליד צדיקים. כך סיפר הרב יעקב משה טולדאנו, בן טבריה, מי שניהן כרבה הראשי של תל אביב:

זכורני, כשבאו המון משפחות ממארכו, ואחת מהם בשכנותנו בטבריה, שאלתי את בתם הקטנה כבת חמש שנים, "למה באת לארץ ישראל?" וענתה לי בלשון כזה, "באתי לזכות את עצמותי". זו הייתה שגרה בין יהודי המזרח בפרט, שהם היו הולכים לזכות את עצמותיהם, להיקבר על יד קברות הצדיקים שבארץ ישראל (הירשברג, 1967: 258).

³ רוב המתואר להלן הוא מתוך תיק קבר ר' עקיבא, מכל 30, ארכיון עיריית טבריה.

תקליטורי קודש פזורים בקבר האמוראים.
צילום: קרן לוי, אוקטובר 2016

קבר האמוראים. צילום: יובל לוי, מאי 2016

לחפור יסודות של עמודי בטון החלו אנשים לעלות למקום מכל הארץ, ומנעו מהפועלים להמשיך בבנייה (אבישר, 1973). רבים טענו כי ר' עקיבא נראה להם בחלום ועוררם לקום ולמנוע את הקמת הבניין על מקום קבורתו. אבישר, מחבר ספר טבריה, מספר שאישה זקנה עיוורת שישבה במקום ולא זזה ממנו ענתה לשואלים כי "ר' עקיבא איש עניו היה ולא היה רוצה שיבנו על מקום קבורתו בית מפואר". נראה שגם הרבנים הראשיים הצטרפו לדורשים להפסיק את העבודה, והביעו חשש "פן נגרם פגם או נעשה חילול קודש" בגלל החפירות במקום שנמצאות בו עצמות אדם. התורם משך ידו מכל העניין, ולמרות הפצרותיו של ראש העיר שימשיך במעורבותו סירב "עד שהרבנים יחליטו ללכת יד ביד". גם הוועדה הציבורית התפטרה והעבודות הופסקו לגמרי. ב-1973 נעשה ניסיון נוסף לבנות את המבנה המתוכנן, אולם למגינת לבו של ראש העיר מנעו זאת הרבנים המקומיים, על סמך פסיקת הרבנים מ-1966.

כישלוננו של המחסד לשנות פרקטיקות עממיות בקברי הצדיקים בטבריה

ש להניח שהגורם להתנגדות ולתרעומת שתוארו לעיל היה הניסיון של הממסד (ראשות העיר) להפוך את קבר ר' עקיבא לדבר השונה מאוד ממהותו מזה דורי דורות - מרכז ללימוד העבר המתבסס על ערכו ההיסטורי של המקום והיותו אתר זיכרון לדמות נערצה על-ידי אוכלוסיות רבות. היה זה מאבק עממי נגד הניסיון לכפות שינוי מבחינת המראה הפיזי, אופי המקום והנרטיב - נרטיב ציוני שצריך היה להחליף את הנרטיב המסורתי-העממי.

ואמנם, אין ספק שלו יצאה התכנית לפועל היה הקבר משנה פניו ולא ניתן היה לקיים בו את העלייה לקברי צדיקים על הפרקטיקות הבלתי מוחשיות שלה (ראו להלן), העומדות בניגוד מוחלט לניסיון לכפות מלמעלה נהלים מערביים על באי המקום. למרות הכבוד לערכו הדתי של האתר, שבא לידי ביטוי בדרישה מהנכנסים למתחם הקבר לחבוש כיפה, נראה שהרוח האמתית ששרתה באתר הושפעה לא רק

שיועד להקמת מצבת זיכרון לחללי העיר במלחמת השחרור. בחגיגות ליום שחרור טבריה, שהתקיימו ב-17 וב-18 באפריל 1949, נקבע כי ביום השני לחגיגות יתקיימו בקברו של ר' עקיבא טקס להנחת אבן הפינה למצבת הזיכרון ונטיעת עצים בשטח על-ידי המשפחות השכולות. בישיבות הבין-משרדיות שבהן נדונו המקומות הקדושים בטבריה חזרו ועלו נושא קבר ר' עקיבא ותכנית מצבת הזיכרון. זו כללה אנדרטה לחללי מלחמת השחרור והכשרת השטח מסביב לפארק עירוני ולאמפיתאטרון שיוכל לשמש מרכז לכינוסים. נציג טבריה קבע שהפרויקט אמור לעלות 30 אלף ל"י והוסיף: "אנו מחשיבים את קבר ר' עקיבא לרגל הערך ההיסטורי שלו". עוד ציין שלטווח ארוך "בדעת העירייה להקים מבנה שישמש מעין 'אהלו' למחקר התרבות העתיקה", אולם נראה שתכנית זו החלה לקרום עור וגידים רק ב-1966.

בראשית 1966 הוקמה ועדה משותפת לעירייה ולרבנות הראשית לשיקום קבר ר' עקיבא. בעל בית החרושת "עץ הזית" נרתם לעניין בהתלהבות רבה, והסכים לתרום לפרויקט 250 אלף ל"י. ראש העיר מאיר אדרעי גילה גם הוא מעורבות רבה, ובמכתב ששלח ביקש כי הנושא יובא במהירות בפני הוועדה המחוזית לבנייה. לדבריו, הוא מבקש לנצל את "רוח ההתלהבות שנושבת עכשיו, עבור הנצחת שמו של ר' עקיבא".

בינתיים נתגבשו התכניות לבניית "יד רבי עקיבא". היעד הורחב וכלל "לוחמים שמסרו נפשם למען המולדת, זומן ר' עקיבא, כל אנשי העבודה שנפלו בזמן בניית הגליל, ובחורינו האמיצים שנפלו במלחמת השחרור". התכנית הייתה לבנות ליד מערת הקבר מגדל בגובה של כמה עשרות מטרים. מעליו אמורה הייתה להיות כיפה, ומסביב חצר סגורה בשער, שהיה אמור להיקרא "שער רחל". בתוך המערה צריכים היו לדלוק נרות תמיד. לתכנית נוספה פסקה: "ויופקדו במקום שוטרים להשגיח שהמקום יהיה נקי תמיד והמבקרים ינהגו בכבוד הראוי, וכל אדם שירד לבקר בקבר יחבוש כיפה בהיכנסו".⁴

בנובמבר 1966 התקיים טקס הנחת אבן הפינה לבניין ההנצחה ולשיקום קבר ר' עקיבא, אלא שאז חל עיכוב בלתי צפוי: לאחר שהחלו

⁴ תכנית שיקום ר' עקיבא, 3 באפריל 1966, ארכיון העירייה, מכל מספר 30, תיק קבר ר' עקיבא.

מכללי הדת הפורמלית אלא ממאפייני האתר: הפשטות, הצניעות והפתחות לכל מבקר. התכנית הייתה עלולה לפגום ברוח עממית זו. לצד הרצון לשמור על הפשטות שאפיינה את האתר חששו מתנגדי התכנית מהחיבור לנרטיב הציוני ומיצירת קשר בין קבר הצדיק לבין הנופלים, כפי שהוצג בתכניות להקמת יד רבי עקיבא ("לוחמים שמסרו נפשם למען המולדת, מזמן ר' עקיבא, כל אנשי העבודה שנפלו בזמן בניית הגליל, ובחורינו האמיצים שנפלו במלחמת השחרור"). קישור זה לא דיבר אל אוכלוסייה רחבה, שרבים בה היו עולים מצפון-אפריקה שזה מקרוב הגיעו לטבריה.

ניגודים בין המורשת המוחשית (הפיזית) לבין המורשת הלא מוחשית

הנעשה בקברים בטבריה עורר לא אחת טענות של מבקרים כלפי הרשות המקומית, הממונה על המקומות הקדושים ושר הדתות.⁵ לטענות אלה יש ביטוי במכתבים שנשלחו לרשויות במהלך השנים מקום המדינה ועד היום. אציין שרבים מהמכתבים התייחסו לקברים הגדולים, לקבר הרמב"ם ולקבר רבי מאיר בעל הנס, משום שגם מבקרים מחו"ל פקדו מקומות אלה. זאת ועוד, רבות מהתלונות הגיעו ממבקרים שהכירו את המסורת של עלייה לקברי צדיקים עוד במולדתם הישנה, במדינות צפון-אפריקה. מעניין לציין שהרבה מהתלונות התייחסו לפרקטיקות שהיו רווחות בקברי צדיקים מימים ימימה (שפירא, 1946). קריאה מעמיקה של המכתבים מלמדת שאפשר למיין את התלונות לכמה נושאים מרכזיים:

קיבוץ נדבות: הטענה הייתה שהנוהג מהווה מטרד של ממש עבור המבקרים בקבר. כך למשל נעשו ניסיונות להפסיק את התופעה בקבר רבי מאיר בעל הנס בתואנה שגם אנשים דלי אמצעים שעולים להשתטח על הקבר סבלו רבות מהטרדות, אגרסיביות לעתים, כולל קללות של קבצנים.

נגישות ותנאים: התלונות התייחסו להיעדר נגישות, בעיקר לקברים הקטנים המרוחקים יותר, למשל קבר ר' חייא הנמצא במורד תלול. מצב זה הקשה בעיקר על אנשים זקנים שביקשו להגיע אליהם. נוסף לכך, בגלל הנוהג לסעוד במקום היו תלונות על היעדר ספסלים ושולחנות.

לכלוך, חוסר סדר והזנחה: תלונות רבות מאוד הועלו באשר לכלוך, להזנחה, להיעדר שירותים ומים ולא-סדר של דוכני מכירה וכד'. כך מבקרת מאשדוד, שהזדהתה כבת למשפחה יוצאת צפון אפריקה, ילידת מרוקו, ומורגלת בהשתטחות על קברי צדיקים, הלינה על כך ש"בשנים האחרונות גדלה ומתרבה ההזנחה באתר קבר הרמב"ם". תלונות היו גם על אי-הסדר והיעדר הפיקוח: "במיוחד נדהמתי לראות שקבר הרמב"ם מכוסה ב'כרטיסי ביקור' חרותים - בטוחני שאפשר היה למנוע השפלה זו על-ידי סידור גדר ושער על יד הקבר".

התנהגות בלתי הולמת: מבקרת באתר ציינה את "אופייה המשפיל והמחפיר של תחזוקת מקום קדוש זה". היא דיברה על הזנחה וצחנה

אך התייחסה בעיקר להתנהגות של האנשים במקום: "אנשים ישנים ברחבת הקבר, מבשלים, אוכלים ומלכלכים, פושטי יד, נשים ללא כיסוי ראש ושחלק מגופן חשוף, אין שילוט לכוון, להסביר, לעורר ולהזהיר את המבקרים בכל הנוגע לקדושת המקום, כללי ההתנהגות בו וההיסטוריה שלו".

סיכום

קברי הצדיקים בטבריה הם אפוא אתרים המגלמים מסורת אנטי-ממסדית, פריפריאלית, מזרחית וחוף-ציונית (להבדיל מאנטי-ציונית). המצב הפיזי של האתר מבטא את רוח המקום: לעתים קרובות המבנה הוא כיפה פשוטה המהווה ציון לקבר. השלטים במקום הם של גופים שונים, ללא אחידות, ועל פי רוב כוללים את שמות התורמים לשמירה על האתר. לעתים השלטים ההיסטוריים הם דהויים ובלתי קריאים, ושלטי הכוונה רבים לוקים בחוסר דיוק, לדוגמה שלט הכוונה לקבר רחל (עמוד 84).

הטקסטים הרבים והמגוונים הם רכיב מרכזי בקברי הצדיקים. באלה נכללים, כאמור, שלטים הכוללים את שם הצדיק ושם של התורמים; טקסטים המתייחסים להתנהגות הראויה; טקסטים המתייחסים לרוח ולקדושה; פרסומות לאוכל כשר; פרסומות למקומות לינה ולספורים מאורגנים לקברי צדיקים. בסמוך לקבר אפשר למצוא פתקי בקשה ותחינה של הפוקדים את המקום. נוסף לכל אלה יש ספרי תפילה, וכפי שהוזכר לעיל, בקברים הקטנים רבים מהספרים דהויים, קרועים ומהוהים. כך גם הפרקטיקות הבלתי מוחשיות כגון קיבוץ נדבות, אכילה ושתייה במקום, אי-הפרדה בין גברים ונשים בחלק מהקברים וכיו"ב. בכל אלה יש כדי לבטא התנגדות מובנית לכפייה מלמעלה של נהלים, לצד פתיחות, עממיות ובעלות של הציבור, ואולי אף חתרנות תחת הדת הממוסדת.

סוף דבר: קברי הצדיקים, לאן? לקידום פעילות תיירותית ממוסדת או לשמירה על עממיותם?

בשנים האחרונות, כחלק מהכללה של קברי צדיקים במפת המורשת הישראלית, הוכפפו הקברים למשרד התיירות, אך הם מוזכרים גם באתר משרד הדתות. שינוי זה מבטא התייחסות אל קברי הצדיקים כאל אתר תיירות. ואמנם בדוח שהוכן עבור משרד התיירות (קולינס-קריינר, 2006) נאמר במפורש ש"אתרי קברי הצדיקים מהווים מוצר תיירותי חדש, המוגדר כ'תיירות רוחנית' או 'תיירות תרבות ומסורת' המהווה גיוון לסוגי האטרקציות ולסוגי התיירות הקיימים בישראל". עוד מציין הדוח כי אין מדובר בתופעת העלייה לרגל הקדומה לאתרים דתיים במטרה לבצע פעולות הנובעות ממניעים של דת, אלא בסוג חדש של תיירות עממית (שם: 133).

⁵ רוב המתואר להלן הוא מתוך התיקים של קבר ר' מאיר בעל הנס, קבר הרמב"ם וקבר ר' עקיבא (מכל 30), ארכיון עיריית טבריה.

שלט הכוונה לקבר רחל (אשת ר' עקיבא), צילום: יובל לוי, 2005

שלטי תורמים וספרי קודש בקבר הרב כהנא. צילום: יובל לוי, 2004

תיאור קברי הצדיקים בטבריה, גיבוב השלטים והמסחר הבלתי מאורגן מבססים את הטענה שהוצגה בתחילת המאמר: פריטים אלה הם היוצרים את העממיות והציבוריות של הקברים. הניסיון להחליפם ב"שפה עיצובית אחידה" ובהסדרה של נהלים חדשים עלול לפגוע בייחודם. ניתן להשוות זאת להתנגדות שהייתה מתעוררת אצל חובבי טיולי הליכה לו הוצע להפוך את שביל ישראל לאתר של רשות הטבע והגנים. נראה לי שאם יוכתרו בהצלחה הניסיונות ליצור אחידות וסדר כפוי מלמעלה בקברי הצדיקים, הם יאבדו מייחודם ורוח המקום תיפגע.

* קרן לוי היא מרצה במכללת אוהלו שבקצרין; הדוקטורט שלה, שהוגש ב-2006, עסק ב"שימור המורשת בנוף העירוני של טבריה", בהדרכת פרופסור יורם בר-גל סהחוג לגאוגרפיה באוניברסיטת חיפה; קרן רואה בנוף העירוני טקסט דינמי שיש לחזור ו"לקרוא" בו כדי לעמוד על מגמות, שינויים וזרמים תת-קרקעיים בחברה הישראלית.

levykeren962@ohalo.ac.il

עם זאת, הדוח קובע כי שיעור החילוניים שביקרו באתרים שנבדקו עמד על 15% מכלל המבקרים, לעומת 36% מסורתיים, 27% דתיים ו-19% חרדים - מה שמצביע על כך שלקברים יש זיקה ברורה למניעים דתיים. נראה שאין מדובר ב"מוצר" תיירותי חדש, אלא בגלגול נוסף של תופעה שלא פסקה במהלך הדורות (אילן, 1997), לגלגול המושפע מכך שציבור המבקרים כולל לא רק דתיים, אלא גם חילוניים המחפשים אחר רוחניות.

ואמנם נעשים ניסיונות להפוך את קברי הצדיקים לאתרי תיירות תוך שיפור ושדרוג מצבם. בתוך כך יש דיון באלמנטים שונים במתחמי הקברים. כך, למשל, בדוח של משרד התיירות והחמ"ת יש התייחסות לגיבוב שלטים ממסדיים ולעודף שלטי המחשה ואזהרה בקבר הרמב"ם, ומומלץ לדאוג להסרת השלטים ולהסתפק "בשלט אחד מכובד בכל אתר" (ידין, דה לה זרדה ואתגר, 2008: 4). עוד ממליץ הדוח לשקול "פיתוח שפה עיצובית אחידה לכל קברי הצדיקים בכל הקשור בשילוט". בדוח של קולינס-קריינר יש התייחסות לשטחי המסחר, וצוין שחשוב לפתח באתרים את מערכי המסחר (חנויות, דוכנים, מסעדות), אך עם זאת להקפיד שהפעילות המסחרית תיעשה "בצורה מכובדת ומתאימה לאופי האתר ולא תפגע בקדושת המקום" (קולינס-קריינר, 2006: 150).

אבישר, ע' (1973). ספר טבריה: עיר כינרות ויישובה בראי הדורות. ירושלים: כתר.

אילן, צ' (1997). קברי צדיקים בארץ ישראל. ירושלים: כנה.

אמנת בורה לשימור מקומות בעלי משמעות תרבותית (1997, 1999).

Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for the conservation of places of cultural significance. Burra, South Australia.

בילן, י' (2005). שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני של ישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

הירשברג, ח' (עורך) (1967). כל ארץ נפתלי. הכינוס הארצי הכ"ד לידיעת הארץ. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

הצהרת קוויבק לשימור רוח המקום (2008).

Quebec declaration on the preservation of the spirit of place. Quebec, Canada.

וילנאי, ז' (1975). אריאל, אנציקלופדיה לידיעת הארץ. תל אביב: עם עובד, 1975.

ידין, ל', דה לה זרדה, ת' ואתגר, י' (2008). מקומות קדושים בישראל: תמונת מצב. סקר של משרד התיירות והחברה הממשלתית לתיירות.

מסמך נארה בדבר האותנטיות (1994).

The Nara document on authenticity. Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention. Nara, Japan.

עמית-כהן, ע' (2015). ערכים מובילים עשייה שימורית. אתרים - המגזין, 5, 7-14.

עמית-כהן, ע' ומוטריני, ק' (2013). תפיסת שימור המורשת התרבותית הבנויה בין המשכיות לתמורה. אתרים - המגזין, 3, 5-16.

קולינס-קריינר, נ' (2006). המאפיינים והפוטנציאל התיירותי של עלייה לרגל לקברי צדיקים. דוח סופי - מוגש למשרד התיירות. אוניברסיטת חיפה, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה.

רובין, נ', וקוסמן, א' (2008). "גרבאים בפנים וגרביים בחוץ": הלבוש החרדי ותפיסת הזמן בעולם הדתי. אקדמות, 20, 131-153.

רוזנבלום, ע' (2012). בין ניהול השימור לניהול התיירות: מקרה המבחן של הר ציון בירושלים. בתוך ל' פורמן-נעמן (עורכת), הכינוס הארצי ה-1 לשימור מורשת התרבות: קובץ מאמרים (עמ' 113-121).

שחורי, נ' ושמיר-שנאן, ל' (2014). ניהול מערכת של שימור המורשת הבנויה ברשויות מקומיות. אתרים - המגזין, 4, 37-46.

שפירא, י' (1946). טבריה: תולדה והווה. ירושלים: איתאח.

Lowenthal, D. (2003). *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.

Perez, C. (2009). Cosmopolitan contract: Kaitiakitanga and multicultural conservation ethics. *Pell Scholars and Senior Theses*, 42, http://digitalcommons.salve.edu/pell_theses/42.

Sand, J. (2015). Ise Shrine as metaphor. *Past and Present*, 226(10), 126-152.

* עמוד 79: דלת אבן בשימוש משני כרצפה בעיר הרומית ביזנטים. צילום: יובל לוי, 2005

עבר, הווה ועתיד, והשלכותיהם על התפקוד הנבחר עבור נכס מורשת תרבות

למעיינים באתרי אינטרנט ולמחפשים מידע על קיבוץ קרית ענבים תבלוט מודעה המפרסמת את מסעדת מומה. המסעדה התמקמה במבנה שנבנה בשנת 1921, שימש רפת, הוכרז לשימור, שוקם ושינה את ייעודו. המודעה לא תעסוק ב"זוטות" ולא תתאר את הקיבוץ ואת חלקה של הרפת בהתפתחותו, אלא תסביר את בחירת היזמים בשם "מומה" - כינוי חיבה ללאה אבו שדיד, אשתו של איתמר בן-אבי, בנו של מחיה השפה העברית אליעזר בן-יהודה. בגלל קרבה משפחתית בין מפעילי המסעדה לדמות הנשית, שהיא עצמה בעלת חשיבות היסטורית, נקראה המסעדה על שמה. כך נדחק סיפור הרפת, המבנה ותפקידו ההיסטורי בתולדות הקיבוץ, לטובת סיפור אחר, משפחתי, שבינו לבין תולדות הקיבוץ אין קשר. מצב זה שב ומחדד את העובדה שלעתים רבות נוצר מרחק בין הערך ההיסטורי או העיצובי שבשלו זכה נכס מורשת תרבות להיכלל ברשימת שימור, לבין אופן השימור, השימוש החדש שנבחר עבור הנכס, העיצוב, התאמת הנכס לתפקודו החדש והמסרים הנלווים לו. מצב זה מחזק גם את חשיבותם של תהליך קבלת ההחלטות, שיקול הדעת והדיון ביחסים בין שלושה זמנים - עבר, הווה ועתיד - הנדרשים כדי לבטא באופן הראוי ביותר את הזיקה בין תפקידו של נכס מורשת תרבותית בעבר לבין השימוש הנבחר עבורו בהווה והדאגה להמשך הישרדותו כעתיד.

הרפת בקיבוץ קרית ענבים: היסטוריה, שימור ותפקוד

איציק שוויקי, אבנר אופק

קבוצת קרית ענבים¹ הוקמה בשנת 1920 והייתה היישוב הקיבוצי הראשון בארץ ישראל שהוקם בהרי ירושלים. בשנת 1921 הוקמה ביישוב רפת, והפרות הובאו אליה מצפון אירופה. הרפת נבנתה כמבנה אבן סגור בצורה ריבועית בעל ארבע קירות וגג רעפים, מאבן מקומית שחצבו הבונים בקרית ענבים. קירו המבנה נעשה באמצעות אגדי עץ, ובמישור הגג הונחה מערכת קורות עץ ועליהן רעפי חרס מתוצרת מרסיי. בשנת 1926 הוקמו בירושלים דוכני זיכיון ייחודיים למכירת חלב ותוצרת חקלאית בשם "תנובתנו", ותנובת החלב מהקיבוץ שווקה אליהם. במהלך השנים חברו הדוכנים לתאגיד ארצי חדש שנשא את השם "תנובה ירושלים". הרפת הפעילה בקרית ענבים נסגרה בשנות השבעים, מאז עמד המבנה שומם במשך תקופה ארוכה. בשנת 2014 שוקם המבנה וכיום הוא מתפקד כמבנה תיירותי ציבורי. שיקום המבנה ושימורו נעשה בסיוע מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מטרת מאמר זה היא לתאר את תולדות הרפת, את חלקה בתולדות קיבוץ קרית ענבים ואת תהליך שיקומה. במאמר זה נעמוד על ההקשר בין סיפורה ההיסטורי וערכיה התרבותיים של הרפת לבין שימושו הנוכחי של המבנה למסעדה ותיירות.

מילות מפתח: קיבוץ, אטרקציה תיירותית, השמשה, שימור, ערך היסטורי

מבוא

עשר שנותיו הראשונות של הקיבוץ היו קשות ביותר. ניסיון ההתיישבות הראשון בהר היה רצוף כישלונות. ההתמודדות עם המצב הביטחוני, בעיות בריאות ותמותת ילדים היו למנת חלקה של ההתיישבות בהר, אך הקושי העיקרי היה מצוקת המים. חרף הקשיים, ובהתערבותם של אנשי מפתח ובהם ארתור רופין והאגרונום עקיבא אטינגר, המשיכה קק"ל לתמוך באנשי קרית ענבים. על פי התכנון המוקדם ההתיישבות בקרית ענבים אמורה הייתה לקבל מים ממעין דילב הסמוך, אולם התברר חיש מהר כי אין זה מעין של ממש, ושעם תום החורף פוסקת אספקת מימיו. אנשי הקיבוץ נאלצו אפוא להביא מים מבאר מים מרוחקת, או לקנותם משכניהם הערבים שבבית נקופה ולהובילם בחביות על גבי חמור או עגלה. קושי נוסף היה ההתמודדות עם המצב הביטחוני. בהיותו יישוב עברי בודד מוקף כפרים ערביים, כל תקופה של מתיחות בארץ ישראל גררה עמה התקפות על הקיבוץ.

כניסת הבריטים לארץ ישראל בעקבות מלחמת העולם הראשונה (1917), והאוקלוסיות החדשות שהגיעו בעליות השלישית והרביעית, הובילו לשינוי בהרגלי צריכת החלב. הביקוש לחלב גרם לעליית מחיר החלב, וכך רשם רופין בספרו שיצא לאור בשנת 1924: "משק החלב נמצא כיום במרכז הפעולה ביישובינו החדשים באשר מחירי החלב הם גבוהים מאוד" (רופין, 1924, אצל ויילר, 2004: 155). לאור זאת החליטו תושבי קרית ענבים לבנות ביישובם רפת. בנייתה של הרפת הביאה למפנה דרמטי ביותר בהתפתחות הקיבוץ. העובדה שתושבי קרית ענבים הראשונים שיכנו את פרותיהם במבנה אבן בעוד הם עצמם ישנים באוהלים מעידה על החשיבות שייחסו החברים להחלטה זו. בפברואר 1921 נרכשה הפרה הראשונה. בחורף 1922 היו ברפת קרית ענבים עשרים ראשי בקר קטנים וגדולים שנרכשו בקבוצת מרחביה, במושבה הגרמנית שרונה ו"מכל הבא ליד". יהושע ברנדשטר, מומחה לגידול בקר, ביקר במקום וכתב: "כאן הכרחי לסדר מחלבה גדולה, אמנם בידיעת הרפת וסידורה מגשים גם כאן באפלה, אבל יש להם עתה תקציב מן המוסדות הלאומיים לקנות 8-10 פרות נוספות והיו צריכים לעשות זאת מיד" (ברונשטיין, 1922, אצל ויילר, 2004: 154).

באים בשערי קיבוץ קרית ענבים לא יכולים שלא להבחין ברפת - מבנה ישן ששינה פניו, שוקם והפך למסעדה מבוקשת. מיקום הרפת, על הדרך לירושלים ובכניסה לקיבוץ, וחזותה הבולטת שמעידה על מבנה חקלאי ישן שהתחדש, מושכים אליה קהל רחב. למאמר זה שתי מטרות. האחת - לספר את סיפורו של קיבוץ קרית ענבים ואת סיפורה של הרפת, שזכתה לתואר הרפת הראשונה של תנובה. להדגיש את חלקה בתולדות הקיבוץ, לתאר את השינוי שחל במעמדה במהלך השנים, ממבנה חקלאי מוכר למבנה נטוש שאיבד מזוהרו, ולתאר את התהליך שהוביל לשימורו ולהשמשתו. השנייה - לתהות אם בתהליך קבלת ההחלטות בדבר השמשת הנכס השמור היה מקום לשלב בין המבנה ההיסטורי והפעילות הכלכלית שהתקיימה בו בעבר לבין הפעילות שנבחרה עבורו בהווה.

קיבוץ קרית ענבים: תולדות ההתיישבות בהר וחלקה של הרפת בהתפתחותו²

קרית ענבים סופה התקופה העות'מאנית החלו חוגים יהודיים להתעניין ברכישת קרקעות בקרבת ירושלים, מתוך רצון ליצור בינה לבין שפלת החוף רצף טריטוריאלי יהודי. בשנים 1913-1914 רכשה חברת הכשרת היישוב, שבראשה עמד ארתור רופין,³ מהאפנדי של אבו גוש כ-3,000 דונם מאדמות דילב שבאזור עין חמד, על כביש ירושלים. בשלב הראשון נשלחו ליישב את הקרקעות אנשי העלייה השנייה, אך הם נאלצו לעזוב את המקום עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1920 נמכר השטח לקרן קימת לישראל, ובאותה שנה עלו לקרקע חברי "קואופרטיב ארץ ישראל". לקבוצה זו צורפו פועלים ותיקים שתפקידם היה להדריך את אלה החדשים. בתחילה נקראה הקבוצה דילב א', וכעבור זמן מה הוחלף שמה לקרית ענבים. עם זרם העלייה השלישית הגיעו לקרית ענבים קבוצות פועלים נוספות - דילב ב', ג', ד', ה', ובשלב מסוים שבו במקום מאתיים חברים. היה זה ריכוז הפועלים הגדול ביותר בארץ.

¹ קריית ענבים. במאמר זה בחרנו להיצמד לשם המקורי.

² פרק היסטורי זה מתבסס על מאמרה של ויילר, 2004 (ראו ברשימת המקורות).

³ ארתור רופין היה מנהל המשרד הארץ-ישראלי ביפו, ממעצבי ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. עמד בראש מחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית ביישוב והיה חבר הנהלת הסוכנות היהודית.

הרפת בשנת 1925. ארכיון קיבוץ קרית ענבים

הרפת ההיסטורית - כיום מתחם בילוי. צילום: איציק שוויקי

את המוסדות המיישבים להפנות אליהם 44 פרות משובחות מהולנד, כמחצית מן הפרות שנרכשו אז ברכישה מרוכזת באירופה במימון קרן היסוד. בסתיו 1924 נמנה קיבוץ קרית ענבים עם היישובים החקלאיים הקשורים למחלקת ההתיישבות שהייתה להם "תכנית עבודה קבועה ושהם קרובים לעמידה ברשות עצמם" (רופין, שם, אצל ויילר, שם: 155). בשל תפוקת החלב הגבוהה עלתה ההכנסה ברוטו של הרפת בקרית ענבים על זו של כל רפת אחרת של ההתיישבות הציונית המאורגנת בארץ. מאמצע שנות העשרים היו שני שלישים מהכנסות הקיבוץ ממכירת חלב. בשנים 1925-1926 נוספו לפרות המעורבות 11 פרות הולנדיות, והן היו

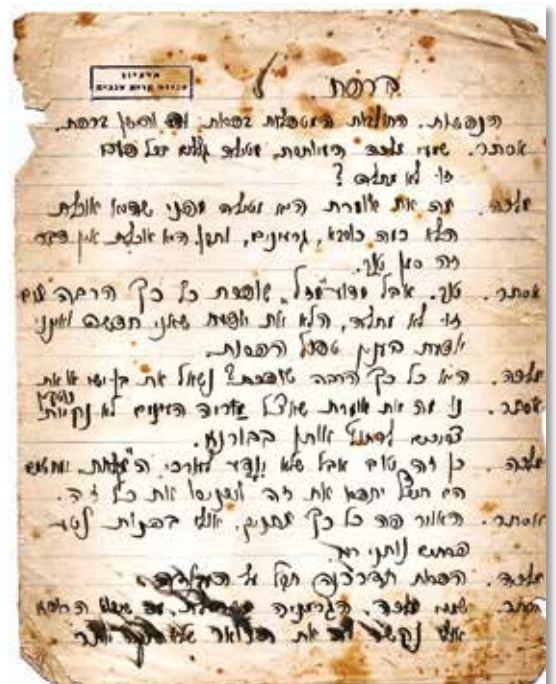
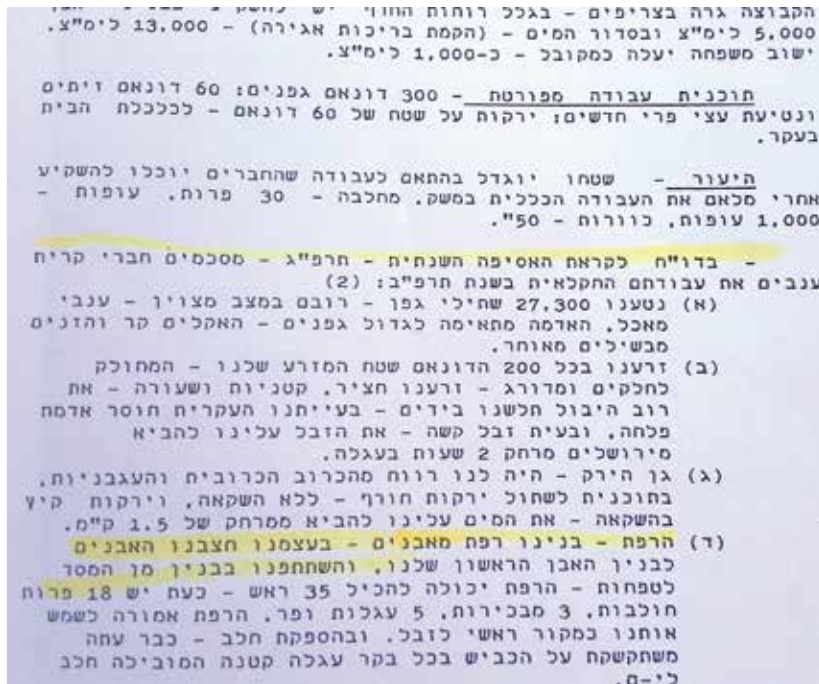
שלא כברוב הקבוצות החקלאיות החדשות, שבהן התפתח ענף הרפת לאטו ותוצרתו נועדה בראש ובראשונה לצריכה עצמית, בקרית ענבים הייתה הרפת (1921) הענף העיקרי והמכניס של הקיבוץ כבר בשנת תרפ"ג. רוב שטחי המטעים וגידולי השדה הוסבו לגידולי מספוא לבהמות הרפת: בקיה, סלק, שיבולת שועל, תירס ותלתן; מספוא לסוגיו אף יובא מבחוץ (ויילר, שם: 155).

ב-1922 החליט המרכז החקלאי כי במשקים שאין להם אפשרות לגדל מספוא ירוק יהיו רק פרות מקומיות [נחותות] או פרות "למעלה מבינוניות" ותו לא. למרות זאת, ב-1923 הצליחו חברי קרית ענבים לשכנע

הרפת: המבנה, ההתפתחות והערך העיצובי

הרפת בקרית ענבים הוקמה בשלושה שלבים, החל בשנת 1921, ביזמת חברי הגרעין המייסד (קואופרטיב ארץ ישראל). המבנה מורכב משלוש יחידות הצמודות זו לזו בטור מזרח-מערב. המבנה הראשון - תכניתו מלבנית - 10.5 מטרים X 19.40 מטרים - כולל הקירות, הבנויים מאבן מקומית שחצבו הבונים בקרית ענבים עצמה. קירוי המבנה עשוי אגדי עץ, ובמישור הגג הונחה רשת עץ הנושאת רעפי חרס מתוצרת מרסיי. ההפרדה בין שתי הקומות נעשתה בתקרת ביניים מקורות פלדה לרוחב המבנה. התקרה נתמכת ברשת של קורות פלדה ובעמודי פלדה. עמודי הפלדה הם בעלי חתך עגול ומלווים ב"כותרות" וב"בסיסים". מיקום העמודים מחלק את החלל לשלושה אגפים: הצדדיים לפרות והמרכזי לשירות (חלוקת מזון). הרצפה יצוקת בטון ובה שתי תעלות ניקוז, אחת בכל אגף עמידה של הפרות. באגף המרכזי יש חריצי מסילה לקרונית האבסה, ובהתאמה קיימת לכל אורכו של כל אגף מסילה תלויה המורכבת מקורות פלדה ששימשה להסעת הקרונית. קרונית המזון נמצאת באתר. במפלס הכניסה יש ארבעה פתחי כניסה-יציאה מקושתיים. מעל פתח הכניסה שבחזית הדרומית יש אבן ראשה ועליה תאריך הבנייה ודגם של מגן דוד. היחידה המערבית - שהייתה התוספת הראשונה, גם היא בעלת תכנית מלבנית - 10.20 מטרים X 19.10 מטרים כולל הקירות, הבנויים

למופת בארץ בשל קליטתן הטובה ותפוקת החלב המעולה שלהן. בקיץ 1927 היו ברפת הקיבוץ שישים בהמות חלב בעלות תפוקת שיא, עד כי "ההולנדיות עלו בתפוקתן ברפת קרית ענבים לעומת תפוקתן בחוף לארץ" (ד' פרלסון, תרפ"ו, אצל ויילר, שם: 156). במרוצת השנים 1924-1925 הוקמו בירושלים, ולראשונה בארץ ישראל, מזונני זיכיון ייחודיים למכירת חלב לשתייה ותוצרת חקלאית שנקראו "תנובתנו" או "תנובה". במהלך 1926-1927 הצטרפה "המחלבה" בקרית ענבים לתאגיד הארצי החדש והפכה ל"תנובה ירושלים". המבנה ההיסטורי בקרית ענבים הוסיף לפעול כרפת עד שנת 1955. כאשר סיימו את בניית הסככות הנוספות ברפת החדשה הועברו הפרות למבנה החדש. לאחר מכן שימש המבנה כלול וכמחסן ללול עד 1975, ואז נעזב. רפת הקיבוץ הוסיפה לפעול עד שנת 2004. כשהוחלט בקיבוץ לסגור את הענף העלו החברים את האפשרות להעביר את הפרות לקיבוץ סעד, אך בגלל סיבות ביורוקרטיות המהלך לא יצא לפועל והן נמכרו לבשר. סיפורו של הקיבוץ וסיפורו של הרפת שלובים זה בזה. את ההיסטוריה של הראשון לא ניתן לנתק מתולדותיה של השנייה. בשני העשורים האחרונים עובר קיבוץ קרית ענבים תהפוכות אידאולוגיות, חברתיות וכלכליות, וכמו בקיבוצים רבים אחרים יש לתהפוכות אלה השלכות על מתאר הקיבוץ ההיסטורי ועל נכסי מורשתו. מכיוון שהרפת התרוקנה מתפקידה ההיסטורי הלך מצבה והתדרדר, ועם ההתדרדרות נפגעה גם החשיבות שיוחסה לה ונוצר חשש שהמבנה יימחק מהנוף, והסיפור - מהזיכרון.

מימין: כרוטוקול מדיון פנים משקי בעניין הרפת, 1921. משמאל: סיכום מתוך דוח לקראת האסיפה השנתית תרפ"ג-1923. ארכיון קיבוץ קרית ענבים

הרפת בשנת 1939. ארכיון הקונגרס האמריקני

שליבים במאבק לקידום שימורה של הרפת

הרפת בקרית ענבים, כמו מבנים חקלאיים אחרים, נכללת בהגדרה של מורשת תרבות ורנכולרית. מורשת זו מתייחדת בשימושיה היום-יומיים, בשכיחות התופעה במרחב, בתיעוד חסר לעתים, ובמקרים רבים איננה זוכה למעמד ראוי בתהליך הבררה והמיון של הדברים הראויים להיכלל ברשימת שימור. למרות זאת, הסיפור ההיסטורי שנקשר ברפת - הן הסיפור המקומי הן הסיפור הלאומי, תולדות קיבוץ קרית ענבים ותולדות ההתיישבות בהר ומשק החלב בישראל - זיכה אותה במעמד של נכס מורשת תרבות מקומי וגם לאומי. כדי להסב את תשומת הלב לכך שמדובר במבנה היסטורי הציבה במקום מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל (להלן: המועצה לשימור אתרים) כבר בשנת 2003 שלט "מבנה היסטורי לשימור". המועצה קיוותה שהכרזה זו תעורר עניין בקרב חברי

משלד בטון ומילואות בטון מזוין. קירוי המבנה נעשה בדומה לזה של המבנה המרכזי, דהיינו באגדי עץ איכותיים במיוחד, ובמישור הגג רשת עץ נושאת רעפים מתוצרת מרסיי. בין שתי קומות המבנה מפרידה תקרת עץ (deck) הנתמכת בקורות בטון. שני פתחים במרכז החזיתות - הדרומית והצפונית - מאפשרים כניסה ויציאה לקומת הקרקע. הפתח שהיה בקומה השנייה, בחזית הצפונית, נאטם.

היחידה המזרחית - שהייתה התוספת המאוחרת ביותר (1929) - גם היא בעלת תכנית מלבנית 9.83 מטרים X 15.60 מטרים כולל הקירות, הבנויים בטון מזוין. הבדלי המידות שבין יחידה זו לבין האחרות יוצרים נסיגה בחזית הדרומית. קירוי המבנה נעשה בתקרת בטון מזוין. מעליה נוספו עמדות הגנה - חרכי תצפית וירי. מאוחר יותר הוספו לו סככות כדי להתאים את הרפת לצרכים החדשים.

כפי שנאמר לעיל, לאחר שהמבנה הפסיק לתפקד כרפת, הוא נעזב ומצבו הלך והתדרדר.

הקיבוץ ותמנע את הרס הרפת. ואכן חברי הקיבוץ הכירו בחשיבות המבנה ולימים, כשנקראו ליצור לעצמם רשימת שימור כמתבקש מהתוספת הרביעית לחוק התכנון והבניה, הכלילו אותו ברשימת הנכסים בקיבוץ הראויים לשימור.

במסגרת תכנית בניין עיר מס' מ"י 400 א' שהוכנה לקיבוץ קרית ענבים פנו יזמים פרטיים לקיבוץ בהצעה לשקם את מבנה הרפת הנטוש ולהקים עליו בשיתוף עם הקיבוץ מרכז מסחרי. התכנית הועברה לדיון בוועדה המקומית, ולאחר שזו אישרה אותה הועבר הטיפול לוועדה המחוזית. לקראת אישור התכנית החליטה המועצה לשימור אתרים להצטרף לדיונים כ"בעלת עניין" ולדרוש את שיפוצה ושיקומה של הרפת ההיסטורית. נדגיש, היה זה המקרה הראשון שבו המועצה לשימור אתרים לא זו בלבד שהשמיעה את עמדתה אלא הייתה גם היוזמת לקידום תכנית שימור. ואכן, ב-30 במאי 2006 אישרה הוועדה המחוזית ירושלים את שיקום הרפת.

אף שהתכנית אושרה, קיבוץ קרית ענבים, המועצה האזורית והיזמים לא קיבלו את אישור רשות מקרקעי ישראל לקדם את הפרויקט. הסיבה לכך הייתה ויכוח בין הגופים וטענות של הרשות נגד הקיבוץ בנושאים שונים שאינם קשורים ברפת. העיכוב תרם להתדרדרות נוספת במצב הפיזי של הרפת, ובסופו של דבר - לקריסת גג הרעפים.

המועצה לשימור אתרים פנתה למועצה האזורית מטה יהודה וביקשה ממנה להפעיל את התקנה הנכללת בתוספת הרביעית לחוק התכנון והבניה 1991, סעיף 14 ו-15, המחייבת כל רשות לפעול למניעת התדרדרות של נכס מורשת תרבותית הנכלל ברשימת שימור.⁴ בעקבות הפנייה סיירה מהנדסת המועצה האזורית ברפת והורתה לשקם ולשמר את המבנה בליווי אדריכל שימור. המועצה לשימור אתרים סייעה גם היא בתהליך, ודאגה לכך שהשיפוץ יערוך בליווי צמוד של אדריכל שימור ושלה עצמה. אדריכל השימור שנבחר, אבנר אופק, דאג לכך שמעטפת הרפת תשומר בדרגה של שימור מחמיר, ואילו בתוך המבנה יושארו אמנם פריטים מהמבנה המקורי, אך ניתן יהיה לשנות את הפנים ולהתאימו לתפקוד שייבחר. הרפת שנוסדה בשנת 1921 שופצה במשך כשנה, וב-2014 שינתה את פניה והפכה למרכז מסחרי שוקק. במקום נפתחו מסעדה, בית קפה, חנות אביזרים וכלי בית, משרדים, קליניקה למרפאות ומכון כושר.

ביצוע שימור הרפת בקרית ענבים

בניין הרפת ההיסטורי הוא מבנה אבן מרהיב הבנוי שלושה אגפים. שיקום מבנה הרפת כלל טיפול יסודי באגף המרכזי, הבנוי אבן, ובאגף המערבי, הבנוי בטון.

האגף המרכזי הוא בן קומה אחת וחלל גג רעפים. המבנה בנוי אבן, לפי מיטב מסורת התקופה שנבנה בה. אבן הקירות בעיבוד טובה וחשפי החלונות בעיבוד תלטיש. באגף זה שוקמו חזיתות המבנה לרבות שיקום האבן, טיפול במישקים (כוחלה), שיקום תריסי הפלדה וחלונות הפלדה. בפנים המבנה שומר הטיח המקורי, ובמקומות מספר נחשפה אבן המקור של הקירות. הרצפה שונתה כך שתאפשר פעילות תפקודית חדשה למבנה,

שלט המועצה לשימור אתרים על סמנה הרפת המשוקם. צילום: איציק שוויקי

אך חלק מהרצפה המקורית שומר כתזכורת לתפקוד הקודם כרפת פעילה. על אבן הראשה שמעל הכניסה המרכזית לבניין יש תבליט של מגן דוד ועליו חקוקה הכתובת "בתמוז תרפ"א" - שנת ההקמה. האגף המערבי בנוי בטון. בשיקומו נעשה טיפול כולל בחזיתותיו. הבטון החשוף המקורי נשמר. נזקי הזמן טופלו כדי למנוע התדרדרות במצב הפיזי מצד אחד, וכדי לשמור על החזות המקורית מצד שני. פתחי הבנייה שונו תוך כדי הקפדה יתרה על שמירת המערך הקונסטרוקטיבי של המבנה. המילואות האטומות הוחלפו בחלונות ובדלתות פלדה באופן שישמר את רוח הבנייה המקורית ואת ההישגים המבניים יוצאי הדופן לתקופתם.

הרפת ההיסטורית היא מבנה בלתי שגרתי באיכותו, עדות חיה לתקופה מיוחדת של עלייה לקרקע וכיבוש השממה. התיעוד ההיסטורי

http://www.moin.gov.il/SUBJECTS/BULDINGSANDSITESPRESERVING/Pages/shimur_tosefet_4.aspx⁴

גג המבנה במהלך עבודות השימור. צילום: איציק שוויקי

אבן הראשה, מעל הכניסה המרכזית לבניין, שעליה מצוי תבליט מגן דוד וחוקה הכתובת "בתמוז תרפ"א" - שנת ההקמה. צילום: איציק שוויקי

• **ערך מדעי:** סיפורה של הרפת תורם להבנת התרבות המקומית והתפתחותה במישורים שונים.

אחרית דבר

הרפת בקרית ענבים שוקמה וגם מתפקדת. בין התפקוד החדש לישן אין קשר, אך החדש - המסעדה - נהנה מהאוירה הנוסטלגית ומהחוויה שמקנה המבנה הפשוט בעיצובו. השימור מוקפד, ומביני דבר באדריכלות ובעיצוב יהללו את הערכים האסתטיים של המבנה ההיסטורי ואת השמירה עליהם בעת התחדשותו.

למרות ההצלחה התפקודית קיים חשש שעם הזמן יישכח הסיפור ההיסטורי שהצדיק את הכללתה של הרפת ברשימת שימור ואת זכאותה

והצילומי הרחב שהמבנה זכה לו בשלהי בנייתו ובשנותיו הראשונות מצביע על מודעותם של חברי הקיבוץ לחשיבותו ולחלקו המרכזי בהתפתחות הקיבוץ. התייעוד חשף גם את מגוון הערכים שהנכס מייצג ושצריכים להשפיע על אופן השימור:

- **ערך היסטורי:** סיפורה של ההתיישבות בהר.
- **ערך חברתי ותרבותי:** הקיבוץ, החברה החלוצית בראשית דרכה, התפתחות החקלאות וענפי הייצור המקומיים.
- **ערך ארכיטקטוני, נופי ואסתטי:** קאנון לבנייה בתקופה. מבחינה הנדסית המבנה מסמן שלב מעבר בין הבנייה המסורתית באבן לבין הבנייה בבטון מזוין. מהתיעוד ומהניתוח ההיסטורי עולה כי ההרחבות שנבנו בשנים 1928 ו-1929 כבר עשויות בטון.

החדש, ישכילו לחפש את הקשר בין התפקוד החדש לבין הסיפור ההיסטורי ולתת לו ביטוי במבנה השמור. קשר שכזה יכול להתקיים באמצעות פריטי הנצחה, הדרכה, פעילויות חינוכיות-תרבותיות, שיווק המקום תוך כדי אזכור הסיפור ההיסטורי ועוד. ההמשכיות - הן של המבנה הן של הזיכרון ההיסטורי - יקנו לנכס חוסן וסיבה לשרוד גם בשנים הבאות.

להשתמר גם עבור הדורות הבאים. ההתעלמות מהנרטיב ההיסטורי המצדיק את פעולת השימור מרוקנת את השימור עצמו ממהות. הנכס לבדו, גם אם הוא מתייחד בעיצובו, בטכנולוגיות הבנייה ובחומרי הבנייה שלו, הוא בבחינת קליפה בלבד. וכזוה הסיבות האמיתיות לזכאותו להשתמר עלולות להישכח בעתיד. משום כך נותר לקוות שהאחראים להשמש המיוחדת של הרפת, היזמים והמנהלים את התפקוד

* אדריכל אבנר אופק, בעל ניסיון בתחום בניו ערים, מבני ציבור, מבני מגורים, שימור, בתים פרטיים ועסקים. עובד מול גופים ציבוריים ולקוחות פרטיים; בוגר המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל משנת 1997; בשנת 2007 התמחה בשימור מבנים במחלקה לארכיטקטורה בטכניון; מרצה במחלקה לארכיטקטורה משנת 2002, ומשנת 2009 חבר סגל ומרצה במחלקה לארכיטקטורה בבצלאל.

* איציק שוויקי, יליד ירושלים, בן למשפחה המתגוררת בירושלים זה 12 דורות; גמלאי צה"ל בדרגת סא"ל וזה 15 שנה מנהל מחוז ירושלים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל; בעל תואר שני בגאוגרפיה היסטורית באוניברסיטה העברית, תואר שני במדעי המדינה באוניברסיטת חיפה ותואר ראשון בלימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר-אילן, בעל ניסיון בהנחיית מורשת הבנייה בירושלים, כותב מאמרים ועורך מצגות בדגש על ההיסטוריה והגאוגרפיה של ירושלים; מרצה במוסדות להשכלה הגבוהה בנושא שימור ירושלים.

avner.ofek@gmail.com

shimur02@netvision.net.il

אבנר אופק, אורית אופק פיידמן, אופק אדריכלים (2014). **תיק תיעוד**. ויילר, יעל (2004). ספר החיים של קרית ענבים. **קתדרה**, 114, 149-159. רופין, ארתור (1924). **ההתיישבות היהודית החקלאית של ההסתדרות הציונית בארץ ישראל תרסח-תרפד**. תל אביב: דביר.

ארכיונים:

ארכיון היסטורי קיבוץ קרית ענבים.
ארכיון מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

* עמוד 85: הרפת שהייתה למתחם תיירותי. צילום: איציק שוויקי

מורשת ורנקולרית, התפקיד הייצוגי ומוטנציאל לפיתוח

במהלך האסיפה הכללית של ארגון איקומוס העולמי בשנת 1999 חתמו נציגי המדינות השותפות על אמנת המורשת הוורנקולרית הבנויה (*Charter on the built vernacular heritage*).

בפתיחה למסמך הוסבר הצורך לייחד אמנה נפרדת לנושא זה:

The built vernacular heritage is important; It is the fundamental expression of the culture of a community, of its relationship with its territory and, at the same time, the expression of the world's cultural diversity.

אף שמורשת מוחשית זו מייצגת פעילות יום-יומית שאיננה קשורה באירועים יוצאי דופן או בדמויות שהטביעו את חותמן על מהלך ההיסטוריה, היא תוצר תרבותי של חברה ומייצגת את תפיסותיה ואת אורחות חייה. אחד ממאפייניה הוא שכיחותה והבולטות הפיזית של רבים מנכסיה. אלה נכסים שלא ניתן להתעלם מנכחם, מגובהם ומהשתרעותם. למאפיינים אלה יש חשיבות בעת דיון בדבר עתידם של הנכסים; דיון המתאפיין בשיקולי העדפה, ובהם הוצאות ההריסה, ניצול נפח קיים לצרכים עכשוויים, עלויות התאמת הנכסים הבנויים לתפקודים חדשים, הערכים ההיסטוריים ותרומתם לתפקוד החדש והמסר המועבר לקהילה באמצעות ההחלטה להותיר את הנכס במרחב, להשמישו ולהעניק לו מעמד חדש.

ספריית תווים - קשת אילון

גרסיאלה וקרט, אייל מינס

קשת אילון, המרכז המוזיקלי לכיתות אמון, הוקם בקיבוץ אילון בשנת 1990, בראשיתה של העלייה הגדולה מברית המועצות לשעבר. מטרתו הייתה לשמש כלי לקליטת עלייה, לקדם פיתוח בגליל ובעיקר לחזק את מעמדה של המוזיקה כשפה בין-לאומית המגשרת בין חברות, עמים ומדינות. ואכן, במרכז מתקיימת פעילות מוזיקלית חינוכית בין-לאומית. כמו בקיבוצים אחרים, גם בחצר המשק בקיבוץ אילון ניצב אסם, ולאחר שהתרוקן מתפקודו הכלכלי התדרדר מצבו הפיזי. ההחלטה לשקמו ולהתאימו לתפקוד חדש - ספריית תווים - שינתה את מעמדו וגם הידקה את הקשרים בין הקיבוץ המתחדש לבין עברו.

מילות מפתח: אסם (סילו), קיבוץ, תוספות בנייה, השמשה

מבוא

המרכז המוזיקלי לכיתות אמון קשת אילון הוקם בשנת 1990 בקיבוץ אילון שבגליל המערבי. עם הזמן התפתחה בו פעילות מוזיקלית חינוכית בין-לאומית. בשנת 2002 השתתפו בסדנאות חמישים כנרים שהגיעו מ-18 מדינות. פעילות זו מתקיימת באותה מתכונת בכל שנה, עד היום.

הייעוד של קשת אילון מתמקד בקורס מרוכז לכנרים צעירים במסגרת כיתות אמון. אלה פועלות בכל שנה בתקופת הקיץ, במשך כשלושה שבועות. בכיתות האמון משתתפים הכנרים בפעילות מוזיקלית אינטנסיבית הכוללת שיעורים אישיים שמלמדים מורים מהבולטים בעולם, מופיעים בקונצרטים המתקיימים במקום וכן בקונצרט סיום חגיגי המתקיים בתל אביב. הפעילות מתקיימת בניהולו המוזיקלי של פרופ' יצחק רשקובסקי ובניהולו של גלעד שיבא, חבר הקיבוץ ובנו של אחד ממייסדיו.

מיקומו של קיבוץ אילון הרחק ממוקדי התרבות הסואנים שבמרכז הארץ, ותמיכתם של הקיבוץ ושל חבריו, יצרו תשתית ואווירה נוחות לכנרים האורחים ולמוריהם, והן מאפשרות להם להתנתק מחיי היום-יום ולהתמקד במוזיקה בלבד. מתקני הקיבוץ מספקים לכנרים הצעירים את מלוא התנאים. אחד מהם, האסם, הפך לספריית תווים עשירה המשרתת את באי הסדנה.

האסם ששינה ייעוד והפך לספריית תווים

בקיבוצים רבים מקדמת את פניהם של חברי הקיבוץ ואורחיו חצר המשק והנכסים המשובצים בתוכה. בעברם שימשו הנכסים אכסניה לכלי עבודה ולענפי הרפת, הלול והדיר. במהלך השנים ענפים אלה נסגרו, המבנים התרוקנו, ומצבם הפיזי התדרדר. אחד מהמבנים הללו הוא הסילו (האסם), הבולט בנפחו, בגובהו ובעיצובו. בקיבוץ אילון התקבלה החלטה לשמר את הסילו, הממוקם בנקודה מרכזית בקיבוץ, ולייעד את חלליו לשמש את ספריית התווים של קשת אילון. ההחלטה התבססה על רצונה של קהילת הקיבוץ לשמר את הזיכרון ההיסטורי והנוסטלגי של חבריה, הנקשר במתקן החקלאי שהיה חדיש ומיוחד בתקופתו.

האסם נבנה על-ידי קיבוץ אילון בשנת 1956 לאיסוס תבואות הקיץ שגודלו בשטחיו. המבנה כלל את האסם עצמו וסככה למכונת המזרה, ששימשה להפרדה בין הגרעינים לבין המוץ. הגרעינים נפרקו בעזרת

איור 1. שילוב ישן וחדש עם המעלית והבור שנשתמרו. קשת אילון, מרכז למוסיקה

איור 2. בור הזרעים השתמר מתחת לקירוי זכוכית. קשת אילון, מרכז למוסיקה

איור 4. פתחים לגוף. קשת אילון, מרכז למוסיקה

איור 3. תוספת בנייה מסתכת ומזכוכית. קשת אילון, מרכז למוסיקה

כך שתתחברנה לבניין בלי לפגוע בייחודו. לשם כך השתמשו בפלדה, בפח גלי, בזכוכית ובחומרים תעשייתיים קלים האופייניים לסביבה חקלאית ומבליטים את המבנה המקורי (ראו איור 3). הגוף המכיל את החלל החדש חודר את המבנה המקורי במפלס הכניסה. בחזית הצפון-מערבית נפתחו חלונות המחדירים לבניין אור ומאפשרים תצפית אל נוף הים (ראו איור 4).

הבניין הוא בן שלוש קומות. הקומה הראשונה מיועדת לשמש ספרייה לתווים מוזיקליים והיא כוללת גם תווים מקוריים יקרי ערך.

את מכני שנמשך על-ידי כבל לתוך ה"בור", וממנו הועלו בעזרת מסוע המעלית למזרה והוזרמו במערכת צינורות לחדרים השונים של האסם. המזרה, המעלית והבור הושארו במקומם המקורי (ראו איורים 1, 2). האסם ממוקם באזור המשקי של הקיבוץ, בין לולים, רפתות ומתקני תעשייה. התכנון האדריכלי שנבחר הקפיד לשמר את האסם המקורי, ותוספות הבנייה בו בוצעו מחומרים המדגישים את המבנה הישן ואת תפקודיו בעבר. ואכן, כבר בתחילת התכנון הוחלט לשמר את מעלית המזרה ובור הגרעינים ואת מתווה הבניין, ולתכנן את התוספות

איור 6. תוספת בנייה ותצפית. קשת אילון, מרכז למוסיקה

איור 5. מדרגות לתצפית

* "אטלייה" אדריכלות ועיצוב, בראשות אדריכלים אייל מינס וגרסיאלה וקרט, הוא משרד אדריכלים הפעיל מאז 1999 באופן עצמאי כענף עסקי בקיבוץ לוחמי הגטאות. המשרד מונה שישה מתכננים - אדריכלים והנדסאים, ועוסק במגוון פרויקטים בתחום הפרטי והמוסדי תוך הדגשת ההשתלבות בסביבה הטבעית. עם עבודותיו נמנים גני ילדים, ספריות, מרכזים קהילתיים והרחבות בקיבוצים.

atelier@loh.co.il

הקומה השנייה מיועדת לתצוגת כלי נגינה עתיקים ותקליטי אספנים. והקומה השלישית - לחדר ישיבות ולארכיון. המדרגות החיצוניות עוטפות את מכונת המזרה וממקדות את תשומת לבם של המבקרים בפריט מוזיאלי לשימור בתחום של ארכאולוגיה תעשייתית. הן מובילות לגג הבניין ולתצפית מרהיבה לנוף הגליל המערבי (ראו איורים 5 ו-6). שימור הסילו והתאמתו לתפקודים חדשים מבטיחים את קיימותו של המבנה הוורנקולרי לאורך זמן. באמצעותם זוכים הערכים ההיסטוריים והעיצוביים למשמעות חדשה - הם חלק מזהות חדשה של קיבוץ וקהילה.

* עמוד 93: האסם לפני השימור, 1980. ארכיון קיבוץ אילון

מרחב ציבורי מוכרז לשימור: התפקיד והתפקוד

מרחב ציבורי מתאפיין בפעילות המתקיימת בו ובהכרה שמעילות זו נועדה לשימוש של ציבור רחב, ושלציבור זכות מלאה להשתמש בו באופן יום-יומי (De Certeau, 1980; Lefebvre, 1991 [1974]). קיימים מרחבים שתוכננו מראש למטרות אלה על-ידי מערכת מסדרת (תכנונית). כזו היא כיכר העיר וכאלה הם מרכז הקיבוץ - הדשא המרכזי, חדר האוכל ומבני ציבור - ומרכז המושב. קיימים גם מרחבים שלא התכננו "סידרם". ציבוריותם נקבעה בזכות מיקומם במרחב היישוב, הנגישות הגבוהה אליהם, השימושים הציבוריים שנתכנסו לתוכם, ההתפתחויות היישוביות (צמיחה, למשל), שינויים בשימושי קרקע ובעיקר השימוש היום-יומי שעושה בהם הציבור הרחב. ברבים מהמקרים המרחב הציבורי המתוכנן הוא מתוחם, שומר על תפקודו המקורי והשינויים בו מועטים, ואילו המרחב האחר דינמי ונתון לשינויים. בשני המקרים משקף המרחב הציבורי את תפיסות העולם של יוצריו ושל המשתמשים בו, את צורכיהם ואת רצונותיהם. רבים מהמרחבים הציבוריים המתוכננים מתאפיינים בריכוז גבוה של מבני ציבור ושל תשתיות שתוכננו במסגרת ההחלטה המסדרת "מלמעלה למטה" (top-down), ובשטח שהבעלות הציבורית עליו נקבעה מראש. מצב זה מקל את שימורם של מתווה המרחב ושל הנכסים המשולבים בתוכו. במרחב הציבורי האחר, זה שאירועי הזמן וההתפתחויות קבעו את ציבוריותו, יש חשש רב יותר למעמדו ולנכסים ההיסטוריים המרכיבים אותו. במקרה זה, ככל שהקהילה מכירה בערכיו של המרחב - ההיסטוריים, העיצוביים, התרבותיים והחברתיים - ורואה בו אמצעי לחיזוק זהותה המקומית, כך גם יגדל הסיכוי לשמרו.

בשביל הזיכרון

על הנצחה, תרבות ו"בית": בית התרבות וגן המגנים בכפר הס

רינה רייניץ-אידן

מטרת מאמר זה היא לתאר את הנסיבות שבעטיין הפכו "בית התרבות" ו"גן המגנים", שהוקמו בשנות החמישים ונועדו לשמש אתר הנצחה, למרכז ארגוני, חברתי ותרבותי ליישוב. ובמילים אחרות, מרכז שמילא את תפקיד "כיכר העיר" אף שלא תוכנן מראש ככזה. מכלול בית התרבות וגן המגנים מילא במהלך השנים גם את תפקיד "סוכן הזיכרון" של הכפר וגם את התפקיד הפרקטי - מתן מענה לצורכי הכפר. כסוכן זיכרון המכלול מייצג את האירועים ההיסטוריים שהקהילה בחרה לזכור ולהנציח, ובחזותו - את תפיסות העולם של מתכנניו, שיצרו מתחם אדריכלי ייחודי. את התפקוד הפרקטי מייצג מגוון הפעילויות החברתיות-תרבותיות שהתקיימו בו לאורך השנים. שילוב זה בין זיכרון אינטימי-קהילתי לבין תפיסות עולם, צרכים ומציאות הוא שיצר את זהות הייחודית של הקהילה והמקום בכפר הס ואת מעמדם ביישובי גוש תל מונד.

כפר הס הוקם בשנת 1931. כיום מונה המושב כ-1,350 נפש (350 משפחות), ואת חיי הקהילה ביישוב, המשלבים בין חקלאים לתושבים, מנהל ועד מוניציפלי משותף. בשנה האחרונה, לאחר שעמד בשימונו יותר מעשור, שופץ בית התרבות של המושב אשר נבנה בראשית שנות החמישים, וגן המגנים הצמוד אליו עבר גם הוא "מתיחת פנים". השיפוץ תרם להדגשה מחודשת של זהותם הייחודית של המקום וקהילתו.

מילות מפתח: הנצחה, זהות מקום, זיכרון, קהילה, מרחב ציבורי, מושב עובדים, מלחמת העצמאות, מבצע מדינה

"סוג ההיסטוריה שהוא בעל ההשפעה הרבה ביותר על חייה של קהילה הוא זה שאנשים רגילים נושאים בתוך ראשם"

Carl Becker, 1958: 61

את שאיפתם הפרטית, אך גם את רצונם של שאר חברי הקהילה, לשלב את הזיכרון הפרטי, זיכרון הבנים המתים, עם המציאות וההמשכיות של חיי המושב. כך נוצר בכפר הס נוף ייחודי שמייצג את זהות המקום ותושביו ומבדילים מקהילות וממקומות אחרים.

מטרת מאמר זה היא לקרוא את נוף הזיכרון והתרבות של כפר הס. הקריאה הפרשנית נדרשת היות שהתיעוד הכתוב של מכלול הזיכרון והתרבות בכפר הס הוא דל, והמרחק בזמן משפיע על זיכרונם של חברי הכפר (זאת נוסף לטראומה שחוו המשפחות השכולות, שגם לה השפעה על אופן הזכירה שלהן). פרשנות הנוף תיעשה על-ידי ניתוח גורמים אחדים שהיו שותפים בעיצובו: האידאולוגיה של המתכננים ותפיסת עולמם; מסרים גלויים וסמויים של היוזמים ושל הנהגת הכפר, אלה שפנו למתכננים וביקשו מהם לתכנן עבורם את האתר, והנסיבות שהשפיעו על תכנון האתר ועל התפתחותו.

מבוא: הזיכרון ותפקידו בעיצוב אתר הנצחה והפעילות המתקיימת בו - סקירה תאורטית

תחם בית התרבות וגן המגנים בכפר הס מילא לאורך השנים שני תפקידים. הוא שימש סוכן זיכרון, ומתוקף שימושיו הרבים נעשה גם למרכז החיים הציבוריים של המושב. סוכן זיכרון נועד לייצג את הזיכרון הקולקטיבי. תפקידו לתאר תופעה חברתית שבה חברה מסוימת מייחסת לאירועים מהעבר

פתח דבר

ע רב הכרות המדינה, ב-13 במאי 1948, מושב כפר הס, אשר מנה באותה עת שמונים משפחות, חווה טראומה. היה זה כאשר במהלך פעולת הסחה שהשתבשה נגד הכפר טירה, הסמוך אליו, נהרגו בקרב 24 לוחמים לעיני הוריהם ולעיני חברי המושב. חמישה מההרוגים היו מבני המושב עצמו, ושלושה מהם עדיין בחזקת נעדרים. יומיים לאחר הפעולה נהרג אחד המייסדים מכדור "תועה" שהגיע למרכז המושב מכיוון טירה. בינואר 1949 נהרג חבר מושב בשדות המושב, בן מושב אחר נהרג במהלך קרבות מלחמת העצמאות בנגב, ובן של מייסדי המושב אשר עזבו את היישוב תקופה קצרה לפני המלחמה נהרג בקרבות של אותה שנה.

זמן קצר לאחר אירועים אלה, בחודש מאי 1949, ניטע לזכר הבנים שנפלו גן זיכרון שנקרא "גן המגנים"¹. הגן ניטע במרכז הכפר (מרכז "מדומה", לא מתוכנן, שנוצר במהלך השנים) ובמרכזו הוצב גלעד ועליו שמותיהם של תשעת הנופלים. בהמשך הוקם בצמוד לגן מכלול רב-תפקודי להנצחת הנופלים שכלל את הגן, האנדרטה, חדר הזיכרון ובית התרבות. בית התרבות כלל, נוסף לאולם התכנסות, גם חדר זיכרון, מזכירות וספרייה. המכלול ונכסיו מילאו במשך שנים רבות את צורכי התרבות והחברה של קהילת המושב: הגן שבמרכזו אנדרטה לנופלים שימש אתר זיכרון, בילוי ומשחק; חדר הזיכרון תפקד כאתר הנצחה והתייחדות; המזכירות מילאה תפקיד ארגוני-כלכלי; בית התרבות והספרייה מילאו תפקידים תרבותיים וחברתיים. מכלול הזיכרון והתרבות שהוקם ביוזמת ההורים השכולים ביטא

¹ ייתכן כי הרעיון לכנות את גן הזיכרון בשם "גן המגנים" מקורו בקבוצת דגניה א', שבה הוקם גן בשם זה בתום מלחמת השחרור לזכר החברים אשר נפלו בשערי הבית. ארכיון דגניה א', ח. לטה אדריכל גנים לבנימין אילן, 16 במרץ 1969.

תצלום אוויר של המרכז המדומה של כפר הס, ובמרכזו גן המגנים ובית התרבות. צילום: אדי שביט

תולדות המקום, כפר הס, והאירועים המעצבים את הקהילה, זיכרונותיה ו"סוכניה"

תולדות המקום והקמה

כפר הס הוא חלק מגל ההתיישבות השני של מושבי עובדים, אשר הוקמו בארץ ישראל לאחר הגל הראשון - בעמק יזרעאל בשנות העשרים של המאה הקודמת. המאפיין של גל התיישבות זה, אשר התפתח בשנות השלושים במישור החוף, היה ייסוד מושבי עובדים באזור הפרדסים על בסיס של "משק אינטנסיבי מגוון" (משק שבמרכזו פרדס ולצדו רפת, לול וגן ירק לאספקה עצמית). המושב נוסד בשנת 1930 על-ידי "ארגון יזרעאל" סביב פרדס תל מונד, כחלק מגוש יישובים. הארגון הוקם כבר בתרפ"ד (1924) על-ידי קבוצת פועלים חברי מפלגת "אחדות העבודה" אשר עבדו בכפר יחזקאל, ושמו ניתן לו כשהמתין להתיישבות על אדמות זרעין (יזרעאל) בעמק יזרעאל. עד סוף 1932 עלו לנקודה כל שמונים חברי הארגון ומשפחותיהם, ועד אשר נבנו בתיהם התגוררו במחנה זמני של אוהלים וצריפים שהקימו. אף על פי שבאותה עת היו בידי הארגון רק חלק מהקרקעות שיועדו לו, הוזמן תכנון פיזי של היישוב אצל האדריכל ריכרד קאופמן, אשר תכנן כבר בשנות העשרים את נהלל ואת שאר מושבי עמק יזרעאל (רייניץ-אידן, 1995: 107; רייניץ-אידן, 2009).

משמעות בהווה. זיכרון קולקטיבי של חברה מסייע לה למקם את עצמה לאורך ציר הזמן ולאפיין את המקורות שצמחה מהם. החברה בוחרת מבין האירועים והפרטים רק את אלה שהיא מעוניינת להדגיש. עוד מהווה הזיכרון הקולקטיבי כלי שימושי לאפיון זהותה הייחודית של קהילה, זהות המבחינה אותה מקהילות אחרות. באמצעות כלי זה ניתן לשרטט את גבולות ה"אנחנו". בשפתו של פייר נורה (Nora), זהו מיזם הנצחה המאופיין בהליך הכולל יצירה של מחוזות זיכרון. באלה נכללים מרחבים ספציפיים או אירועים בזמן דוגמת אנדרטאות, אתרי הנצחה, ימי זיכרון, טקסים, חפצים, סרטים ועוד שנועדו להזכיר לציבור את אירועי העבר ולתת להם משמעות. אין מדובר בתזכורת מזויקת למה שקרה בעבר, אלא בזיכרון דינמי, מתפתח, מעוצב ומשתנה תדיר לפי הצרכים והאינטרסים העכשוויים של החברה (נורה, 1993: 8-19).² הזיכרון כפי שתיארו נורה, ובכינוייו הנוספים - זיכרון קולקטיבי, ציבורי - הוא שתורם גם לעיצוב זהות קהילתית וגם לזהות יישובית. לזהות זו שני פנים. האחד - האופן שבו חברה כלשהי תופסת את עצמה; האחר - כיצד היא נתפסת על-ידי אחרים. במובן זה גן המגנים ובית התרבות של כפר הס הם חלק ממה שמעוז עזריהו הגדיר כמרחב הקדוש, המשלב במונחים חילוניים את המיתוס המקומי של מושב כפר הס בנוף המושב ומתארו, וכנזה הוא ממוזג בין הגאוגרפיה, התכנון המקומי וההיסטוריה (עזריהו, 1998: 620).

² להרחבה בנושא זה ראו במאמרים שונים שפורסמו במהלך השנים באתרים המגוין, 2011-2015.

אימוני הפל"מ המקומי. אוסף מת"ת

האירוע שעיצב את זיכרון הקהילה ואת זהותה - קרב טירה
הקרב על טירה התחולל ערב הכרות המדינה (13 במאי 1948) וערב הפלישה הצפויה של צבאות ערב הסדירים לתחומי מדינת ישראל. כבר בחודש מרץ 1948 הוכנה מטעם המטכ"ל "תכנית ד" - במקביל לפינוי הבריטי מארץ ישראל וכהכנה לפלישה הצפויה. במסגרת התכנית אמורות היו חטיבות החי"ש (חיל השדה) המרחביות לתפוס צירים מרכזיים ולהגן עליהם, ולשמור על נקודות אסטרטגיות. חטיבת אלכסנדרוני, שפעלה בין היתר ב"גליל התיכון" של מרכז השרון, התמודדה על השליטה בכפרים הערביים במזרח השרון ועל גבולה המזרחי של "המדינה בדרך". כחלק מתכנית ד' בגזרת השרון המזרחי פתחה החטיבה במבצע "מדינה"³.

רק השכם בבוקר לפני הפעולה הוציאה מפקדת החטיבה את פקודת המבצע, שמטרתו הייתה התקדמות לעבר קלקיליה לאחר כיבוש כפר סבא הערבית. על כוחות החי"מ (חיל המשמר הכפוף לחטיבה המרחבית) הוטל - בין היתר - להטריד באש מכיוון כפר סבא את לוחמי "צבא ההצלה" של קאוקג'י אשר שהו בטירה ולרתקם. הסמח"ט הממונה על החי"מ העביר את ההוראות בעל פה למפקד הנפה, וזה האחרון העיד כי המשימה הוגדרה כך: "לצאת מתוך כפר סבא ולהטריד את כפר טירה, במקרה שהערבים יברחו - להשתלט על הכפר". בשעה עשר התקדם כוח הפל"מ המקומי (פטרולים לוחמים)⁴ לכיוון טירה עד למרחק של כ-300 מטרים ולא נתקל בשום התנגדות. מעודדים מכך המשיכו הלוחמים, ברוח הפקודה שנמסרה בעל פה, והתקדמו אל מעבר למרחק אשר נקבע. כשהגיעו למרחק של כמאתיים מטרים מהכפר נתקלו במארב שהמתין להם בין משוכות צבר, וספגו אש חזקה ממרגמות ומנשק אוטומטי וירי מתוך הכפר.

התכנון הפיזי והארכיטקטוני של מושבי העובדים התאפיין באימוץ דפוסים ונורמות חדשניות שגובשו באירופה ("ערי הגנים"), נלמדו במוסדות שונים לארכיטקטורה והותאמו באופן ייחודי לצורכי ההתיישבות בארץ ישראל. המרחב המושבי התבסס על אידאולוגיה ועקרונות חברתיים וכלכליים ברורים אשר גובשו על-ידי הוגי דעות בתנועת העבודה, ובהם יצחק וילקנסקי ואליעזר יפה. לרעיונות החברתיים התלוו רעיונות חדשים של תכנון אדריכלי שניסו לתת מענה פיזי לאותן שאיפות חברתיות וכלכליות. במקרה של מושב עובדים מדובר בהתארגנות קואופרטיבית הממוגת בין משק משפחתי לבין התיישבות שיתופית. העקרונות המרכזיים של מושב העובדים הם קרקע לאומית, עבודה עצמית ועזרה הדדית, והאלמנטים הקואופרטיביים באים לידי ביטוי בתחומי השיווק והקנייה והבעלות על אמצעי הייצור. בתכנון הפיזי של כל מושבי העובדים חוזרים על עצמם כמה עקרונות, ובהם חלוקה אזורת - אזור שירותים משותפים הממוקם במרכז המושב, ואזור הנחלות - הפרוס באופן קונצנטרי ומקיף את המרחב המשותף (חיוטין וחיוטין, 2010: 185-199; רייניץ-אידן, 2009). השינויים הגאוגרפיים, החברתיים וההיסטוריים שהתחוללו בגל השני של ההתיישבות גרמו לכך שעם הקמת מושבי גוש תל מונד, וכפר סבא בתוכם, נוצר למעשה דגם חדש של מושב עובדים. דגם זה ניסה אמנם להיאחז בעקרונות המושב של אלעזר יפה, אך נבדל ממנו מבחינה משקית-כלכלית, אנושית-חברתית וגאוגרפית-פיזית (רייניץ-אידן, 1995: 115-120). מצב זה הקשה מאוד על ריכוד קאופמן, אשר תכנן גם את מושבי גוש תל מונד ואת כפר סבא. קאופמן השתדל ככל יכולתו לתת מענה לאותה אידאולוגיה, אך נאלץ להתפשר עם הטופוגרפיה הקיימת ועם אי-השלמות משבצת הקרקע של היישוב בעת התכנון. כך נוצר מצב שבניגוד לנהל ולמושבי עמק יזרעאל האחרים, למושבים בגוש תל מונד אין מבנה קונצנטרי, ולא ניתן היה להקצות מלכתחילה במרכז הכפר שטח ציבורי ברור ומובהק כפי שנעשה במושבי עמק יזרעאל.

מפקד הפעולה איבד קשר ושליטה עם המפקדים והלוחמים, פרצה מהומה כללית שנהפכה לבריחה המונית. הדבר אשר גרם לדיכאון והסעיר את הרוחות אנשי כפר סבא - במיוחד - הייתה העובדה, שכל הקרב נערך לעיני ההורים, וגופות ההרוגים (24 במספר) נותרו בשדה במשך שלושה-ארבעה ימים עד לבואו של הצלב האדום.⁵

עוד במהלך שלושים ימי האבל התארגנה קבוצת ההורים השכולים מכפר סבא, מעין ורד ומבני דרוור והעבירה דרישה ללוי שקולניק (אשכול), מנכ"ל משרד הביטחון באותה עת, להקים ועדת חקירה לאירועי הקרב הכושל. במכתב שהעביר שקולניק למטה הראשי של צה"ל שאך זה הוקם כתובים ההורים:

ביום 13 בחודש מאי נפלו 24 מבנינו בפעולה נגד הכפר טירה. ארבעה מבנינו נעדרים עד היום [הנעדר הנוסף היה בן מושב עין ורד הסמוך, ר"א]. אנו משוכנעים כי פעולה זו שהביאה אסון כה

³ להרחבה על תכנית ד' ראו דינור, בן ציון (עורך) (1972). **ספר תולדות ההגנה**, כרך שלישי, ממאבק למלחמה. תל אביב: עם עובד; מוריס, בני (1991). **לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949**. תל אביב: עם עובד; מוריס, בני (2010). **1948 תולדות המלחמה הערבית הישראלית הראשונה**. תל אביב: עם עובד; פעיל, מאיר (1990). **עצמאות: תש"ח תש"ט**. תל אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור, עמ' 40-51; צה"ל, ענף היסטוריה (1970). **תולדות מלחמת הקוממיות: סיפור המערכת**. תל אביב: מערכות; שחר, דוד (1990). **מגלות לקוממיות: תולדות עם ישראל בזוהר האחרונים**. רחובות: עידן. שטייפל, שושנה (עורכת) (2008). **תוכנית "ד" הכנתה, עיצובה וגיבושה: תוכנית אופרטיבית וארגונית בשלב הראשון - של מלחמת העצמאות**. משרד הביטחון והוצאה לאור - וארכיון צה"ל.

⁴ יחידות פל"מ (פטרולים לוחמים) היו הכוחות הפעילים בחי"מ (חיל משמר) של ה"הגנה" בני 26 ומעלה ובני 18 ומטה. אנשי החי"מ הוצאו לסדרת אימון מרוכז של ארבעה ימים ברובה וברימון, וסגל הפיקוד שלהם היה מפקדי הגנה ותיקים, וקצינים ומש"קים משוחררי הצבא הבריטי. במרחב הכפרי דוגמת כפר סבא היווה הפל"מ המקומי חלק ממערך ההגנה המרחבית שהיה כפוף לחטיבת אלכסנדרוני-חטיבה 3. החטיבה הוקמה בראשית מלחמת העצמאות מגדודי ה"הגנה" מנפות שונות מיוכרען יעקב ועד רמת גן ונקראה ע"ש נחל אלכסנדר (נאור: 1992: 33, 169).

⁵ סיכום חקירת נסיבות ההתקפה על טירה על-ידי ח"מ כפר סבא. ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 1950-1951-15, 15 במאי 1948.

אגדרטת הזיכרון. פיסול מרדכי כפרי. צילום: רינה רייניץ-אידן

פינה בגן המגנים. צילום: רינה רייניץ-אידן

גן המגנים ובית התרבות בכפר הס: שליבים בתהליך של הנצחה ועיצוב זהות של מקום וקהילה

גן המגנים ובית התרבות שלידו ניטעו ונבנו בתום המלחמה כמקום הנצחה לבני הכפר ולחבריו שנפלו בקרב, וכמרכז ציבורי לתושבי כפר הס. שניהם מבטאים תהליך הנצחה שהתפתח והתקדם בהדרגה. כבר במאי 1949, לאחר סיום הקרבות, פנתה קבוצת הורים שכולים להנהלת הכפר בדרישה לבנות בית תרבות להנצחת המגנים. הייתה זאת קבוצת לחץ משמעותית אשר שאבה את כוחה ומעמדה מהנסיבות המיוחדות של נפילת בניה בשדות המושב, וחבריה התחייבו להשתתף בעלויות שיידרשו. את דרישת ההורים הניע הרצון להעניק משמעות ייחודית למותם של הבנים, ובמילים אחרות - לשלבם "בין החיים" ולהדגיש את ההמשכיות המתקיימת בין מותם לבין המציאות. הנהלת המושב נענתה לפנייה בחיוב והחליטה להקים בית תרבות על שם המגנים.⁶ במלאות שנה לקרב, על פי הלוח העברי (ג' באייר תש"ט), התקיים לזכר "הבנים" שנפלו טקס נטיעות בפרדס שהמושב רכש ובירא לשם כך. במרכז הפרדס הוקם גלעד, והנהלת המושב הכריזה בפומבי על

כבוד עלינו - בוצעה שלא כראוי. ואנו תובעים מכם לנהל חקירה על סיבת האסון. אנו מציינים את הליקויים הבולטים שנראו גם לעינינו [...] אנו תובעים חקירה נמרצת על-ידי שופט חוקר [...] זכותנו היא למסור עדות בפני שופט, חוקר ואנו תובעים את זכותנו זו.⁶

המלחמה עצמה לא הועמדה כאן בסימן שאלה, אבל אופן ניהולה הוקע בעליל, באורח מפתיע שלא תאם את הרוח הקונפורמית של אותה עת. הנסיבות הייחודיות - קרב אשר התרחש לנגד עיני הוריהם של רוב הלוחמים, היותם עדים לשפע התקלות, בצד השתייכותם לזרם הדומיננטי ביישוב - הן שהיו מנוף למהלך יוצא הדופן ולמשבר האמון שפרץ בינם לבין ההנהגה (סיון, 1998: 74-75).

מסקנות ועדת החקירה שהוקמה בעקבות הפנייה הוגשו על-ידי ראש אג"מ יגאל ידן ללוי שקולניק באוגוסט 1948, וצורפו לתחקיר שנעשה מיד לאחר האירוע. הוועדה קבעה במפורש כי "האשמה העיקרית מוטלת על מטה 'אלכסנדרוני'. לא מספיק לתת פקודה, אלא על מפקד החטיבה וקצין המבצעים החטיבתי היה לבדוק את ההכנות והתכונות". בהמשך מצוין גם שמו של האחראי הישיר (נמחק במסמך, ר"א), "שללא ספק אפשר להעמידו לדין".⁷

⁶ א"צ, 782/65-1189, 13 במאי 1948.

⁷ א"צ, 2315/50-15, יגאל ידן לל' שקולניק, 6 באוגוסט 1948.

⁸ מרכז תיעוד ליישובי גוש תל מונד, ספר הפרוטוקולים של כפר הס 1949-1951 (להלן: מות"ת), 2 במאי 1949, עמ' 124.

המכלול של גן המגנים ובית התרבות. צילום: רינה רייניץ-אידן, 2016

סביב הנושא, והפסיכולוגיה מלמדת אותנו שסיפור אשר "אינו מסופר" מפעיל את בעליו בצורה יעילה יותר מאשר סיפור מסופר (בר-און, 1982). לכפר הס נדרשו חמישים שנה עד שבטקס יום הזיכרון סיפרו לראשונה לחומים שהשתתפו בקרב לכלל הציבור במושב את אשר עבר עליהם באותו אירוע.

על אף כל זאת המושב תפקד והקים מפעל הנצחה מרשים ורגיש, והשכיל לשלב בין המונומנטים הדוממים לבין צורכי החיים והציבור. המכלול אשר הוקם בכפר הס בראשית שנות החמישים עיצב במשך שנים רבות את הקהילה ושימש מוקד מרכזי לפעילותה. גן המגנים, שהיה אתר זיכרון, נעשה במהלך השנים ממקום המייצג רק שכול גם למקום מפגש ולאתר משחקים; האנדרטה וחדר הזיכרון להנצחת הנופלים היו חלק משגרת החיים של הציבור והוטמעו בזיכרון הקולקטיבי של כל בני הכפר; המזכירות, שמילאה פונקציה ארגונית-כלכלית, הייתה "האבן השואבת" שגרמה לכולם לחלוף על פני האתר, וכמותה בית התרבות והספרייה שהיוו בית לפעילות תרבותית ומקום כינוס לציבור. לאתר רב-תפקודי ורב-חשיבות שכזה ביישוב יש תפקיד מרכזי של סוכן זיכרון ומעצב זהות יישובית.

גן המגנים

גן הזיכרון לנופלים משתרע על פני שטח של כדונם אחד וניטע - בחלקו לפחות - כבר ב-3 במאי 1949.¹² עד 1952 כבר עוצב הגן בצורה מקצועית וטיפל בו גנן קבוע.¹³ הגן תוכנן על-ידי גורם לא ידוע. במקור הוא היה

התחייבותה להקים בית תרבות לזכר הנופלים (איילנד: 1979: 174).⁹ בהמשך תוכנן הגן הראשוני, שניטע באופן ספונטני על-ידי בני הכפר, והם גם שטיפלו בו במסירות.¹⁰ הגן עוצב היטב (להלן), אם כי לא ברור על-ידי מי, ולאחר מכן נבנה בצמוד אליו בית התרבות ובו חדר הנצחה לנופלים, ספריית עיון, אולם כינוסים וחדרים שזכו לשימושים משתנים במהלך השנים.

המכלול, המשתרע על פני כשני דונם, תוכנן ועוצב כיחידה אחת. לא נותרה כל עדות כתובה המציגה פרוגרמה או דיונים, פרט להכרזה באסיפת חברים בשלהי 1949 אשר נמסר בה כי "בימים הקרובים תושלם התכנית לבניית 'בית התרבות' שהובטח להורים והמוסד שייחבר יצטרך לבצע זאת".¹¹ עובדה זו מפתיעה ביותר, משום שבכפר קיים ארכיון מסודר עם פרוטוקולים ומסמכים מאותה תקופה. ואם לא די בכך, לא מצאתי איש מחברי המושב הזוכר פרט כלשהו בקשר לתכנון ולעיצוב המקום. לדעתי, ייתכן שהסיבה לחיסרון זה היא שחברי המושב היו תחת השפעתו המטלטלת והטראומטית של הקרב הבעייתי בטירה. אמנם הם פעלו רבות להנצחת הנופלים, אך נמנעו מלתעד את הדברים. למצב הזה היו השלכות גם על נושאים אחרים שאפיינו את התנהלות הכפר במשך שנים רבות, ועל כך כתב הפסיכולוג פרופ' דן בר-און מאמר העוסק ב"תבונת הקהילה". בר-און טען כי מי שבונה קשר של שתיקה סביב נושא אחד מגלה במשך הזמן שכל קונפליקט המתווסף למערכת הרגשות הפגועה מחויב גם הוא לשתיקה. הטראומה המקומית סביב קרב טירה יצרה במשך השנים בקהילה המקומית קשר של שתיקה

⁹ וכן מת"ת, 22 באוקטובר 1949.

¹⁰ עדות גדעון ניר - בן המושב שלחם ונפצע בקרב טירה. מתגורר בכפר הס עד היום.

¹¹ מת"ת, 22 באוקטובר 1949.

¹² מת"ת, תיק כפר הס ביטחון, מסמך 13. הזמנה לנטיעת גן לזכר הנופלים שנשלחה למשפחת פיטל, אשר בנה נפל בקרב, 28 באפריל 1949.

¹³ מת"ת א-1, ב, ישיבות מזכירות 21 באפריל 1952, 5 במאי 1952

במלחמות ובפעולות איבה. בעבר הייתה האנדרטה מוקפת ורדים, וניצבו בה זוג ספסלי אבן ששימשו כפינה להתרגעות ולהתייחדות עם הנופלים. משני צדי הרחבה נטועים בחצי עיגול עצי ברוש ושיחי טויה המעניקים רקע לאנדרטה, וביניהם עובר בכל צד שביל צר המוביל לעבר השביל המרכזי. העיצוב מזכיר במשהו את תפיסת "הגן המוסלמי" כפי שבה לידי ביטוי בארמון אלהמברה בגרנדה - גנים סימטריים ירוקים עטורים בברושים זקופים ובשבילים המוליכים את הצועד אל המרכז. הרבע האחרון, שבו כאמור עובר השביל המרכזי, מקשר בין הגן לבין החלק המבונה של המכלול - חדר הזיכרון ובית התרבות. משני צדיו נשתלו שיחים נמוכים בהם ורדים, והגן כולו נתחם בחלק הזה משני עבריו בשורה של עצי צפצפה אשר הפרידו בינו לבין כל אשר מחוץ לגן (בשער המאמר).

גלעד/אנדרטה לזכר הנופלים

אנדרטה וגלעד הם אובייקטים פיזיים המשמשים כ"עדים" לאירוע ולהנצחה במרחב הציבורי, והם חלק מ"דת אזרחית" שהתפתחה במדינות הלאום. באמצעות האנדרטה מסמן "היזם" טריטוריה ומכריז על בעלותו על הקרקע (עזריהו, 1995: 9, 192-200). לא מקרה הוא כי מבין כשמונים אנדרטאות שהוקמו לאחר מלחמת השחרור, 43 היו ב"התיישבות העובדת". במרחב הכפרי (קיבוצים, מושבים) עלה נושא ההנצחה כבר ב-1949, והיה מותנה תמיד ב"משוגעים לדבר" ובלחצים של ההורים השכולים (שמיר, 1996: 152-153).

מוקף בגדר חיה של שיחי פיטוספורום, ועוצב בסגנון המכונה "גן צרפתי" - גן הבנוי על פי עקרונות קפדניים אשר מעניקים לנכנסים אליו תחושה כי הם מוקפים בסביבה מאורגנת. שביליו מסומנים היטב בצורתם הבלתי טבעית, והשיחים הגזומים מבטאים סדר ומשרים ביטחון.¹⁴ צורתו של הגן מלבנית והוא מחולק לארבעה חלקים ברורים באמצעות צמחים ושבילים. הרבע הראשון הוא הכניסה לגן: שביל המעוצב משני עבריו בשיחי פיטוספורום וטקומית הכף גזומים היטב. משני צדי השביל נטועים עצי בוהיניה, סיגלון ואלמוגן אשר סוגרים על הנכנס ומעניקים צל, ובעבר יצרו עם שיחי עופרית הכף גינת משנה (Parterre) אפלולית ומסתורית. בתווך הוצבו ספסלי אבן לרווחת חברי המושב - לשמחת הילדים, שהרבו לשחק בגולות במשטחים המהודקים שנוצרו בגן, ולהנאת הזוגות הרבים שישבו עליהם (הספסלים אינם קיימים כיום).

לאחריו יש שביל המקיף את הרבע השני - כר דשא רבוע, שיתכן כי היה אמור להוות את "כיכר העיר" אשר בה ייפגשו חברי המושב זה עם זה, כפי שיצר שמואל מסטצ'קין בקיבוצים (צור ודניאלי, 2008: 137). בפועל הדשא משמש בעיקר להתכנסות בימי הזיכרון, ובעבר, טרם הקמת מגרשי הספורט, היה מקום המשחק האהוב על ילדי המושב. מסביב לדשא נטועים עצי סיגלון, קליסטמון ובוהיניה המעניקים לגן צל וצבע.

הרבע השלישי הוא רחבה, שכיום היא מרוצפת אך בעבר הייתה קרקע מהודקת, ומתוכה צומחת האנדרטה לזכר בני כפר הס שנהרגו

¹⁴ גן צרפתי, הנקרא גם גן רשמי, הוא בעל סגנון גינות ועיצוב נוף שמקורו בבתי המלוכה בצרפת. סגנון גינות זה שיקף תפיסה תרבותית שהייתה נפוצה בצרפת באשר לעליונות האדם על הטבע ולתרבות הטבע. בשל אופיו הוא יקר מאוד להקמה, ויקר עוד יותר לתחזוקה השוטפת הדרושה לשמירת צורות הנוף והצמחייה המיוחדות.

שביל הזיכרון. צילום: רינה רייניץ-אידן

חדר הזיכרון מכפנים. צילום: רינה רייניץ-אידן

משמעות אישית, בשונה מהאופי הפורמלי המקובל ביישובים גדולים. החלק העיצובי הוא פסל חצוב באבן כורכר שהוצב על הבסיס ב-1968. הפסל מורכב מאלמנטים של צמיחה, טבע וחקלאות: "ציפור פצועה" הנראית מזוויות שונות כאישה כורעת ברך על רגבי אדמה, מסתתרת בחיק עלה של עץ הדר, נושאת ראשה אל על כצומחת ועולה, כנפיה אחוזות בקרקע של תלמים חרושים. הפסל מרדכי כפרי, איש נהלל, נמנה עם האמנים הבולטים שעיצבו אנדרטאות יישוביות ברחבי הארץ, מרביתן בהתיישבות העובדת (נהלל, יפתח, כפר ביל"ו, מרחביה, בלפוריה, גבעתיים, משמר הנגב, ועוד).

חדר הזיכרון - יד לבנים

באוקטובר 1948 פרסמו שלוש אימהות שבניהן נפלו במהלך הקרבות רשימה בעיתונים **דבר**, **הארץ** ו**דבר הפועלת** תחת הכותרת "יד-לבנים":

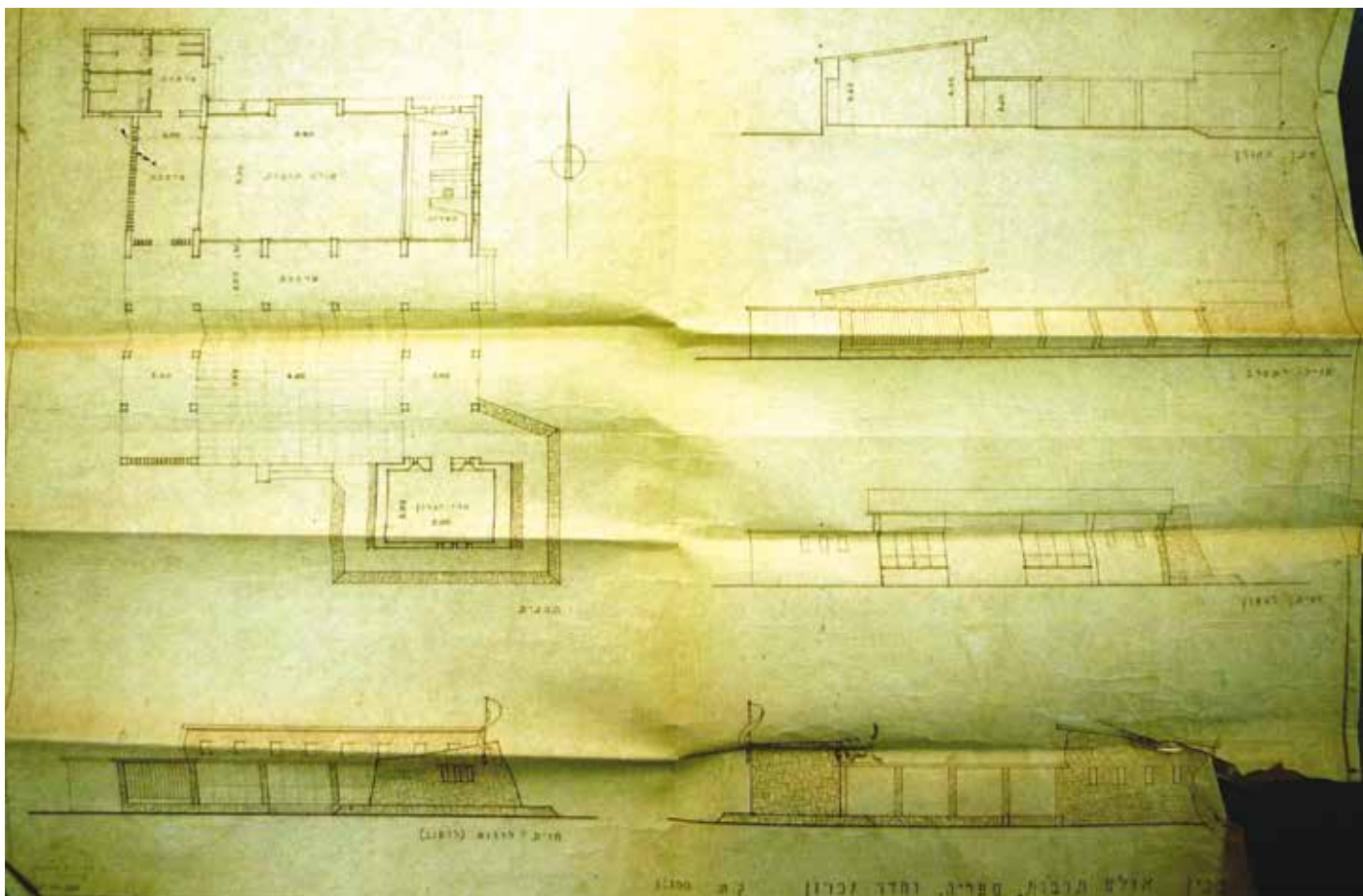
פונות אנו בזה לכל האמהות השכולות בישראל שנתנו לעמן את בבת עינן, את הנחמה היחידה שהייתה להן בחייהן - את הבנים היחידים [...] בהצעה להתאחד, כדי להקים יד לזכרם הקדוש [...] בבית זה יש לבנות אולם מוקדש לתולדות היקרים שלנו ובו אוסף תמונות, נקרולוגים, תולדות חייהם, פעולתם ועבודתם במשך חייהם הקצרים. זה ייתן אפשרות לעיין עיון היסטורי בעולמו המיוחד של הדור הזה - יחיד סגולה, שאנו האבות התמסרנו לו טיפלנו בו הדרכנו אותו בכיוון זה.¹⁵

בעקבות הקריאה נוסד ארגון "יד לבנים" עוד בימי המלחמה, בעידודו של דוד בן-גוריון.

חדר הזיכרון, המקושר לבית התרבות באכסדרת העמודים, מהווה חלק מהמכלול המבונה, ועם האנדרטה והגן מייצג את הרעיון המוזכר. בחדר, הפתוח לכל המעוניין להיכנס לתוכו, נמצאים תמונתו ופרטיו האישיים של כל אחד מן החברים/בנים חללי צה"ל ונפגעי פעולות

בהקשר של כפר הס, לאחר הטראומה הקשה והאובדן שחוה היישוב בקרב טירה היה לכך משנה חשיבות. האנדרטה שימשה כלי יעיל להנצחה הרואית בשל הקשר שיצרה בין היסטוריה וגאוגרפיה, טבע ותרבות, נוף וקהילה. כסוכן זיכרון יצרה האנדרטה מתאם בין הזיכרון לבין המרחב הציבורי והפכה למכשיר רב עוצמה בחדירתו של המיתוס לרבדים היום-יומיים של הקיום. הנחת היסוד בפעולתה של מצבת הזיכרון היא כי הפגישה החיצונית (החזותית/עיצובית) בין האנדרטה לבין המתבונן זהה למפגש הפנימי של המתבונן עם העבר - וזו מהות ההתייחדות. מיקומה במרכז המכלול יצר אין-ספור אינטראקציות בינה לבין התושבים, שכן כל מי שהלך לספרייה, למוזיקרות ולבית התרבות עבר דרכה, וילדי המושב שיחקו, בזכות הצל והרחבה, למרגלותיה. כך מילאה האנדרטה את תפקידה, יצרה חוויה פיזית ורגשית אצל מי שבא עמה במגע ואפשרה מפגש בין הצופה לבין המורשת והזיכרון הקולקטיבי. זהו מפגש הכרחי ליצירת תחושת השתתפות והזדהות, והוא מאשר ומחזק את המחויבות של היחיד למורשת הקולקטיבית. האנדרטה ממוקמת במרכז גן המגנים ומורכבת משני אלמנטים העשויים מחומרים שונים: בסיס ואנדרטה פיסולית שמוצבת מעליו, אשר נוצרו בתקופות שונות. החלק התחתון - בסיס האנדרטה, אשר גובהו כ-2.5 מטרים, נחנך ככל הנראה כבר ב-1949. צורתו היא מבנה קטום בעל עשר פאות שכתליו מצופים בלבני אבן גיר. ביניהן מוטמנים לוחות שיש ועליהם חרוטים שמותיהם של תשעת בני המושב שנפלו במלחמת הקוממיות, מקום ותאריך נפילתם, ופסוקים רלוונטיים מן המקרא. במשך השנים נוספו לאנדרטה 18 שמות של עוד נופלים מבני המושב וקרוביהם. פירוט השמות מדגיש את האינטימיות לצד הכבוד שרוחש היישוב לנופלים ולמשפחות השכולות. ביישוב קטן כמו כפר הס, שהאטוס שלו מדגיש את הקולקטיביות והשותפות בין החברים, החברים הם לא רק חברים לנשק או בני המקום, אלא חברים-בנים. המסגרת האינטימית נתנה למונח הטקסי "בנים"

¹⁵ אתר יד לבנים, www.yadlabanim.org.il

התכנית המקורית של אדריכל ש' לוריה לבית התרבות. ארכיון כפר הס

המבנה עוצב בסגנון הבינלאומי על-ידי האדריכל ש' לוריה ותוכנן בצורת האות ח'.¹⁹ הפרוגרמה שלו שילבה בין חלל בנוי לחלל פתוח כיחידה אורגנית אחת, המקרינה על סביבתה ויוצרת קשר רציונלי בין המבנה לבין סביבתו באמצעות הגן המקשר. החלל הבנוי הורכב מכמה פונקציות - חדר זיכרון, ספרייה ואולם תרבות, שהיה אולם ההתכנסות והאירועים של המושב עד הקמת בית העם (1961) - ושילובן אפשר יצירת מונומנט אסתטי. בין אגפיו מקשרת אכסדרת עמודים מקורה ובתווך רחבה מרוצפת, והמבנה כולו סוגר בהתאמה על חלקו הצפוני של הגן, כך שהפכו ליחידה אחת. נוסף לפונקציות המתוכננות שימשו בפועל חלק מחדריו של המבנה גם משכן לחדר המזכירות ולחדר הנהלת החשבונות של כפר הס במשך שנים רבות. מבנה דומה, אשר נבנה בתקופה מקבילה ללא אכסדרת עמודים, נמצא בכפר ויתקין ומשמש יד לבנים (חדר זיכרון, אולם וארכיון). שם לא נמצאו עד כה כל עדויות באשר לזהותו של המתכנן, אם כי סביר להניח שמדובר באותו אדריכל.²⁰ במשך השנים עבר המבנה בכפר הס גלגולים ושינויים בפונקציות

האיבה מן המושב. בערב יום הזיכרון מתקיים טקס מרכזי ברחבה שמול האנדרטה בהשתתפות כל חברי הכפר ומשפחות הנופלים, שחלקם כבר אינם מתגוררים במקום.

בית התרבות

כבר בשנת 1944 ניסה מושב כפר הס להקים לעצמו בית תרבות על שם משה הס.¹⁶ זאת ככל הנראה בהשראת בתי התרבות שהוקמו בקיבוצים בשנות השלושים כחלק מן המרחב הציבורי ותרבות הפנאי, שלא היה לה מקום ב"חדר" הקיבוצי (אפרת, 2012: 8-9). עם תום המלחמה תבעו ההורים השכולים מהנהלת הכפר לבנות בית תרבות להנצחת הבנים. הנהלת המושב קיבלה את הפנייה בחיוב והחליטה על הקמת בית תרבות על שם המגנים,¹⁷ ומיוני 1950 הוקצה למוסד כסף מתקציב המושב.¹⁸ בעקבות החלטת ההנהלה נעשה המבנה, שאינו מופיע בתכניות המוקדמות של המושב, לחלק מן המרכז החדש של הכפר, וגם השלים את מכלול ההנצחה. כך נוצר למושב "מרכז מדומה", שאינו ממוקם פיזית במרכז הכפר אבל מעצם שימושיו הפך לכזה.

¹⁶ מת"ת א-8-א, כפר הס לא' הרצפלד, 27 באפריל 1944.

¹⁷ מת"ת, 2 במאי 1949, עמ' 124.

¹⁸ שם, עמ' 379, 376, 368, 364.

¹⁹ ארכיון כפר הס, תכנית בית התרבות, 25 בדצמבר 1951.

²⁰ ארכיון כפר ויתקין: ספר הפרוטוקולים 1949-1950, תיק יד לבנים.

"שני הצדדים" לומדים להכיר שוב זה את זה. רק ההיסטוריה תגיד אם השכילו חברי המושב גם הפעם לייצר מונומנט "חי", שיעצב את הקהילה ויקרין עליה כקודמו.

סיכום

תולדות הקמתו של מתחם הזיכרון והתרבות בכפר הס והתפתחות תפקודיו השונים לאורך השנים מייצגות את המפגש בין תפקידים של מונומנטים שנועדו להנצחת זיכרון של קהילה לבין תרומתם הפרקטית לקיום חיי קהילה. המתחם נועד להנציח את זיכרון האירוע הטראומטי שהתרחש בשלהי שנות הארבעים והשפיע במהלך השנים על קהילת המושב כולה, ובו בזמן לשמש את חיי היום-יום של המושב, את הצרכים והתפקודים המיוחדים אותו. השניים משתלבים זה בזה ומאפשרים למרחב הציבורי המורכב מסוכני שכול (אנדרטה וגן זיכרון) וממבני קהילה (בית תרבות, ספרייה, מזכירות ושטח פתוח מעוצב) להתקיים לאורך זמן. כך, גם כאשר הקהילה משנה את פניה, את רצונותיה ואת צרכיה, מוסיף מרחב משותף זה לייצגה ולהדגיש את ייחודה.

בית התרבות כיום. צילום: רינה רייניץ-אידן, 2016

שלו, עד שננטש סופית בשנות התשעים. לאחרונה (2015), לאחר תהליך של התלבטויות ודיונים שנמשך כשבע שנים, שופץ המבנה במימון האגודה השיתופית כפר הס, בתרומות של כמה מחברי הכפר ובסיוע המועצה האזורית לב השרון וארגון יד לבנים, אשר גם העמיד לרשות המיזם אדריכליות מתנדבות (שרה דובב ורונית ברדוגו) למען שימור בתי יד לבנים. האתר שומר בסיוע ובליווי של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. אנשי המקצוע של המועצה ביצעו את עבודות הנגרות באתר, ומנהלת מחוז המרכז טל בן נון ליוותה את הפרויקט. אט-אט מתחיל להיווצר סביב הבית סדר יום חדש ומהוסס, בבחינת

* ד"ר רינה רייניץ-אידן ליסדה בחוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית בית ברל במשך שלושים שנה, ועמדה בראשו במשך חמש שנים; חוקרת, סרצה וכותבת על תולדות ההתיישבות היהודית בארץ.

rinai@netvision.net.il

לזכרם של בני כפר הס אשר נהרגו בעת מילוי תפקידם ובפעולות האיבה

תודה לכל מי שסייע לי בכתיבת המאמר: מיכה זהר, זהרה דותן ואסנת בקנשטיין - מזכירות וארכיון כפר הס; רותי גרסטן, איה לפיד ואילן - צוקרמן מרכז תיעוד ליישובי גוש תל מונד; יעל הרן - ארכיון דגניה א'; שרי גלבוע - ארכיון כפר ויתקין; אביב בוטניק ואדי שביט - כפר הס.

אפרת, אביטל (2012). בתי תרבות בקיבוצים בתכנונו של האדריכל שמואל ביקלס (1901-1975) - המלצות לשימור. **אתרים - המגזין**, 2, 8-9. אידן (רייניץ), רינה (1995). תכנון מושבי גוש תל מונד: יצירת דגם חדש של מושבי עובדים. **קתדרה**, 78, 107-121. אידן, רייניץ (2009). "הקשר הגורדלי": מושבי עובדים ועמק יזרעאל. בתוך רינה רייניץ-אידן, כרמל אדרי, דן אבידן, טמי בן יוסף (עורכים), **בשביל אורי** (עמ' 109-123). [כפר סבא]: המכללה האקדמית בית ברל.

איילנד, ראובן (1979). **התקופה שלאחר מלחמת העצמאות** (עורך' בן ציוני). כפר הס.

בר-און, דן (1982). התבונה של הקהילה. **שדמות: במה לתנועה הקיבוצית, פ"א-פ"ב**, 93-103.

חיוטין, ברכה וחיוטין, מיכאל (2010). **אדריכלות החברה האוטופית: קיבוץ ומושב**. ירושלים: מאגנס.

נאור, מרדכי (עורך) (1992). **לכסיקון כוח המגן ה"הגנה"**. תל אביב: משרד הביטחון.

נורה, פייר (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. **זמנים**, 45, 5-19.

סיון, עמנואל (1998). תעודה: ההורה השכול כקורבן החי. **אלפיים**, 16, 73-84.

עזריהו, מעוז (1995). **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956**. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.

עזריהו, מעוז (1998). ההיסטוריה של הנצחה: על הנצחה וזיכרון מאת אילנה שמיר. **עיונים בתקומת ישראל**, 8, 620-623.

צור, מוקי ודניאלי, יובל (עורכים) (2008). **לבנות ולהבנות בה: ספר שמואל מסטצ'קין - אדריכלות הקיבוץ בישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

שמיר, אילנה (1996). **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**. תל אביב: עם עובד.

Becker, C. (1958). *The declaration of independence: A Study in the history of political ideas*. New York: A. A. Knopf.

De Certeau, M. (1980). *L'invention du quotidien: Arts de faire*, Tome 1. Paris: Union Générale d'Éditions, pp. 9-20.

Lefebvre, H. (1991[1974]). *The production of space*. Oxford: Blackwell.

ארכיונים

ארכיון כפר הס: תיק מבני ציבור/בית התרבות.

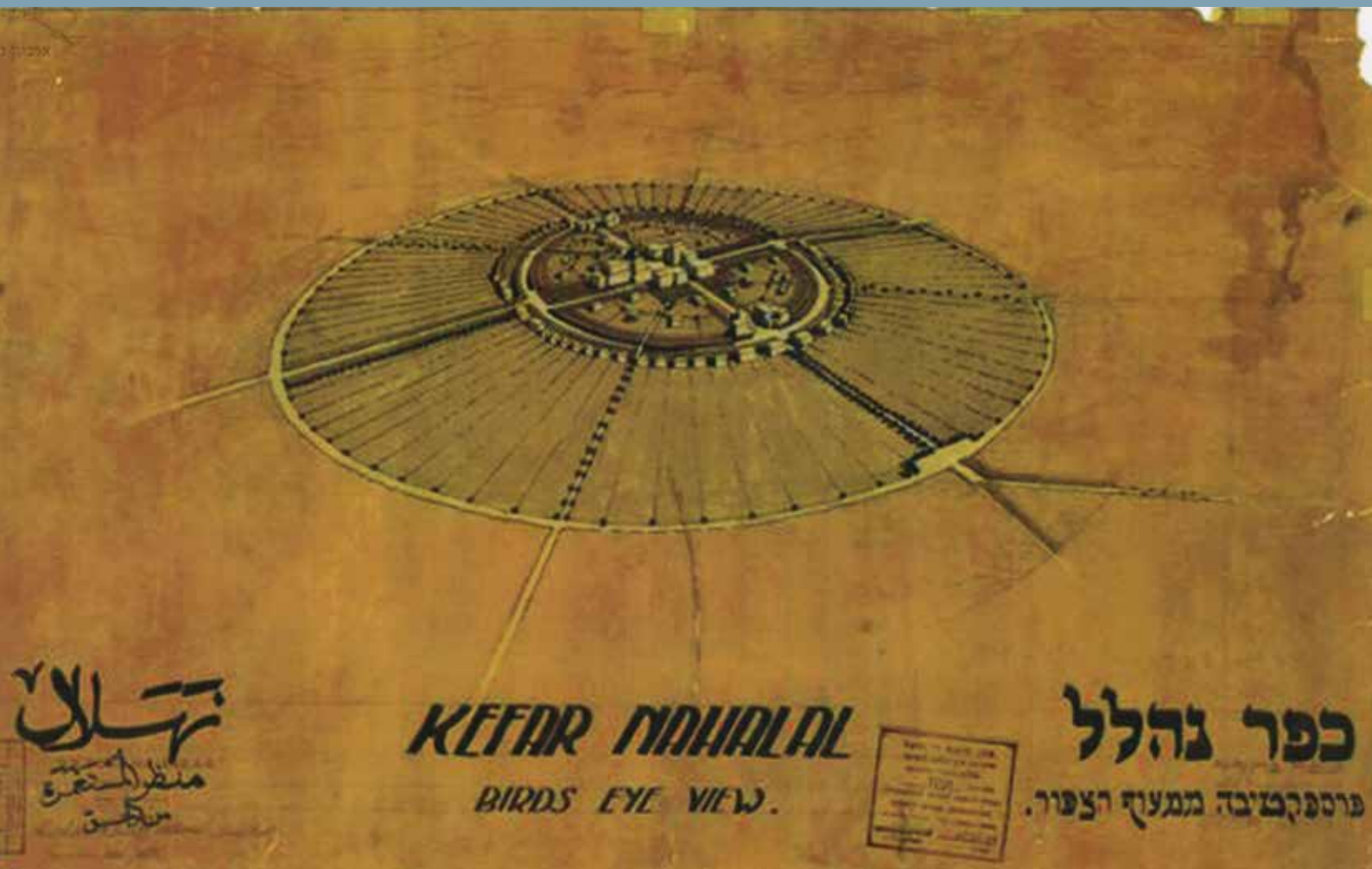
ארכיון כפר ויתקין: ספר הפרוטוקולים 1949-1950/1949-1950; תיק יד לבנים.

ארכיון צה"ל (א"צ): תיקים 65/782-1189; 15-2315/50.

מרכז תיעוד ליישובי גוש תל מונד (מת"ת), ספר הפרוטוקולים של כפר הס 1949-1951: תיק תרבות א-1-ב.

עמוד 97: המכלול של גן המגנים ובית התרבות. צילום: רינה רייניץ-אידן, 2016

ההחלטה להכליל נכס מורשת תרבותית ברשימת מורשת - מקומית, לאומית או אוניברסלית - מתבססת על ההכרה בערכיו ההיסטוריים, העיצוביים והתרבותיים. ההחלטה לשמר את הנכס כדי שיוסיף וישרוד גם בדורות הבאים ועל האופן שבו ישומר איננה מסתמכת בהכלטת הערכים, אלא נדרשת לשיקולים נוספים - כלכליים, טכנולוגיים, אתיים, חברתיים, תכנוניים, סביבתיים ועוד. שתי ההחלטות תלויות זו בזו, והן שמבליטות את התפקידים המיוחדים לנכס התרבות ומתנות את התפקודים הנכללים בו. התפקידים יכולים להיות מגוונים, התפקוד מוגבל יותר. כראשונים אפשר לכלול חשיפה והבלטה של העבר, אמצעי לייצג קהילה, לחזק את זהותה וללכדה, לבטא אידאולוגיה ותפיסות עולם. באחרונים הפעילות והאופן שבו תבוצע בנכס השמור ותתייחס אליו הם העיקר. במבני ציבור היסטוריים שהוכרזו לשימור יש להבחנות אלה חשיבות רבה אף יותר בשל תרומתו של כל רכיב לערכיותו של הנכס, והרצון לשמר ערכיות גבוהה זו.

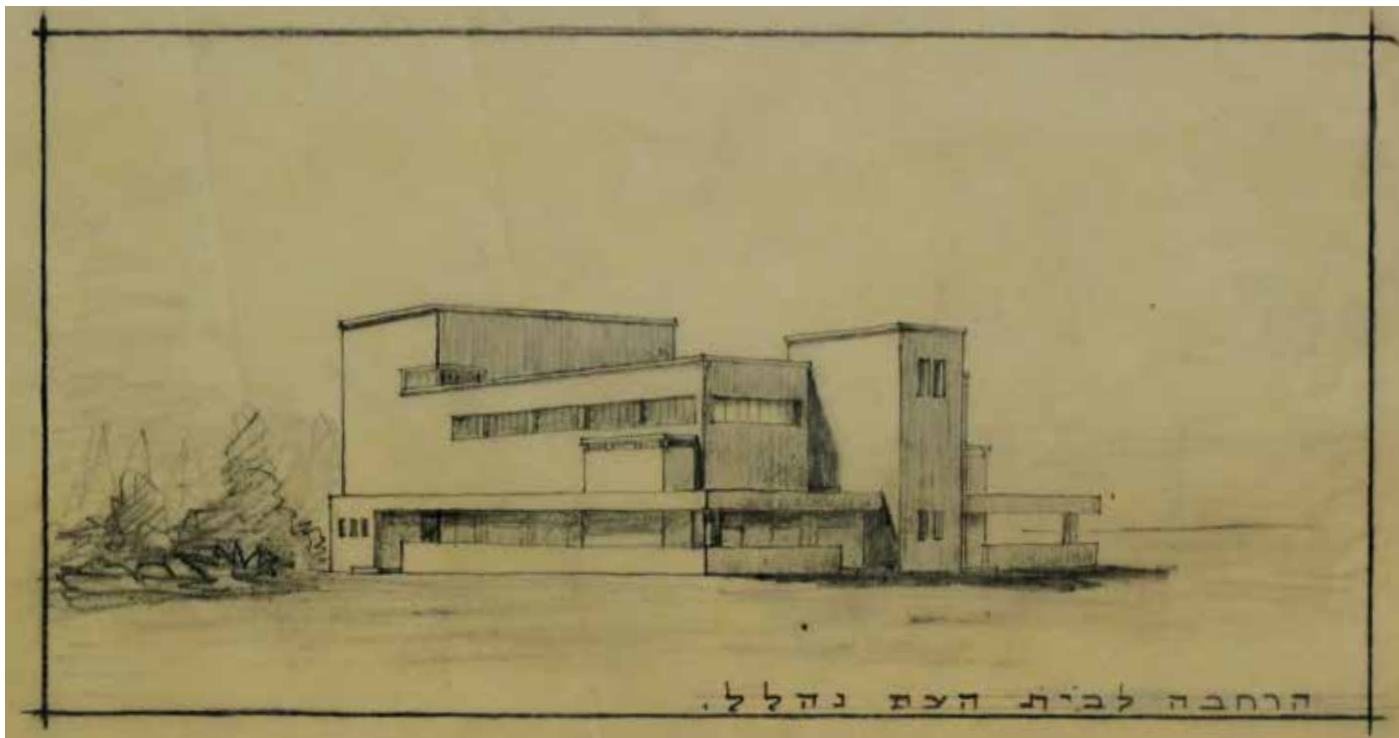
בית העם בנהלל

מתכנון לשימור: ערך, תפקיד ותפקוד המבנה על תהפוכותיו והשלכותיו

טל מילנר-הוברמן

מבנה בית העם בנהלל הוא מבנה היסטורי הנחשב לאחד המונומנטים האדריכליים הייחודיים המאפיינים את האדריכלות המודרנית של שנות העשרים והשלוחים של המאה ה-20 בישראל ובאירופה. החזון התרבותי, הנופי והאדריכלי עוצבו בקפידה ונתנו מענה לחיי הקהילה שנתקמו כמושב באותם ימים. מאמר זה יעסוק בתהפוכות שחלו במהלך השנים בתפקיד שמילא בית העם בחיי חברי המושב, כשינויים בתפקודו כבית עם ובהשלכות שהיו להם על המבנה, תוך רמיזה ביקורתית על ריבוי התפקידים הקשורים כיום בשימורו ובתפקודו המחודש.

מילות מפתח: בית עם, שימור, תפקיד, תפקוד, מושב

איור 1. ריכרד קאופמן - שרטוט הרעיון הראשוני של מבנה בית העם, 1929. אצ"ס/ארכיון ר' קאופמן A175M19954

אדריכל ריכרד קאופמן

בית העם תוכנן על-ידי האדריכל הנודע ריכרד קאופמן, "האדריכל שתתם יותר מכל מתכנן אחר לעיצוב הנוף ולקביעת תכניות היישובים בארץ" (זונדר, 2006; Kenneth, 2004). קאופמן נולד בפרנקפורט שבגרמניה בשנת 1887 ולמד ציור, אדריכלות ותכנון ערים בבית הספר הטכני הגבוה במינכן, שם הקים משרד שהתמחה בבנייה בסגנון הבינלאומי.¹ בשנת 1920 עלה לארץ בהזמנתו של ארתור רופין,² אשר הטיל עליו לתכנן את תכניות האב ליישובים חקלאיים ועירוניים ברחבי הארץ על סמך ניסיונו המקצועי באירופה. בהשראה זו קמו עשרות קיבוצים, מושבים, יישובים ומבנים ציבוריים.³ הסגנון שאפיין

מבוא

לכרזה על נכס בנוי כראוי להיכלל ברשימת מורשת, ועקב כך - לשימור, יש סיבות ומניעים שונים. הגורם הבולט בהם הוא ערכים - האדריכליים, ההיסטוריים והתרבותיים. לכאורה, ככל שמגוון הערכים ומספרם גדל כך מתרחבת ההסכמה להכיר בחשיבותו של הנכס ולדאוג לשמירתו גם עבור הדורות הבאים. הבסיס להחלטה להכיר בבית העם בנהלל כנכס מורשת תרבותית מורכב ממגוון שכזה: הערכים האדריכליים ואדריכל המבנה (ריכרד קאופמן), הסיפור הייחודי של נהלל וראשוניותו כמושב עובדים, התפקוד שהמבנה נועד להכיל והערכים האידאולוגיים והתרבותיים שייצג.

¹ הסגנון הבינלאומי התפתח בסוף שנות העשרים של המאה ה-20 מתוך אסכולה אמנותית פונקציונלית בתחומי האדריכלות, העיצוב והדעת. מאפייני הסגנון הבינלאומי הם פשטות וביטול הדקורציה והצבע, פונקציונליות (תפקיד המבנה מוביל את תכנונו וצורתו), ביטול הסימטריה והתאמת המבנה לאדם ובכל מקום בעולם (תפיסת תכנון אוניברסלית/בין-לאומית). אבות הסגנון הבינלאומי הם האדריכלים ולטר גרופיוס (Gropius) ולדוויג מיס ואן דר רוהה (Mies van der Rohe) על רקע משנתו של אדולף לוס (Loos) האוסטרי במניפסט "ארנמנט ופשע".

² ארתור רופין (1876-1943) מנהיג ציוני, כלכלן וסוציולוג, מנהל המשרד הארץ-ישראלי ביפו, ממעצבי ההתיישבות הציונית בארץ ישראל. עמד בראש מחלקת ההתיישבות של הנהלה הציונית ביישוב והיה חבר הנהלת הסוכנות היהודית. רופין חיפש אדריכל מנוסה למימושו של הרעיון הציוני.

³ קאופמן תכנן יותר מ-600 מבנים ויישובים - לא כולם בוצעו (יום עיון על אודות ארכיון קאופמן, ירושלים, 23 במאי 2016).

של המאה ה-20, והוא משלב ערכים אדריכליים מן העבר עם סגנון האדריכלות המודרנית שהושתת על רוח ה-De-Stijl (1919).⁵ האדריכלות המודרנית אינה דוגלת בסימטריה. רעיונותיו האדריכליים של קאופמן משקפים את המפנה המשמעותי שחל בתחילת המאה ה-20 בתולדות האמנות והאדריכלות, והם מבטאים את הדילמות שעלו במהלך תקופת תכנון בית העם. מבנה בית העם הוא אפוא שילוב של סגנון קלאסי וסגנון מודרני. באיור 2 שלהלן אפשר להשוות בין הסגנונות השונים המשולבים בתכניות נהלל, המבוססות כנראה על מקורות השראה אדריכליים ממקומות שונים ברחבי העולם.

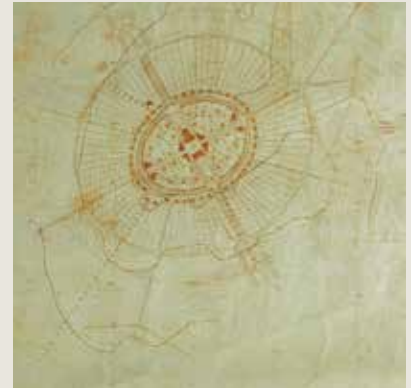
את האדריכלות של קאופמן בראשית דרכו היה שילוב הטבע בבנייה (כמו גנים ציבוריים במרחב עירוני - רעיון המבוסס על אידאולוגיית "עיר גנים" של אבנעזר האוורד),⁴ תוך התייחסות לתנאי הקרקע ולגאוגרפיה של המקום (Kauffmann, 1952). אולם בתכניות המקוריות של נהלל ושל בית העם ניתן להבחין בשיטת תכנון סיסטמטי מובהקת, המזכירה את סגנונות הבנייה בימי הביניים ובתקופה הקלאסית, אשר התאפיינו במבנים סימטריים וקונצנטריים. כך, במבט-על על מושב נהלל, מתקבלת תכנית סימטרית וקונצנטרית של המושב בכלל ושל תכנית בית העם בפרט. עם זאת, חשיבתו התכנונית של קאופמן פוגשת את המודרנה של שנות העשרים

3 נהלל - מבנה בית העם, 1947 ארכיון נהלל 4-46-n

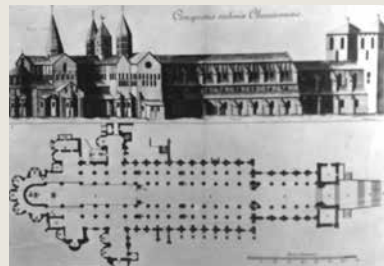
2 נהלל - פרט מהתכנון הראשוני של המושב והמבנים הציבוריים שבמרכזו (1922). סגנון התכנון קלאסי - סימטריה ומרכז אצ"מ S15M855

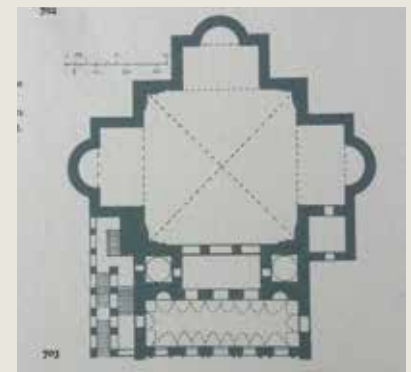
1 נהלל - תכנון ראשוני של המושב והמבנים הציבוריים במרכזו (1922). אצ"מ S15M855

3 בניין לרקין, בופלו, 1904 פרנק לויד רייט מבנה מונומנטלי (Copplestone, 1963)

2 תכנית כנסייה - תכנית סימטרית סלבנית Abbey Church Cluny, 1088-1118 (Copplestone, 1963)

1 תכנית כנסייה - המבנה הסימטרי Church of San Vitale, Ravenna 526-548 (Copplestone, 1963)

איור 2. הסגנונות השונים המשולבים בתכניות נהלל

⁴ אבנעזר האוורד (Howard, 1850-1929) הוגה מודל עיר גנים.

⁵ תנועה אידאולוגית הדוגלת בביטוי הפשוט, ההרמוני ובסדר ושיטתיות בתחום האמנות והאדריכלות, שיהווה שפה בין-לאומית - משותפת לכל התרבויות. נוסדה בהולנד בשנת 1917 על-ידי תיאו ואן דוסברג (van Doesburg) ופיט מונדריאן (Mondrian) הייתה נר לסגנון הבינלאומי (<http://www.theartstory.org/movement-de-stijl.htm>).

אסטרטגיית התכנון של קאופמן עוסקת תחילה במרחב הכללי, ואחר כך במבנה היחיד. כך הוא מתאר את אידאולוגיית התכנון: "התפקיד, לשמור גם אצלנו על היופי הכפרי ולהגבירו ככל האפשר, וזאת כמובן בלתי-תלוי מהפתרון משביע הרצון של הבעיה במובנה הפונקציונלי" (אצל שפירא, תרפ"א-תש"ו: 73). תכנון בית העם הושתת על יסודות החשיבה המרחבית על המושב כולו, ומבנה בית העם השתלב בעיצוב נהלל כיחידה הומוגנית ייחודית.

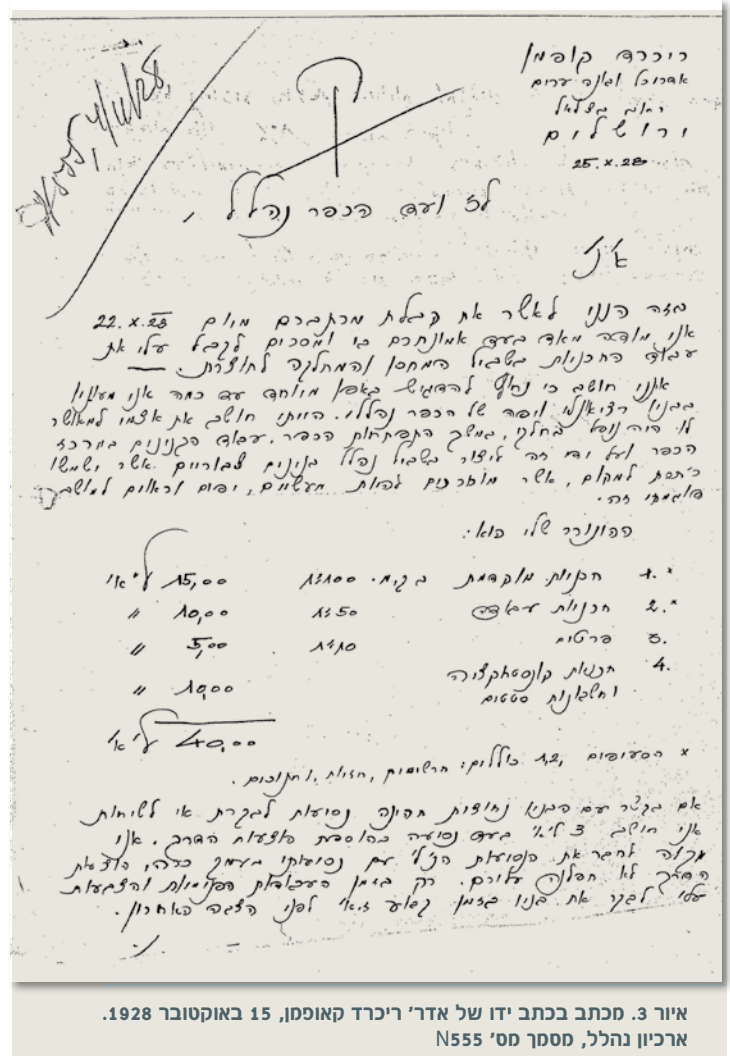
תפקידו של האדריכל בתהליך תכנון המבנה והמושב הוא תפקיד מרכזי ורב-אחריות הקושר בין מדע, חוק ולוגיקה (Allen, 1966) ובין רוח וחומר. הוא שקובע את אופי המקום לדורות וכך נקבע ערכו התרבותי. תפקיד המבנה הוא לשרת תחילה את התכנון האדריכלי, ואחר כך את הפונקציות שלשמן נבנה. במקרה של בית העם בנהלל, תפקיד התכנון הכולל של המרחב מבטא גישה הוליסטית המחברת בין המרחב לבין הפריט. הניתוח שלהלן נועד אפוא לבחון אם תפקידו, מעמדו של מבנה בית העם והתפקוד שיועד לו עלו בקנה אחד עם האידאולוגיה העומדת מאחורי התכנון.

בתי העם בישראל ותפקידם

פני שמתארים בפירוט את מבנה בית העם של נהלל יש להבין את התמונה ההיסטורית הכללית של התהוות בתי העם בישראל ואת מעמדם וחשיבותם בקרב החברה הישראלית בתחילת המאה ה-20. בית העם הראשון בארץ הוקם בראשון לציון בשנים 1897-1898 כדי לשמש בית לעדה, ספרייה וסוכה לתזמורת.⁷ כ-33 שנים מאוחר יותר (1930) התכנס בתל אביב הכינוס הארצי הראשון בנושא מוסדות "בית עם" בארץ ישראל, והתמקד בהגדרתם של גבולותיהם ותפקידיהם. להלן מטרתו המוצהרת של הכינוס: "בית העם המהווה מרכז ציבורי תרבותי במושבה ובעיר ותכנית הבנייה הרצויה בהתחשבות עם צרכי המקום המיוחדים; נברר את עצם תפקידו של בית העם שעדיין רחוק מלהיות מקובל; ידובר על תולדות המוסד הנקרא בית העם בתל אביב ובית הפועלים וספריות".⁸

בית העם נועד לעסוק בתחומים שאינם קשורים לשגרת היום-יום. כך נוצרו תפקידי המגוונים, ששירתו אוכלוסיות מכל השכבות והמגזרים במקומות שונים בארץ. בית העם התגבש בעיקר כמוסד לתרבות עממית. מעמדו היה שווה לכל נפש בקהילה, וערכו הושתת על שימושו כמרחב ציבורי וכבמה ציבורית ללימוד, לפעילות אמנותית, להצגות, לקונצרטים ולהקרנת סרטים (ראי-נוע). עוד שימש כהיכל התרבות למופעי מחול, לערבי ספרות ולמשפטים פומביים. בתל אביב הוקמו בו הבמות הסאטיריות הידועות "הקומקום" ו"המטאטא", שנדדו והציגו בבתי עם ובבתי תרבות ברחבי הארץ. בית העם מילא תפקיד משמעותי בהתפתחות התרבותית של החברה והקהילה ביישוב הישראלי המודרני, והיה למקור גאווה בקרב האוכלוסייה המקומית. התפתחות תרבותית זו היא שהובילה להקמתו של בית העם בנהלל.

השפעות אלה והידע שהביא עמו קאופמן, לצד המאפיינים המקומיים של הבנייה והטבע בארץ ישראל, התגבשו לכדי רעיונות אדריכליים ייחודיים שלא נראו כמותם לפני הופעתו בישראל (לוי, 1980; Zach, 2012). כשנה לאחר עלייתו (1921) החל קאופמן בתכנון מושב נהלל (במקור - כפר נהלל), לא לפני שהתרשם מהבנייה בארץ, אותה תיאר כך: "היישובים החקלאיים שנוסדו בארץ-ישראל לפני המלחמה, מראים בצורתם הנוכחית את הסימנים של בנין מקרי; רשת דרכים סכמטית העולה ויורדת ללא כל התחשבות בתוואי הקרקע. נוצרה תדמית חסרת גרעין וללא מבנה אורגני" (קאופמן, 1922).⁶ החזון התכנוני של קאופמן היה לעצב "יישוב כגוף חי בעל נקודת גרעין ומרכז, גוף התיישבותי העונה על הדרישות המשקיות, ההיגייניות, האסטרטגיות והארכיטקטוניות השונות. האופי של כפר נהלל מופנה פנימה כלפי המרכז. אני מתכנן גרעין מרכזי בצורת כיכר גדולה עם מבנים ציבוריים" (קאופמן, 1928) (ראו איור 3).

⁶ מסמך מס' ע-4, ארכיון נהלל.

⁷ www.rishonlezion.muni.il

⁸ 20 בינואר 1930, חברת "בית עם" בע"מ, תל אביב לוועד נהלל. מסמך ללא מספר, ארכיון היסטורי, נהלל.

התכנית להקמת מושב נהלל

היסודות הרעיוניים להקמת מושב עובדים בארץ בכלל ובעמק יזרעאל בפרט הונחו כתשע שנים לפני שהוקם בית העם של נהלל, באסיפה של המועצה החקלאית של הפועל הצעיר שהתכנסה בעין-גנים ב-1919.⁹ התכנית להקמת מושב נהלל התקיימה בשני נתיבים:

1. **נתיב אידאולוגי:** רעיון שנהגה בוועדת הארגון (הזמני) של המועצה החקלאית (בהשתתפות מנחם אוסישקין, אליהו קראוזה וחנה מייזל). בוועדה דנו על רכישת קרקעות למטרת התיישבות. רעיון מושב העובדים הושתת על עזרה הדדית ויצירת מוסדות ומבני ציבור משותפים (אידן, 1993), שאחד מהם הוא בית העם.
2. **נתיב פיזי:** תכנון פונקציונלי של המושב. קאופמן, שמונה לתכנון המושב כולו וגם חלק מהמבנים הציבוריים שבו, כתב בהתרגשות את המילים הללו: "כאשר הועמדתי בשנת 1921 בפני התפקיד לתכנן את כפר נהלל, וגם מושבי עובדים אחרים וקיבוצים, היה דבר אחד ברור מראש: כי זהו תפקיד חדש לחלוטין בתכנון ערים בכלל ואף בתכנון יישובים מכל הסוגים, בפרט" (אצל שפירא, תרפ"א-תש"ו: 73). בדיון שהתקיים במסגרת ועד היישוב תיאר קאופמן את תפיסתו התכנונית, המשלבת פונקציונליות ואסתטיקה: "אינני חושב כי נחוץ להדגיש באופן מיוחד עד כמה אני מעוניין בבניין

רציונאלי ויפה של הכפר נהלל. הייתי חושב את עצמי למאושר לו היה נופל בחלקי במשך התפתחות הכפר, עבוד הבניינים במרכז הכפר ועל-ידי זה ליצור בשביל נהלל, בנינים ציבוריים אשר ישמשו כרשת [מילה לא ברורה] מקום, אשר מוכרחים להיות מעשיים, יפים וראויים למושב דוגמתי זה"¹⁰ (ראו איוור 3).

אם כן, אדריכלות בית העם של נהלל מבוססת על החיבור בין הרוח האידאולוגית - ההתיישבות - לבין יישומה הפונקציונלי.

בית העם של נהלל

מהלך פרויקט התכנון וההקמה

קאופמן נתבקש לתכנן תחילה את מושב (כפר) נהלל בשנת 1921. ועד נהלל פנה אליו כדי שיקבל על עצמו את תכנון המושב, והוא הודה לחברי הוועד על הפרויקט: "אני מודה מאד בעד אמונתכם בי ומסכים לקבל עלי את עבודת התכנון"¹¹ (ראו איוור 3). הוא גיבש תכנית כוללת למושב עם תפיסה תכנונית קונצנטרית מובהקת, ורמז כבר בשלב הראשוני של התכנון הכולל על חזונו להקים מבני ציבור במרכז היישוב. אולם מוסדות חיצוניים דחפו לזרז את הקמת המבנה, וקאופמן נדרש לתמוך בין הגורמים שניהלו אותו לבין תהליך התכנון. הנה דוגמאות אחדות: כדי לספק למממנים החיצוניים את ההוכחה שהתכנון והבנייה אכן

הסתדרות העובדים העבריים הכללית בארץ ישראל משק עין-חרוד

קבוצת פועלים להתיישבות שתופית בע"מ

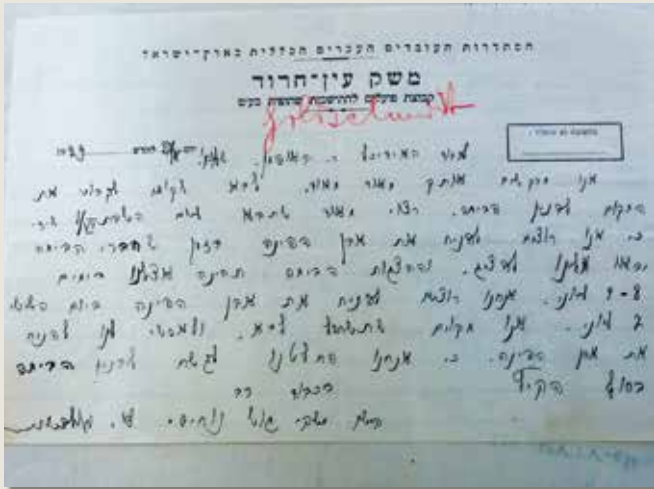
27 במאי 1929

לכבוד האדריכל ר. קאופמן

אנו מבקשים אותך מאוד מאוד לבוא לקומם לקבוע את המקום לבנין הבמה.¹² רצוי מאד שתבוא ליום השבת 1.6 ש.ז. [שנה זו], כי אנו רוצים להניח את אבן הפינה בזמן שחברי הבימה (מתל אביב) יבואו אלינו להציג. וההצגות הבימה תהינה אצלנו בימים 8-9 ליוני. אנחנו רוצים להניח את אבן הפינה ביום השישי 7 ליוני. אנו מקוים שתשתדל לבוא ולאפשר לנו להניח את אבן הפינה כי אנחנו החלטנו לגשת לבנין הבימה בסוף הקיץ

בכבוד רב,

בשם משקי גוש [מילה לא ברורה] ד. גולדשמידט

המסמך המקורי

איוור 4. פנייה דחופה בעניין קידום מכתב מטעם הסתדרות העובדים העבריים, 27 במאי 1929. ארכיון נהלל (ללא מספור וללא תאריך)

⁹ יעקב אורי אצל שפירא, תרפ"א-תש"ו, עמ' 82.

¹⁰ ר' קאופמן, 15 באוקטובר 1928. ארכיון נהלל W555, 4/11/28. ראו המסמך המקורי המצורף.

¹¹ 15 באוקטובר 1928. ארכיון נהלל W555, 4/11/28.

¹² הצירוף "לבנין הבמה" פירושו כנראה בניית "מבנה לבמה", כלומר תאטרון או אולם להצגות (המחברת).

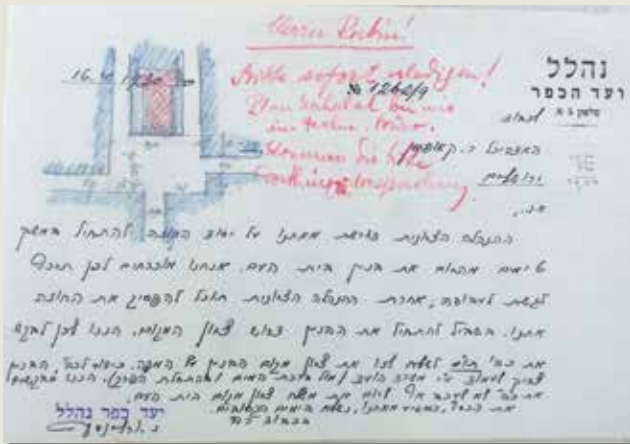
א.נ.

ההנהלה הציונית דורשת מאתנו על יסוד החוזה להתחיל במשך 6 ימים מהיום את בנין בית העם. אנחנו מוכרחים לכן תיכף לגשת לעבודה, אחרת ההנהלה הציונית תוכל להפסיק את החוזה אתנו. בשביל להתחיל את הבניין דרוש ציון המקום. הננו לכן לבקש את כב' תר"מ לשלוח לנו את ציון מקום הבנין על המפה. כידוע לכב', הבנין צריך לעמוד ע"י משרד הועד / מול בריכת המים / בהתחלת הפרק. הננו מבקשים את כב' לא לעכב אף ליום את משלח ציון מקום בית העם.

את הכסף, המגיע מאתנו, נשלח בימים הקרובים.

בכבוד רב,
ועד כפר נהלל
נ. ורלינסקי

איור 4א'. פנייה דחופה בעניין קידום התכנון. מכתב מטעם ועד הכפר נהלל, 16 באפריל 1930. ארכיון נהלל (ללא מספור וללא תאריך)

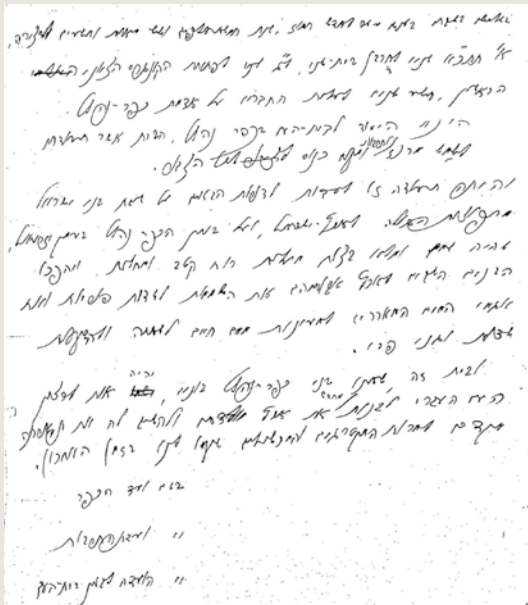

המסמך המקורי

בתאריך 16 באפריל 1930 עדיין לא היה ידוע סיקומו הסופי של המבנה. במסמך זה ניתן להבחין בהתלבטות של קאופמן, על-ידי שרבוט מחשבותיו (כולל הערותיו בגרמנית) על סיקום המבנה.

אליו מטעם ועדת בית העם בנהלל ב-21 ביולי 1929 נכתב: "היות שכל ההובלה וחלק של העבודה תצא לפועל על-ידי חברי המקום היכולים להפנות את עצמם לעבודות אלה רק במשך שלושת החודשים הקרובים, הננו לבקשך מאד להכין את התכנית במשך **שבוע ימים**, כדי שנוכל תכף

מתקדמים התקיים טקס הנחת אבן הפינה לבניין בית העם בנהלל, מהלך שסימל את נקודת האל-חזור. עבור תושבי נהלל הייתה זו קרן אור בחיי תרבות. אולם מהלך התכנון נתקל בקשיי תקציב, בעיכובי בנייה ובלחצים שהופעלו על קאופמן לאורך התקופה. במכתב שנשלח

המסמך המקורי

בשלישי בשבת בשנים עשר לחודש תמוז, שנת חמשת אלפים ושש מאות ותשעים ליצירה, א' תתכ"א שנים לחורבן בית שני, ל"ג שנים לפתיחת הקונגרס הציוני הראשון, תשע שנים לעלות החברים על אדמת כפר נהלל.
הונח היסוד לבית העם בכפר נהלל הבית אשר תעודתו לשמש מרכז לתרבות, מקום כינוס לכל הציבור.
והיתה תעודה זו לעדות לדורות הבאים על שיבת בני ישראל התפוצות הגולה לארץ ישראל ועל בנין הכפר נהלל על אדמות בעמק יזרעאל, שהיה שומם ומלא ביצות מעלות ריח קטב ומחלות. ויהפכו הבנים השבים לארץ אבותיהם את השממות לשדות פוריות ואת אגמי המים ה-[מילה לא ברורה] למעינות מים חיים לשתייה ולהשקות שדות וגני פרי.
ובית זה, שאנו בני כפר נהלל בונים, יהיה אות לרצון העם העברי לבנות מחדש את ארץ מולדת ולהשיב לה את תפארתה מקדם למרות המקטרגים והמכשילים שקמו לנו בזמן האחרון.

בשם ועד הכפר,
בשם ועדת התרבות
בשם הועדה לבנין בית העם

איור 5. הנחת אבן הפינה של בית העם, סביבות 1930. ארכיון נהלל (ללא מספור וללא תאריך)

(ארבעה בכל אחת מחזיתות הצד ושניים בחזית), וחלונות תחתונים ועליונים לתאורה ולאוויר טבעיים. בפועל נבנו שישה פתחים. שני פתחים נוספים נבנו בשלב השני, כאשר הוקמו מגדל ההקרנה והכניסה ליציע. תקרת החלל המרכזי עוצבה בצורה של גלים פתוחים לכיוון הבמה כדי ליצור נישות לתאורה נסתרת ולא מסנוורת. באזור הבמה תוכננו חדרי הלבשה, פתח יציאה רחב בחלקו האחורי וגג בצורת פירמידה הבנויה על קונסטרוקציה מעץ. הבמה תוכננה ונבנתה בשיפוע קל כלפי האולם המרכזי, כדי שהקהל היושב בירכתי האולם יוכל לצפות בקלות במתרחש על הבמה. היא נבנתה מלוחות עץ ושימשה כתקרה חשופה לחלל שמתחתיה, שתפקד כחדר איפור ומנוחה לשחקנים. יש לציין שקונסטרוקציית העץ של גג הבמה והבמה עצמה נשמרו כבמקור עד ימינו, ויש להמשיך ולשמרם.

הפרוגרמה תוכננה ל-800-1,000 מקומות ישיבה, ומטרתה לשמש מרכז תרבות, הרצאות, כינוסים, הצגות, טקסים ממלכתיים וקבלות פנים לאורחים רמי-דרג, פעילות חברתית-קהילתית, אסיפות כלליות, חוגים, מסיבות וחתונות.¹⁵ המבנה הוצב במרכז המושב. משרטוטים שנמצאו באחרונה בארכיון קאופמן¹⁶ אפשר ללמוד על ההתלבטויות והדילמות אשר ליוו את תהליך התכנון (ראו איור 7). אלא שבעקבות מאורעות תרפ"ט (1929) נוספו למבנה בית העם פונקציות אחרות, כאלה שנועדו לשרת את האוכלוסייה בעת חירום וסכנה. כך חל מפנה משמעותי בתפקידו ובתפקודו. המבנה שימש בית תרבות בשעות הערב ומרכז לאימוני לחימה בלילות, דבר שהביא

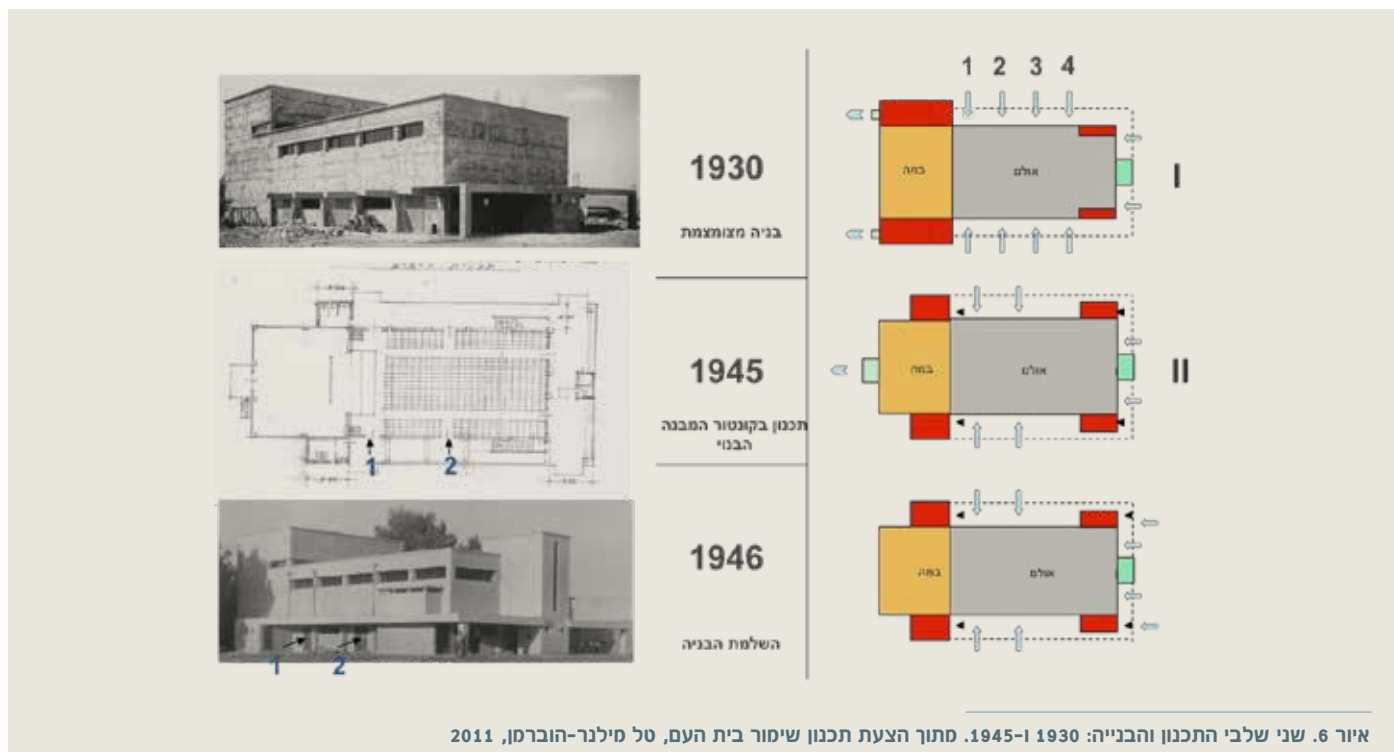
לגשת לפעולות". בתגובה למכתב זה מברך קאופמן על הטלת הפרויקט עליו ומשיב: "עלי להעיר כי עבוד תכניות - בנין לבמה דורש זמן רב וזה לגמרי לא בגדר האפשרות להכין במשך שבוע את התכניות לבנין מסוג זה [...] יקח לא פחות מחודש ימים".¹³

תיאור המבנה - תפקיד ותפקוד

השלב הראשון

בית העם תוכנן ונבנה בשני שלבים. השלב הראשון החל בתכנון המבנה בסוף שנת 1929, אך לאור קשיי תקצוב ומימון נתבקש קאופמן לצמצם את היקף התכנית: "האסיפה הכללית שלנו החליטה לקבל את התכנית המוקטנת של בית העם. אנו פונים אל כב' בבקשה נמרצת לאחוז באמצעים הדרושים, כדי שהתכנית תהיה **מוכנה בימים הקרובים**".¹⁴ ב-1929 תוכנן מבנה בעל שלושה חללים. שני חללים מסיביים הנושקים זה לזה - חלל הבמה (9.75X30.40 בגובה 12.60 מטרים), חלל האולם המרכזי (10.00X 21.00 בגובה 7.50 מטרים) - וחלל מגדל ההקרנה החיצוני (3.00X33.90 בגובה 8.30 מטרים). פרופורציות המבנה הן ביחס של 1:3:7. החזית הראשית סימטרית ומונומנטלית, ולעומתה החזיתות הצדדיות אינן סימטריות אך מדגישות את הגושים המסיביים של המבנה - אלמנט המאפיין את האדריכלות המודרנית (ראו איור 6).

בחלל המרכזי תוכננו בשלב הראשון עשרה פתחי כניסה ויציאה

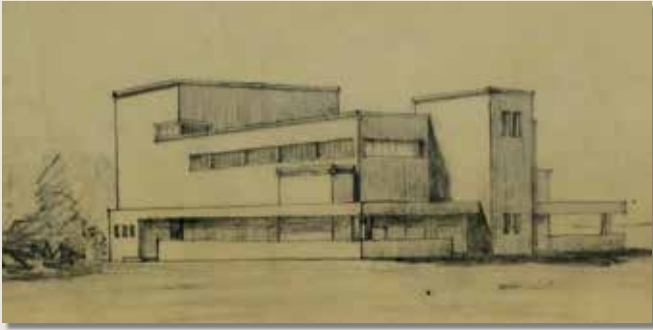
איור 6. שני שלבי התכנון והבנייה: 1930 ו-1945. מתוך הצעת תכנון שימור בית העם, טל מילנר-הוברמן, 2011

¹³ קאופמן, 28 ביולי 1929. ארכיון נהלל, ללא מספור.

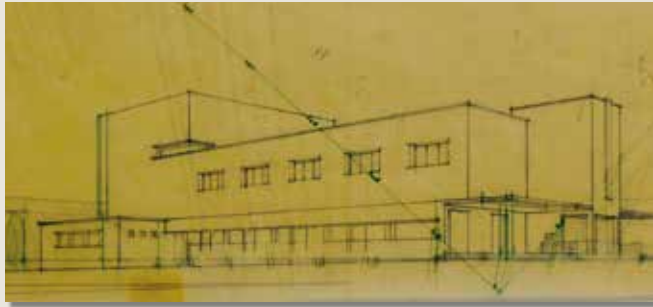
¹⁴ ציטוט מתוך מכתב של ועד הכפר אל קאופמן, 16 בדצמבר 1929. ארכיון נהלל, מסמך מס' 1155.

¹⁵ חשוב להדגיש כי מדובר במבנה תרבותי המקביל להיכלי תרבות בערים מרכזיות באירופה, אשר מוצב בכפר/מושב חקלאי קטן בלב עמק יזרעאל בתחילת שנות השלושים של המאה ה-20.

¹⁶ ארכיון קאופמן כלול בארכיון הצינוני בירושלים.

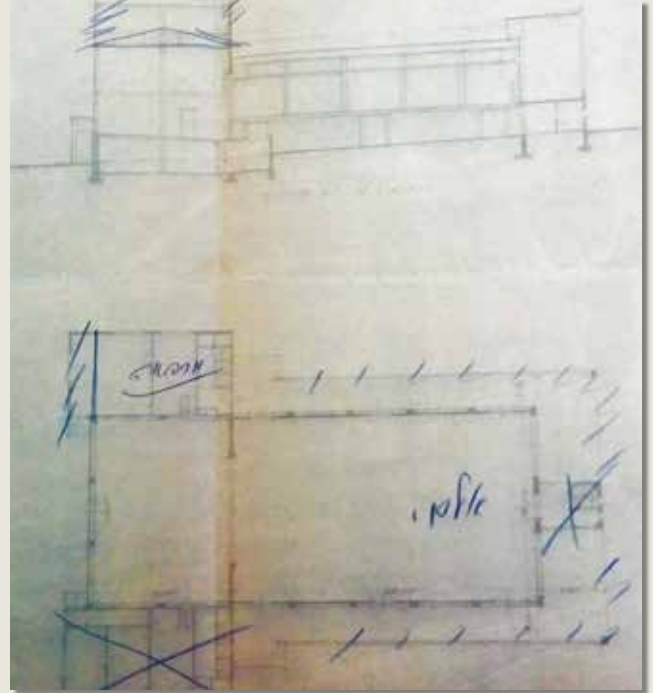

אצ"מ A175M\199\54

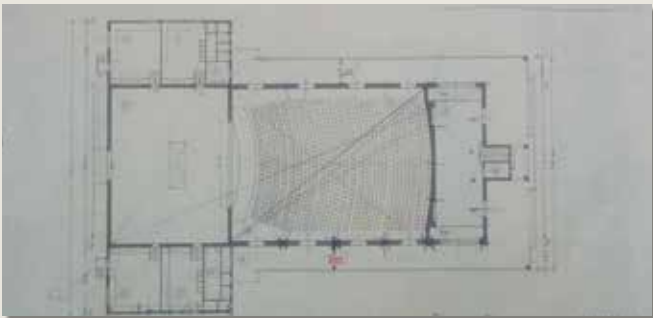
אצ"מ A175M\199\54

הרהורים על סגנון פתחי החלונות במגדל ההקרנה

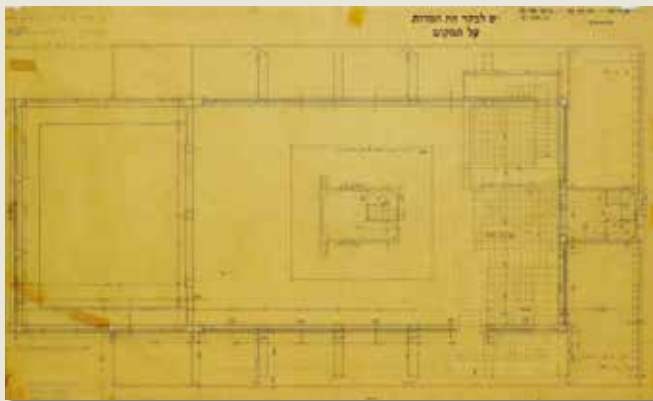

אצ"מ A175M\468\2

מחשבות על תפקיד המבנה: אולם מופעים בתוספת מרפאה? האם להוסיף גגון? האם להנמיך את גובה המבנה?

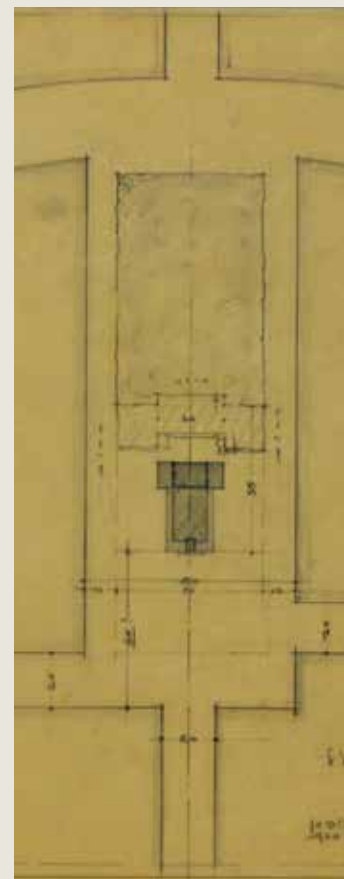

אצ"מ A175M\468\1

אצ"מ A175M\199\10

התלבטות בכמה סוגיות: כמה כניסות יהיו למבנה, עשר או שש? האם להציב מדרגות במרכז האולם? דילמה באשר למיצוב המדרגות ליציע, ומחשבה על שימוש באלמנט מעוגל למיקום מושבי האולם

אצ"מ A175M\199\39

דילמות באשר לאופן הצבת המבנה במרחב

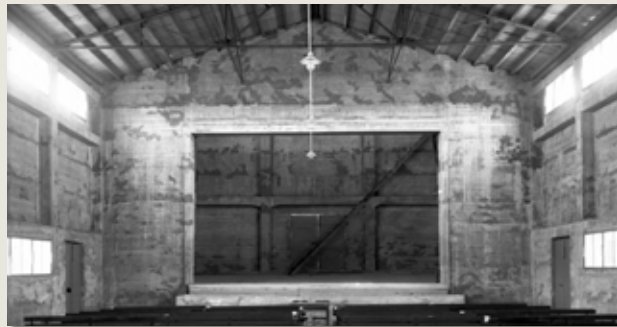
PHKH1266759

PHKH1266763

ארכיון נהלל, ללא מספור

1930 - השלב הראשון של הבנייה. גג זמני מפתח, המבנה לא מטיח ולא צבוע. אצ"מ, NKH402203

איור 8. בית העם בשלב הראשון (המוקטן). תפקד כבית עם אף שטרם הושלם

בית העם, שנות השבעים של המאה ה-20

בית העם, שנות הארבעים של המאה ה-20

איור 9. בית העם בשלב השני. ארכיון נהלל ואלבומי תמונות של חברי המושב

במבנה, ונוספו מגדל הקרנה, מכונת ההקרנה, שירותים, מדרגות ליציע ואכסדרה חיצונית. המבנה טויח ונצבע. עם סיום העבודות התחדשה הפעילות התרבותית כפי שהתקיימה בו בשנות השלושים. עד שנות השישים של המאה ה-20 המשיך בית העם לתפקד כמרכז התרבות של המושב, אולם בסוף שנות השישים ננטש ונותר עזוב ומוזנח עד ימינו (ראו איור 9).

תכנית להצלת המבנה

התעוררות המחודשת לטיפול בבית העם החלה בשנת 2007 ביוזמת מושב נהלל, אשר הזמין סקר הנדסי ותכנית הצלה לשימור המבנה.¹⁷ הסקר חשף את הכשלים הפיזיים וההנדסיים במבנה, ובעקבותיו בוצעו פעולות לחיזוק הקונסטרוקציה ולשיקום כללי. בשנת

להתדרדרותו הפיזית ולפגיעה בחזון שלשמו הוקם. בשנת 1940 הפקיע הצבא הבריטי את בית העם כדי לאחסן בו חומרי דלק. בית העם הושבת מפעילות תרבותית, חדל להיות נגיש לכל אדם ולא תפקד כבעבר. אווירת הסכנת והדחיפות להתמקד בהגנה על תושבי המושב והסביבה מנעו את סיום עבודות הבנייה, ומבנה בית העם נותר חשוף מטיח וצבע, ללא שירותים, ללא מגדל ההקרנה וללא אפשרות עלייה ליציע. עם זאת, המבנה המשיך להיות אבן שואבת לאירועי תרבות (ראו איור 8).

השלב השני

תכנון השלב השני החל בשנת 1944, עם פניית ועד הכפר אל קאופמן לחידוש חוזה ההתקשרות ולהמשך התכנון (1945-1946). הצבא הבריטי פונה מבית העם, ואכן במבנה נעשו השלמות ושינויים קלים. במהלך הבנייה טופלו הליקויים שהצטברו בזמן שהצבא הבריטי שהה

¹⁷ תוכן ובוצע על-ידי משרד שפר רונן מהנדסים - הנדסה ושימור מבנים בע"מ

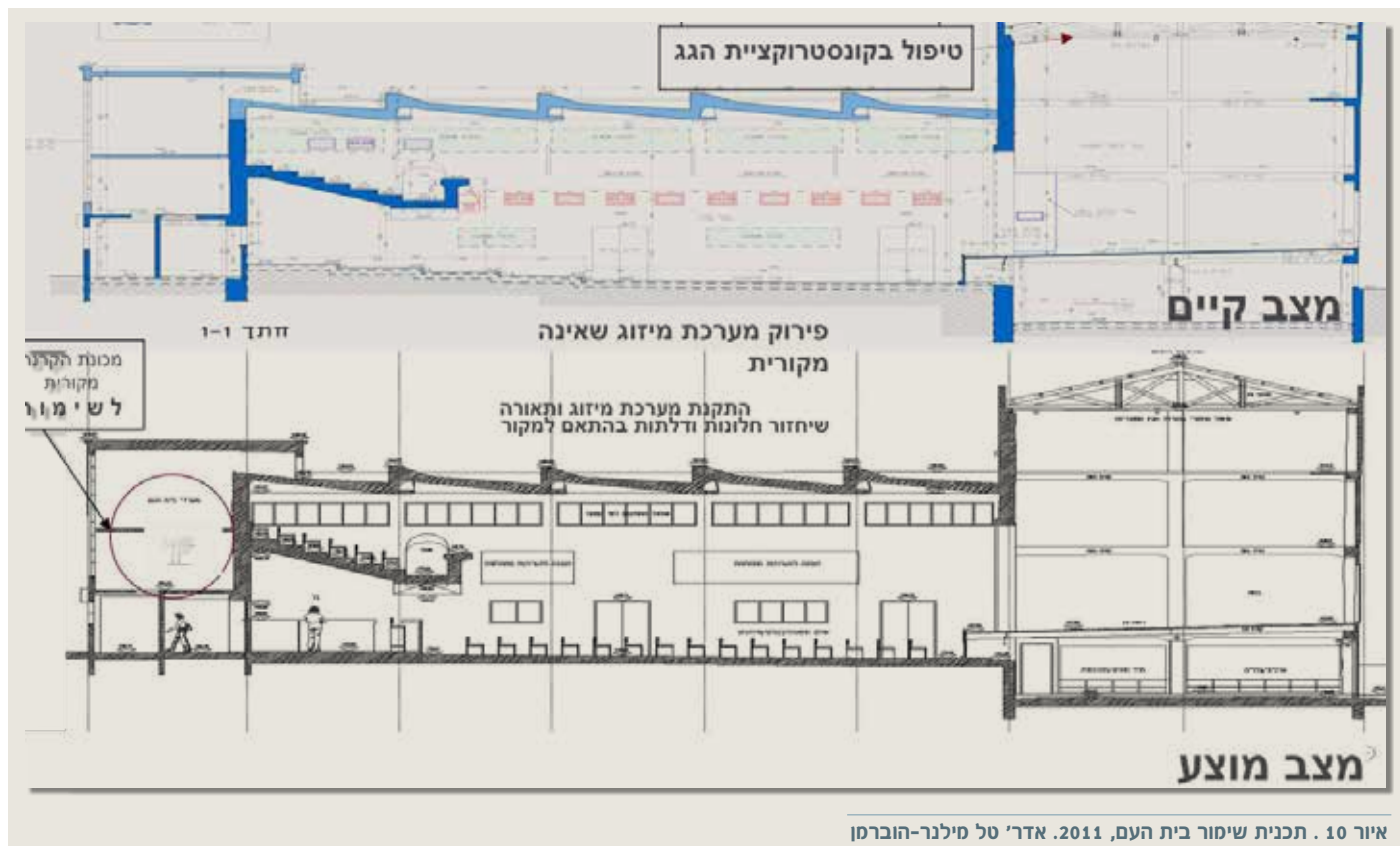
שכיסו את החלונות המקוריים, מדרוג רצפת החלל המרכזי וגג אסבסט שכיסה את השירותים). למרות העשייה, התכנון, הייצוב וההחלטות להחזיר לבית העם את זוהרו ואת תפקידו המקורי נותר המבנה נטוש, ושימושו העתידי עדיין לוט בערפל.

בשנים האחרונות הוצעו שימושים שונים למבנה כדי לקדם את שימורו (אף שכבר קיימת תכנית שימור וייעוד מאושרת), אך רוב הרעיונות ירדו לטמיון (כולל פתיחת "סינמטק העמק"). בשנת 2014 חידשה מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל את הפנייה אל משרדי אדריכלים שונים להציג פרוגרמות לתכנון מחודש של מבנה בית העם. אחת ההצעות, שאף פורסמה באינטרנט, היא הצעתו של סטודיו 826. וזו לשונה:

תכנון של חללי עבודה, חדרי ישיבות ומשרדים בשעות היום; חוגים ופעילויות לתושבי האזור אחר הצהריים; סרטים, הופעות והצגות בערב. המפתח הוא פתיחת בית העם למרחב הציבורי. בתכנון קיר שקוף שיחשוף את אזור הבמה לאמפיתאטרון שממוקם מדרום לבניין, ולהקים בחזית הדרומית בית קפה שיגיע עד גן המשחקים הסמוך. כך יוכל בית העם להיפתח לציבור בכל ארבע החזיתות (אצל שמר, 2015).

בשנת 2000 פורסמו אתרים שנכללו ברשימה טנטטיבית לשימור מבנים ואתרים היסטוריים המיועדים לקבל מעמד של אתרי מורשת

2009 הוכן למבנה תיק תיעוד אשר הדגיש את חשיבותו הארכיטקטונית וההיסטורית של בית העם,¹⁸ ובשנת 2010 הוגשה תכנית שימור למבנה עם פרוגרמה תכנונית לשימורו.¹⁹ תכנית השימור כללה את ייעודו של המבנה לסינמטק של העמק (בעידודו של אלון גרבוז - מנהלו לשעבר של סינמטק תל אביב), אולם לכנסים ולפעילויות ציבוריות אחרות. עקרונות תכנית השימור דבקו ברוח העקרונות של התכנון המקורי של קאופמן. הושם דגש על שיקום המבנה ועל החזרת עטרה ליושנה, קרי החזרת תפקודו המקורי. יש לציין כי בתפיסת השימור יש תאוריות שונות ומושגים מגוונים. במקרה של מבנה בית העם בנהלל התייחסה שיטת השימור לגופו של המבנה. היא התבססה על מחקר מעמיק של המסמכים ההיסטוריים ועל סקירת הספרות ההיסטורית הדנה בהקמת יישובי הארץ בכלל ובתקופת העלייה השנייה בפרט. עוד נסקרו סגנונו של האדריכל המקורי של המבנה, הרקע המקצועי שלו, הישגיו ומקורות השראתו, ערכו התרבותי של המבנה וכו'. הפתרון השימורי קבע כי יש לכבד את התכנית המקורית של קאופמן על כל היבטיה: חלקו הפנימי והחיצוני של המבנה, ותפיסתו האידיאלוגית-רעיונית של האדריכל משנות השלושים של המאה ה-20. עוד הומלץ על שמירה על רוח המבנה בתוך המרחב הנופי של נהלל, טיפול ברצפת הבמה ובקונסטרוקציית גג העץ שמעל הבמה, ותוכנון שחזור של ספסלי העץ המתקפלים המקוריים ושיקום החצר.²⁰ התכנית אושרה בשנת 2012. עקב כך הוסרו כל התופסות שלא תוכננו במקור (מערכת אוורור חיצוני, תריסי אסבסט

איור 10. תכנית שימור בית העם, 2011. אדר' טל מילנר-הוברמן

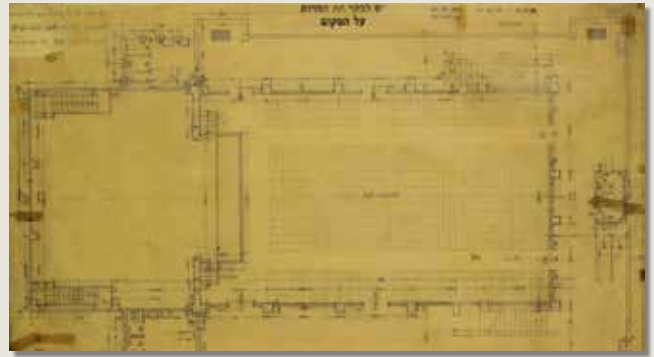
¹⁸ בוצע על-ידי אדר' גלי גלעדי.

¹⁹ תכנית שימור מבנה בית העם: משרד לאדריכלות ושימור טל מילנר-הוברמן.

²⁰ אדר' נוף טובה שפירא.

חידוש מבנה בית העם הצעת תכנון (אצל שמר, 2015)

התכנית המקורית של קאופמן, 1946. אצ"מ 175M/1999A

הצעת התכנון לחידוש המבנה, 2015 (אצל שמר, 2015)

המבנה המקורי: צילום משנות הארבעים של המאה ה-20, ארכיון נהלל

איור 11. השוואה בין התכנון המקורי של קאופמן לבין ההצעה לתכנית מחודשת

סיכום ומסקנות

עלייתה ונפילתה של תרבות

תפקידן של תפיסות התכנון הוא לתרום לעיצוב הנוף הבנוי. תכניות היישובים הכפריים והעירוניים כאחד תלויות במשאבים ובבעלי תפקידים המנהלים את התפתחות ההתיישבות. כבר בהתפתחות היישובים הראשונים בארץ ניכרים שינויים בין אלה של מתיישבי העלייה הראשונה (1881-1903) לבין אלה של מתיישבי העלייה השנייה (1904-1914). השינויים מצביעים על תפיסות עולם שונות המבדילות בין תפיסות מסורתיות ובין עקרונות עבודה ונרטיב ציוני שיתופי, ואלה הובילו לשינויי תפיסות התכנון והבנייה.

מבנים היסטוריים שנבנו בעליות הראשונות נושאים כיום על גבם את עול השימור, והזמן פועל נגד העניין. לכן נדרשת פעולה סדורה שתמקד את כל השותפים לעניין השימור ולא תפזר כוחות. למשל, במסלול סטטוטורי שבו מתקבלות החלטות יש לבחור מראש ראשי צוותים מקצועיים - במקום לעבוד עם צוותים מתחלפים שאינם יודעים על תהליך התכנון הקודם. ועדות השימור ברשויות המקומיות צריכות להנחות ולאשר את פעילות ופעולות השימור. בוועדות אלה חייבים לשבת אנשי מקצוע שידעו כיצד לוודא שהתכנית אינה עומדת בסתירה

עולמית (World Heritage Sites). נהלל כמכלול, על מבניו הציבוריים, נכללים בהמלצה זו, ועל כן בית העם מועמד להכרזה כאתר מורשת עולם (Turner, 2000). כמבנה לשימור במעמד זה הוא חייב להישאר אותנטי ולהישמר כבמקור, כפי שתכנן אותו קאופמן. הצעת התכנון המחודש מעלה סוגיות קריטיות בדיון העוסק בשימור מבנים היסטוריים: מי הם השותפים לתהליך קבלת החלטות באשר לשימור המבנה? מהי מידת השפעתו של אדריכל השימור על מקבלי החלטות? מה תפקידה של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל? מה תפקידה של ועדת התכנון של המועצה האזורית? מה תפקידו של הגוף הארצי האמון על שימור המבנים היסטוריים בישראל? מהו תפקידה של הנהלת המושב? מה תפקידה של קהילת חברי המושב? מי מנהל את הפרויקט? מי קושר בין כל הגופים המעורבים בתהליך השימור? שאלות אחרות דנות ביחסים בין הנכס לתפקודו: עד כמה הנכס תואם את התפקוד החדש שנבחר עבורו, בפן הערכי? עד כמה התפקוד מתייחס אל הסיפור ההיסטורי של הנכס, אל מאפייניו המקוריים ואל האידאולוגיה והחזון המקוריים של אדריכל המבנה? מה נכון ליישם - תפקוד ישן, חידוש, שינוי? עוד שאלות מתייחסות לגורלו העתידי, למעמדו הציבורי והקהילתי, ובהמשך - לתרומתו של מבנה בית העם לצביון הנוף ההיסטורי בעידן של דינמיות וצרכים חברתיים משתנים.

בנימה ביקורתית על ריבוי תפקידים ותפקודם של הגופים העוסקים בשימור בית העם, נשאלת השאלה כיצד זה שבית העם, שמועמד להיכלל ברשימת אתרי מורשת עולם, נותר עזוב ומוזנח עד ימינו, והאם שינוי עיצובו על-ידי נגיסה בחזיתות המקוריות תואם נאמנה את מחשבותיו ותכניותיו של ריכרד קאופמן ואת עקרונות השימור.

המסקנות הנגזרות מכך הן שתיים: האחת - הנחיות לשימור חייבות להינתן על-ידי אדריכלי שימור ולא על-ידי מתכננים חיצוניים שאינם מומחים בשימור אדריכלי, ובכך להפוך את ההמלצות לשימור להחלטות לשימור. השנייה - להפוך את הסטטוס של תכנון מבנים היסטוריים, ממצב של "תכנון מוביל שימור" לסטטוס של "שימור מוביל תכנון".

* טל סילנר-הוברסן היא אדריכלית שימור בעלת תואר שני בהצטיינות בתחום שימור מבנים היסטוריים מטעם אוניברסיטת לאובן, בלגיה; דוקטורנטית במחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן; לסדה פילוסופיה ואמנות ובעלת משרד לשימור מבנים היסטוריים; חוקרת מבנים ואדריכלים בישראל מתקופת העלייה הראשונה ואילך; נושא מחקרה האקדמי - בחינת תהליך קבלת ההחלטות והדרכים לקביעת מדיניות בתחום השימור בישראל.

talmilner@gmail.com

למעמד שקבעה המדינה. חשוב אפוא להבהיר מראש מי מגייס תקציב; מי מחליט על תפקוד וניהול הפרויקטים; מי מנהל את כל הגופים; מי דואג שיהיה מעבר רציף בין שלב לשלב; מי מנחה; מי אחראי לתכנית השימור; האם קיימת מדיניות שימור המורה על תהליך מוסדר?

שימור בית העם בנהלל מבטא היבטים חשובים הנובעים מערכו, מתפקידו ומתפקודו. מאמר זה מנסה לשרטט קו מקשר בין תפקיד התכנון המקורי ומשמעותו האידיאולוגית בעיני המתכנן המיתולוגי ריכרד קאופמן, לבין שימור המבנה בימינו. אולם קו זה נקטע וראה שינויים לאורך ציר הזמן, לאור אירועים שונים שפקדו את בית העם. אירועים אלה שיבשו את תפקידו השרטט והעיקרי, שלשמו תוכנן והוקם. למרות שיבושים אלה, חשיבותו הערכית והתרבותית עומדת איתן ופניה אל הדורות הבאים. בהיבט המורשת ובמישור השימור הכרחי לשימור את ייחודו של מבנה בית העם בהקשר ההיסטורי שלו במרחב המקומי (Feilden, 1982).

האתגר המקצועי הכרוך בהכרעה בין שימור המונומנט ההיסטורי לבין הקניית התפקוד שהוא תלוי זמן, צרכים ורצונות משתנים, מחייב דיאלוג לגופו של מבנה. הדיון בהבחנות אלה צריך להיות חלק מתהליך קבלת החלטות על אופן השימור של המבנה ועל מטרתו (מטרני, 2015; מילוא-שטינלאוף, 2015). במקרה הנוכחי יש חשיבות למודעות קהילתית וציבורית לערכו התרבותי-אדריכלי של בית העם בנהלל, התומכת בקו המנחה שהכתיב אדריכל המושב והמבנה.

אידן, ר' (1993). מנהלה לכפר יהושע. בתוך מ' נאור (עורך), **עמק יזרעאל, 1900-1967**: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עמ' 72-86). ירושלים: יד בן-צבי. זונדר, א' (2006, 9 באפריל). הוא תכנן את עפולה ונהלל, מי זוכר בכלל. **הארץ**.

לוי, מ' (1980). "עיר גנים" כמקור לתכנון נהלל. **קתדרה**, 14, 113-119.

מטרני, ק' (2015). הערך האדריכלי ומעמדו בתהליך קבלת החלטות שימור בישראל. **אתרים - המגזין**, 5, 95-100.

מילוא-שטינלאוף, ר' (2015). שימור בר-קיימא - הבניין הירוק ביותר. **אתרים - המגזין**, 5, 135-142.

רופין, א' (1937). **שלושים שנות בנין בארץ ישראל**. ירושלים: שוקן.

שמר, ה' (2015, 16 בנובמבר). **הטבעת החדשה במעגל של נהלל תמנע ממנו את רשימת אונסק"ו**. <http://xnet.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4725703,00.html>. שפירא, י' (תרפ"א-תש"ו). **נהלל: התהוותו, דרכו פעלו**. תל אביב: עם עובד.

Allen, R. E. (1966). *Greek philosophy: Thales to Aristotle*. New York: The Free Press.

Copplestone, T. (1963). *World architecture: An illustrated history*. NY, Sydney, Toronto, London: Hamlyn.

Feilden, B. M. (1982). *Conservation of historic buildings*. Oxford, Boston, Johannesburg: Butterworth Architecture.

Kauffmann, R. (1952). Factors in official town and country planning. *Jerusalem Post*.

Kenneth, O. (2004). Richard Kauffmann - architect and town planner. A daughter's perspective on his life and work. richardkauffmann.com/wordpress/articles.

Turner, M. (2000). *The tentative list and world heritage sites of the state of Israel* (3rd ed. 2011). Ministry of Education, Publication Dept.

Zach, E. (2012, 15 March). The influence of Bauhaus on architecture in early Palestine and Israel. *The New York Times*, <http://www.nytimes.com/2012/03/16/arts/16iht-rartbauhaus16.html?>

לקריאה נוספת

אמתי, מ' (1971). **נהלל - חזון בהגשמתו, ראשון למושבי עובדים תרפ"א-תשל"א** 1921-1971. תל אביב: מפעלי תרבות וחינוך בע"מ.

גבתי, ח' (1981). **מאה שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

דיין, ש' (1961). **נהללים: סיפור ארבעים שנה**. תל אביב: מסדה.

ילן, ע', גרוזן, מ' ואליאש, א' (1970). **נהלל - התמורות במתכונת הפיזית של המושב**. פרסום מס' 98, חיפה: מוסד הטכניון למחקר ופיתוח בע"מ המרכזי לחקר בנייה כפרית.

Ebenezer, H. (1902). *Garden cities of to-morrow*. London: Farber and Farber.

* הערה כללית: חלק ממסמכי הארכיונים אינם ממוספרים או שאינם מתוארכים. בארכיון נהלל רוב המסמכים סרוקים וממוחשבים, ומופיעים רק תחת כותרת נושא המסמך. לכן לא כל המכתבים מתוארכים באופן מלא, ולעתים אין אזכור של שם המחבר או של המקום שתיוקו בו.

* עמוד 107: תכנית אוטופית של אדר' ריכרד קאופמן לכפר נהלל - פרספקטיבה ממעוף הציפור, 1921. אצ"מ, KL5M6659.

המשמעות הציבורית של נכס היסטורי מוכרז לשימור

ההחלטה לכלול נכס תרבות ברשימת מורשת תרבותית וכך לקדם את שימורו כוללת ברבים מהמקרים משמעות ציבורית הזוכה לכותרת "טובת הציבור". למשמעות זו היבטים שונים, וכולטים בהם שניים. האחד - החוויה והעניין הציבורי: התרומה הציבורית העקיפה או הנלווית שיש בנכס המורשת עצמו, בחזותו ובכולטות שלו במרחב; האופן שבו הציבור שותף בתהליך קבלת ההחלטות אם לכלול נכס ברשימת שימור ובאיזה אופן לשמרו; אמצעי לחיזוק גאווה מקומית וליצירת תחושת מקום ועוד. השני - צירוף תפקוד שמהותו ציבורית לנכס השמור. זהו תפקוד שמיועד קודם כול לשימושו של ציבור רחב ותואם את רצונותיו או צרכיו. כמו כל מוצר, גם תפקוד זה נמדד כמונחים כלכליים (כדאיות, יעילות, ביקוש, רווח תפעולי), ומשום כך הפעלתו מותנית ביכולתו של הגוף הציבורי לממנה. לדין במידת ציבוריותו של נכס ולהבחנה בין שני היבטים יש צורות שונות, אבל ככולן קיים נושא ציבורי אחד משותף, והוא יחסי הנכס המוכרז לשימור והתפקוד המצטרף אליו. נושא ציבורי זה מחדד את השאלות באשר לתפקוד הראוי לנכס השמור, לדרכים לנהלו, להתאמתו של התפקוד החדש לזה הישן, וכל אלה - כדי לשמור על חשיבותו הציבורית של הנכס לאורך זמן.

סיפורם של בתי חולים היסטוריים בצפת

בית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים", לימים בית הבראה ע"ש יוסף בוסל, והמבנה ההיסטורי של בית חולים רוטשילד-הדסה

שמואל הר נוי, גלי גלעדי

שני מתחמים היסטוריים הממוקמים בכניסה הצפונית לצפת - המתחם ההיסטורי של בית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים", לימים בית ההבראה ע"ש יוסף בוסל, והמבנה ההיסטורי של בית חולים רוטשילד-הדסה - מספרים את סיפורה של צפת מהמחצית השנייה של המאה ה-19 ועד ימינו, ואת תולדות הרפואה המודרנית בגליל בכלל ובצפת בפרט. במהלך השנים השתנתה הבעלות על שני המתחמים אבל נשמר תפקודם הציבורי - אם כי לא תמיד נצמד לייעוד הרפואי המקורי. כיום נמצאים המתחמים בבעלותה של המכללה האקדמית צפת, ובכך נשמר רצף תפקודי ציבורי במתכונת חדשה - קמפוס אקדמי עירוני תוסס. בתחילת שנות האלפיים שוקם ושומר בית החולים רוטשילד-הדסה על-ידי המכללה, ובימים אלה היא מקדמת תכניות להחייאת מתחם בית בוסל, כולל בנייה חדשה ושימור של המבנים ההיסטוריים. מטרת מאמר זה היא לחשוף את הערכים ההיסטוריים, התרבותיים והאדריכליים של שני המתחמים, ולבחון כיצד תוכנן תהליך השימור כך שישמר את רוח המקום ואת ההתאמה לתפקודים החדשים שנבחרו עבורם.

מילות מפתח: שימור, תפקוד ציבורי, צפת, בית חולים, הברון גיימס רוטשילד

מתחם בית החולים של האגודה הלונדונית - מבט ממזרח, 1912. צילום: ליאו קאהן, מאוסף לואי קאן, פלשתינה בתצלומים 1912. באדיבות הארכיון הציבורי המרכזי

חדשים, תוך שמירת "רוח המקום" וחיוזקה, מציבים אתגר בפני המתכננים והמשמרים.

רקע היסטורי

צפת של המאה ה-19: תשתית לפעילות מיסיונרית

בתחילת המאה ה-19 הייתה צפת אחת מ"ארבע ערי הקודש" (ירושלים, חברון, צפת, טבריה), ואוכלוסייתה היהודית הייתה הגדולה ביותר בערי ארץ ישראל. אף שבמהלך המאה ה-19 איבדה את הבכורה לירושלים, הריכוז היהודי בה נותר השני בגודלו בארץ ישראל. בהשוואה לקהילת הספרדים, הקהילה האשכנזית בעיר גדלה בקצב מהיר והייתה לקהילה הגדולה בה. רוב האוכלוסייה האשכנזית בצפת השתייכה לזרם החסידי, וגידולה תרם לכך שבעשור השני של המאה ה-20 היו היהודים לרוב באוכלוסיית צפת.

תהליכים היסטוריים גלובליים, מצבה הכלכלי והחברתי של צפת,

מבוא

המגיעים לצפת מכיוון מושב מירון נחשפים לשני מבני אבן בולטים בקו הרקיע של העיר: המבנה ההיסטורי של בית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים", לימים בית ההבראה ע"ש יוסף בוסל, והמבנה ההיסטורי של בית חולים רוטשילד-הדסה. שני המבנים הללו מספרים את סיפור התפתחותה של הרפואה המודרנית בגליל. שניהם "התכתבו" ביניהם במהלך ההיסטוריה, והשתלבו בסיפורה של צפת מאמצע המאה ה-19.

שני המתחמים ההיסטוריים נמצאים כיום בחסותה של המכללה האקדמית צפת. בית החולים רוטשילד-הדסה שוקם ושומר על-ידי המכללה בתחילת שנות האלפיים, ובימים אלה היא מקדמת תכניות להחייאת מתחם בית בוסל ולשילוב בין בנייה חדשה לבין שימור המבנים ההיסטוריים. לשני המתחמים ערכים היסטוריים, תרבותיים ואדריכליים חשובים. שימורם והתאמתם לשימושים ולתפקודים

חזית בית חולים רוטשילד-הדסה. "ביתמונה", מתוך אוסף השקופיות בכנסיית המשיח

בית החולים של האגודה הלונדונית - כולל האכסדרה, השעון והכתובת בעברית, 1909. באדיבות כנסיית המשיח

פרק זמן קצר, שבמהלכו פעלה האגודה בבית חולים זמני, נבנה מרכז רפואי בתכנונו של הארכיטקט הטמפלרי גוטליב שומאכר ובהובלתו של אנדרסון. המרכז הרפואי כלל בית חולים מודרני ובו ארבעים מיטות, מרפאות חוץ ובית מגורים לרופא, והוא נחנך רשמית בשנת 1904¹. המרכז הרפואי התפתח במהירות, ובמהלך השנים הלך ועלה בעקביות מספר המטופלים בו. הביקוש הגבוה לשירותים הרפואיים והערכה שאנדרסון זכה לה מצד מועצת האגודה הלונדונית קידמו את פיתוח המתחם: בית החולים הורחב ונוספו לו אגף ואכסדרה; לבית הרופא נוספו חדרים כדי לתת מענה למשפחת אנדרסון המורחבת; במבנה מרפאות החוץ נוסף חדר המתנה; ובכניסה למתחם הוקמו מבנה שער ומחסן.

הקמת בית החולים ה"יהודי" - בית חולים רוטשילד

בד בבד ניסתה הקהילה היהודית בעיר להקים מערכת שירותים רפואיים מתחרה ונפרדת, ואכן לאורך השנים היו יוזמות אחדות לכך. אולם מחסור במשאבים והתבססות רק על תורמים ונדיבים לא אפשרו למוסדות אלה להמשיך לפעול. בשנת 1899 רכשו נציגיו של הברון רוטשילד שתי חלקות שיועדו להקמת בית חולים יהודי, אלא שבמשך קרוב לעשור נמנע הברון מלקדם את הבנייה, זאת בגלל חוסר שביעות רצונו מהתנהלותה של הקהילה היהודית, שסירבה לקלוט רופא

ביודעה והיעדר מנהיגות הובילו להתעניינות גוברת של הזרם המיסיונרי האירופי בצפת ובקהילתה היהודית, במטרה לעודד את תושביה להמיר את דתם. "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים" הייתה הסנונית הראשונה בתהליך זה, אך היא נאלצה לדחות את פעילותה ורק בשנות השבעים של המאה ה-19 מיסדה את פעילותה המיסיונרית בעיר, בעיקר בתחומי החינוך והרפואה. האגודה הקימה מסגרות חינוך ושירותי רפואה לאוכלוסייה, ולמרות ההתנגדות שעוררה התבססה בצפת - בשל המחסור בשירותי רפואה אחרים.

האגודה הלונדונית התחרתה במיסיון הסקוטי על ההגמוניה הרפואית בעיר. אמנם מרכז פעילותו של המיסיון היה בטבריה, אך בהובלתו של ד"ר דויד טורנס הוא הרחיב בשיטתיות את נוכחותו בצפת.

הקמת בית החולים והמרכז הרפואי של האגודה הלונדונית

באביב 1894 הגיע לצפת ד"ר וולטר הנרי אנדרסון, רופא קבוע מטעם האגודה הלונדונית, כדי לנהל בה את הפעילות הרפואית. הגעתו סימנה שינוי מגמה. אנדרסון, שהיה רופא בעל חזון וכושר מנהיגות, ולצדו המומר בן ציון פרידמן, שהוביל את פעילות האגודה הלונדונית בעיר, זכו לאחר מאבק ממושך בהגמוניה הרפואית בצפת. להצלחה זו תרמה יכולת השכנוע של אנדרסון, שדחף את מועצת האגודה הלונדונית להקים מרכז רפואי בצפון-מזרח היישוב. בתוך

¹ בית הרופא ומרפאות החוץ אוכלסו והחלו לפעול כבר בשנת 1900.

גלגולם של המתחמים: משנות השלושים ועד לבעלותה של המכללה האקדמית צפת

ש שנים אחר כך, ביוני 1942, נרכש המתחם על-ידי שני יזמים מצפת, זאב מתתיהו פרל ויהודה ויינברג. הם שילמו מקדמה על חשבון הרכישה ומיד לאחר מכן מכרו את זכויותיהם ואת הקרקע לקרן קימת לישראל. זו רכשה את המתחם עבור קופת חולים של העובדים בארץ ישראל, וכשנה לאחר מכן, ב-20 ביוני 1943, חנכה קופת חולים במתחם בית הבראה. בהשראתו ובהשפעתו של אברהם הרצפלד נקרא המקום על שם המנהיג הנערץ יוסף בוסל - ממקימי חצר כנרת ודגניה, שטבע בכנרת באוגוסט 1919.²

בשנים שבהן עבר מתחם המיסיון הסקוטי מיד ליד הוסיף בית החולים רוטשילד-הדסה להתפתח. בית החולים קלט את נפגעי הפרעות ב-1921, ב-1929 וב-1936, ואושפזו בו חולים מאזור הצפון כולו. אחת החולות המפורסמות הייתה רחל המשוררת, שלקתה בשחפת ואושפזה במקום בשנת 1921. בשנות העשרים והשלושים התמודדה הנהלת בית החולים עם ניסיונות לגזול את קרקעות המתחם ועם קשיים בתחזוקת התשתיות הפיזיות הרעועות. בשנים אלה שופץ המוסד פעמים מספר בכספי משפחת רוטשילד וחברת יק"א. בשנת 1934, עם העברת חלק מהפעילות הרפואית לבית החולים הממשלתי בעיר, הוסב בית החולים הדסה מבית חולים כללי לבית חולים לטיפול בחולי שחפת.

שני המתחמים, בית חולים רוטשילד-הדסה ובית החלמה ע"ש יוסף בוסל, מילאו תפקיד חשוב לפני המערכה לכיבוש צפת ואחריה. מתחם בית בוסל שימש עמדת הגנה קדמית של הרובע היהודי, ואירח בין כתליו את מחלקת הפלמ"ח שהגיעה לצפת בסוף שנת 1947. לאחר כיבוש צפת והקמת המדינה הוכרז בית בוסל לחודשים אחדים לבית הבראה צבאי מספר 1. בית החולים רוטשילד-הדסה נתן מחסה למבוקשים שהוסו כחולים ואושפזו בו נפגעים, אבל בהיעדר תנאים הולמים לטיפול (ציוד, חשמל) מתו בו פצועים רבים. בחודשים מאי עד דצמבר 1948 תפקד כבית חולים צבאי מס' 7.

לאחר מלחמת העצמאות חזר בית בוסל לפעול כבית הבראה וזכה לביקוש רב ולהצלחה. הביקוש לנופש בצפת בכלל ובמבנה בפרט גדל בעקבות "חוק חופשה שנתית" שאושר בכנסת ב-1951. ואכן, בשנים אלה שופץ המבנה וקופת חולים החליטה להרחיבו, ולשם כך גייסה את משרד הארכיטקטים רכטר-זרחי. בשנת 1963 נחנך חדר אוכל מודרני שקומת העמודים שלו שימשה כאודיטוריום פתוח, ומאוחר יותר, ב-1968-1969, נבנה במתחם אגף חדשים חדש (שלושים חדרים), דוגמת מבנה החדרים שנבנה באותה תקופה בבית הבראה מבטחים בזכרון יעקב. לצד היותו בית הבראה שימש המתחם כמרכז אירועים ותרבות עבור תושבי העיר צפת.

ימי הזוהר של בית הבראה נמשכו כל עוד הייתה צפת מוקד תיירות. החל בסוף שנות השבעים דעכה פעילותו. מלחמת לבנון והשינוי במגמות הנופש של הציבור הישראלי הובילו לסגירתו הסופית בסוף שנות השמונים. הנהלת קופת חולים מכרה את

שנשלח מטעמו לטפל בחולים, התנגדה לקדמה, ופעילותה הכלכלית נשענה כולה על כספי החלוקה.

בסופו של דבר ויתר הברון ונענה לשתדלנותם של מנהיגי העיר, ובשנת 1910 נחנך בסמוך לבית החולים של האגודה בית חולים יהודי שתכנן האדריכל אמיל אולמן. עד לסיום מלחמת העולם הראשונה לא סיפק בית החולים היהודי שירותי אשפוז משום שמנהיגי העיר נכשלו בניסיונם לגייס עבורו כספים נוספים לאלה שתרם הברון. הפעם היחידה בתקופה זו שבית החולים פתח את שעריו הייתה במאי 1911, עת קלט נפגעים מאסון קריסת מרפסת שהתחולל במירון בל"ג בעומר.

מלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה היו הרות אסון לצפת ולתושביה. מספר התושבים היהודים הצטמצם לכ-2,500 בלבד, והמצב הכלכלי היה ירוד והגיע לכדי עוני מחפיר. המלחמה הייתה נקודת מפנה גם עבור שני בתי החולים. בית חולים רוטשילד הוחרם לצורכי הטורקים, וכל חברי המיסיון בעלי האזרחות האירופית נאלצו לעזוב את הארץ. מתחם האגודה הלונדונית הפך לאזור מגורים. בתום המלחמה הותרו בו הטורקים הרס רב, ושני המבנים היו במצב של התפוררות.

אחרי מלחמת העולם הראשונה: דעיכת בית חולים של האגודה הלונדונית והתפתחותו של בית חולים רוטשילד-הדסה

שנת 1918 הגיעו הגיסות האוסטרליים והבריטיים לעיר, ובאותה שנה הגיעה לצפת גם קבוצת רופאים שנשלחה מטעם "קבוצת עזרה מדיצינית של ציוני אמריקה (קעמצ"א)". הארגון, שלימים יהפוך לארגון הדסה, לקח על עצמו את התפעול והאחזקה של בית החולים. הדסה שיקמה את בית החולים, ציידה אותו ושלחה צוותי רפואה לאייש את המשרות הנדרשות. בית החולים הדסה שופץ באמצעות כספים שקיבל מארגון פיק"א, החל לפעול תחת האחריות המינהלית והרפואית של ארגון הדסה, ותפס את מקומו כבית חולים מרכזי לצפת ולאזור. באותן שנים שקלה האגודה הלונדונית לפתוח מחדש את בית החולים שלה. אבל האגודה, וגם ד"ר אנדרסון, שחזר לצפת לאחר סיום המלחמה, נכשלו בניסיונם לשקם את בית החולים ואת הפעילות בו. הצלחת בית החולים רוטשילד-הדסה ייתרה את פעילותו של בית החולים של האגודה, מנהליה לא הצליחו לגייס את הכספים הדרושים, ולא לה נוספה הסתבכות משפטית. הכישלונות הללו הובילו לכך שבשנת 1922 מכרה מועצת האגודה הלונדונית למיסיון הסקוטי את נכסיה בצפת, ובהם מתחם בית החולים. המיסיון הסקוטי הקים במתחם קולג' - בית ספר תיכון מצליח שתלמידיו, בני שכבות אוכלוסייה מבוססות, הגיעו מכל רחבי המזרח התיכון. את בית הספר ניהל הכומר הרברנד סמפל, ולמדו בו תלמידים מכל הלאומים והדתות, כולל יהודים. המנהל וצוות מוריו דגלו בדו-קיום בין דתי וטיפחו בקרב תלמידיהם את הסובלנות. במהלך המאורעות בשנת 1929 שיכן הכומר סמפל בקולג' משפחות יהודיות שנפגעו, אך בשנת 1936 גרמו המאורעות למיסיון הסקוטי לעזוב את צפת ולעבור לחיפה.

² יוסף בוסל (1891-1919) מנהיג פועלים ומייסדי קבוצת דגניה. טבע בכנרת בעיצומה של עשייתו הציבורית והחברתית.

כל אלה תרמו גם הם להרס. בסוף שנות התשעים קבע מהנדס העיר כי המבנה מסוכן, והוא ננטש. המכללה האקדמית צפת החליטה לשקם את המבנה ההיסטורי הרעוע, ובכך הצילה אותו מהריסה. המבנה בן שתי הקומות בנוי בצורת האות ח', בטכנולוגיית בנייה האופיינית לראשית המאה הקודמת: הקירות כפולים ועשויים מאבנים מסותתות, תקרת הביניים יצוקה על גבי רלסים מפלדה ומעליה גג רעפים. שני האגפים התוחמים את חצר הכניסה בנויים על גבי המרתפים המקורים בקמרונות, ששימשו כבורות מים.

צוות מתכנני השימור³ נדרש לייצב את המבנה, לחזקו, לשלב בו מערכות ותשתיות מודרניות ולהתאימו לתקנים בני זמננו. הפרוגרמה ותפיסת השימור גובשו בשיתוף עם נציגי מכללת צפת. הקומה התחתונה יועדה למשרדי הנהלת המכללה והשנייה, עם חלל הגג - לכיתות לימוד. הצורך לייעד למבנה שימוש חדש, שבלעדיו לא היה שימורו יוצא לפועל, השפיע על תפיסת השימור: חזיתות המבנה הוחזרו לצורתן המקורית, כולל שחזור פרטים אופייניים דוגמת משקופים וקרניזים מאבן שנהרסו במהלך השנים. בפנים המבנה הושם דגש על שימור מלא של אולם הכניסה, כולל גרם המדרגות הראשי והמסדרונות, ואילו החדרים השונים הותאמו לצורכי המכללה בחלוקה שונה מזו המקורית. כדי לאפשר את השימוש בחלל הגג הונמכה תקרת הקומה השנייה ונוספו מהלכי מדרגות.

עם תחילת עבודות השיקום פורקו כל התוספות המאוחרות שנוספו לבניין במהלך השנים. מאמץ רב הושקע בחיזוק המבנה ובייצובו, כולל קדיחת כלונסאות ויציקת קורות יסוד בהיקפם של חלק מהקירות החיצוניים, שנמצא כי אינם יושבים על יסוד. במטרה לשמור על האותנטיות של המבנה נעשה שימוש חוזר באלמנטים שונים שלו: הרעפים שפורקו לצורך חיזוק ואיטום הגג נוקו והוחזרו למקומם; רוב

המתחם ליוזם פרטי, וזה הפך את המבנה שבו לאולם אירועים. הרצון לבנות במתחם ולשנותו נתקל בהתנגדות ציבורית שהובילה מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. לאחר שנים רבות של הזנחת המבנים והשטחים ההיסטוריים רכשה את המתחם המכללה האקדמית צפת במטרה לעשותו לקמפוס המרכזי שלה. המתחם עבר לבעלות המכללה ב-31 בינואר 2013.

גם בית חולים רוטשילד-הדסה חזר לפעול לאחר מלחמת העצמאות, ובמשך שנים אחדות קלט חולי שחפת. בתחילת שנות החמישים החליט ארגון הדסה לצמצם בצורה ניכרת את פעילותו בעיר, והמבנה נמסר לעיריית צפת כדי שתפתח בו בית חולים עירוני. בדצמבר 1954, לאחר שיפוץ ובתמיכה כספית של משרד הבריאות, נפתח במבנה בית חולים לילודות. במחצית השנייה של שנות החמישים הודיע ארגון הדסה על הפסקת הקשר עם בית החולים. שני המוסדות - רוטשילד-הדסה ו"בית החולים הממשלתי" שפעל במתחם אחר בעיר, התמזגו לבית חולים ממשלתי אזורי. מחלקות היולדות והילדים נשארו במבנה בית חולים רוטשילד. באפריל 1973 עברו המחלקות במבנה בית חולים הדסה למרכז רפואי זיו - בית חולים חדש שהוקם בדרום העיר - ובניין בית החולים ננטש. שנה לאחר מכן הפך מבנה בית החולים רוטשילד-הדסה למשכנה של מכללת צפת.

שימור שני המתחמים

בית החולים רוטשילד-הדסה

השנים לא היטיבו עם מבנה בית החולים. בגלל בעיות קרקע וביסוס שקעו חלקים מהמבנה וסדקים נפערו בין אגפיו. תוספות בנייה, שינויים, הרס קירות ופתחים מקוריים, היעדר תחזוקה מתאימה וחדירת רטיבות -

החלל המרכזי בבית חולים רוטשילד-הדסה עם תחילת עבודות השימור. באדיבות אפרים רומנו

פירוק תוספות מאוחרות בחזית בית חולים רוטשילד-הדסה. צילום: גלי גלעד, 2002

³ בצוות היו, בין היתר, המהנדסת פנינה סטרוביצקי, מתכנן החשמל משה ברם ומנהל הפרויקט והמפקח ציון אילוז.

תצלום אוויר של מתחם בית חולים רוטשילד-הדסה עם גמר עבודות השימור. צילום: נשיונל פוטוגרפיק עבור מכללת צפת

גדולים יחסית, שלמיטב ידיעתנו הוא יחיד בצפת. מבני בית ההבראה שנבנו במהלך שנות השישים תוכננו על-ידי יעקב רכטר, מהאדריכלים הבולטים בארץ, ברוח הברוטליזם שאפיין את הבנייה הציבורית בארץ באותה תקופה, והם בעלי איכויות אדריכליות ראויות לציון.

התכניות להחייאת המתחם ולשימורו

תפיסת השימור רואה במתחם בית בוסל מכלול שלם, על כל רבדיו ההיסטוריים. המבנים השונים מייצגים את ערכי התקופות שנבנו בהן וממחישים את גלגוליו של המקום לאורך השנים. כולם ביחד מעשירים את חוויית המקום.

המכללה סיימה להכין תכנית אב לכל המתחמים שבבעלותה - בית הדסה, בית ספר כ"ח, בית בוסל ואחרים. אחד מעקרונות התכנית הוא ליצור רצף בין המבנים ובכך לקרב "רחוקים" (בית בוסל) ל"קרובים" (בית הדסה). תכנית האב נכתבה בהובלתו המקצועית של הארכיטקט חיים קהת, ובבסיסה כמה מטרות ועקרונות:

- **מכללה עירונית:** שילוב המכללה במרקם העירוני ובמרחב הציבורי של הרחוב; יצירת שערי כניסה מזוהים לקמפוס.
- **פיזור הפונקציות האקדמיות:** ריכוז השטחים הבנויים במגרשים בבעלות המכללה; יצירת "מרכז קמפוס" פעיל ואטרקטיבי וקשרי אורך ורוחב לנגישות פנים במכללה; מתן מענה פרוגרמטי ופיזי לצורכי המכללה.
- **טבע ומורשת:** התאמת המבנים ההיסטוריים לצורכי המכללה; השתלבות המבנים בסביבה ההררית.
- **פרופיל אקדמי ייחודי:** מתן מענה פרוגרמטי ופיזי לצורכי המכללה, בהתאם לפרופיל האקדמי הייחודי שלה ולהתפתחותה העתידית.

הדלתות בבניין הן דלתות מקוריות ששופצו; החלונות שוחזרו בהתאם לפרטי הנגרות המקוריים והריצוף שנבחר מאזכר את מרצפות הטרסה-קוטה שנמצאו במרפסות הבניין. לאחר שימורו הפך מבנה בית החולים רוטשילד-הדסה למבנה המרכזי והייצוגי של המכללה.

בית בוסל

ערכי השימור במתחם

האתר נושא ערכים היסטוריים, תרבותיים ואדריכליים חשובים: נוסף להיותו בית החולים המודרני הראשון בגליל המזרחי, סיפורו של המתחם על גלגוליו השונים הוא גם סיפורן ושל צפת ושל הקהילה היהודית בעיר לאורך תקופה של כ-120 שנה. הקהילה היהודית השמרנית והמסוגרת של צפת, שהייתה מזוהה עם היישוב הישן, עברה במהלך תקופה זו מהפך של ממש; בעיר קמה שכבה של יזמים ואנשי עסקים שנתממו לפיתוח העיר ושלחו את בניהם למוסדות לימוד מודרניים, ודור של צעירים לקח על עצמו את משימת ההגנה של הרובע היהודי ותושביו. בהיותו חלק ממערך בתי ההבראה של ההסתדרות מייצג בית בוסל את ערכי דור המייסדים ואת מדיניות הרווחה שהנהיגו בשנותיה הראשונות של המדינה. סיפורו של המקום הוא גם סיפור פריחתה ושקיעתה של התיירות בצפת.

המבנים ההיסטוריים הם דוגמה לבנייה המוסדית האירופית-נוצרית שחדרה לארץ במאה ה-19 והתרכזה בעיקר בירושלים. המתחם מוקף החומה הוא ייחודי מסוגו בצפת. המבנים שתכנן גוטליב שומאכר מרשימים בפונקציונליות שלהם, בחזיתות ופרטי האבן המעטרים אותן ובפתרונות ההנדסיים המשולבים בהם - במיוחד השימוש בקונסטרוקציית עץ לתקרות הביניים במפתחים

האגודה הלונדונית יחדש ימיו ויפעל כמרכז שירות לסטודנט, כולל כפטריה המשקיפה לנוף.

- בשלב השני יוקם בגבול המזרחי של המתחם מבנה אקדמי. במסגרת התכנית ישוקם וישוחזר בית הרופא וישכן את משרדי המכללה, וישוקם בית החלמה שבנה יעקב רכטר.
- במורדות המתחם, בחלק הצפוני הפונה לוואדי, ייבנו בעתיד מבנים אקדמיים מודרניים.
- בתהליך הפיתוח כולו יישמר ציר נופי מבית השער עד לגבול הצפוני של המתחם.

המכללה האקדמית צפת פועלת לתכנון מפורט של המתחם ולגיוס שותפים אסטרטגיים - הממשלה, גופים ציבוריים, קרנות ותורמים פרטיים - כדי שאפשר יהיה להוציא את התכניות אל הפועל. הגשמת התכניות תחזיר למתחם את צביונו ההיסטורי, ותספר באמצעותו ובאמצעות בית החולים רוטשילד-הדסה המשוקם על פרקים בתולדות ארץ ישראל והעיר צפת.

אופיים הציבורי של בית החולים הדסה ומתחם בוסל

שני המתחמים הוקמו כדי למלא תפקוד ציבורי - לשמש בתי חולים לקהילת צפת. במהלך השנים השתנתה הבעלות עליהם אבל נשמר תפקודם הציבורי - אם כי לא תמיד נצמד לייעוד הרפואי המקורי, שהכתיב את מתאר המבנים ואת מאפייניהם האדריכליים. ההחלטה להכליל את המתחמים במכללה האקדמית צפת שמרה על רצף תפקודי ציבורי, גם אם במתכונת חדשה, חינוכית. כך קרה שהציבור המורכב מקהילות שונות (אנשי צפת, הלומדים והמבקרים), זכה בנכס שיש בו תרומה ציבורית רחבה: חיזוק הגאווה המקומית, עידוד ההזדהות עם המקום ועם ייחודו, גיוון חוויית הביקור וההנאה, וגם שימוש ציבורי.

התכנית קבעה שמתחם בית בוסל, הכולל מבנים היסטוריים לשימור, יאורגן סביב "פורום" מרכזי שיהיה לב הפעילות בקמפוס. המבנים ישומרו ולחלקם יתווספו שטחים המיועדים לפונקציות אקדמיות. בתהליך כולו יישמר אופיו הייחודי של המתחם על כל בנייניו ההיסטוריים. לאור התכנית הוסב בשנת 2014 מבנה אולם השמחות אולמי פלטין לבית וואהל, וכיום הוא כולל ספרייה אקדמית מודרנית, אודיטוריום, מרכז תמיכה לסטודנטים וקפטריה. בשנים הבאות בית וואהל יהפוך למרכז הפעילות העיקרי של הסטודנטים במכללה.

החומה הדרומית של המתחם שוחזרה; בית השער משופץ ומשוחזר בימים אלה (2016) על-ידי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. על פי התכנית תיפתח בבית השער גלריה, ובאחד החדרים תוצב תערוכה שתציג את סיפור המתחם.

בעקבות תכנית האב הכריזה הנהלת המכללה האקדמית צפת על תחרות אדריכלים לתכנון המרכז להוראה רפואית ולתכנון הבנייה החדשה והפיתוח של המתחם כולו. את התחרות ניהלה קרן רש"י והשתתפו בה שישה אדריכלים. צוות השופטים כלל מומחים מתחום השימור: פרופ' ניצה מצגר-סמוק, פרופ' מייק טרנר ואדריכלית רוני ליברטי-שלו. בתחרות זכה משרד האדריכלים ציונוב-ויתקון. בהתאם להמלצת השופטים ולאחר ניתוח ההצעות נקבעו כמה הנחיות לתכנון העתידי:

- בשלבים הראשונים הבנייה החדשה תתרכז בגבול המערבי ובגבול המזרחי של המתחם, ובשלבים המאוחרים - במורדותיו.
- בשלב ראשון יוקם בגבול המערבי של המתחם מרכז להוראה ולסימולציה רפואית. המרכז יכלול בנייה חדשה ושיקום של בית החולים של האגודה הלונדונית. במתחם יפעלו אגף בית הספר לסיעוד (שייבנה במקום בית מרפאות החוף ההיסטורי), מרכז אזורי לסימולציה רפואית, מרחבי תרגול למקצועות הבריאות (לפיזיותרפיה ולרפוי בעיסוק) ואולמות הרצאות. בית החולים של

על המכללה האקדמית צפת

המכללה האקדמית צפת נמצאת בעיבורה של צפת והיא ממוקמת בשורה של מבנים היסטוריים לאורכו של רחוב ירושלים, רחובה הראשי של העיר: בית חולים רוטשילד-הדסה, בית ספר כ"ח, בניין המשטרה המנדטורית, בית הדואר המנדטורי ומתחם בית החלמה בית בוסל.

המכללה היא מכללה אקדמית ציבורית המתוקצבת ומפוקחת על-ידי המועצה להשכלה גבוהה. בשנת תשע"ו למדו בה כ-2,500 סטודנטים - מרביתם מרחבי הגליל. הסטודנטים לומדים ב-11 חוגים. המכללה מתמחה במקצועות הבריאות, ולצדם נלמדים משפטים, מדעי הרוח ומדעי החברה. המכללה מעורה בפעילות הקהילתית בצפת ובאזור ומהווה מנוף כלכלי לעיר.

הספרייה החדשה המודרנית של המכללה שנבנתה בשטחי אולמי פלטין, שהפך לבית וואהל. צילום: יוני לובלינגר

* שמואל הר נוי כיהן בשורה של תפקידים בכירים בשירות הציבורי ובמגזר השלישי; מכהן מסוף שנת 2009 כמנכ"ל המכללה האקדמית צפת; מוביל את הפיתוח של מתחם בית בוסל כקמפוס המרכזי של המכללה; באחרונה כתב את הספר "רחוקים קרובים" - הפורש את סיפורם של שני מתחמי בתי החולים. הספר יצא בהוצאת יהודה דקל, והחלק ההיסטורי במאמר זה הוא תקציר שלו.

shmuelha@Zefat.ac.il

* גלי גלעדי היא אדריכלית שימור; הובילה את התכנון והביצוע של שימור ושיקום בית חולים רוטשילד-הדסה ואת תכנון ושימור בית השער במתחם בית בוסל; כתבה וערכה את תיק התיעוד המפורט של מתחם בית בוסל.

giladygl@inter.net.il

לקריאה נוספת*

- אלחייני, צ' (2003). המבריא הגנוז: בית בוסל, צפת, שפרינצק, נצרת, זכרון יעקב. בתוך א' רכטר (עורכת), **יעקב רכטר: אדריכל** (עמ' 192-207). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אמבון, ר' (1997). **בית בנה המיסיון והיה ל... סיפורו של המתחם המכונה "בית בוסל" בצפת**. רפרט בקורס "המיסיון בארץ ישראל במאה ה-19" [במסגרת לימודי תואר שני]. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אמבון, ר' (2010). לתולדות שירותי הרפואה בצפת. בתוך אלי שילר (עורך), **מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי** (עמ' 229-238). ירושלים: אריאל.
- בן-אריה, י' (1981). שנים-עשר היישובים הגדולים בארץ ישראל במאה התשע-עשרה. **קתדרה**, 19, 83-143.
- בר, ד' (2007). הקולג' הסקוטי במבנה בית בוסל. **הגלילה: עלון המועצה לשימור מבנים ואתרים**, 19, 5.
- בר-אל, י' ולוי, נ' (תש"ן). ראשיתה של הרפואה המודרנית בערי הגליל (1860-1900). **קתדרה**, 54, 96-106.
- גלעדי, ג' (2013). **בית בוסל צפת - תיק תיעוד**.
- גרץ-רונו, מ' (2010). **מאה שנה לבית החולים בצפת 1910-2010**. זכרון יעקב: איתי בחור.
- יצחקי-הראל, ר' (תשס"ז). המיסיון הסקוטי בצפת עד מלחמת העולם הראשונה ותגובת הקהילה היהודית על פעילות המיסיון. **קתדרה**, 123, 67-92.
- נראל, ג' (2011). מיסיון ומשיחיות בצפת העות'מאנית: בן-ציון פרידמן בין יהדות לנצרות. **אריאל**, 195-196, 230-240.
- פלד, א' (2006). **צפת בתש"ח: יומן המערכה** (ערך אלי שילר). ירושלים: אריאל.
- פרי, י' (2001). **נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה התשע-עשרה**. חיפה: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת חיפה.
- פרי, י' (2002-א). פעילות המיסיון בצפת. **אריאל**, 157-158, 113-116.
- פרי, י' (2002-ב). לקורות בית החולים הבריטי בצפת. **קתדרה**, 103, 69-84.
- פרל, ז' (2002). צפת במלחמת העולם הראשונה. **אריאל**, 157-158, 117-121.
- קתה, ח' (יוני 2014). **תכנית האב של קמפוס המכללה האקדמית צפת**.
- רכטר, א' (2003). הבראה: מחווה ליעקב רכטר. בתוך א' רכטר (עורכת), **יעקב רכטר: אדריכל** (עמ' 233-208). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שור, נ' (1983). **תולדות צפת**. תל אביב: דביר ועם עובד.

- Crombie, K. (1991). *For the love of Zion: Christian witness and the restoration of Israel*. London, Sydney and Auckland: Hodder and Stoughton.
- Crombie, K. (2008). *Restoring Israel: 200 years of the CMJ story*. Nicolayson's Ltd. Christ Church, Jaffa Gate Jerusalem.
- Gidney, W. T. (1908). *The history of the London Society for promoting Christianity amongst the Jews: from 1809 to 1908*. London: LSPCJ.
- Perry, Y. (2003). *British Mission to the Jews in nineteenth century Palestine*. London: Frank Cass.
- Perry, Y., & Lev, E. (2003). The medical activities of the London Jews' Society in nineteenth-century Palestine. *Medical History*, 47(1), 67-88.
- Perry, Y., & Lev, E. (2007-A). *Modern medicine in the Holy Land: Pioneering British medical services in late Ottoman Palestine*. London and New York: Tauris.
- Perry, Y., & Lev, E. (2007-B). Dr. Walter Henry Anderson (1869-1937): The holy man of Safed. *Vesalius*, 13, 1-5.
- Stokes, G. S. (2011). *The story of Dr. Walter Henry Anderson and the Mission Hospital at Safed, Palestine*. Private Edition.
- Stokes, G. (2013). Dr. Walter Henry Anderson and the Mission Hospital at Safed, Palestine. *Journal of Medical Biography*, 21, 55-61.

כתבי עת ועיתונות היסטורית

- Jewish Missionary Intelligence and Monthly Record of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*.
- הירחון של האגודה הלונדונית**. האגודה נהגה לפרסם חלק מהחלטותיה ומהמכתבים שהגיעו אליה בירחון זה, שהחל לצאת לאור ב-1813 והפך לשופר לפעילותה ולנציגיה בעולם. עיתונות יהודית היסטורית: דבר, על המשמר, מוריה, האור, הצבי, המליץ, השקפה, חבצלת, הפועל הצעיר, מצפה, דואר היום, הצפירה. בתוך אתר הספרייה הלאומית, <http://web.nli.org.il/sites/JPress/Hebrew/Pages/default.aspx>

ארכיונים

- ארכיון "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים" - ארכיון ה-CMJ ספריית הבודליאנה, אוקספורד. בארכיון שמורים כל הפרוטוקולים וההחלטות מכל השנים, וכל המכתבים, דוחות הביקורות והדוחות השנתיים.
- ארכיון ספריית כנסיית המשח, ירושלים.
- הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים - תיקי קק"ל וארגון הדסה.
- ארכיון מוזיאון בית המאיר, צפת.
- ארכיון המכללה האקדמית צפת.

* מאמר זה הוא תקציר מורחב של הספר "רחוקים קרובים". ברשימה מופיעים המקורות העיקריים ששימשו לכתיבת הספר והתקציר.

* עמוד 119: מבנה בית החולים המוזנח של האגודה הלונדונית על רקע בית החולים רוטשילד-הדסה המשופץ. צילום: יוני לובלינר, 2012

היסטוריה, זיכרון ומסר באמצעות פריטים היסטוריים אותנטיים

בעידן שבו המידע המועבר באמצעות מערכות מקוונות נגיש לקהלים רחבים, נדרשים אתרים היסטוריים ופריטים היסטוריים הסדורים בתוכם כדי להבליט את ייחודם ואת תפקידם בהעשרת חוויית הביקור והלמידה. לאותנטיות זו אמות מידה רבות; היא יכולה לבטא קרבה מלאה בין הפריט הייצוגי לבין השימוש בו בעבר, והיא יכולה לרמוז על קרבה, להשתנות ולזכות בעיצוב חדש. למרות מגוון האפשרויות, לאותנטיות יש תרומה חשובה ליצירת חוויה שונה מזו המתקיימת באמצעות צגי המחשב. באתרים שבהם האותנטיות היא הבסיס לביקור נדרשים המדריכים להכיר את ייחודה, את משמעויותיה ובעיקר את יתרונותיה על פני המידע הווירטואלי, הנגיש כל כך.

חצר תל-חי: הקשר בין סיפור, עיצוב והדרכה

טלי פ-הררי, נעמה חייקין

בהסבר לתצוגה המתחדשת בחצר תל-חי מודגש התפקיד המרכזי שיש למתאר החצר (הכוללת גדר היקפית, חצר פנימית ומבנה) במערך ההדרכה המספר את תולדות החצר והאירועים ההיסטוריים שהתרחשו בה. מטרת מאמר זה היא לחדד את ערכיה ההיסטוריים והעיצוביים של החצר, את ההקפדה על האותנטיות בשחזור ואת תרומתם להעשרת חוויית הביקור. המתאר הפיזי ותפקידו בהעצמת חוויית הביקור מכליט את ייחודו של האתר. בעידן שבו הנגישות למידע מרחיקה לעתים בעלי עניין פוטנציאליים מהביקור באתר עצמו, יש מקום לחזור ולהבליט את ההיבטים האותנטיים, ובאמצעותם להרחיב את השיח בשאלות מתודולוגיות בדבר טיבה של ההיסטוריה ואופן הבנייתה.

מילות מפתח: אותנטיות, ערך היסטורי, ערך עיצובי, חוויית המבקר

חצר תל-חי המשוקמת. צילום: דרור ארצי

החצר, השיקום והשימור

בניית החצר החלה בשנת 1907 והושלמה ב-1910 בתקופתה של יק"א, בעת שחיים מרגלית (מרגליות) קלווריסקי ניהל את מושבות הגליל העליון. תכנן אותה אברהם (אדולף) שטארקמאט, מהנדסו של הברון רוטשילד. בתחילה כללה החצר שני חדרי מגורים שנבנו זה מעל זה ושני אסמים. ב-1918, משהוקם קיבוץ תל-חי על-ידי קבוצת פועלים בהנהגתם של קלמן כהן ודוד באום, נוספו לה

מבוא

חצר תל-חי היא מקום היסטורי שבו התרחשו אירועי תל-חי בי"א באדר תר"פ (1 במרץ 1920); אירועים אלה זכו למעמד של מיתוס ונכללים בפנתיאון הזיכרון המעצב את החברה הישראלית-ציונית. להגעה למקום האותנטי שנשמך על עיצובו המקורי של המבנה, ששוחרז בחלקו בהתאם למסמכים ולעדויות ממקור ראשון, יש תפקיד מרכזי בתצוגה ובהדרכה הנלווית אליה.

יתר האנשים שחיו במקום. סוגיה זו עולה על פני השטח יותר ויותר עם ערעורו של המיתוס, החל בשנות השישים של המאה ה-20; (ג) החדר, שנקרא גם "חדר הפצועים", מצביע על הדגשים השונים שניתן להעלות ביחס למקום: האם להתרכז באירועי הקרב או באורח החיים? באותה סוגיה מתבטא זאב ז'בוטינסקי כאשר הוא מבקר את ההחלטה לפרסם את מכתביו של טרומפלדור על אורח החיים בגדוד נהגי הפרדות, בטענה שהתיאור, המתרכז בשגרת החיים ולא בהתנהלות המלחמה, מציג את הגדוד באופן שלילי. וכך הוא כותב:

אני מצטער מאוד על שידידי הארצישראלים של טרומפלדור מיהרו יותר מדי לפרסם את מכתביו מגליפולי, בהם פנה טרומפלדור לאדם קרוב לו ביותר וסיפר לו באופן אינטימי על הדאגות השונות, שמטרידות את המחנה בחייו היומיומיים; סיפר מתוך חיבתו הרגילה לפרטים. החיים היומיומיים בכל מחנה מלאים תמיד חיכוכים פעוטים. בחרו לכם כרצונכם איזו שהיא ממערכותיו הרומנטיות של גריבלדי עצמו: החיים הפנימיים במחנה היו מורכבים גם מאלפי אכזבות קטנות. לא בכך היא משמעותה של פעולה קיבוצית. משמעותה וחשיבותה בזה שמן היום הראשון ועד היום האחרון של ההרפתקה הצ'רצ'לית האומללה, נשאה הקבוצה של צעירי הפליטים בעול שירות קשה ומסוכן תחת אש התורכים.¹

דבריו של ז'בוטינסקי מלמדים כי בחירת העובדות המסופרות היא בבחינת התערבות פרשנית של המחבר. הדבר נכון באשר להיסטוריה בכלל; קל וחומר כשמדובר במיתוס המתאפיין במוצהר בהיבטים סיפוריים ובמשמעותיות החורגות מהאירוע העובדתי גרידא. כך מאפשר החדר (א) לתאר את אורח החיים במקום; (ב) לדון בשינויים שחלו באופן התקבלותו של הסיפור במהלך השנים; (ג) להצביע על מקומו של מעשה הפרשנות בהבניית ההיסטוריה.

חדר האוכל

חדר האוכל היה מקום התכנסות לצורכי הזנה ותרבות כאחד. בחלל זה נדון בסוגיית הדלות - גם כעמדה סוציאליסטית-תאורטית-ערכית של הסתפקות במועט, שאלה של רוח; וגם כמצב עובדתי-חיים בתנאי המחסור האובייקטיבי ששררו במקום. וגם כאן, המודעות לתפקידו של חלל התצוגה תיעשה באופן הצהרתי באמצעות הצגתם של כלי אוכל פשוטים שאפיינו את התקופה ועשויים אלומיניום, עץ או חרס, בתוך ויטרינות איכותיות, מוארים כאבני חן; כמוצגים בחלל מוזיאלי המאציל משמעות מעצם ההצגה בתוכו.

סיכום

החלטה להישען על מבנה החצר ולהיעזר בו כדי להעשיר את סיפור האתר ולהעצים את חוויית הביקור בו מאפשרת יצירה של דיאלוג המתקיים בין הצורה הפיזית לבין אופן ההדרכה והמסרים המועברים

חדרי מגורים ואכסדראות. החצר הועלתה באש על-ידי מגני תל-חי כשפינו אותה בתום הקרב (בי"א באדר תר"פ), אירוע שנעשה פרק מרכזי בתולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. לאחר החזרה לתל-חי, באוקטובר 1920, שינתה החצר את מעמדה ואת תפקודה. היא לא שימשה עוד למגורים, ומשום כך עברה שינויים עיצוביים והתאמה לתפקידה החדש: חצר לאחסון כלי עבודה וכלים חקלאיים. בשנת 1953, ביוזמתו של נחום הורוביץ (1892-1989), איש השומר וממחשבי כפר גלעדי, הוחל בשיקום החצר. החצר שוחזרה במתכונת שקדמה לפרוץ מאורעות תל-חי כדי שתשמש אתר זיכרון, ונפתחה כמוזיאון בשנת 1960.

התצוגה המוצעת מבקשת להעצים ולחדד את האותנטיות של המקום כדי להתמודד עם האפשרויות הטכנולוגיות שבאמצעותן אפשר לחוות אותו ממרחק. המודעות לתפקידו של המקום מעודדת שני אופני קליטה: (1) באופן בלתי אמצעי - כחוויה רגשית של עמידה במקום שבו התרחשה ההיסטוריה; (2) באופן מתווך - המדגיש את אופני התצוגה של האירוע. האחרון מאפשר להרחיב את תוכני המוזיאון לדיון מתודולוגי על אודות מבנה היסטורי ומעמדו, ועל תפקידו של המוזיאון כסוכן חברות.

התצוגה והמשמעות הנלוות

פיכת החצר למרכז חינוכי המתבסס על המתאר האותנטי שלה מחייבת כמה פעולות: (1) לקבוע את התכנים שאנו מבקשות להעלות בסיוור; (1) "פזר" את התכנים בחללי המוזיאון; (3) לבחור אמצעי תצוגה נוספים המדגישים את התכנים בצורה מיטבית. כך למשל הבחירה להשאיר את קירות המוזיאון חשופים מדגישה את חשיבות המבנה כשלעצמו. העברת התכנים במכשירי שמע (ולא בטקסטים כתובים) מאפשרת לא רק "ניקיון" של הקירות אלא מחדדת את ההיבט הסיפורי שבתיאור היסטורי.

בסיוור יודגשו חשיבותם של ההתיישבות ושל הקרב כאחד. הדיון באורח החיים יתבצע בחדר האוכל, בחדר המשפחה וברפת; ואילו ההתמקדות בקרב ובשאלות ביטחון תיעשה בחדרים שבהם "פצעי הקרב" נוכחים במבנה בדמותם של פרצות וסדקים: באורווה, בחדר השינה הגדול ובמחסן.

כאמור, החלל ישותף באופן מלא בסיפור תל-חי. נושאי התוכן המודגשים בסיוור יותאמו לפונקציה של החדרים, הניכרת גם בצורתם. תקצר היריעה מלהרחיב על כולם, ונסתפק בשתי דוגמאות.

חדר המשפחה

"חדר המשפחה" הוא קטן בהשוואה לשאר חדרי המבנה. החדר האינטימי בממדיו, הממוקם בין חדר האוכל המשותף לבין הרפת, מאפשר לדון בכמה סוגיות: (א) המהפך שעבר התא המשפחתי המסורתי בצורת החיים הקיבוצית של חברי העלייה השנייה, בעלי האוריינטציה הסוציאליסטית; (ב) שאלת הפרט אל מול הכלל מעלה לדיון גם את המעמד שקיבל יוסף טרומפלדור בזיכרון הלאומי לעומת

¹ זאב ז'בוטינסקי, אצל יגאל עילם (1973). הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה. תל אביב: מערכות, עמ' 52.

המחזת סיפור המקום. צילום: ניר אילון

פעילות לילה באתר. צילום: ניר אילון

באמצעים אלה חסרה את החוויה המידית ואת ההתרגשות המתקיימות באמצעות הדרכה אחרת, כזו שמנצלת את המבנה עצמו ומאפשרת להיסטוריה החקוקה בצורתו להיחשף ולהילמד.

באמצעותה - צורת החצר כצורת הסיפור. דיאלוג ייחודי זה מצדיק את הביקור במקום, במיוחד בעידן שבו המידע התאורטי והוויזואלי נגיש לכול באמצעות מחשב ואמצעים טכנולוגיים מתקדמים. אלא שההצגה

* נעמה חייקין נולדה בקיבוץ משגב עם וגרה בקיבוץ להבות הבשן; בוגרת בית הספר לאמנות קמרה אובסקרה בתל אביב ובעלת תואר שני בפילוסופיה מאוניברסיטת תל אביב; אוצרת המוזיאון הפתוח לצילום בגן התעשייה תל-חי ואוצרת חצר תל-חי.

NaamaH@galil-elion.org.il

* טלי פ-הררי נולדה בקיבוץ משגב עם וגרה במושב שאר ישוב; עסקה שנים רבות בניהול חינוך בלתי-פורמלי, בפיתוח תכניות מנהיגות ובהנחיית סדנאות; למדה הנחיית קבוצות בסמינר הקיבוצים, וממשל ומדיניות ציבורית במכללת בית ברל ובאוניברסיטה הפתוחה; מנהלת את המוזיאון משנת 2010.

TaliP@galil-elion.org.il

* עמוד 127: הדגמת חיי היום-יום בתל-חי ההיסטורית באמצעות שחקנים. צילום: ניר אילון

נכס שמור: הערכים, המסרים ותרומתם לפעילות חינוכית

נכס תרבות היסטורי שהוכרז לשימור משמש ברבים מהמקרים לפעילות חינוכית. לפעילות זו צורות מרובות, אבל לכולן עקרונות דומים: אפיון המפגש המתקיים בין הנכס ופריטיו לבין המבקרים להעצמת חוויית הביקור; מדריכים המכירים היטב את הנכס ואת פריטיו ויודעים כיצד לנצלם ליצירת חוויית הביקור; הגדרה ואפיון של חוויית הביקור והתאמתה לסוגי מבקרים; תכנון האתר וההתנהלות בתוכו; הבחנה בין ערך למסר והיחסים בין השניים; לעיקרון זה יש השלכות חינוכיות, אך הוא משליך גם על תהליך קבלת ההחלטות באשר לאופן השימור ולעיצוב הנכס ופריטיו. הערכים ההיסטוריים, העיצוביים, ובשנים האחרונות - החברתיים, הם הבסיס להחלטה להכריז על נכס היסטורי כראוי לשימור. המסרים מכתיבים את אופן השימור ומשפיעים על עיצובו. הפעילות החינוכית יכולה להתעשר מהיכרות עם עקרונות אלה ומהדיון בהבחנות בין ערך לנכס.

חצר כנרת: ערכי עבר והווה וביטויים בפעילות חינוכית

זהבה חכם-גבאי

חצר כנרת, אתר מורשת לאומי שהוזנח במשך תקופה ארוכה, משנה בשנים האחרונות את פניה. בחצר ובמבניה מתקיימים תהליכי שימור ופעילות חינוכית והאתר הפך למרכז מבקרים. את השימור ואת הפעילות החינוכית מובילה מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, ובפעילות החינוכית שולבו בעבר בהדרכה ובבניית התכנים קבוצות בוגרים של תנועת הנוער "המחנות העולים". מטרת סאמר זה היא להציג את "מתחת הפנים" שעבר האתר ואת תפקידו החינוכי: להנחיל לדורות הבאים את סיפור החצר, ערכי העבר שעוצבו בה, המשכיותם והשילוב הייחודי המתקיים בינם לבין ערכי ההווה - החברתיים, ההתיישבותיים והתרבותיים.

מילות מפתח: חצר כנרת, ערכי עבר, ערכי הווה, תפקוד חינוכי

מבוא

חצר כנרת, שנוסדה בשנת 1908 על-ידי המשד הארץ-ישראלי בהנהלת ארתור רופין (שילה, 1981), הפכה למרכז מבקרים חינוכי בפברואר 2007. כשלושים שנה עמדה החצר בשיממונה, ומוקי צור, חוקר העלייה השנייה, הגדיר אותה "חצר סגורה פתוחה לכל עבר". בשנת 2006 פנה ראש המועצה האזורית עמק הירדן יוסי ורדי למועצה לשימור אתרים בבקשה שתקבל על עצמה את האחריות לפיתוחה ולהפעלתה של החצר, מתוך הכרה בערכיה ההיסטוריים, העיצוביים והאידיאולוגיים. את הערכים הללו הוצע להביא לידי ביטוי בפעילות חינוכית שתתקיים בשיתוף עם חברי גרעין של תנועת המחנות העולים, המקדמת מסרים חברתיים עבור אוכלוסיות ההווה. המועצה החלה בשימור פיזי של המבנים שנתרו בחצר באמצעות מחלקת התכנון שלה, על בסיס ספר תיעוד (תיק התיעוד הראשון שהוכן בארץ) ותכנית שהכין בשנת 1982 האדריכל אלכס קשטן ז"ל (1912-1994). תוך כדי פעולות השימור התקבלה החלטה שבד בבד עם העבודות יגובש מערך של תכנים והפעלות, והאתר ייפתח לביקורים. ההחלטה לפתוח את האתר בד בבד עם שיקומו מקורה בחשיבה שהפעילות החינוכית באתר תסייע לקבלת החלטות נכונות יותר בתהליך השימור.

חצר כנרת: ערכי עבר

חצר כנרת משקפת תהליכים ורעיונות בדרך להקמת המדינה. לחצר הגיעו אנשי העלייה השנייה, פועלים שהוכשרו בה לעבודה חקלאית לקראת התיישבות קבע. במהלך שהותם בחצר הם גיבשו רעיונות שלימים היו היסודות לצורות התיישבות השיתופית על עקרונותיהן וערכיהן. בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה התגבשה לצד החצר הקבוצה הראשונה, דגניה, וכשלוש שנים מאוחר יותר התגבשה בחצר קבוצת כנרת. באותן שנים הסתופפו בחצר דמויות שעתידות לתפוס מקום מרכזי בעיצובו של היישוב היהודי, ובהן ברל צנלסון ואליעזר יפה, ששכלל את רעיונות מושב העובדים. לתפיסה שהחצר היא מרכז לצמיחת רעיונות התיישבותיים והכשרה להתיישבות היה המשך גם לאחר מלחמת העולם הראשונה בתקופת

העלייה השלישית. בחצר, ולאור ניסיונות התיישבות שיצאו ממנה, התגבש רעיון "הקיבוץ - הקבוצה הגדולה" שהוביל שלמה לביא (1882-1963), והוא מצא את ביטויו בעין חרוד. במהלך השנים הוסיפה החצר להיות מקום לקליטה ולהתגבשות של גרעינים שייסדו קיבוצים, ובהם אפיקים, עין גב ומעגן, והייתה ערש הקמתם של מוסדות כלכליים דוגמת תנובה, המשביר וסולל בונה. בשנים 1950-1974 השתמש צה"ל בחצר כמרכז לפעילות גדוד 902 של הנח"ל ולגיבוש גרעיני נח"ל חדשים. החצר נעזבה בשנת 1974 והוכרזה כאתר לאומי בשנת 1984.

חצר כנרת - ערכי הווה: ההגשמה והפעילות הנלווית

כ עוד פעולות השימור נמשכות הוחלט לשלב בהדרכה באתר צעירים, חברי תנועת המחנות העולים שהתארגנו במסגרת של קיבוץ עירוני, ועמם לפתח אתר קולט קהל שתפיסתו החינוכית מושתתת על הערכים ש"צמחו" בחצר כנרת וזוכים להמשכיות בזכות הפעלה ייחודית.

המפגש הלא שגרתי שנוצר עם בוגרי תנועת המחנות העולים חיבר באופן מובהק בין התפיסה החינוכית שהתוויית לבין רעיונות שמאפיינים את התנועה ואת בוגריה. ואכן, ההדרכה בחצר מתבססת על ראייה חינוכית משמעותית המייצרת קשר אישי עם המודרכים באמצעות תיאור אירועי העבר והחלק שלקחה בהם חצר כנרת, חשיפה של ערכים שהתגבשו באותם אירועים, ביסוסם באמצעות מקורות כתובים, תצוגות באתר והנכסים עצמם. באמצעות כלים אלה אפשר לקדם נושאים לדין מעמיק בפינות שונות באתר. להלן הקווים המנחים לפעילות החינוכית באתר:

1. לקדם מרכז חינוכי ייחודי המייצר חוויית ביקור אחרת;
2. במרכז החינוכי יושם דגש על הדרכה עשירה וחווייתית המושתתת על הקשר וההזדהות עם המדריך, המבקר והסיפור, מתוך הבנה שלחצר כנרת ולאנשיה יש די כדי לייצר חוויית ביקור מיוחדת;
3. פועל יוצא מהתפיסה שהוצגה בסעיף 2 - להמעיט במוצגים ובאמצעי המחשה, כפי שיש במקומות רבים אחרים, ובמקום זאת - להרחיב בתיאור, בשיחה ובדין;
4. להעמיק בסיפור תולדות החצר והרעיונות הלאומיים שנוצרו בה באמצעות תעודות ומקורות היסטוריים. כל זאת כדי לעודד ולפתח את השיח עם המבקרים.

¹ חברי התנועה חיים בקיבוצים עירוניים בנצרת עילית, במגדל העמק וכן בקיבוץ נערן.

שחזור חצר המשק. אוסף חצר כנרת

חדר חיי היום-יום. אוסף חצר כנרת

גינת חנה מייזל. אוסף חצר כנרת, חורף 2015

של הקבוצה. בעתיד מתוכנן חיזיון אור-קולי שייקרא "לילות כנרת", ויאפשר פעילות ערב חווייתית באמצעות אור, צליל וסיפור אותנטי. פעילות זו מטרתה להעצים את חוויית המבקר וכן לתת מענה לימי הקיץ החמים.

סיכום

כנרת היא דוגמה לתהליך ארוך בן שלושים שנה שעירב מחשבה רבה ולא מעט התלבטויות באשר לאופי האתר ולתכנון, וזאת לאור

אשר על כן התצוגה באתר מושתתת על העקרונות שהוצגו לעיל, ומהווה אמצעי עזר למדריך. בחצר מוצג הסרט "מחלונה של רחל", המספר על חייה של המשוררת רחל. בסרט משולבים שיריה, והוא מתאר את המציאות הקשה של החלוצות בארץ ישראל.

בימים אלו הסתיים בחצר שחזור, מהמסד עד הטפחות, של המבנה הגדול של האגף המשקי, וממשיך תהליך בניית התצוגה בו. המבנה יכול מבוואה לקליטת הקהל, מתחם פעילות עם בעלי חיים שיחזיר לחצר חלק מהאופי החקלאי שהיה לה בעבר, וחדר למחסן הבגדים

מופע ילדים בחצר כנרת. אוסף חצר כנרת

ההיסטורי, הערכי והחינוכי? האם להפעיל את המקום כמוזיאון או להעדיף מרכז מבקרים, שבו המדריכים מתווכים בין המבקרים לבין המקום ומאפייניו ויוצרים את חוויית הביקור באמצעות דיאלוג, מידע, הקניית ערכים ושאלת שאלות? ההתלבטות הובילה להחלטה להעדיף מרכז מבקרים פעיל שמתקיים בו דיאלוג בין המבקרים לבין החצר והפריטים המרכיבים אותה. את הדיאלוג הזה מכוונים המדריכים. הוא נוגע בנושאים רבים ובאמצעותם נוצר קשר בין ערכי עבר לערכי הווה, בין הסיפור ההיסטורי המקומי לסיפור הארצי הלאומי.

התצוגה בחאן. אוסף חצר כנרת

* זהבה חכם-גבאי היא בוגרת סכללת בית ברל בחינוך ובלימודי ארץ ישראל; מורת דרך; בעלת תואר שני בחינוך בסכללת אורנים; עבדה שנים בחברה להגנת הטבע ובמשרד החינוך בהדרכה, בניהול ובחינוך סביבתי; כיום מנהלת אתר חצר כנרת במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

h.kineret@gmail.com

הגדרתו כאתר לאומי והפיכתו למרכז מבקרים פעיל ותוסס המשקף את המפעל הציוני. הדיאלוג המתקיים באתר התפתח במהלך השנים והתמקד בכמה סוגיות: איך להיעזר בחצר ובנכסיה ההיסטוריים כדי להמחיש לילדים, לחיילים, לתלמידים ולמבקרים בכלל את הדיאלוג

שילה, מ' (1981). התכנון להקמת חוות הלימוד החקלאית הציונית הראשונה והביקורת עליהן. **קתדרה**, 19, 181-203.

* עמוד 131: חדר האוכל לאחר השימור. אוסף חצר כנרת

אחת התכונות המרכזיות של נכס מורשת תרבות שהוכרז לשימור היא המשכיות. המשכיות זו היא בעלת משמעויות שונות, אך בולטות בהן שתיים: האחת מתמקדת בשרידותו של הנכס עצמו, והשנייה בהמשכיות התפקודית, זו שהנכס משמש לה אכסניה. לזו השנייה יש צורות שונות, והן מעוררות שאלות רבות: עד כמה תפקוד העבר מצליח להישמר במלואו, ללא שינוי או בשינויים קלים ובהתאמה לתנאי ההווה, לסביבה שהנכס ממוקם בה ולצורכי הקהילה המשתמשת בו? האם התפקוד שונה מאוד מזה שהתקיים בנכס בעברו, ואם כן - כיצד ממזערים את הפגיעה בו? עד כמה התפקוד הנבחר משמר את זכותו של ציבור ליהנות מהנכס? יש מצבים שבהם הדיון בתכונת המשכיות - הן של הנכס הן של התפקוד - מצמצם את המתח התמידי המתקיים בין השניים. באלה נכללת תיירות חינוכית באתר מורשת תרבותית ששימש למגורים או למעילות כלכלית אחרת. היכולת לנצל את הנכס, את חלליו ואת עיצובו כדי להעשיר את חוויית הפעילות התיירותית המתקיימת בין כתליו מחזקת את הישרדות - גם של הנכס וגם של הערכים והמסרים שמקנה לו התפקוד התיירותי-חינוכי.

מחאן דרכים למרכז תיירותי-חינוכי: בית שאמי בכפר קמא

זוהיר תחאוחא

בית שאמי, אחד המבנים המרשימים בכפר קמא, עבר שימור ארוך ומורכב על-ידי מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בשנים האחרונות הוא משמש מרכז למורשת הצ'רקסית, ומאות מבקרים נוהרים אליו מדי שנה כדי לחוות את החוויה הצ'רקסית. האתר סובל את קו השימור וההפצה של התרבות הצ'רקסית בעולם כולו, ופועל כאתר מורשת חינוכי מהמדרגה הראשונה.

מילות מפתח: מרכז מורשת, חינוך, שימור, צ'רקסים

המרכז למורשת הצ'רקסית

מאז עברו יותר משבעים שנה, וראו זה פלא - המבנה עדיין עומד על תלו, ושוב באים בשערו מאות אנשים מדי יום ומתארחים בחליו הרבים. אך הפעם לא כדי לטחון חיטה, אלא כדי להכיר וללמוד את ההיסטוריה והמורשת של העם הצ'רקסי.

לאחר התלבטויות, ולמרות ספקותיהם של אחדים מתושבי הכפר, הוסב מבנה טחנת הקמח לאולם הרצאות, והמבקרים חוזים בו במופע אורקולי; חדרי שתי הקומות הותאמו לתצוגות קבע של פריטים עתיקים מהקווקז; והחצר הגדולה משמשת כיום כמבואה להתכנסות ולמופעים - ובהם ריקודים צ'רקסיים - המעשירים את חוויית המבקר. במהלך שש השנים שבהן המרכז למורשת הצ'רקסית פועל בתוך המבנה כבר ביקרו בו יותר מ-250 אלף מבקרים; שליש מהם תלמידי מערכת החינוך, והשאר גמלאים, אנשי ביטחון, אנשי חברות ותיירים מחו"ל.

המכנה המשותף לכל המבקרים הוא הסקרנות והרצון לחשוף תרבות עלומה באמצעות סרט, סיור במוזיאון, סיור מודרך ביישוב, מופע ריקודים וכיבוד מסורתי. ואכן, בכל שלבי ההדרכה נחשף המבקר

סקירה היסטורית

ילד שגדל בכפר קמא, כפר צ'רקסי ייחודי בנוף של המזרח התיכון, התפעלתי תמיד ממראה הבתים הישנים הבנויים אבני בזלת שחורה, מגגות הרעפים האדומים ומהחומות הגבוהות סביב השכונות. בסירים בשכונה העתיקה במסגרת בית הספר היסודי קובצנו תמיד ליד אחד המבנים המרשימים ביותר בכפר - בית שאמי. זהו מבנה דו-קומתי שבקומתו הראשונה קשתות יפהפיות, ובקומתו השנייה חדרים בעלי מרצפות מעוטרות ותקרה ציורית.

המורות לא חסכו אז במילים בהסבירן את חשיבותו של המבנה בעבר, כששימש חאן לבאי טחנת הקמח שפעלה במקום, ואת ייחודה הטכנולוגי של הטחנה - הפעלתה באמצעות מנוע דיזל, שלא כמו טחנות קמח אחרות. בזכות החידוש הטכנולוגי והתרומה של המנוע לטחינה מהירה וטובה יותר רבו הפוקדים אותה, והתעורר צורך להלין בכפר את כל הבאים בשערו ומחכים עד גמר הטחינה. הפתרון נמצא כשהבעלים עשו את הקומה הראשונה בחאן למקום משכן לבהמותיהם של האורחים, ובקומה השנייה התקינו ארבע יחידות אירוח אקסקלוסיביות.

הכניסה למרכז המורשת. צילום: זוהיר תחאוח

להקת המחול הצ'רקסית בחזית בית שאמי. צילום: זוהיר תחאוחא

פעילות עם תלמידים. צילום: זוהיר תחאוחא

תצוגות באתר. צילום: זוהיר תחאוחא

רב. בין המורים יש שמוסיפים ואומרים שהביקור באתר עשוי לשמש פלטפורמה מתאימה לסיורים עשירים בתכנים חינוכיים, וזאת בלי שתפגע חוויית המבקר באתר התיירות.

אמנם בתחילת הדרך אחדים מבני המשפחה שהחאן היה בבעלותה התנגדו לרעיון להסב את המבנה לאתר תיירותי, אך כיום דווקא הם המברכים על המוגמר. הם גם מודים שלו ראה אביהם את הפעילות שמתרחשת באתר כיום היה גאה שביתו הוא אתר מורשת חינוכי המשמר את תרבות עמו, מפיץ אותה, מקרב אליה בני עמים אחרים ומארחם, ממש כפי שנהג הוא לעשות כל חייו.

* זוהיר תחאוחא הוא צ'רקסי תושב כפר קסא, יליד 1973; הקים עם חבר ילדות את המרכז למורשת הצ'רקסית ומנהל אותו כבר תשע שנים; חבר בעמותה הצ'רקסית הבין-לאומית בקווקז; סנכ"ל עמותת צ'רקסיה; שגריר מורשת סטעם הארגון הבין-לאומי We care for Humanity; גרפיקאי במקצועו.

info@circassianmuseum.co.il

לסיפורי המורשת הצ'רקסית. זו עשירה בתכנים, במוסכמות חברתיות ובקודים התנהגותיים שמלכדים את הקהילה הצ'רקסית ומשמרים את ייחודה.

הפריטים, המיצג והסיפור - גם הם בעלי ערך חינוכי. הם מעבירים מסרים שהם חלק בלתי נפרד מהתרבות ומאורחות החיים של הקהילה הצ'רקסית. במסרים אלה נכללים הצורך ללמוד לדחוק סיפוקים, לגלות איפוק, לאמץ משמעת ושליטה עצמית, לעמוד בלחצים, לגלות נאמנות, לשמור על הארץ ועל כבוד המבוגרים והנשים.

בתום הביקור יוצאים המבקרים מהמתחם בתחושה שעברו חוויה מהנה ומרתקת וגם זכו להכיר את המורשת הצ'רקסית ולספוג את ערכיה. לא פעם קורה שבסוף הסיור המדריך מוצא את עצמו מוקף בעשרות אנשים המבקשים לקבל ממנו תשובות לשאלות שהתעוררו בהם במהלך הסיור, ואף מודיעים לו כי ישמחו לשוב ולבקר בכפר ובחאן - הפעם בליווי ילדיהם ונכדיהם. את החלטתם זו הם מנמקים בטענה כי הכול צריכים להיחשף לתרבות הצ'רקסית, וכי יש הרבה מה ללמוד עליה וממנה.

בשנים האחרונות עלה מספר בתי הספר המבקשים לשלב בטיולים השנתיים ביקור בן שעה וחצי במרכז למורשת הצ'רקסית בכפר קסא, וזאת לאור חוות הדעת של מורים ומנהלים שביקרו באתר ומצאו בו עניין

* עמוד 135: בית שאמי. המרכז למורשת הצ'רקסית. צילום: זוהיר תחאוחא

מוזיאון היסטורי בבית היסטורי: יתרונות וקשיים

הצירוף "מוזיאון היסטורי" יכול להתייחס לתפקוד ולפריטים המייצגים ומבטאים אותו, ויכול להתייחס לנכס המורשת עצמו, שהוחלט לשמרו. ההגדרה מוזיאון היסטורי באתרו מעידה על קרבה כלשהי המתקיימת בין הנכס ההיסטורי לבין ההחלטה שתכולתו המוזיאלית ועיצובו ישמשו לתפקוד מוזיאלי, תפקוד ששינה פנים במהלך השנים, ומ"קופסה" שמטרתה להכיל פריטים ולשמרם הפך למרכז חברתי-חינוכי פעיל. כאשר הקרבה מלאה, והתפקוד המוזיאלי העכשווי נשען על תפקוד הנכס בעבר, המבנה אינו נדרש לשינויים מרחיקי לכת והפגיעה בערכיו ההיסטוריים והעיצוביים יכולה להיות מזערית. באלה נכללים בית מגורים שחפציו המוזיאליים מתעדים את אורחות החיים של דמות היסטורית או של המשפחה שהתגוררו בו, או מוזיאון לתיעוד קהילה שבית המשפחה מייצגה והופך לאנדרטה חיה לקהילה שאיננה עוד. כאשר מדובר בתפקוד מוזיאלי שנושא רחוק מהשימוש האוטנטי של הנכס, למשל אוסף של פרטי אמנות, פרטי טקסטיל, ממצאים ארכאולוגיים, בוטניים וזואולוגיים, השינויים הנדרשים כדי להתאים את המבנה לתפקודו יכולים לפגוע בערכי הנכס. משום כך בחינת המתח המתקיים בין הנכס האוטנטי לבין תפקודו המוזיאלי - הפריטים שנאצרו בו והפעילויות הנלוות - מחייבת שיקול דעת ולמידה. בית החצר, שהפך למוזיאון המכנס בין כתליו פריטים היסטוריים, אתנוגרפיים וארכאולוגיים, משמש מרכז לפעילות חינוכית וגם נועד להנציח קהילה, הוא דוגמה להתלבטויות שכאלה.

מוזיאון חצר היישוב הישן: מבנה מגורים שהפך למוזיאון היסטורי

אורה פיקל-צברי

מוזיאון חצר היישוב הישן סמוקם בבית חצר ברובע היהודי בירושלים במבנה עתיק בן מאות שנים. המבנה, התצוגה והחללים מספרים את סיפורם של אנשי היישוב הישן בירושלים שבין החומות. בשנת 1976, הודות לאוסף הרהיטים והחפצים שקובצו לתוכו, הפך המבנה הישן למוזיאון, והמפגש בינו לבין החפצים האצורים בתוכו האדיר את ערכו ההיסטורי. מטרת מאמר זה היא לתאר את גלגוליו של הבית ואת הפיכתו למוזיאון, אך גם לתהות על החלטות שהתקבלו במהלך השנים באשר לשינויים שנדרשו כדי להתאים את בית החצר לתפקודו החדש ולעיצובו, על חסרונותיהם ויתרונותיהם.

מילות מפתח: מוזיאון בנכס היסטורי, תהליך קבלת החלטות, תמורות והתחדשות

ראש העיר טדי קולק (משמאל) והתורם מנדל קפלן, ביום פתיחת המוזיאון באדיבות הקרן לירושלים

שאפפה את המשפחה בעת הפתיחה החגיגית של המוזיאון, וכיצד קולק הנרגש צחצח את נעליו של אביה, מנדל קפלן, כדי לבטא את הכבוד שרחש לו ולתרומתו.

במשך שנים נחשב המוזיאון ל"מוזיאון של משוגע לדבר". וינגרטן לא חסכה מאמץ באיסוף חפצים. בשיתוף אוצרת המוזיאון באותם הימים, דניאלה לוכסמבורג, הגדילה את אוסף המוזיאון והוסיפה לו רהיטים, כלים, לבוש, מצעים ומיני פריטים המזכירים את חיי הקהילה היהודית בעיר העתיקה לפני 1948. וכך תיאר זאת יהושע: "נדמה כי כלים אלו שנאספו מבעלי בתים שונים, עומדים כיום בפני קהל המבקרים מבוישים ונכלמים, לשונם עילגת וכאילו ניטל מהם כוח הדיבור כדי לספר את הקורות אותם בעבר" (שם: 10). ועוד כתב:

אין כאן כלים נאים המרחיבים דעתו של אדם [...] יש כאן כלים שהזקנה קפצה עליהם, מלבושים בהם התעטפו בניהם של שומרי החומות של ירושלים. מהם מטולאים ומהם שדהו מזוקן. אולם על אף "עוניים ודלותם" השמחה שוכנת בהם, ונדמה כי חשים הם כי "שבו לגבולם" למקום שבו נולדו וחיו (שם: 12).

מנתונים על מספרי המבקרים מתברר שבשנותיו הראשונות היה המוזיאון אטרקציה תיירותית. העובדה שהיה אתר התיירות הראשון ברובע היהודי המתחדש בעיר העתיקה עשתה אותו אבן שואבת לתיירים מהארץ ומחול. עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה חלה ירידה

פתח דבר

לאחר מלחמת ששת הימים, עוד בטרם נדמו הדי התפוצצויות בעיר העתיקה, ליוותה גב' רבקה וינגרטן את ראש הממשלה לוי אשכול בסיוור ברובע היהודי. בין הסמטאות התגלה לגב' וינגרטן ולאחותה מאשה בית ילדותן, מבנה עתיק בן כ-500 שנה. עם תום אותה מלחמה גמלה בלבה של רבקה וינגרטן ההחלטה להקים במבנה זה מוזיאון "במטרה להנציח במידת האפשר את העבר" (אצל לוכסמבורג, 1981: 6).

בר ורובין טענו כי במרחב הרובע היהודי הוקדשו מחשבה ומקום להנצחת החיים היהודיים שהתקיימו בו עד תש"ח (בר ורובין, 2011: 86). הם הביאו לדוגמה את בית החצר העתיק שכונה "חצר אור החיים", על שם המקובל רבי חיים בן עטר שהתגורר בו במשך כשנה, עד פטירתו בשנת 1743. מבנה עתיק זה הוא אחד המבנים הבודדים ברובע היהודי ששרדו את מוראות מלחמת העצמאות ואת שנות ההזנחה בתקופת השלטון הירדני בירושלים.

המוזיאון נפתח לציבור ביום ירושלים בשנת 1976, והיה למוזיאון הראשון שהוקם בעיר העתיקה לאחר מלחמת ששת הימים. גב' וינגרטן, יוזמת הרעיון, מונתה על-ידי הוועד המנהל למוזיאון.

הפיכתו של בית החצר למוזיאון

הקדמה לספרו **סיפורו של הבית הספרדי ברובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים**, שנכתב במיוחד עבור המבקרים במוזיאון, ציין יעקב יהושע (1905-1982) את המטרה שלשמה הוקם המוזיאון:

לאחר איחודה של ירושלים, התכנסו חברי האגודה המייסדת של חצר היישוב הישן בלשכת ראש העיר מר טדי קולק, ביום י"ב בחשוון תשל"ב (31.10.71) ודנו על "יסוד וניהול מוזיאון, שיכיל חצר משוקמת המתארת ומציגה את חייהן של משפחות יהודיות מהיישוב הישן, שהתגוררו ברובע" (יהושע, 1976: 2).

לצד טדי קולק והקרן לירושלים שעמד בראשה נרתמה להקמת המוזיאון משפחת קפלן מדרום אפריקה, שהחליטה להנציח את זכר ראש המשפחה יצחק, תרמה כסף רב וגם זכתה שהמוזיאון ייקרא על שמו. שרון קפלן-ברקלי, נכדתו של יצחק, סיפרה לימים על ההתרגשות

תצוגה במוזיאון. צילום: רן ארדה

אלא שבעידן שבו מוזיאונים שינו את מעמדם, ואינם רק בית נכות לריכוז חפצים ופריטים ולשמירה עליהם אלא מקומות מפגש, מרכזי פעילות וחוויה, נדרש גם מוזיאון זה להשתנות. ואכן, כדי להישאר רלוונטי לקהל המבקרים צוות המוזיאון אינו שוקט על שמריו, ופעמים אחדות בשנה מתקיימים מפגשים לסיעור מוחות עם הוועדה המדעית והוועדה החינוכית שלו. בשנים האחרונות מנסה צוות המוזיאון להתמודד עם השינויים שהזמן גרם באמצעים שונים, ובהם סיורים תאטרליים ומוזיקליים. סדנאות מספרי סיפורים ומפגשי משוררים במוזיאון הניבו את התערוכות "מוזות במוזיאון" ו"סיפורים יוצאים מן הכלים".

פעילות חינוכית. צילום: יואל וייס

במספר המבקרים במוזיאון, אך לאחריה הוא שב לתפקד כמרכז תיירותי-חינוכי.

מעיון במסמכים בארכיון המוזיאון עולים הלבטים של אוצרי ומנהליו במשך השנים, ורצונם לחדשו ולהתאימו לרוח הזמן. בארבעים השנים שחלפו מאז פתיחתו לקהל לא קפא המוזיאון על שמריו. כדי למשוך למוזיאון קהל מבקרים חדש יזמה גליה גביש, האוצרת והמנהלת של המוזיאון לאחר פרישתה של וינגרטן בשנת 1994, תערוכות מתחלפות לצד תערוכות הקבע. תערוכות אלו שופכות אור על נושאים המתקשרים להווי החיים של היישוב הישן הירושלמי מהיבטים היסטוריים-אתנוגרפיים, לדוגמה: לחם, טיפת חלב, דפוס מונוון, חתונות ועוד.

המוזיאון מוכר על-ידי משרד התרבות והספורט, מומלץ מפמ"ר היסטוריה, והוא מקיים בין כתליו פעילויות חינוכיות לתלמידי מערכת החינוך, השתלמויות למורים וימי עיון, ומוציא לאור פרסומים בנושא היישוב הישן. בשנת 2015 ביקרו במוזיאון כ-30 אלף מבקרים. זהו קהל מגוון הכולל גמלאים, תלמידי בתי ספר, חיילים, יחידים ומשפחות.

תהיות

ה החלטה להפוך מבנה מגורים למוזיאון היסטורי נתקלה בעבר ונתקלת גם כיום בקשיים רבים. חלליו קטנים, המעברים בין התצוגות צרים, המבנה אינו יכול לארח קבוצות גדולות, וקשה לשמרו ולשמור על תנאים מוזיאליים אידאליים. המוזיאון שוכן בלב שכונת מגורים, כך שעליו להתחשב בשכנים ולא לקיים פעילויות בשעות מאוחרות.

אמנם אפשר לטעון שבתקופה מאתגרת של קדמה ושינויים טכנולוגיים מואצים יש מקום למוזיאונים קטנים, אינטימיים, המספרים את סיפורה של שכונה או קהילה שנעלמה. העובדה שהמבנה ספון בתוך סמטה צרה, חדרי קטנים וחפציו ישנים מקנה לו את ייחודו, והוא מעין שמורת טבע שהזמן בה קפא מלכת.

בחדר היולדת. תערוכת "מוזות במוזיאון". צילום: רן ארדה

פעילות משפחתית במוזיאון. צילום: יואל וייס

את מקומן של הכתוביות הקלסיות החלו לתפוס טאבלטים, המנגישים את המידע למשתמש באופן טוב יותר (אפשר להגדיל ולהקטין את הכיתוב והתמונה בהתאם לצורכי המשתמש). בבניית הפרוגרמה לחידוש פני המוזיאון שנכתבה בחודשים האחרונים הובאו בחשבון בעיות השימור של המבנה והאוסף, התאמה לצרכים המשתנים של קהל המבקרים, התכנים והאיזון הנכון בין הטכנולוגיה לבין יצירת תחושה של זמן שעמד מלכת. בראשית 2016 חודשה תערוכת בעלי המלאכה במוזיאון, המוצגת זה כשני עשורים, ונוספו לה פריטים חדשים. באופן מפתיע, התבוננות בקטלוג המוזיאון מראשית שנות השמונים מראה שלא חל כמעט שינוי בפריטים שהרכיבו את התערוכה, אך אמצעי התצוגה הנוכחיים בה שייכים למאה ה-21.

לסיכום, מוזיאון המתקיים במבנה היסטורי לשימור נאלץ להתמודד עם בעיות מורכבות, החל בשימור המבנה מבחינה פיזית ואותנטית וכלה באופי הפריטים, בתצוגה ובפעילות המתקיימת בה. כדי לא לפגוע באותנטיות חייבת להיות הלימה בין המבנה, התצוגה והפעילות. בעידן שבו הטכנולוגיה מחדשת פניה חדשות לבקרים ההתמודדות היא יום-יומית, מאתגרת ומחייבת חשיבה מחוץ לקופסה.

* אורה פיקל-צברי היא אוצרת מוזיאון חצר היישוב הישן; מסיימת לימודי תואר שני במחלקה ללימודי ארץ ישראל בבר-אילן; בין התערוכות שאצרה: "טיפת חלב", "מיבנה לירושלים", "חזון ומעש - סיפורה של משפחת סלומון", "פסקויל", "מוזות במוזיאון", "בסימן טוב" ועוד.

museum-o@015.net.il

בר, ד' ורובין, ר' (2011). נוף במאבק: הרובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים אחרי שנת 1967. זמנים, 113, 78-89. יהושע, י' (1976). סיפורו של הבית הספרדי ברובע היהודי בעיר העתיקה של ירושלים. ירושלים: ראובן מס. לוכסמבורג, ד' (1981). קטלוג מוזיאון חצר היישוב הישן.

* עמוד 139: תערוכת "בעלי מלאכה". צילום: רן ארדה

תהליך קבלת החלטות בחיבור המתקיים בין הנכס ההיסטורי לבין תפקודו כמוזיאון

מספרם של המוזיאונים ההיסטוריים בעולם גדל. נוסף לתפקידם ההיסטורי - לאצור ולשמור פריטים היסטוריים - הם מקור לחוויה, לריגוש ולעניין השונים מאלה של חיי היום-יום; הם מוקדי פעילות חינוכית וחברתית, מקור לזהות ולייצוג רב-תרבותי, אמצעי להעברת מסרים לגופים ממשלתיים, ממלכתיים וגם פרטיים שהמוזיאון נמצא תחת חסותם או באחריותם. כאשר המוזיאון ממוקם בנכס היסטורי יכולים תפקידים אלה לזכות בממד נוסף: הרחבה, העצמה ולעתים גם החלשה. לממד זה אחראים מקבלי החלטות, ואלה לא תמיד תמימי דעים. כך גם השיקולים והקריטריונים למיון נכסי מורשת, לצירופם לרשימת שימור ולעודד את שימורם לא תואמים בהכרח את תפיסות עולמם של המציגים במוזיאון, מנהליו ומדריכיו. למרות מצב זה, אלה גם אלה מכירים בחשיבותו של השיח המתקיים בין הנכס ההיסטורי לבין תפקודו כמוזיאון. הכרה זו צריכה לכוון לתהליך קבלת החלטות שיהיה בו ייצוג לשתי הקבוצות, ייצוג שיתבסס על הקניה משותפת של מיומנויות והתמחויות.

הקולות של חיפה - על תפקידו של מוזיאון העיר

עינבר דרור לקס

"מוזיאון העיר", המוזיאון ההיסטורי של העיר חיפה, שוכן בקצה המושבה הגרמנית, במתחם הכולל שני נכסים היסטוריים - מבני אבן מתקופת הטמפלרים, שהגיעו לארץ במהלך המאה ה-19. המאמר שופך אור על השיח בין המתחם ההיסטורי שהמוזיאון מסומם בו לבין תפקידו כמוזיאון היסטורי של עיר מודרנית ים-תיכונית. הוא דן בתהליכים שעיצבו את זהותו של מוזיאון העיר כיום ובזיקתו לאוכלוסייה המקומית ולתרבות העכשווית.

מילות מפתח: חיפה, מוזיאון היסטורי, זהות והיסטוריה, עירוניות

פתח דבר

"מוזיאון העיר" שוכן בקצה המושבה הגרמנית בחיפה, במתחם הכולל שני מבני אבן מתקופת הטמפלרים - קהילה נוצרית שחבריה הגיעו לארץ במהלך המאה ה-19 מותך אמונה שהתיישבותם כאן תביא לגאולת העולם. מטעמים אידאולוגיים נמנעה האגודה מלבנות כנסיות, ולכן המבנה הראשון שהקימו בחיפה היה "בית העם" (1869), מבנה דו-קומתי שקומת הקרקע שלו שימשה את קהילה לתפילות, לאסיפות ולאירועים חגיגיים. בחדרים בקומות העליונות פעל בית ספר והתגוררה משפחת המורה. בשנת 1890 שופץ בית העם. בחלקו המזרחי נבנה אולם גדול שבקצהו אפסיס, ועל גגו הוקם מגדל פעמונים חדש - תוספות שעד היום משוות למבנה מראה הדומה לכנסייה. הבניין השני הוא "בית הספר הטמפלרי", שנבנה מאוחר יותר (1902) כמבנה נפרד. העיכוב בהקמתו נבע מקשיי האגודה להשיג את המימון הדרוש לבנייתו.

במרוצת השנים עברו שני המבנים לגולים, הן עיצוביים הן תוכניים, עד שבשנת 2000, לאחר פרויקט שימור ושחזור שכלל שיפוץ של המבנה תוך שימור פרטיו המקוריים, הפך המתחם, על שני מבניו, ל"מוזיאון העיר חיפה" והוכרז אתר לשימור. במשך השנים ביקש המוזיאון לבסס את מעמדו כמוזיאון לתולדות העיר המוקדש כולו, כדברי מנכ"ל מוזיאוני חיפה נסים טל, "לעיר, לתושביה ולמורשתם" - מקום המשמש אכסניה למפגש ולדיון ב"נושאים אקטואליים ובהקשרים שבין עבר, הווה ועתיד" (טל, 2000: 9).

בדומה לאתרי ראשית ההתיישבות ולמוזיאונים היסטוריים בארץ, המוזיאון נועד להציג את תולדות חיפה כעיר מודרנית מנקודת מוצא ישראלית-ממלכתית, ולהימנע מעיסוק בנושאים ובאירועים מעוררי מחלוקת או כאלה שהודרו מהשיח העירוני. התכנים שהוצגו במוזיאון התייחסו למתחם כאל אתר המנותק מהחוליות ההיסטוריות האחרות שעיצבו את חיפה, את גרעינה ההיסטורי, את השכונות השונות ואת קהילה. גישה זו גרמה לכך שהסיפור שהוצג במוזיאון תיאר תקופה קצרה, שהחלה בהקמת המושבה הגרמנית בידי המתישבים הטמפלרים והסתיימה עם עזיבתם, והתמקד באירועים ההיסטוריים שהתרחשו באותן שנים, או בנושאים כלליים שהציגו את הרעיון הציוני. התערוכות המתחלפות שנאצרו במוזיאון על-ידי אוצרים חיצוניים שונים ייצגו אפוא את סיפור המושבה הטמפלרית בחיפה ואת הסיפור החלוצי שנקשר בעליות הראשונות לארץ, או בנרטיבים שתאמו את האתוס הלאומי של

מדינת ישראל, אך לא התמקדו בחיפה, בשכונותיה ובקהילות השונות המתגוררות בהן כיום.

בשנת 2007 ביקשה אוצרת המוזיאון דאז, ד"ר רונה סלע, להכניס לכותלי המוזיאון "את ההיסטוריה והתרבות הפלסטינית לצד ההיסטוריה הישראלית", והתייחסה לחיפה "כעיר דו-לאומית ישראלית ופלסטינית". סלע ראתה במוזיאון "מקרה בוחן ליצירת מודל חדש שבו כלל האוכלוסיות של העיר מקבלות נראות ונוכחות במרחב המוזיאלי", ומיקמה את סיפורה של חיפה בהתייחסות לנרטיב-על אחד: הסכסוך הלאומי, הישראלי-פלסטיני (סלע, 2013: 141-168).

נראה כי שני המהלכים, זה שהתעלם מהפסיפס האנושי התרבותי הייחודי של חיפה והדגיש את סיפורה כחלק מהאתוס הלאומי וזה שהתמקד בסכסוך הישראלי-פלסטיני - שיקפו אמנם פרקטיקות שונות, אך בסופו של דבר הובילו לאותו מהלך: צמצום של מרקם החיים ההטרורגי של העיר חיפה ושל ריבוי הנרטיבים השונים המספרים את סיפורה לנרטיב-על אחד. הם הותירו את המוזיאון כאתר מנוכר לעיר ולכלל תושביה (Nator & Giladi, 2011).

עם כניסתו לתפקיד אוצרת מוזיאון העיר בשנת 2010 ניצב בפניי אתגר גדול: כיצד לפוגג את הריחוק והניכור שחשים רבים מהתושבים כלפי מוסד ציבורי האמור להיות אתר מרכזי בעיר?

מוזיאון העיר: המהות והתפקיד

הדיון במהותו של מוזיאון העיר כרוך בשיח רחב יותר על זיקתם של מוזיאונים לסביבתם בתרבות העכשווית. עד אמצע המאה ה-20 נתפסו המבקרים במוזיאון כאורחים, ונדרשו לקודים של התנהגות הולמת ומכובדת בבואם לשערי מגדל השן הבורגני. התפיסה הרווחת ראתה במוזיאון "היכל קודש", מנוכר לציבור המבקרים שאינו נמנה עם חוגי האמנות והתרבות. המוזיאון המסורתי נועד לשמר זיכרון ציבורי רחב במגוון קטגוריות של פריטים, המוגדרים באמצעותו כבעלי חשיבות ערכית ותרבותית עבור "מבני דבר" - אלו המבנינים את שפתו ואת הקודים החברתיים והתרבותיים שבהם הוצגו אוספיו.

בעשורים האחרונים חל שינוי ניכר באופיים ובהגדרתם של מוזיאונים כמוסדות תרבות משמרי זיכרון.¹ בלב השיח המוזיאלי העכשווי ניצבת השאלה האם המוזיאון הוא מוסד אליטיסטי המשמר ומתווה זיכרון, או מוסד יוזם המעלה סוגיות חדשות על סדר היום

¹ על שורשי המשבר בין הקהל הרחב לבין המוזיאונים ראו כהן שניידמן, 2015: 51-52

הלל התערוכה "ההדר הנעדר: אדריכלות מודרנית בהדר הכרמל".
צילום: שחר עסית, 2013

המושבה הגרמנית, ליד הגרעין ההיסטורי של העיר שנהרס בשנת 1948, קרוב לוואדי ניסנאס ולהדר הכרמל. מיקום זה חושף רקמה עירונית מורכבת ומרובדת המשקפת את התהליכים ההיסטוריים והפוליטיים שהשפיעו על עיצוב העיר המודרנית. אף כי המבנה בעל ההוד מייצג תפיסות אירופיות וחשיבה מודרנית על ארגון עירוני, מיקומו הופך אותו לישות מרובת-נרטיבים, רב-דורית, רב-תרבותית. בהיותו כזה, הוא ישות המכתיבה קשת שלמה של פעולות מוזיאוליות, מחקריות, חינוכיות וקהילתיות העוסקות בפער שבין סדר היום ההגמוני לבין התרחשויות שונות בשולי השיח ובסוגיות כגון מערב-מזרח, ישן-חדש, שימור-מחיקה ועוד.

מתוך הכרה בכך שהעיר היא הגורם המרכזי בזהותו של המוזיאון, פעילותו של מוזיאון העיר בחיפה מחויבת לציבורים שונים ולעיסוק בדינמיקה הפנימית של העיר. במסגרת מורכבות זו, הקו האוצרותי של המוזיאון משקף במידה רבה את האתגר שלקחנו על עצמנו ונסמך על מספר תחומי עשייה: פעילות אוצרותית המתמקדת בשיח התרבות העכשווי, העשרתה במגוון של פעילות חינוכית, וכן העמקת הקשר של המוזיאון עם מוסדות תרבות וארגונים מקומיים, המקדמים סדר יום בין-תרבותי ודיאלוג בין אוכלוסיות מגוונות.

תכנית התערוכות שנבנתה למוזיאון ביקשה לבחון את מערך היחסים בין המקום לבין הקהילה, כאמצעי העשוי לסייע לכינון זהות מקומית, לאומית, דתית או אתנית ולהעברת מסרים ואידאולוגיות. תערוכות שונות שהוצגו במוזיאון כיוונו זרקור אל שורה של נושאים שלא זכו להתייחסות מעמיקה בין כותלי המוזיאונים ההיסטוריים בארץ או הודרו מהשיח המרכזי הציבורי בחיפה. חלק מהתערוכות נאצרו על-ידי תושבי העיר והשתתפו בהן יוצרים מקומיים לצד נציגים שונים של קהילות וארגונים בעיר. במאמר זה אציג רק מקצת התערוכות המדגימות את האופן שבו המעשה האוצרתי מנסה לשפוך אור על אתרים מודרים ועל קהילות שונות החיות ונושמות בתוך העיר חיפה כיום.

ומתפקד כחלל וכמרחב מחקר-ביקורתי בהקשרים חברתיים ותרבותיים. בגישות השונות לשאלות אלו נמצאת על פי רוב התייחסות לקשר של המוזיאון עם הקהילה ועם המרחב האורבני שהוא ממוקם בתוכו. בעשור האחרון החלו מוזיאונים לאמנות בישראל, ובעיקר מוזיאונים עירוניים בפריפריה, לחתור ליצירת דיאלוג עם המרחב העירוני ועם הקהילה שבתוכם הם יושבים.²

בד בבד, מוזיאונים היסטוריים ומקומיים בעולם החלו לבחון את תפקידם והפכו מאתרים המספרים באופן בלעדי את סיפורה של האומה כולה לאתרים שבהם יכולים לבוא לידי ביטוי תפיסות וסיפורים של קהילות קטנות יותר: מיעוטים אתניים, קבוצות מהגרים וקבוצות חברתיות מוחלשות אחרות (קרק ופרי, 2014). בארץ החלו לקום בעשורים האחרונים מוזיאונים רבים שמטרתם להציג את עברן של קבוצות שעד כה היו בשוליים הפוליטיים או החברתיים, ובהם כאלה שהוקדשו למורשת יהדות המזרח, ליהדות תימן והונגריה, למורשת התרבות הבדואית ועוד. למרות זאת, המדיניות התרבותית של הגופים החדשים לא יצרה שיח חדש רב-תרבותי ולא ביקשה לערער על סמכותיותו של הסיפור הרשמי, אלא ניסתה דווקא להשתלב בתוכו (אזולאי, 1993; שחם גובר, 2008). מגמות אלו, בארץ ובעולם, הביאו אותי עם כניסתי לתפקיד כאוצרת מוזיאון העיר להעלות מחדש כמה שאלות: מהו תפקידו של מוזיאון היסטורי בחיפה? לאיזו מורשת תרבותית עליו להתייחס? כיצד הופכים את המוזיאון לביטן של הקהילות השונות החיות כיום בחיפה? כיצד אפשר לייצר פעילות תרבותית שתהיה רווונטית לשיח העכשווי ובה בעת תהווה מקור משיכה גם לקהילות השונות בעיר ומחוצה לה?

מוזיאון העיר חיפה - שינוי מגמה

די לבחון את המשמעות התרבותית של מוזיאון העיר חיפה ואת ההיבטים החברתיים-קהילתיים הנקשרים בו, התייחסתי למרקם העירוני ולמתחם הנופי שהאתר ממוקם בו. חיפה המודרנית היא עיר ייחודית בנוף המקומי: עיר ים-תיכונית שנבנתה במאה ה-18 עם הריסת העיר העתיקה (חיפא אל-עתיקה) והקמתה של "חיפה החדשה" (חיפא אל-ג'דידה) על-ידי מושל עכו והגליל, השייח' ד'אהר אל-עומר אל-זידאני, במקום הצר ביותר שבין ההר לבין הים. העיר איננה בנויה כמקשה אחת, ויש לה פנים שונות ומרובות. היא בנויה רבדים-רבדים, חלקם נבנו במקביל על פני מדרג ההר, ובחלק מן המקרים כיסה החדש את הסיפור הישן. העיר ידעה תקופות של שגשוג ופריחה לצד מאבקי פועלים וימאים, והתפרסמה גם במאבק המזרחי הראשון בוואדי סאליב. אין-ספור סיפורים אחרים מגולמים בה, ורבים מהם אינם מדוברים במרחב הציבורי.

המוזיאון ממוקם בצומת דרכים טופוגרפי, תרבותי ופוליטי - בין ההר לים, בין הגנים התלויים והמקדש הבהאי לבין הנמל, בקצה

² לדוגמה ראו את המודל שפיתחה ד"ר גליה בר-אור בשלושת העשורים האחרונים במשכן לאמנות בעין חרוד, מודל נוסף שפותח בעשור האחרון במוזיאון פתח תקוה לאמנות, וכן את המודל שפיתח המרכז הישראלי לאמנות דיגיטלית בחולון. להרחבה ראו גור-אריה, 2015; דנון ואדלמן, 2012.

XY כרומוזום: הדר, שם עצם, גוף, חי, דומם

אוצר ומעצב: ראפת עומר, 2013

אקטיביסטים שרובם חיים בשכונה. בין היתר הוצגו בתערוכה שני פרויקטים:

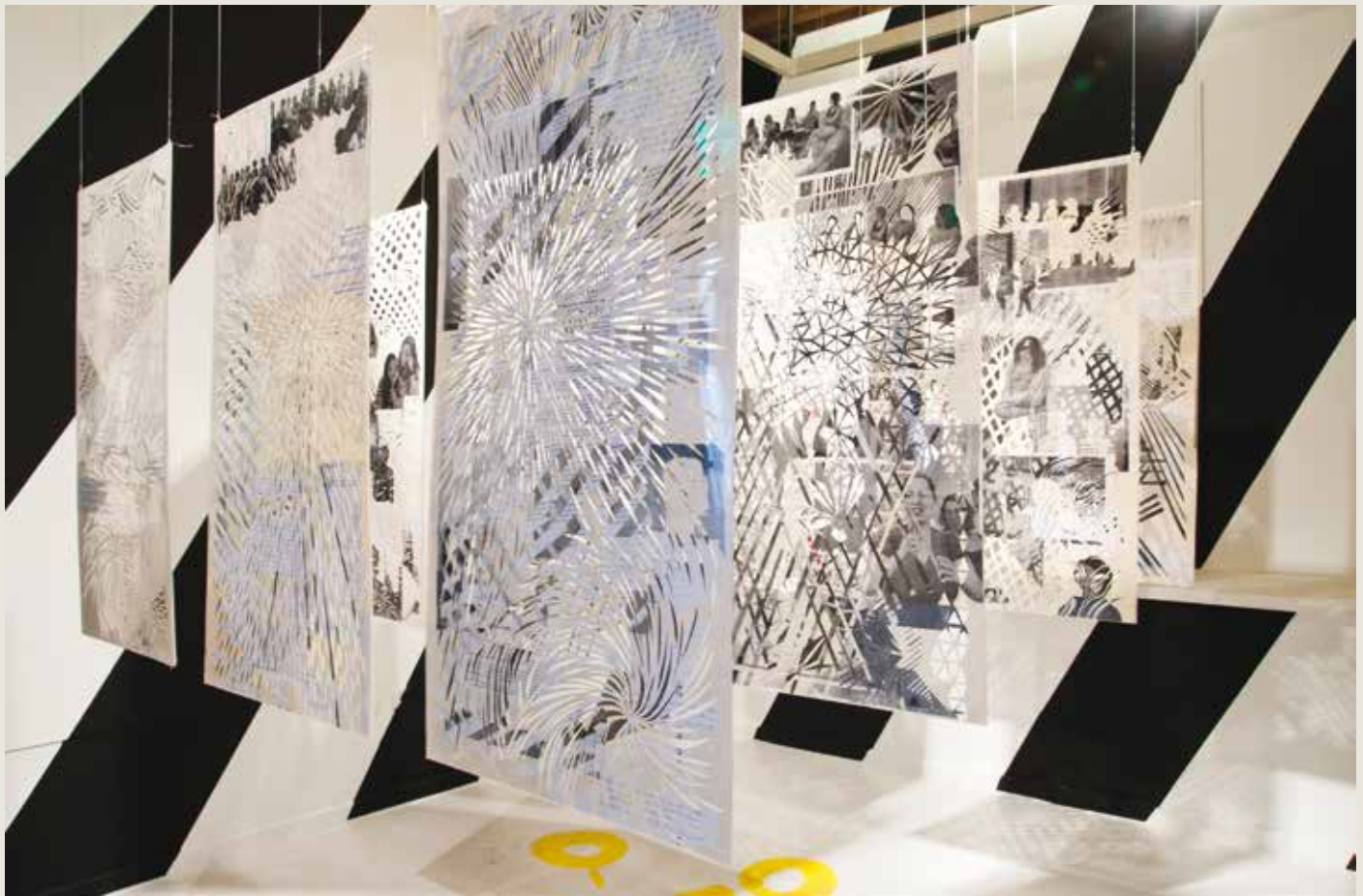
הגינה הקהילתית ברחוב עמק הזיתים

פרויקט שיזם ארגון העובדים "מען" בקיץ 2010 כדי להפוך שטח מוזנח בין בניינים לגינה פורחת. חברו למען יישום הפרויקט תושבי השכונה וילדיהם, הסניף החיפאי של החברה להגנת הטבע, שתורמת ליווי צמוד של גן מקצועי, והמחלקה לגנים ונוף של עיריית חיפה, שמספקת מים.

פרויקט "אשה לאשה" - מרכז פמיניסטי חיפה

הפרויקט עסק בארגון פמיניסטי הפועל בהדר כבר כשלושים שנה. הארגון מנהל על-ידי קולקטיב נשים ומוביל שינויים משמעותיים בחברה הישראלית בתחומים מגוונים. שיתוף הפעולה שנוצר בין האמנית קרן בן-הלל לבין גליה אביאני, פעילת "אשה לאשה", הביא לתערוכה את "שפת הדיבור" הפנימית של קהילת הנשים. זהו דיבור של מי שמודרות מהדיון הציבורי הרווח בשל השינוך המגדרי, הלאומי, המוצא או הנטייה המינית שלהן. העבודה מציגה את הפרוטוקולים של הקולקטיב ועוסקת בשאלות על גילוי והסתרה של הדיון הפנימי בארגון אשר שנים של פעילות משותפת הובילו את חברותיו ליצור נורמות דיון והחלטה שונות מן המקובל בתרבות הגברית הדומיננטית "שבחוץ".

פרויקט אוצרות מיוחד שנוצר על-ידי מעצב תושב שכונת הדר הכרמל ומציג את סיפורה מנקודת מבט עכשווית. השכונה הוותיקה התפתחה סביב בניין הטכניון, שנבנה על פי תכנונו של אלכסנדר ברנולד בשנים 1909-1913. בשנות השלושים והארבעים הייתה זו שכונה אמידה ובורגנית ששימשה בית לקהילת עולים מארצות מרכז אירופה. משנות השמונים ואילך חלה התדרדרות במצבה כתוצאה מהזנחה מתמשכת ומהגעת אוכלוסיות חדשות בעלות אפיון סוציו-אקונומי נמוך יותר. בהדר חיים כיום יהודים, ערבים, עולים רוסים ואתיופים, מהגרי עבודה, חילונים ובני דתות שונות. יש בה גם קהילות נוספות שאינן מוגדרות על פי מוצא ודת אלא על פי החזון המוביל אותן: קיבוצים עירוניים, קהילות אקטיביסטים פוליטיים, אמנים ושוחרי שינוי חברתי לסוגיו. התערוכה הדגישה שהבדלי המין, הגזע, הדעה והדת בקרב תושבי השכונה אינם משפיעים על התנהלותה היום-יומית. ההבדלים מיטשטשים כאשר פועלים כגוף אחד ומאוחד למען מטרה נעלה אחת - שיקום השכונה ושימורה. התערוכה תיעדה יוזמות חוץ-ממסדיות והתארגנויות עצמאיות בשכונה, והציגה פעילויות של קבוצות ואינדיווידואלים

קרן בן-הלל וגליה אביאני, "אשה מדברת", מתוך התערוכה "XY כרומוזום: הדר, שם עצם, גוף, חי, דומם". צילום: שחר עמית, 2013

מעמד אחד - מאבק אחד:
מבט חיפאי על מעמד העובדים/ות
אוצרים: אפרת לוי ורפי (רפאל) קמחי, 2014

שעברה העיר מאז שנות השמונים תחת משטר ההפרטה הישראלי, וכלה במאבקים העכשוויים נגד השתלטות ההון על נכסיה האסטרטגיים. העבודות שהוצגו בתערוכה עקבו אחר זירת הקונפליקטים המעמדיים השונים - מתייעוד מאוחר של שבתת הימאים ועד ליצירה פוליטית-אישית של עובד קבלן בנמל חיפה כיום. התפוררותה של השליטה ההסתדרותית במרחב העירוני החיפאי הוצגה דרך מבט עכשווי על בית ההסתדרות ברחוב החלוץ. עוד הוצג בה מבט מפוכח על גל העלייה הגדול ממדינות ברית המועצות לשעבר בראשית שנות התשעים, באמצעות מבט החושף את המפגש של עובדים/ות מקצועיים ומשכילים עם שוק עבודה קטן ונצלני, ואת משבר הזהות שבא בעקבותיו. התערוכה נוצרה בשיתוף המכללה החברתית-כלכלית, וכהשלמה לה נפתח בסימטק חיפה הפסטיבל לסרטי פועלים המציג סרטים והרצאות על מעמד העובדים, עולמם וזכויותיהם.

התערוכה עסקה מנקודת מבט עכשווית במיתוגה של חיפה כ"עיר פועלים", וביקשה לבחון במסגרת זו סוגיות מעמדיות באמצעות אופני ביטוי חזותיים. הנחת העבודה של האוצרים הייתה כי חיפה מאפשרת מבט ייחודי על מעמד העובדים בישראל. בעיר מותקיים מאבק מעמדי מתמשך בין כוחות ההון-שלטון לבין מעמד העובדים/ות. במאבק זה הפכו אירועים מקומיים לאירועים מכוננים בתודעה הקולקטיבית - החל בשלבי הפיכתה של חיפה בתקופת השלטון הבריטי למרכז תעשייתי ולוגיסטי, דרך תהליכי הדלדול

סיון גרוס, "החלוץ 45"; ג'וני ספקטור, "איסור מכירה", מתוך התערוכה "מעמד אחד - מאבק אחד". צילום: שחר עמית, 2014

אנשי התחתית: חמודי ג'נאם

אוצרת: עינבר דרור לקס, 2015

התערוכה ביקשה להישיר מבט אל מקומות ואנשים שאינם נראים כמעט לעוברים ולשבים במתחם העירוני המתחדש, אלו שהודרו מהשיח הציבורי החיפאי. אף שהתערוכה הייתה מצומצמת בהיקפה, תצלומיה תיעדו אזור מגוון ונרחב למדי הנפרס בין קו החוף לבין המדרון התחתון של הכרמל. קובצו בה יחדיו תצלומים הנעים בין התיעודי לבין המבויים, בין הפוליטי לבין האישי והאינטימי. בהקמת התערוכה עמד לנגד עינינו הניסיון לא רק לאייר או לתעד את החיים בעיר התחתית, אלא להאיר את החיבור שנוצר בין הצלם לבין אתר הצילומים ומושאי, חיבור לא-היררכי המבוסס על יחסי אמון וקרבה. התערוכה ביקשה לצמצם את הפער המתמיד בין המבט מן החוץ לבין תוכני התצלומים. הדימויים הכלולים בה - שהורכבו מאנשים, ממקומות ומאירועים שונים - כמו מגלים ומסתירים, מזכירים ומוחקים, את החיים בתחתית.

התערוכה עסקה בהתחדשות עירונית למרגלות החורבות המתפוררות של ואדי סאליב ובלב העיר ההיסטורית. בתערוכה הוצגו עבודות של צלם מקומי - חמודי (מוחמד) ג'נאם (יליד 1986, חיפה). במסגרת תכנית לשיקום האזור זכה ג'נאם בסטודיו בסדנאות האמנים ברחוב הנמל 10 (לשעבר מועדון "החורבה"). במהלך שהותו בסטודיו הוא החל לתעד את הסביבה ולהיות פעיל חברתי ב"פורום זמני" - גוף עצמאי של אנשי תרבות ואמנות שקיבלו חללי עבודה ותצוגה בעיר התחתית והתגייסו לשלל פעילויות למען התושבים והילדים באזור. במשך שנתיים תיעד האמן בעקביות אנשים, מקומות, אירועים ורגעים בעיר התחתית המתחדשת של חיפה.

חמודי ג'נאם, "תפילת חג הבשורה", כנסיית גבריאל הקדוש בשכונת אלמחטה (התחנה), 2015. באדיבות האמן

אדריכלות ערבית: חיפה (1860-1930)

אוצרות: עינבר דרור לקס וקרן בן-הלל, 2015

ארכיטקטוני-מחקרי, יצירות אמנות ועוד. באופן זה התערוכה שרטטה פרופיל חלקי של החברה הערבית החיפאית ושיקפה עד כמה האדריכלות הערבית שנותרה במרחב זה אינה רק מקום פיזי. היא נושמת, מספרת סיפורים ויוצרת נרטיבים; היא משפיעה על הסובבים אותה ומושפעת מהם, עד שלא ניתן עוד להתעלם מנוכחותה במרחב ומחשיבותה ההיסטורית עבור העיר. התערוכה הציגה את עושר התרבות החומרית המקומית ואת השפה האדריכלית שאפיינו את המודרניות העות'מאנית בלבנט כולו בסוף המאה ה-19, וביקשה לבסס את ההכרה בחשיבותם של בתי חיפה הערבית במורשת הארכיטקטונית של העיר ולעודד את שימורם של הבתים ששרדו.

התערוכה, הראשונה מסוגה בארץ, עסקה בתולדות האדריכלות הערבית העירונית ובחברה המקומית שבנתה אותה. התערוכה נולדה, כנקודת מוצא, מתוך שוטטות מחוץ לכותלי מוזיאון העיר, בשכונות וברחובות הסובבים את המושבה הגרמנית, ושיקפה מגוון התייחסויות להיסטוריה מורכבת ומרובדת זו כפי שהיא ניכרת בבתים ובחורבות של העיר. הוצגו בה פריטים שהנציחו את צורתיהם, את עברם ואת גורלם של הבתים באופנים שונים: שרידים ממשיים, עבודות תיעוד

מנאל מחמיד; אמיר בלאו; מחמוד קייס, מתוך התערוכה "אדריכלות ערבית: חיפה (1860-1930)". צילום: סטס קורולוב, 2015

המוזיאון: בית ועד למפגשים ולשיח חברתי

ל צד התערוכות, ובמטרה לעורר שיח פעיל בחברה, המוזיאון עורך פעילויות מגוונות הנקשרות בסוגיות היסטוריות, עירוניות ובין-תרבותיות, וזאת במסגרת מפגשים, ימי עיון, הקרנת סרטים, הרצאות וסיורים ברחבי העיר, בהשתתפות אנשי אקדמיה, יוצרים, אוצרים וחוקרים. עוד מתקיימים במוזיאון ימי עיון שעוסקים בנושאים הנקשרים בתערוכות השונות. כך למשל, בעקבות סדרת תערוכות על אדריכלות בחיפה התקיים יום עיון שהוקדש לשימור המורשת הבנויה ולהבניית הזיכרון; כן התקיים יום עיון שדן בסממני מגדר והות בצילום, בשיתוף עם המחלקה לצילום מדיה וקולנוע במרכז האקדמי ויצו חיפה.

חיפה אל-ג'ידיה, סיור בעיר שנהרסה בשנת 1948, בהדרכת קרן בן-הלל, אוסף קרן בן-הלל

יום העיון נוצר בעקבות התערוכה: "אידיאלים חדשים: דמות האישה החדשה בצילום" שהוצגה במוזיאון בשנת 2014 ועסקה במקומן של נשים בסיפור ההיסטורי בתקופה שבין שנות השלושים ושנות החמישים, בארץ ובגרמניה.

סיכום

ה מלאכה עוד רבה. קהילות רבות בתוך העיר וסיפוריהן טרם נחשפו. אך מהלכים אלה, כפי שתוארו בקצרה, משתלבים בשיח המתמשך שהמוזיאון מבקש לייצר עם המרחב העירוני של חיפה, תוך יצירת מערכת יחסי אמון בין המוסד המוזיאלי לבין אזרחי העיר. פעילויות אלו מלמדות עד כמה העיר דינמית, משתנה עם הזמן, משפיעה על תושביה ובאותה עת מושפעת מהם ומתעצבת בדמותם. המהלכים מבליטים את המשמעויות החברתיות והתרבותיות ומקדמות כיוונים חדשים שאליהם צריך לצעוד המוזיאון ההיסטורי של העיר חיפה.

* עינבר דרור לקס היא אוצרת וכותבת בתחומי היסטוריה, תרבות, אומנות ואמנות עכשווית. החל משנת 2006 דרור לקס אוצרת תערוכות ומארגנת אירועי תרבות שונים במוסדות ציבוריים ובמרחב הציבורי. משנת 2010 מכהנת דרור לקס כאוצרת מוזיאון העיר בחיפה. דרור לקס היא בוגרת תואר שני בחוג לתולדות האמנות וללימודי אוצרות מתקדמים באוניברסיטת תל אביב. חיבוריה התפרסמו בקטלוגים, בספרים ובמגזינים שונים בארץ ובעולם.

inbar@hcm.org.il

אזולאי, א' (1993). בדלתיים פתוחות: מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל. **תיאוריה וביקורת**, 4, 79-95. גור אריה, ד' (עורכת) (2015). **מוזיאון: ערך שימוש**. תל אביב: רסלינג.

דנון, א' ואדלמן, א' (עורכים) (2012). **המרכז הישראלי לאמנות דיגיטלית - סדר יום**. חולון: המרכז הישראלי לאמנות דיגיטלית. טל, נ' (2000). מוזיאון העיר בבית העם הטמפלרי במושבה הגרמנית. בתוך י' מצקל (אוצרת אורחת), **בין ההר לים**. קטלוג תערוכה, מוזיאון העיר חיפה, חיפה. כהן שניידרמן, ה' (2015). המוזיאון העירוני לאמנות: מנכסים למשאבים ומערכי בעלות לערכי שימוש. בתוך ד' גור-אריה (עורכת), **מוזיאון: ערך שימוש** (עמ' 51-65). תל אביב: רסלינג. סלע, ר' (עורכת) (2013). **תסיסה - דיור, שפה, היסטוריה - דור חדש בערים היהודיות-ערביות**. תל אביב: מוזיאון גוטמן לאמנות. קרק, ר' ופרי, נ' (2014). מוזיאונים רב-תרבותיים בישראל. **אתרים - המגזין**, 4, 61-68. שחם גובר, א' (2008). **הגרסה שלנו: תכנון בית הפלמ"ח ומוזיאון בגין כמרחבים מעצבי מורשת**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

Nator, S., & Giladi, A. (2011). "Eraser" and "Anti-Eraser" - Commemoration and marginalization on main street of German Colony: The Haifa City Museum and Café Fattush. In M. Yazbak & Y. Weiss (Eds.), *Haifa before & after 1948: Narratives of a mixed city* (pp. 149-180). Dordrecht, Netherlands: The Institute for Historical Justice and Reconciliation.

* עמוד 143: מבני מוזיאון העיר, בית העם ובית הספר הטמפלרי, 2008. מתוך התערוכה "בדרך אל הים: אדריכלות בין הכרמל לחוף". צילום: צבי רוגר, 2012.

בעבר הוגדרה המורשת התרבותית באמצעות מתווכיה. באלה נכללו פריטים מוחשיים ומושגים לא מוחשיים שייצגו אירועים, דמויות, אמונות ואידאות. משום כך הדיון נסב על המתווכים ותפקידם הייצוגי, על האמצעים למיונם ועל הקריטריונים לבחירתם. בעשורים האחרונים הוסט הדיון מהפריט ומתפקידו הייצוגי לפריט ולמשמעויות הנלוות לנוכחותו בתוך חברה בעלת רצונות וצרכים המייחדים אותה, ובתוך סביבה (מרחב) משתנה (Harvey, 2001). שינויים אלה זוכים להגדרות - חלקן ישנות אך נוצקו לתוכן משמעויות חדשות, וחלקן חדשות. לראשונות שייכות אותנטיות, שונות (diversity), זהות, ישרה ושלמות. לאחרונות שייכת קיימות. בהגדרה זו מונחים סביבתיים משתלבים במונחים מתחום המורשת התרבותית, וקריאות לשמר משאבים סביבתיים ונכסי מורשת תרבותית עבור הדורות הבאים מייצגות משמעות אחת: תפקידו של הדור העכשווי לשאת באחריות לעתידו של הדור הבא, לסביבתו, לכלכלתו, לרווחתו ולחוויותיו.

חוות שלם ("הזרע") - מקיום לקיימות

שימור חווה חקלאית והסבתה למרכז מבקרים בפארק אריאל שרון

נאור מימר

מבוא

חוות שלם, הממוקמת בפארק אריאל שרון, הייתה החווה הראשונה לגידול ולהשבחת זרעים לחקלאות שהקימה אגודת הזרע - אגודה שיתופית לגידול ולאספקת זרעים בארץ ישראל. החווה התחילה לפעול בשנת 1949 ונסגרה בשנת 2012. אדמותיה נמסרו לפארק אריאל שרון כחלק מתהליך הקמת פארק שבמרכזו הר הזבל המשוקם - חירייה. מאמר זה סוקר את תהליך השימור של החווה - החל בעבודת תיעוד שבמסגרתה זוהתה החווה כאתר מורשת בעל משמעות לאומית, וכלה בשיקומה, בחנוכתה מחדש ובהשתלבותה בפארק שנועד לציבור הרחב למטרות פנאי ונופש.

חוות שלם: היסטוריה, ערכים, תכנון והקמה

אגודת הזרע

אגודת הזרע הוקמה בדצמבר 1939 על-ידי ארגון מגדלי הירקות, שנוסד בשנת 1934 כדי להגן על חבריו, לדאוג לזכויותיהם ולקדם את המחקר החקלאי ואת ענף הירקות. האגודה הוקמה בתקופת המרד הערבי הגדול, כדי לתת מענה לסגירת שערי הארץ לייבוא זרעים. עד לשנת 1939 התבססה אספקת הזרעים לחקלאות בעיקר על ייבוא מארצות אירופה - מגרמניה, מצרפת ומהולנד - ועם פרוץ מלחמת העולם השנייה חל בו צמצום דרסטי. לאור נסיבות פוליטיות וכלכליות אלו התעורר צורך לטפח מכון מקומי לייצור זרעים שיאפשר הרחבה ניכרת של משק ייצור הירקות והגדלה של פריון השטחים החקלאיים של היישוב היהודי. בסוף שנת 1940 התרחבה אגודת הזרע משום שהצטרף אליה ארגון עובדי הפלחה. בראשית הדרך התמקם מרכז האגודה בקיבוץ רמת יוחנן. בקיבוץ הוקמו מכון לניקוי זרעים של גידולי שדה ושל ירקות, וכן תחנת ניסיונות שהתמקדה בגידול ובטיפוח זרעי ירקות, ובפיתוח משק ניסיוני לגידול ולהשבחת ירקות. בשנת 1944 נחתם הסכם בין "המשביר המרכזי" לבין אגודת הזרע, ולפיו המשביר המרכזי יהיה המשוק היחיד של כל הזרעים מתוצרתה.¹

בתום מלחמת השחרור נפתחו שערי הארץ לעלייה, ופעילות החברה הוגברה כדי לתת מענה לגידול שחל באוכלוסייה. מוסדות המדינה והגופים המיישבים עודדו את התרחבותה של אגודת הזרע,² ואכן בשנת 1949 הוחלט על הקמתה של חוות שלם כמשק ניסיוני לגידול ירקות.

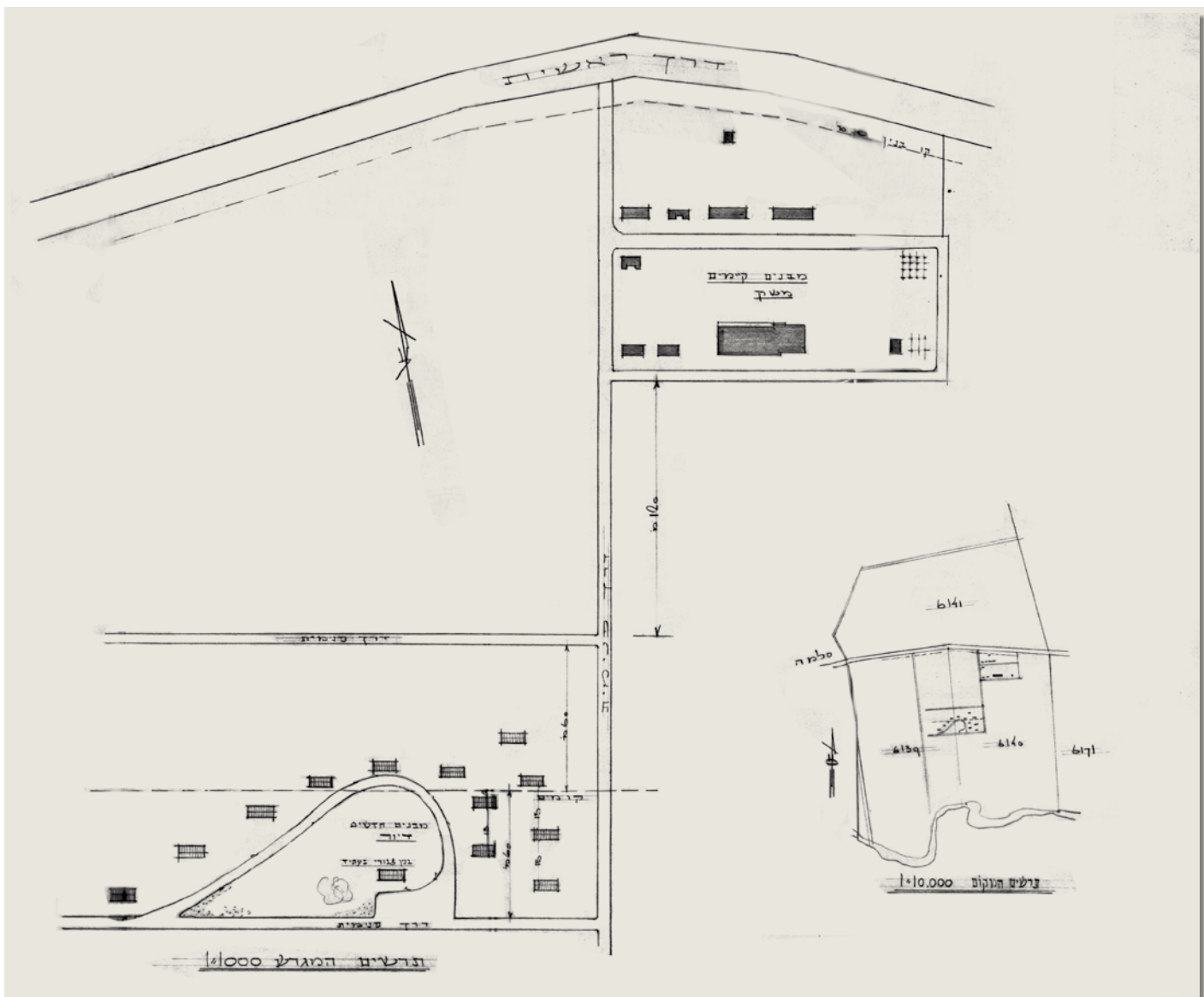
חוות שלם הייתה לחווה הראשונה מבין ארבע חוות העתידות לקום, והוקצו לה 500 דונם אשר נכללו עד 1948 בשטחים החקלאיים של הכפר אל-חירייה. בהמשך קמו גם החוות האחרות: ברורים במסמיה (1950), יבור בסמוך לאחיהוד, יזרעם, שהתפצלה לשתיים - אחת בסמוך לנתיבות ואחת מדרום לבארי, ומְכָחור ליד צומת פלוגות (1952-1954).

הקמתה של חוות שלם קשורה בדמותו של מנהל החווה צדוק (צ'שק) רוזנטל (1901-1985). רוזנטל היה ממקימי קיבוץ גן שמואל, מיוזמי הקמת אגודת הזרע ומי שהיה מזכירה הראשון. הוא נולד ב-1901 בלודז' והיה חבר בתנועת הצופים העבריים בפולין. הוא עלה ארצה ב-1919 במסגרת העלייה השלישית, שהתאפיינה בראשיתה בעלייתם של צעירים חברי ארגון החלוץ שעבדו בארץ בפלוגות גדוד העבודה. ואכן, תחנותיו הראשונות של רוזנטל היו במושבה קסטינה ובפלוגת העבודה בקבוצת כנרת. ב-1921 הצטרף לקבוצת ההכשרה שהקימה את קיבוץ גן שמואל, ושם חי ופעל כל חייו. בקיבוץ גם הקים ופיתח את גן הירק, שהתפרסם בזכות הניסיונות שנעשו בו ובהצלחותיו באקלום זני ירקות ובפיתוחם. בשנת 1939 יזם את הקמת אגודת הזרע, בחר וריכז את מטפחי הזנים במשקים והקים את המשק הניסיוני לגידולי זרעים ברמת יוחנן. הוא ניהל את חוות שלם מיום הקמתה ועד ליום מותו, והתגורר בה תקופות ארוכות. רוזנטל נחשב לאורם ותומים בתחום גידולי הירקות, ואף לאבי הגידול המודרני של תפוחי אדמה בארץ; הוא היה יועץ חקלאי ושליח האו"ם בנושא זה בקובה, ביוון ובכרתים.

תכנונה של חוות שלם

לתכנונה של חוות שלם נבחר אדריכל אריה שרון, שהיה באותן השנים ראש אגף תכנון במשרד ראש הממשלה, הוביל את התכנון הארצי, תכנן קיבוצים רבים והיה גם הוא חבר גן שמואל. הבחירה של אגודת הזרע בשרון הייתה בחירה מקצועית, אך גם עדות לחברות האמיצה בינו לבין צדוק רוזנטל. בשנת 1951 הוחל בתכנונם של מבני הקבע בחוות שלם. תכנית החווה היא עדות להתפתחות מודלים אדריכליים שיתופיים בישראל, ודגם מייצג של התיישבות ייחודית העונה על הצרכים לפרוגרמה של התיישבות חקלאית מודרנית. בהיותה חווה חקלאית, היא תוכננה על פי כל עקרונות הפרקטיקה המקצועית של התקופה. אלה כללו הפרדה בין אזוורי מגורים לאזורי המשק, אך היו גם ביטוי לרעיונות סוציאליסטיים שיתופיים שהתפתחו בהתיישבות העובדת - בקיבוצים ובמושבים. המבנים תוכננו ונבנו עבור בני משפחות העובדים השכירים של אגודת הזרע, אשר רובם ככולם היו אנשי חקלאות בעלי

¹ הסדר קבע בין המשביר המרכזי לחברת הזרע, ד' כהנא, צ' רוזנטל. ארכיון חברת הזרע, ברורים.
² ארכיון חברת הזרע.

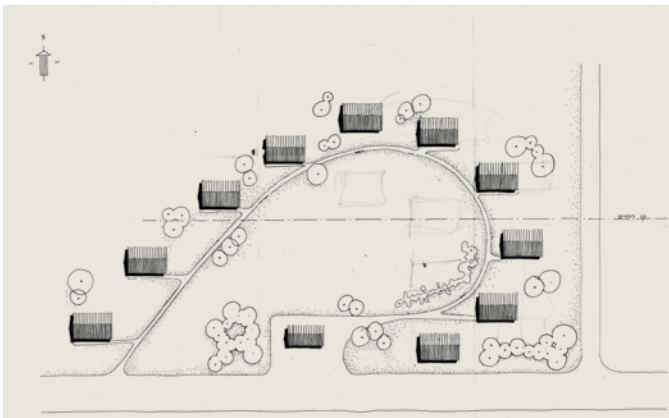
איור 1. תכנית חוות שלם - תרשים הקמה של מתחם מגורים. אידלסון שרון, 1952. הארכיון הישראלי לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי

הקונספציה התכנונית של ביקלס (ודרכו בקיבוץ המאוחד) התבססה על פריסה לאזורי מגורים שכונתה שמיניות. מדובר במקבצים של בתים במבנה מעגלי או אובאלי שביניהם מדרכה או שביל שירות. בדגם זה, המתכנן מעדיף את הגורם הקהילתי על הגורם הפונקציונלי - מרכזי המעגלים מהווים מקומות התכנסות שכונתיים למבוגרים ורחבות משחקים לילדים, אך על חשבון יעילות בתשתיות ובנגישות (כהנא, 2011: 384).

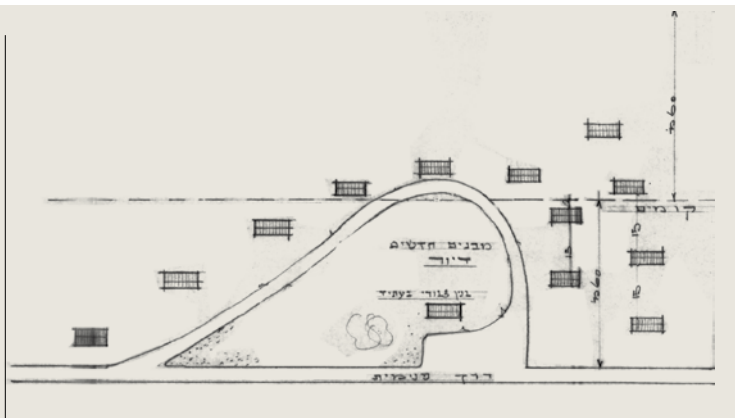
כישורים גבוהים בתחומם ויוצאי קיבוצים. עם זאת היו אלו עובדים שכירים שחיו במסגרת משפחתית (ראו איור 1).

עיון בתכניות המוקדמות לחוות שלם, שנמצאו בשלמותן בארכיון לאדריכלות שבמוזיאון תל אביב, חושף ארבעה מתווי תכנון שונים (ראו איור 2).

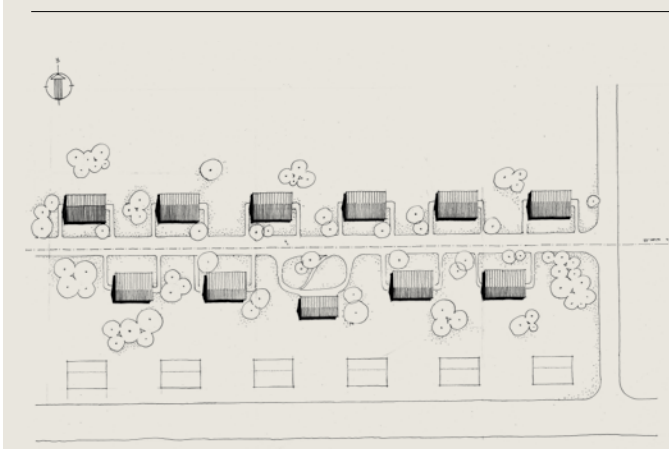
גישת התכנון שנבחרה שואבת השראה, רעיון וצורה שנלקחו מן המודל התכנוני של הקיבוצים ומטיפולוגיות ספציפיות של התכנון הפרמטי הקיבוצי:

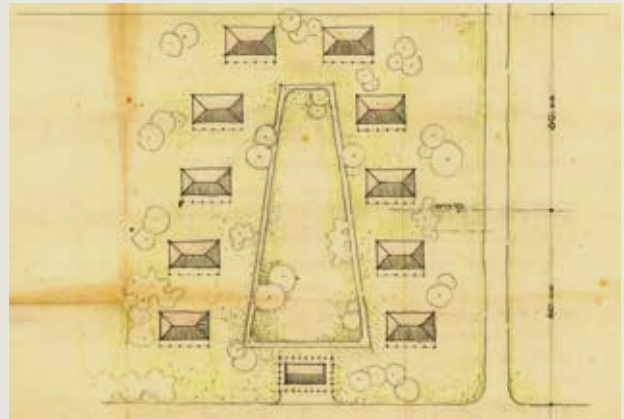
הצעה לתכנון, 10 בספטמבר 1952

התכנית שנבחרה לחוות שלם (בוצעה חלקית)

הצעה לתכנון, 10 בספטמבר 1952

הצעה לתכנון, 1952

איור 2. הצעות לתכנון חוות שלם, אידלסון שרון, 1952. הארכיון הישראלי לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי

לתקופה, והיא כללה שלד בטון מוגבה על גבי יסודות כלונסאות, בנייה בבלוקים מבודדים, גגות רעפים ותקרות רביץ. פרטי נגרות פשוטים, פרטי בטון טרומיים במדרגות ובגגונים וריצוף באריחי טראצו - כל אלה תורמים לאופי המבנים ולדמותם הכפרית.

חווה שלם פעלה בעשורים הראשונים לקום המדינה והייתה למופת של עשייה בתחום הפיתוח החקלאי. במסגרת החווה פעלו וחיו משפחות העובדים וילדיהם. עם השנים חלו תמורות בחיי החווה. משפחות העובדים העדיפו להתגורר בסביבה עירונית קרובה שהציעה שירותים בסיסיים שחסרו בחווה המבודדת. רבים מהם מימשו את החלום הפרולטרי ועברו לגור בשיכונני הערים הסמוכות, ובחווה נותרו מגורים לעובדים ארעיים. משלהי שנות השמונים ואילך חלה ירידה ניכרת בפעילות בחווה, הן בשל קוטנה היחסי הן בשל הקמתם של מכוני מיון וניקוי מודרניים בסמוך לחוות הגדולות (ברורים ויבור).⁴ בשנותיה האחרונות שימשו מבני החווה למשרדה של חברת הזרע, ובשנת 2012 הם נסגרו סופית.

חמשת מבני המגורים בחוות שלם הם מבנים דו-משפחתיים אחידים המתאפיינים בסגנון האדריכלי הניאו-כפרי שהתפתח ביישובים כפריים רבים בישראל. המבנים היו בני קומה אחת, בעלי גגות רעפים, הוקפו בצמחייה והוצבו כך שיצרו מרכז מעגלי. הבחירה בהעמדה מעגלית (ראו איור 1) התבססה על הגישה התכנונית-שוויונית שהוצגה לעיל, ועל מודל "עיר גנים" אשר רווח בתקופה זו. התכנון אפשר ניצול מיטבי של תנאי האקלים והסביבה והבטיח שהדיירים כולם יזכו לתנאי אקלים דומים; לשאיפה האדריכלית האסתטית נמצא ביטוי במבנים הטובלים בירק. עדויות שנגבו במסגרת עבודת התיעוד מתושבי החווה, מרעיו ומעמיתיו של צדוק רוזנטל ומבני משפחתו מצביעות על קשר בין תפיסתו החברתית לבין הצרכים הפיזיים של החווה, שהוכתבו למתכננים והובאו לידי ביטוי בתכנית הסופית.³

החלוקה הפנימית של הדירות ביטאה פונקציונליות ואת הלך הרוח של התקופה: הול שיתופי ופינת אוכל, חדר מגורים המשמש גם לשינה וכניסות נפרדות לשירות ולמגורים. טכנולוגיית הבנייה אופיינית גם היא

³ רותי ברנר רוזנטל, ריאיון, 2013.

⁴ 20 שנה לחברת הזרע, 1940-1960. ארכיון חברת הזרע, ברורים.

איור 3. מבנה מגורים בחווה, אמצע שנות החמישים. ארכיון חברת הזרע

איור 4. מתחם החווה לפני עבודות השיפוץ. צילום: נאור סימר, קיץ 2012

הסיור הוביל לתיעוד, ובעקבותיו השתנה היחס למקום. בתוך שבועות מספר הצגתי בפני צוות ההיגוי של הפארק את עבודת התיעוד המקדים. זו חשפה אתר המייצג ערכים היסטוריים, אדריכליים, חברתיים, טכנולוגיים וחקלאיים וקשור בדמויות היסטוריות בעלות שיעור קומה. התיעוד הצביע על תפקידן ההיסטורי המשמעותי של החווה ושל אגודת הזרע בענף החקלאות בישראל, ולהכרה בחשיבות החווה כמרכז למחקר ולטיפוח זנים. במסגרת התיעוד אותרו בארכיון הישראלי לאדריכלות ע"ש דוד עזריאלי ובארכיון אדריכלות ישראל תכניות הביצוע המקוריות של החווה והמבנים שנעשו במשרד אידלסון שרון, ושפכו אור על היסטוריה תכנונית עשירה. כל אלה קידמו את ההכרה בערכיו ההיסטוריים של האתר ובזכאותו למעמד של אתר מורשת תרבותית. התיעוד וההכרה במעמדו של אתר חוות שלם כאתר מורשת תרמו להחלטה לשמרו ולכללו בפארק חירייה, שנועד לייצג ערכים של סביבה וקיימות. ההחלטה התקבלה על-ידי קואליציה רחבה שכללה את הנהלת הפארק וקברניטי התכנון במחוז תל אביב, ובהמשך לחלה גם

חוות שלם - התחדשות

בשנת 2005 אישרה ממשלת ישראל תכנית לשיקום סביבתי של תל חירייה ולהקמת פארק מטרופוליני ששטחו כ-8000 דונם, ואשר בתחמומו נמצאת גם חוות שלם. הפארק המתוכנן מצוי בתחום שיפוט גלילי של מחוז תל אביב. על תכנית השיקום של הר הזבל ותכנונו של הפארק הופקד אדריכל הנוף הגרמני פיטר לאץ, בשיתוף עם משרד מוריה סקלי ומשרד ברוידא מעוז מישראל. במסגרת התכנית (תגפ/594) התקבלה החלטה עקרונית לפנות את השטח ולהרוס את הבנייה הקיימת, לרבות מבני חוות שלם.

בקיץ 2012, בעיצומו של תהליך התכנון של מתחם הכניסה לפארק אריאל שרון, הוזמנתי על-ידי מנהלת הפארק לסיור בחוות שלם. בלי שהכרתי את תולדות האתר נשיתי בקסמו: בטבורם של שדות חקלאיים עמדה חלקה מבודדת, מוסתרת בצמחייה עבותה ומשופעת עצי פרי ומבנים נטושים (ראו איור 4).

ת יאור שיקומה של חוות שלם מדגים את המשמעות הרבה שיש לתיעוד ההיסטורי ולהשלכותיו על תהליך קבלת החלטות תכנוניות בשימורו של אתר היסטורי ובהסבתו לשימושים חדשים. לצד חשיבות התיעוד בולט מעמדו של התפקוד החדש שיועד לאתר ההיסטורי והתאמתו לתפיסות עולם חדשות. ההחלטה להפוך את החווה ומבניה ל"שער הכניסה" לאתר התקבלה גם בגלל מיקומה אך גם בגלל הקרבה המתקיימת באתר כולו בין הערך ההיסטורי לערך הסביבתי. קרבה זו מדגישה את הערכים ואת זכאותם של משאבים ונכסים היסטוריים המבטאים אותם לשרוד עבור הדורות הבאים. ואכן, החווה והפארק הם עדות לשינוי תודעתי מרחיק לכת בתפיסת הסביבה, רכיביה והדרכים לשמרם. לא עוד התייחסות נפרדת לנכס ההיסטורי הבנוי, לערכיו, לסביבה שבתוכה הוא קיים ולערכיה, אלא התייחסות מכלולית, התייחסות המשפיעה על אופן השימור ועל בחירת התפקודים עבור המכלול.

אל תודעת המתכננים. המתכננים עמלו על שינוי תכנית מתחם הכניסה וכללו בו את חוות שלם. החווה הוכרזה לשימור והתכנית שנקבעה כללה את שימורם של ערכי הנוף המקומי. אלה התבטאו בגינון המתחם, בחיבור בין מבני החווה והשדות ובעובדה שחוות שלם הייתה חלק מתכניתו הגדולה של אריה שרון, שרוכזה בספרו **תכנון פיסי לישראל** (שרון, 1951).⁵ בתכנית נכללה החווה בתוך רצועה ירוקה בנפת תל אביב, רצועה של פארקים, גנים ושמורות טבע. לתכנון המבנים ולהסבתם לשימוש נודעה חשיבות יתרה בהיות אתר החווה מבואת הכניסה לפארק כולו. מיקום זה חידד את חשיבות האתר, את ערכו ההיסטורי ואת תפקודו הנוכחי כמבואה לפארק וכמרכז לקליטת קהל ולאספקת שירותים מגוונים לבאי הפארק (ראו איור בשער המאמר).⁶ בדברי ההסבר לתכנית נכתב:

חוות שלם המצויה בלבו של מרחב הכניסה הצפוני של הפארק, מהווה תשתית פיזית קיימת ליצירת שימושים בפארק ומאפשרת את הפעלתו ופתיחתו למבקרים כמתחם בר קיימא וכמרחב זמין לתכנון [...] האתר והמבנים מיועדים לשימור בשל אופיים המיוחד של הבניינים הקיימים היוצרים מתחם לשימור [...] וכן ערכי נצפות ותצפית [...] וכן בשל ערכים היסטוריים גבוהים הכרוכים בהיסטוריה של המקימים והמתכננים [...] המבנים הינם פוטנציאל תשתיתי להנעת תהליכים במרחב הפארק לפעילות ומשיכת מבקרים [...] יש לתת מענה ודגש עיצובי לשימור קנה המידה ואופיו של המתחם בסביבתו הנופית.⁷

* משרד נאור סימר אדריכלות ושימור בע"מ הוקם בשנת 2007 ועוסק בתיעוד ובתכנון מבנים ואתרים היסטוריים, בסקרי תיעוד ושימור עירוניים ומתחמיים וביעוץ שימור לתכניות מתאר עירוניות ולתכניות בניין עיר. במסגרת עבודתו מתוכננות עבודות שימור ברחבי הארץ, וכחלק מעבודות התיעוד והסקר נסקרו ותועדו מאות אתרים ומבנים בעבודות תיעוד מתחמיות ופרטניות; כיועצי שימור אורבניים או מלווים תכניות מתאר לערים וליישובים ברחבי הארץ: בבאר שבע, באילת, ברמת השרון, בנס ציונה, בבית שאן ועוד. בעבודתנו אנו עוסקים בתכנון של מבנים לשימור ובהם מבני סגורים, מבני ציבור ומסחר כבית אל על בתל אביב, מחנה העובדים בסדום, מתחם אולפני הרצליה, בית הכנסת בנס ציונה, הסניף הראשון של בנק אנגלו-פלשתינה ביפו ועוד.

mimar@012.net.il

על פי התכנית, חמשת המבנים של חוות שלם ישוקמו ויוסבו לשימושים חדשים בעלי אופי ציבורי, ובתוכם גלריה ומרכז מבקרים, ושימושים מסחריים - לרבות בתי אוכל. לצד המבנים ההיסטוריים תוכנן שחזורה של חממת זכוכית - מחווה לחממה מקורית שהייתה בשטח החווה. בחממה תתקיים פעילות חינוכית חקלאית וסביבתית.

צוות התכנון שנקרא לשמר את חמשת מבני החווה נתקל במבנים שמצבם הפיזי היה בכי רע (ראו איור 4). עבודות השיקום כללו פעולות קונסטרוקטיביות יסודיות, לרבות ביסוס מחדש ושיקום מלא של שלד המבנים. גגות המבנים שוחזרו על פי פרטי הנגרות הייחודיים של אדריכל אריה שרון; דגש מיוחד הושם על שימוש חוזר בכל פרטי הריצוף והרעפים המקוריים; שחזור מערכת הצבע המקורית של הקירות ונגרות החוץ; עבודות שחזור של השבילים המקוריים ושילובם בפיתוח חדש, שכלל שמירה על צמחייה ותיקה מקורית ודבקות בפשטות התכנונית שאפיינה את המקום בעבר.

⁵ שרון, א' (1951). **תכנון פיסי לישראל**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
⁶ לתיעוד חוות שלם, המבנים והפיתוח; לשימור, לתכנון ולהסבה הוקם צוות שכלל אותי (כותב מאמר זה) ואת עמיתיי: המהנדס אילן בן דוד והאדריכלים אסף קשטן וגדי אלמוג ממשד אדריכלי הנוף א.ב. תכנון.
⁷ תכנית כניסה צפונית לפארק אריאל שרון - תכנית מפורטת לחוות שלם, סקלי מוריה.

כהנא, פ' (2011). **לא עיר לא כפר: האדריכלות של הקיבוץ 1910-1990**. רמת אפעל: יד טבנקין.
 שרון, א' (1951). **תכנון פיסי לישראל**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.
 Harvey, D. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7, 319-338.

* עמוד 151: תצלום אווירי של חוות שלם לאחר השימור, 2016. באדיבות פארק אריאל שרון

חדשות המועצה הארצית

שרת התרבות והספורט מירי רגב בפסטיבל "מפה ומצה" בכפר קמא

במסגרת פסטיבל "מפה ומצה", שהתקיים בחול המועד פסח באתרי מורשת ברחבי הארץ, ביקרה שרת התרבות והספורט מירי רגב במרכז למורשת הצ'רקסית בכפר קמא והסירה את הלוח מעל שלט המועצה לשימור אתרים שהוצב במקום. בדבריה ציינה השרה מירי רגב כי בבסיס מדיניותה במשרד טיפוח השונות התרבותית של כל חלקי מדינת ישראל. עוד הביעה הערכה רבה לפעילות המועצה לשימור אתרים וציינה כי לאור הצלחת אירועי "מפה ומצה", המשותפים למשרדה ולמועצה, בכוונתה לקיים בעתיד אירועים כאלו באתרי מורשת בכל ימי חול המועד. אירועי הפסטיבל כללו סיורים באתרי מורשת, סדנאות ופעילויות.

שרת התרבות והספורט מירי רגב ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון בטקס מעל שלט המועצה לשימור אתרים. צילום: בתיה דורי

ביקור השר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין במכון איילון

במסגרת היכרות עם פעילותה של המועצה לשימור אתרים הגיע השר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין לבקר במכון איילון. זהו אחד מאתרי המורשת הראשונים שהשר ביקר בהם. אלקין הגיע למקום בלוויית ראש אגף בכיר מורשת ראובן פינסקי וראש תחום המורשת המוחשית אדר' ליאורה בארי, משרד ירושלים ומורשת. לסיור התלוו גם דוברת המשרד נגה כץ וראש הלשכה מירב ארגמן. במקום קיבלו את

האורחים מקבלים הדרכה במכבסה. מימין לשמאל: ראש תחום המורשת המוחשית אדר' ליאורה בארי, ראש אגף בכיר מורשת ראובן פינסקי והשר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין. צילום: נוגה בן-ארי

פניהם המהנדס הראשי של המועצה לשימור אתרים אהרון לויטן ומנהל האתר רני אורן. האורחים צפו בסרט באולם אבידר, ולאחר מכן יצאו לסיור בהדרכתו של רני אורן.

השר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין וראש אגף בכיר מורשת ראובן פינסקי במאפייה. צילום: נוגה בן-ארי

סגן שר השיכון ז'קי לוי בסיום באתרים לשימור בירושלים

סגן שר השיכון ז'קי לוי וצוות משרדו סיירו בחודש אוגוסט 2016 באתרים לשימור בירושלים, לצורך היכרות עם פעילותה של המועצה לשימור אתרים בעיר. בסיום השתתפו גם מ"מ ראש עיריית ירושלים מאיר תורג'מן, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, סמנכ"לית המועצה חומי נובנשטרן ומנהל מחוז ירושלים במועצה איציק שוויקי. הסיור נפתח במתחם שנלר, שנמצא בתהליך שימור, ומשם המשיכו המבקרים למתחם "עץ חיים". מתחם זה נמצא ברשימת השימור של עיריית ירושלים אך עמד בפני סכנת הריסה. התנגדות המועצה לשימור אתרים בוועדה המחוזית הובילה להחלטה שלא להרסו. הסיור נחתם בבית פרומין, שניצל מהרס לאחר מאבק ציבורי ממושך. כיום הוא נמצא בתהליך שימור שבסופו יוקם במקום מוזיאון הכנסת. בתום הסיור שיבח סגן השר ז'קי לוי את פעילות המועצה לשימור אתרים ואנשיה. לוי ציין כי מעבר למילוי תפקידם במקצוענות יתרה, קל להבחין כי הם עושים זאת מעומק לבם. הוא הדגיש כי החשיבות

ביקור במתחם שנלר. מימין לשמאל: סגן שר השיכון ז'קי לוי, מנהל מחוז ירושלים איציק שוויקי ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון. צילום: חומי נובנשטרן

ביקור מפכ"ל משטרת ישראל רב-ניצב רוני אלשיין בתוואי רכבת העמק

בחודש מאי 2016 סייר סגל הפיקוד הבכיר של המשטרה בראשות המפכ"ל רב-ניצב רוני אלשיין בתוואי רכבת העמק הישנה. הסיור נערך לכבוד ניצבים שסיימו את שירותם במשטרה, ובמהלכו ביקרו השוטרים באתרי המועצה לשימור אתרים השוכנים באזור. באתר משטרת נהלל קיבלו את פניהם המשנה למנכ"ל המועצה שלמה קופל ומנהלת האתר ענת יוניוס. האתר מספר את סיפורם של הנוטרים, ופועלים בו גם משטרת התנועה (מתנ"ע) ושיטור קהילתי מג"ב צפון, עמק יזרעאל. האורחים קיבלו הסבר על תולדות המקום והתרגשו מן החיבור המתקיים בו בין עבר להווה. באתר רכבת העמק בכפר יהושע קיבלו את פניהם מנהל האתר שמעון צפריד ומנהל מחוז מיעוטים אמיר מזאריב. כאן התוודעו האורחים לתפקידה ההיסטורי של התחנה בתוואי הרכבת וקיבלו הסברים על עבודות השימור באתר.

מפכ"ל המשטרה רב-ניצב רוני אלשיין (מימין) בחברת המשנה למנכ"ל המועצה לשימור אתרים שלמה קופל ומנהלת אתר משטרת נהלל ההיסטורית ענת יוניוס. צילום: אורלי נפתלי

פרס "עת-מול" ליוסי פלדמן

בחודש מאי התקיים ביד יצחק בן-צבי בירושלים טקס הענקת פרס כתב העת "עת-מול" לשנת תשע"ו. הפרס הוענק ליוסי פלדמן, לשעבר מנכ"ל המועצה לשימור אתרים, על פועלו הממושך בהנחלת ידיעת הארץ לציבור הרחב ובשימור מורשתה. האירוע נפתח בסיור בנושא שימור בשכונת רחביה.

את באי הטקס בירכו יעקב יניב, מנכ"ל יד יצחק בן-צבי ועמרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים. אדו' גבריאל קרטס הרצה על אודות אתגרי השימור בירושלים, ויוסי פלדמן סיפר על פעילותו בתחומי הטבע ושימור המורשת ועל קשריו עם יד יצחק בן-צבי.

יוסי פלדמן נושא דברים בטקס. צילום: ניר אורטל

סיור ועדת החינוך של הכנסת בצפון

יו"ר ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת ח"כ יעקב מרגי, חברת הוועדה ח"כ מירב בן ארי, מנהלת הוועדה יהודית גידלי והצוות המקצועי של הוועדה היו אורחי המועצה לשימור אתרים בצפון הארץ. את המשתתפים אירחו מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, הסמנכ"לית חומי נובנשטרן, חבר הוועד המנהל, השר והח"כ לשעבר

יו"ר ועדת החינוך של הכנסת ח"כ יעקב מרגי במאפייה של איילת השחר. צילום: יורם דורי

אילן שלגי, ומנהל תחום חינוך ואתרי מורשת אלעד בצלאל. הסיור התחיל באיילת השחר, ובה התוודעו הקרואים למאפייה הראשונה של הקיבוץ, לרפת ולסנדלרייה. משם המשיכו למצודת כ"ח ולמוזיאון הרעות. ח"כ יעקב מרגי התרשם מאוד ממראה עיניו והודיע כי ייזום מפגש של כל ראשי מערכת החינוך במטרה להכליל את הביקורים באתרי המורשת בתכנית הטיולים השנתית של בתי הספר.

יו"ר ועדת החינוך של הכנסת ח"כ יעקב מרגי ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון במוזיאון הרעות. צילום: יורם דורי

אות השימור

ב-31 באוקטובר 2016 התקיים באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות אירוע חלוקת אות השימור לעבודות שימור מצטיינות. האירוע התקיים במעמד מנכ"ל משרד התרבות עו"ד יוסי שרעבי, נשיא מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שלמה הלל, יו"ר הוועד המנהל סעדיה מנדל, חברי הוועד המנהל ואורחים רבים. את התחרות ארגנה וליוותה סמנכ"לית מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל חומי נובנשטרן, בסיועו של המתנדב מיכאל גינזבורג.

אות השימור הוענק לחאן זרעוניה, שנבנה כאחוזה פרטית בתקופה העות'מאנית ובעליו הנוכחיים דאגו לשמר את המקום, ולמוזיאון לתרבות האסלאם ומורשת המזרח, הממוקם במבנה המסגד הגדול בבאר שבע שנבנה בשנת 1906.

נוסף לאות השימור חולקו ציונים לשבח על עבודות שימור לבית אבו מוסא ביודפת, שנבנה בשנות הארבעים של המאה ה-20 והוסב לפעילות קהילתית של היישוב, ולארכיון קיבוץ המעפיל, השוכן במבנה בית התינוקות הראשון של הקיבוץ שתכנן האדריכל שמואל מסטצ'קין ונבנה בשנת 1946.

חברי ועדת השופטים היו: אדר' גבריאל קרטס (יו"ר), יו"ר הוועד המנהל של המועצה פרופ' אדריכל סעדיה מנדל, חבר הוועד המנהל של המועצה אלוף בדימוס אורי אור, אדר' מיכל קוצ'יק, ד"ר נירית שלו-כליפא ואינג' יעקב שפר.

נשיא המועצה לשימור אתרים שלמה הלל בירך את הבאים. הוא הדגיש את חשיבות הפרס, המעלה על נס את המשמעות של מעשה המועצה, אשר באה לידי ביטוי בעצם הפחת החיים במבנים. הוא סיכם את עבודת השימור במשפט "מבנה מאסו הבונים הפך לראש פינה".

מנכ"ל משרד התרבות והספורט עו"ד יוסי שרעבי דיבר על העלייה במודעות לשימור, ועל ייחודה של המועצה לשימור אתרים כארגון ערכי וכשותף למעשה התרבות בארץ. הוא בירך את הזוכים וציין כי עצם

הענקת הפרס מעבירה למקבליו את המסר שהם מהווים מודל לחיקוי. מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון הודה למגשי הצעות ולזוכים, ואמר בין היתר: "אתם ושכמותכם מעוררים בנו 'גאוות יחידה', ושמחה על הבנתכם את הצורך לעבוד קשה, מתוך אמונה, אהבת הדבר והבערה הפנימית. ללא כל אלה, דבר משמעותי לא היה קורה".

יו"ר ועדת השופטים אדר' גבריאל קרטס תיאר את התהליך המורכב של הבחירה, אשר נשען על הקריטריונים שלהלן: נאמנות למקור, ביטוי לערכי השימור מבחינה ארכיטקטונית וטכנולוגית, תרומה חברתית ותרבותית, חדשנות וטכנולוגיה.

בשם מקבלי האותות בירך אדריכל השימור איל זיו, אשר תכנן את פרויקט השימור בחאן זרעוניה. הוא ציין כי בעלי המקום יזמו את פעולת השימור ותמכו בה מתוך הבנה שאנו "אורחים" במבנים ההיסטוריים וכי יש לשמר אותם לדורות הבאים.

את הערב הפיקו נטע רוזנבלט, חומי נובנשטרן וכרמית רפפורט. להקת שפריר ליוותה את האירוע בשירי יאיר רוזנבלום.

הענקת ציון לשבח לארכיון המעפיל. מימין: יובל דניאלי ואדר' יוסי וסיד מקיבוץ המעפיל, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, יו"ר הוועד המנהל של המועצה פרופ' אדריכל סעדיה מנדל, נשיא המועצה שלמה הלל ומנכ"ל משרד התרבות והספורט עו"ד יוסי שרעבי. צילום: שוקי כהן

חנוכה מחודשת של מרכז המבקרים להנחלת מורשת גוש עציון

בטקס חגיגי שהתקיים בחודש מאי 2016 בהשתתפות מאות אורחים נחנך מחדש מרכז המבקרים להנחלת מורשת גוש עציון. באירוע לקחו חלק השר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין, שר התיירות יריב לוין, חברי כנסת, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת, ראובן פינסקי ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון. במרכז נערכו שיפוצים והושק חזיון אורקולי חדש במטרה להתאים את המקום לבני הדור הצעיר, המגיעים לשמוע את סיפור גבורתם של מתיישבי גוש עציון ולחמומו.

קביעת מזוזה על-ידי סגן שר הביטחון הרב אלי בן דהן. מימין - השר לענייני ירושלים ומורשת זאב אלקין. צילום: איציק שוויקי

חנוכת שובך היונים בגבעת ברנר

שובך היונים בגבעת ברנר הוא פרויקט קטן אך מיוחד מאוד, שקרם עור וגידים במשך כמעט שבע שנים. בחודש אפריל 2016 נערך טקס החנוכה של השובך המחודש. השובך עבר תהליך שימור, ובמקום יש תצוגה המציגה את סיפורו. בשובך שוכנות יוני דואר שנתרמו, בין היתר, על-ידי משפחת שפרלינג, משובכו של היונאי חיים שפרלינג ז"ל. את גרעין הרבייה הראשון ללהקת יוני הדואר שלו קיבל שפרלינג ממפקד השובך בגבעת ברנר. בטקס החגיגי השתתפו יונאים ותיקים, מפקדים בדימוס של חיל הקשר, חברי כנסת, נציגי הגופים השותפים לשימור: ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת, המועצה האזורית ברנר והמועצה לשימור אתרים, חברי קיבוץ ועוד רבים אחרים.

טקס הסרת הלוט מעל שלט המועצה לשימור אתרים של שובך היונים. מימין לשמאל: ראש המועצה האזורית ברנר דורון שידלוב, נשיא העמותה להנצחת חללי חיל הקשר והתקשוב, אלוף (מיל') שלמה ענבר, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון והמשנה למנכ"ל המועצה שלמה קופל. צילום: טל בן גולד

הקמת מוזיאון הכנסת

בבית פרומין בירושלים החלו עבודות להקמת מוזיאון, בהתאם לחוק שהתקבל בשנת 2010 ולפיו ישוחרר אולם המליאה המקורי שבו פעלה כנסת ישראל במשכנה הראשון בירושלים בשנים 1950-1966. עוד ישוחרר מזנון הכנסת הראשון, שבו התנהלו דיונים סוערים ומכריעים לא פחות. לצד החלק ההיסטורי ייבנו חללי תצוגה חדשים וכיתות לימוד, שישמשו להמחשת התפתחותו של הפרלמנטרים הישראלי בשנותיה הראשונות של המדינה. מאחר שהמבנה ישן ואינו עומד בתקני הבטיחות, ובהם תקני רעידות אדמה, אש ונגישות, נדרשים המתכננים להתמודד עם אתגרי בנייה מורכבים. המועצה לשימור אתרים תעקוב מקרוב אחר הבנייה בליווי אדריכל השימור גיורא סולר, שנבחר על-ידי הכנסת.

החלל הפנימי של המבנה. צילום: איציק שוויקי

באר מונטיפיורי

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ממשיכה בפעילותה לשימור מתחם בית הבאר בשכונת מונטיפיורי. בהמשך לתיעוד האתר קיימנו במסגרת שבוע שימור אתרים ופסטיבל "בתים מבפנים" סיורים במתחם, במטרה להעלות את המודעות לחשיבותו ההיסטורית ולצורך בשימורו. הסיורים הועברו על-ידי תמר טוכלר, מנהלת מחוז תל אביב, ואדריכלית ענת ברלוביץ' - ברלוביץ' אדריכלים, שהכינה עבור המועצה את תיק התיעוד למתחם. נוסף ונציין כי המתחם ממוקם כיום על ציר הרכבת הקלה, ועל כן נבחנות האפשרויות להבטיח את ייצובו ואת שימורו במסגרת תהליך הקמת תוואי הרכבת ותחנת יהודית.

הדמיה של מתחם באר מונטיפיורי. אדר' מנור בר-טוב. מתוך תיק התיעוד

כנס מתנדבים ארצי

במסגרת פרויקט "מתנדבים למורשת ע"ש אורי אורבך" נערך כנס הוקרה ארצי למתנדבים באתרי מורשת במוזיאון בית הפלמ"ח בתל אביב. הכנס התקיים במאי 2016, והשתתפו בו יותר ממאתיים מתנדבות ומתנדבים הפעילים בעשרות אתרי מורשת ברחבי הארץ. את המתנדבים בירכו נציגי השותפים לפרויקט ראובן פינסקי, ראש אגף בכיר מורשת, משרד ירושלים ומורשת, עמרי שלמון, מנכ"ל מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל וחני רוזה, מנהלת תכניות קהילתיות בג'וינט אשל. בירכו גם זאב לכיש, מנהל בית הפלמ"ח, אביטל אפרת, מנהלת מוזיאון העלייה הראשונה (בשם מנהלי האתרים) ונילי הראל, יו"ר הפרויקט בהתנדבות. בכנס הוצגה תערוכת צילומים פרי יצירתם של מתנדבי פורום מושבות יהודה שהשתתפו בסדנה "לצלם סיפור" במסגרת פרויקט "מתנדבים למורשת". באירוע קיבלו המשתתפים את סיכת "אות המתנדב", ורובם ציינו כי הייתה זו הפעם הראשונה שבה הרגישו כי הם שייכים לגוף גדול המעריך ומוקיר את תרומתם היום-יומית באתרים.

תערוכת הצילומים של מתנדבי פורום מושבות יהודה. צילום: צוות תחום חינוך ואתרי מורשת

סיכת אות המתנדב.
צילום: מיכאל גינזבורג

חנוכת בית הבאר ברחובות

הבאר השנייה של רחובות נחפרה ב-1919, ובאוקטובר 2016 הפכה למרכז מבקרים. בית הבאר נוסד כמפעל משותף של בעלי הנחלות והקואופרטיבים של המושבה, שהתארגנו במסגרת חברת "מנוחה ונחלה" של חובבי ציון.

עיריית רחובות, משרד התרבות והספורט, ציוני דרך - אגף מורשת במשרד ירושלים ומורשת והמועצה לשימור אתרים חברו יחד כדי לשקם ולשמר את הבאר שמייצגת את החיים בראשית ימיה של רחובות כמושבה. בחול המועד סוכות נחנכה הבאר המשוקמת במעמד ראש עיריית רחובות רחמים מלול ובכירי העירייה, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, ותיקי העיר ואורחים רבים. כולם צפו בהשתאות בהפעלת משאבת הבאר, שהפיקה מים חיים. כדי לאפשר למבקרים לחוות את חוויית הבאר נבנה מעליה מדרג זכוכית גדול המאפשר להביט מטה, אל עומק מרשים של יותר מתשע קומות.

על סיפורה של הבאר ועל תהליך השימור שלה תוכלו לקרוא בחוברת המופיעה באתר המועצה לשימור אתרים, www.shimur.org.il.

על מדרג הזכוכית שמעל הבאר. סימין לשמאל: המשנה למנכ"ל המועצה לשימור אתרים שלמה קופל, סמנכ"ל נכסים וביטוח בעיריית רחובות חנניה קורש, מנכ"ל עיריית רחובות זורון מילברג, חבר מועצת העיר רחובות ומחזיק תיק התרבות עודד עמרם, ראש העיר רחובות רחמים מלול, מנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון, אבנר וצבי פרליס - למדא סכלולי בנייה בע"מ. באדיבות עיריית רחובות - לשכת ראש העיר

חדר המנועים שבמגדל המים אחרי השימור. צילום: רן חדוותי

מגדל המים בקריית ביאליק

את מגדל המים בנה אפרים כץ בשנת 1925 בסמוך לחוות סביניה, כדי להשקות את החווה. המים נשאבו ממי התהום ומנחל הגדורה (הפוארה). גרם מדרגות הוביל אל החלק העליון, שנבנה כמרפסת. לימים שימש מגדל זה עמדת שמירה ותצפית, ואיישו אותו הנוטרים במפרץ חיפה. המגדל שופץ בשנות השמונים. בשנה החולפת, שלא על דעת מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובניגוד לעמדתה המקצועית, נוסף לחלק התחתון של המגדל חיפוי אבן. לאחרונה שיקמה המועצה לשימור אתרים את חדר המנועים והציבה במקום שלט, במסגרת שילוט העיר כולה. בתחתית המגדל פעלו המשאבות שהעלו את המים לראש המגדל. המשאבות נותרו במקומן, אך מנועי החשמל פורקו. אנשי המועצה בראשות רן חדוותי, רכז שימור טכנולוגיות במועצה, הביאו שלושה מנועים זהים לאלה שפעלו במקום, הרכיבו את הכול ויצרו תצוגה מרתקת.

חנוכת המפקדה הבריטית בבסיס כנף 1 ברמת דוד

ב-13 באפריל 2016, לאחר תקופה ארוכה של עבודות שימור, נחנך במבנה בריטי היסטורי בלב בסיס חיל האוויר "מרכז חינוך וערכים - כנף 1". המבנה שימש את מחלקת הטלגרף של הבסיס הבריטי, והוא מהשרידים הבודדים בארץ למבני חיל האוויר המלכותי הבריטי (R.A.F.). ביוני 1949 עבר הבסיס לידי חיל האוויר הישראלי. לאחר שימושים שונים שנעשו במבנה הוא נזנח, ובמהלך השנים הלך ונהרס. יוזמה של מפקד הבסיס מלפני שנים אחדות בשיתוף המועצה לשימור אתרים הובילה להצלת המבנה ולהחייאתו. את עבודות התכנון וההצלה ביצעה המועצה לשימור אתרים.

מבנה המפקדה לאחר השימור. צילום: חומי נובנשטרן

סדנת הצילום בהנחיית ברוך גיאן

בשנת תשע"ו התקיימה זו השנה השלישית סדנת הצילום של המועצה לשימור אתרים בהנחיית הצלם ברוך גיאן. את הסדנה יזמה ומנהלת סמנכ"לית המועצה חומי נובנשטרן, ומסייע לה המתנדב מיכאל גינזבורג, המרכז את הפעילות.

בסדנה התקיימו ארבעה מפגשי צילום: בראש העין, בחדרה, בכפר מל"ל ורמות השבים ובירושלים. בראש העין התקיים סיור באתרים ההיסטוריים; בחדרה צילמו המשתתפים במוזיאון החאן, בגן המייסדים (טבע עירוני) ובבית הקברות; בכפר מל"ל נערך סיור במוזיאון, ברפת היסטורית ובפרדס (בדגש על משחקי אור וצל); ברמות השבים צילמו המשתתפים בית שהשתמר בצורתו המקורית ובירושלים התמקד מפגש הצילום במבנים היסטוריים בכיכר ספרא וברחוב אתיופיה.

במפגש הסיכום בחרו המשתתפים שתי תמונות מעבודותיו של כל אחד מהצלמים. אלה יוצגו בתערוכה שתפתח במהלך השנה הקרובה.

מצלמים בגן המייסדים בחדרה. צילום: רויטל חפץ

תמ"א 38 בחיפה

מליאת מועצת העיר חיפה קיבלה ברוב קולות את מסמך המדיניות לבחינת בקשות להיתרי בנייה למבני מגורים המוגשות על פי תמ"א 38. המסמך עתיד להתגבש לתב"ע ובכך להפוך הלכה למעשה תשובה סטטוטורית לתמ"א.

בתהליך הכתיבה ובדיונים הקודמים שהתקיימו במליאה שמעה מועצת העיר את דעתם של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, של החברה להגנת הטבע וגם של התאחדות בוני הארץ.

המסמך הסופי ניסה לתת משקל רב יותר לנושא ההשתלבות בסביבה הטבעית והנופית ולשימור המבנים והנוף הנשקף אליה וממנה. הורחבו אזורים ונכללו אזורים נוספים שהבנייה בהם רוסנה. עם זאת לא הוגבלה הבנייה בהדר - אזור רגיש ובעייתי לכל הדעות. יתרה מזאת, המסמך רצוף סייגים (27 במספר) שמשאירים למקבלי החלטות פתח לשיקול דעת. פרצה זו גדולה כל כך שמתעוררות תהיות באשר להשפעה שתהיה למסמך בפועל. את המסמך יש לראות גם על רקע רצונה של חיפה להצטרף לתל אביב ולהכרזה על העיר הלבנה כאתר מורשת עולם, כחלק מ"סדרה" הכוללת מספר אתרים בעלי רעיון משותף. רצון זה ראוי לכל הדעות, ואולם המסמך כפי שהוא לא יאפשר לחיפה לעשות זאת, והיא תצטרך לתת תשובות נחרצות יותר וכלים אפקטיביים יותר כדי לשמור על נכסיה הבנויים.

פרויקט "אמץ אתר" במגזר המיעוטים

ההצלחה הגדולה של פרויקט "אמץ אתר" בבית ספר אלבירוני בנצרת חשפה את הפרויקט במגזר המיעוטים והביאה להרחבתו. בשלב זה אנו פועלים לשלב את הפרויקט בבתי ספר נוספים בעכו ובטמרה. השנה פועלת התכנית בבית הספר אלחורש בנצרת בסיועו של עומר אבו אחמד, האחראי מטעם עיריית נצרת לשימור הגרעין הישן בשוק שבעיר. במסגרת תפקידו מעביר אבו אחמד הדרכות וסדנאות שימור לתלמידים מבתי ספר באזור נצרת, בשיתוף ההורים.

עומר אבו אחמד מדריך את תלמידי בית הספר אלחורש בסראיה בנצרת. צילום: אמיר מזריב

זהב ותכלת במקוה ישראל

בחודשים יולי-אוגוסט 2016 בוצעה עבודת שימור נרחבת בבית הכנסת במקוה ישראל ביוזמת ציוני דרך - אגף מורשת, משרד ירושלים ומורשת ובאמצעות החברה הממשלתית לתיירות. לתכנון ולביצוע אחראים כמה גורמים: אדריכלית השימור ענת ברלוביץ' - ברלוביץ' אדריכלים, שפר ורונן מהנדסים - הנדסה ושימור מבנים בע"מ (קונסטרוקציה), וקבלן השימור אבנר גלעד - שימור ושחזור מבנים בע"מ.

בית הכנסת נבנה בשנת 1896 בקומת הקרקע של מבנה דו-קומתי עשוי מאבני כורכר, מטויח בטיח סיד ובעל גג רעפי חרס. בקומה העליונה היו כיתות של בית הספר, והגיעו אליהן באמצעות גרם מדרגות חיצוני.

אולם בית הכנסת נחלק לשלושה אגפים זהים בשטח המופרדים ביניהם על-ידי שתי שורות של קמרונות אבן. תקרת בית הכנסת נחלקה לשלושה חלקים, בהתאם לאגפים. היא נבנתה מלוחות עץ וכללה ציורים דקורטיביים המשלבים אורנמנטים צמחיים וגאומטריים בשלל גוונים. פריסת הציורים בתקרות הייתה במבנה הרמוני הכולל ארבעה ציורי פינה וציור עגול במרכז התקרה. ציורים דומים היו נפוצים במאה ה-19 בארמונות ובבתי כנסת בצרפת, באיטליה, בטורקיה ובמצרים.

בשנת 1970 בוצע שיפוץ נרחב באולם בית הכנסת ובחזיתו. לוחות העץ נצבעו בפעם השנייה, ציורי התקרה שומרו בידי אומנים מישראל

ששמותיהם אינם ידועים לנו, בפיקוח של מְשִׁימָר איטלקי. עבודתם החשובה הצילה את ציורי התקרה מהתפוררות ומכליה. בשימור הנוכחי, שנעשה על-ידי משמרים וציירים מסטודיו תכלת, שומרו ציורי התקרה, חורים וסדקים נאטמו ולוחות העץ נצבעו מחדש בגוונים המקוריים. בתהליך השימור מצאו המשמרים אורנמנטים צבועים בגון זהב שדהו במשך השנים, והחזירו להם את הברק המזוהב.

שימור אורנמנטים בגון זהב. צילום: שי פרקש

תיק תיעוד לעפרה

עפרה היא יישוב קהילתי דתי במטה בנימין. זהו ראשון היישובים היהודיים שקמו בשומרון אחרי מלחמת ששת הימים, וראשון היישובים הקהילתיים. אנשיה עלו להתיישבות בשנת 1975 על מקומו של מחנה צבא ירדני. ליישוב הוכן תיק תיעוד לקראת הכנת פרוגרמה להשמשתם של המבנים ההיסטוריים, במטרה לשמר את גרעין היישוב. הרעיון שעליו שוקדות מזכירות היישוב והמועצה לשימור אתרים הוא להקים במקום מרכז מבקרים. את התיק הכין אדריכל השימור משה שפירא, במימון משותף של המועצה לשימור אתרים והיישוב עפרה.

עפרה: תיק תיעוד יישובי

הרחוב הראשון בעפרה ובו שלט המועצה לשימור אתרים, אחד השלטים שנחנכו במסגרת חגיגות הארבעים ליישוב. צילום: איציק שוויקי

תיק תיעוד עפרה. שפירא אדריכלים

תאטרון הפרינג' באר שבע

תאטרון הפרינג' באר שבע הוקם באפריל 2010 ושוכן בגרעין ההיסטורי של העיר. התאטרון מתמקד בהפקת הצגות אלטרנטיביות בנגב. הוא מאגד סביבו קהילת אמנים, מהווה חלק מחזון העיר באר שבע כמטרופולין תרבותי ואף משתלב בתכנית הלאומית הרב-שנתית לפיתוח הנגב. בין היתר מתקיים בו מדי שנה פסטיבל פרינג'. מול התאטרון שוכן מבנה לשימור, והמועצה לשימור אתרים התגייסה לסייע לעיריית באר שבע לשמרו כדי לאפשר את הרחבת פעילותו של תאטרון הפרינג'. המבנה עתיד לשמש תאטרון בובות, ויתקיימו בו פעילויות נוספות.

מבנה לשימור מול תאטרון הפרינג'. צילום: עפר יוגב

יום הרצל

ביום י' באייר, יום הרצל הממלכתי, התכנסו נאמני שימור, מתנדבי מחוז תל אביב מתכנית "מתנדבים למורשת" ומתנדבי השירות הלאומי ב"גרעין אתרי המורשת" של המועצה לשימור אתרים לציון יום הרצל הממלכתי. היום נפתח בביתו של דוד בן-גוריון בתל אביב, ובו שמעו הבאים על פועלו לאור חזונו של הרצל, ודנו במעגלי שיח על פועלם של מנהיגים שונים במימוש החזון בעבר ועל מימושו כיום. החלק השני של היום התקיים בבית המכס המנדטורי ביפו, שהיה

חבר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים אילן שלגי ומנכ"ל המועצה עמרי שלמון ליד שלט "בדרכו של הרצל" בבית המכס שבנמל יפו. צילום: צוות תחום חינוך ואתרי מורשת

בעבר שער הכניסה לארץ ישראל. המבנה שוכן על שרידי בית המכס העות'מאני, שדרכו הגיע הרצל אל הארץ. בבית המכס נערך טקס על-ידי מתנדבי "מתנדבים למורשת" וגרעין מתנדבי השירות הלאומי במחוז תל אביב, בהנחיית חבר הוועד המנהל מיכאל (מיקי) כהן, ובהשתתפות חבר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרים, השר והח"כ לשעבר ויוזם חוק הרצל אילן שלגי, ומנכ"ל המועצה לשימור אתרים עמרי שלמון. תמר טוכלר, מנהלת מחוז תל אביב, סיפרה על אודות המאבק הציבורי שמובילה המועצה לשימורו של מבנה בית המכס. את הטקס ליוותה תערוכה המספרת את סיפורם של בית המכס ושל המאבק לשימורו.

חבר הוועד המנהל מיכאל (מיקי) כהן נושא דברים בפני המשתתפים. צילום: צוות תחום חינוך ואתרי מורשת

150 שנה למותו של ד"ר תומס הודג'קי

ב-4 באפריל 2016 התקיים בבית הקברות האנגליקני ביפו אירוע לציון 150 שנה למותו של ד"ר תומס הודג'קי, הרופא הנודע ומתקן העולם. הודג'קי ליווה את משה מונטיפיורי בביקורו בארץ בשנת 1866, ונפטר ממחלת הכולרה. באירוע נשאו דברים ד"ר אשר וינדר, מנהל המחלקה ההמטולוגית בבית החולים וולפסון, שסיפר על תגליותיו של הרופא, ופרופ' יהודה רוט, שסיפר על אישיותו המיוחדת של ד"ר הודג'קי ועל עזרתו לעניי לונדון היהודים, לאבוריג'ינים באוסטרליה ולעבדים באמריקה. יסכה הרני הרצתה על אמונתו הקוויקית של הרופא, ואדר' שמואל גילר סיפר על שיקום המצבות בבית הקברות שבוצע במהלך שנת 2014.

שבעים שנה לשבת השחורה ביגור

ביוזמה של כמה חברים מקיבוץ יגור ובשיתוף המועצה לשימור אתרים, קיבוץ יגור והמועצה האזורית זבולון התקיים בחודש יולי 2016 יום עיון לציון שבעים שנה "לשבת השחורה" ולאירועים שהתרחשו בקיבוץ במהלך שנת 1946. את הכנס ארגן מנהל מסלול יגור גבי קרדוש, ונכח בו קהל רב שמנה כ-500 איש. ד"ר מרדכי נאור דיבר על מה שהתרחש מאחורי הקלעים של השבת השחורה; מנהלת מחנה המעפילים עתלית זהבית רוטנברג סיפרה על מבצע "שחרור המעפילים" מעתלית באוקטובר 1945; שמחה שטיין תיארה את "ועידת צביה" ותהה אם מדובר באירוע היסטורי שתם זמנו, ופרופ' מוטי גולני העלה בהרצאתו את השאלה: מלך בריטניה נגד יגור? במהלך יום העיון הוצגה מצגת אורקולית שהכין טוביה גפן, וענת עוגן מיגור ליוותה בשירים.

משתתפי הכינוס ליד קברו של ד"ר הודג'קי. צילום: הניה מליכסון

שבעים שנה לשבת השחורה. צילום: יותם ורדי

בית הכנסת במזכרת בתיה

בית הכנסת הגדול במזכרת בתיה נבנה בשנת 1927, והוא מבתי הכנסת היפים והמפוארים בישראל. המבנה הוא בעל איכויות ארכיטקטוניות וייחודיות השמורות לסגנון האקלקטי, שנפוץ בארץ לפני קום המדינה. בית הכנסת הוא נדבך חשוב בהיסטוריה ובמורשת של ארץ ישראל והעם היהודי, בהיותו חלק ממורשת המושבה מזכרת בתיה, מפועלו של הברון רוטשילד ומשלבי הקמת המושבות ויישוב הארץ. מבחינה חברתית היווה בית הכנסת במשך השנים מוקד דתי-חברתי במושבה, תפקיד שאינו יכול עוד למלא בשל מצבו הרעוע, וכיום חברי הקהילה מתפללים בבית משק הברון. עד כה הוצעו ארבע חלופות תכנון לבית הכנסת, והשיקולים העומדים לנגד עיניו של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בבואה לבחור בחלופה הרצויה הם הרצון לשמר את המבנה תוך פגיעה מזערית בחזותו מבפנים ומבחוץ, בד בבד עם השמשתו לצורכי הקהילה.

ילדים משחקים בחזית בית הכנסת הגדול, 1928. ארכיון הרווארד

מהצבא למד הנדסה, ובשנות השבעים החל לעבוד במכון לשימור ושחזור של הרפובליקה האוקראינית. הוא התקדם בתפקידו וניהל את כל מערכת הפרויקטים לשימור בכל רחבי אוקראינה: כנסיות, מנזרים, מוזיאונים וארמונות. בין השאר היה אחראי לשימורו של מבנה הקרמלין. בשלהי שנות השמונים, כשהיה כמעט בן שישים, עזב עם משפחתו את קייב והתחיל חיים חדשים בארץ חדשה. הוא למד מהר את השפה ונקלט במקצועו במועצה לשימור אתרים.

בדרכו האחרונה ליוו אותו כל חברי צוותו הנאמן, האדריכלים. מספידיו סיפרו על האיש ישר הדרך והצנוע, איש עם סיפור חיים לא פשוט שניצל כל מהמורה כמקפצה, על כישורו בלימוד שפות, על ידיעותיו הרבות ועל היסודיות שלו. במיוחד הדגישו כולם את היותו איש תרבות ואיש שיחה מרתק, ואת אהבתו למוזיקה קלאסית. יהי זכרו ברוך.

לב מנדלבלט מסביר על תכניות השימור בחאן רמת ישי, בסיור עובדי המועצה לשימור אתרים, אוגוסט 2007. ארכיון המועצה לשימור אתרים

לזכרו של לב מנדלבלט

לב נמנה עם ראשוני המהנדסים המומחים בשימור הפיזי המקצועי בישראל. ב-1989 נקלט במועצה לשימור אתרים והחל לפעול במרץ להקמת מחלקת התכנון ההנדסי שלה; הוא גייס בעלי מקצוע רבים, ובהם אדריכלים ומהנדסים שהגיעו ארצה מברית המועצות. לב ניהל את המחלקה מיום הקמתה ועד שנת 2007, עת פרש לגמלאות. במהלך השנים הללו היה מעורב בקידום הצלתם ושימורם של מאות מבנים ואתרים ברחבי הארץ, הכשיר צוותי עבודה והיה מעורב בוועדות מקצועיות. הוא עזר למנהלי המחוזות בייעוץ מקצועי לבעלי נכסים פרטיים וציבוריים, וסייע לביסוס מעמדה המקצועי של המועצה בשטח. בזכות ההיגיון והידע המקצועי הרב שלו בשימור הצליח לב לא פעם במקומות שאחרים כשלו. בהיותו איש צנוע לא נזקפו לזכותו הישגים רבים בשימור אתרים בארץ, אף שבמסגרת עבודתו מצא במקרים רבים פתרונות מקוריים שהזילו את עלויות השימור תוך שמירה מרבית על האותנטיות של המקום.

לב נולד ב-31 בינואר 1930 בעיר פרוסקורוב שבאוקראינה, להוריו יוסף וטטיאנה מנדלבלט. עם הולדתו עברה המשפחה לוויניצה, ואביו עבד שם ככלכלן במפעל. בהיותו בן שמונה נחטף אביו במסגרת הטיהורים של סטלין ונרצח. כשפלטו הגרמנים לאוקראינה ב-1941 הצטרפו לב ואמו טטיאנה לכוחות הצבא האדום הנסוגים, אך נפלו בשבי והושבו לוויניצה. בעיר הוקם גטו, ורוכזו בו יהודי העיר והסביבה. לב ואמו, ועמם מכרים נוספים, ברחו מהגטו ממש לפני שהוצאו כל אנשיו להורג. הם השיגו מסמכים מזויפים ובעזרתם עברו לאזור כפרי, שם שרדו עד ששחררו על-ידי הצבא האדום.

כנער גויס לב לצבא והתקדם כקצין בחיל התותחנים. לאחר שחרורו

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

משתתפת בצערה של חגית תורג'מן,
מחנה המעפילים עתלית

על פטירתו של אחיה
אבי בן שושן
יהי זכרו ברוך

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

אבלה על פטירתו של

מיכאל לישנסקי

משמר בצוות השימור של המועצה בשנים
2013-1996

יהי זכרו ברוך

its deconsecration, were evidently received with understanding because they were of social character. An accusatory discussion developed only after it was converted into a nightclub and became famous for wild parties and rave culture. Now, after the passing of time, its use as a gym is accepted as natural, and it even enjoys special recognition for its design - a bold combination of a modern institution in a conservative space. In contrast, in the case of the synagogue, the conversion of the building to a fitness club was immediately followed by a discourse similar to that of bereavement. Some of the people who belonged to the congregation still live in the vicinity of the synagogue; their memories are embedded in the building and are etched in their memory.

Local houses of worship are not directly recognized in today's planning policy's agenda as a category enjoying heritage registration. The comparative study presented in this article highlights the impact of conservation listing on the life cycle of a building. The time has come to develop a planning policy that will ensure the continued existence of religious structures that bear historic and cultural values for future generations. This is made possible through adaptive reuse that fits the character of the changing environment, the place, and time, thus allowing the building to take part in local urban renewal processes.

* Keren Metrany, Architect, is a graduate of the Faculty of Architecture at the Politecnico di Milano (Italy) and holds a PhD (with honors) from the Department of Geography and Environment at Bar Ilan University (Israel). She is a conservation consultant to the Central District Planning Committee, a lecturer at Bar Ilan University and at the Technion; an expert in conservation from theoretical, planning, and administrative perspectives; and a member of the Israel National Commission for UNESCO and ICOMOS Israel.

Keren.metrany@gmail.com

* Adi Sela Wiener, Architect, is a graduate of the Faculty of Architecture and Town Planning at the Technion and holds a Master's degree in Cultural Heritage and Preservation Studies from Rutgers University (NJ, USA). She is a conservation consultant to the Haifa District Planning Committee, and works at the Israel Antiquities Authority's Conservation Department on research and preservation policy. Adi specializes in aspects of conservation in historic cities and urban heritage, documentation, evaluation, and planning; and is a member of the Israel National Commission for UNESCO and ICOMOS Israel.

adisewi@gmail.com

- Ames, D. L. (2009). Introduction. In D. Ames, & R. Wagner (Eds.), *Design and historic preservation: The challenge of compatibility* (pp. ix-xxvii). Cranbury, NJ: Associated University Presses.
- Ben Uri, M. (1955). *Synagogues in the state of Israel*. Jerusalem: Israel Ministry of Religious Affairs, Government Printing House. (Hebrew)
- Bullen, P. A., & Love, P. (2011) Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey*, 29(5), 411-421.
- Charney L. H & Mayzlish, S. (2008). *The Mystery of the The Kaddish: Its Profound Influence on Judaism*. Ben Shemen: Modan. (Hebrew)
- Church not to move. *The New York Observer* October 10, 1907 (p. 475).
- Clark, J. (2007). "This special shell": The church building and the embodiment of memory. *Journal of Religious History*, 59-77. doi:10.1111/jorh.2007.31.issue-1/issuetoc.
- The church building and the embodiment of memory. *Journal of Religious History*, 59-77.
- DeSimone, L. (2015, April 30). 8 Supremely stylish gyms from around the world. *Architectural Digest*.
- Douglas, J. (2006). *Building adaptation*. London: Spon Press.
- Giblin, J. (2015). Critical approaches to post-colonial (post-conflict) heritage. In E. Waterton & S. Watson (Eds.), *The Palgrave handbook of contemporary heritage research* (pp. 313-328). New York: Palgrave Macmillan.
- Gurfein, L. (2014, November 14). Take your workout to church at David Barton gym Limelight. *New York Racked*.
- Held, L. E. (2015, January 7). Cathedral of sweat: A look at the new David Barton Gym inside the Limelight. *Well and Good*.
- Hughes, C. J. (2010, March 16). Church turned club is now a market. *The New York Times*.
- LPC Designation Reports (1966, April 19). *Church of the Holy Communion and Sisters' House and Chapel, Landmark preservation commission*. Number 19, LP-0216.
- Matos, M. (2011, September 26). "Limelight": The rise and fall of the Church of Rave. *The Record Music News from NPR*.
- National Register of Historic Places (1980, April 17). *Church of the Holy Communion and buildings*. NR Information System ID: 80002680.
- Netanel, M. (2015, 11 October). *The Gur "steibel" became a gym*. Kol Hai Radio website, <http://www.93fm.co.il/radio/238946>. (Hebrew)
- Postal, M. A., & Dolkart, A. S. (2009). *Guide to New York City landmarks* (4th ed.). New York: John Wiley & Sons.
- Pulos, W. (2015, January 6). See inside the gym in Limelight's former location, *Time Out New York*.
- Putnam, L. (2015, January 23). NYC fitness buffs can now sweat it out in a former church. *New York Post*.
- Rahat, M. (2016, 25 March). "On the contrary," not happy at all: The Hassidic steibel became a gym. *Matzav Haruah*, 377, 10. (Hebrew)
- Robert, P. (1989). *Adaptations: New uses for old buildings*. New York: Princeton Architectural Press.
- Simons, R. A. (2010). Adaptive reuse of religious buildings and schools in the US: Determinants of project outcomes. *International Real Estate Review*, 13(1), 79-108.
- White, N., & Willensky, E. (2000). *AIA guide to New York City: The classical guide to New York's architecture* (4th ed.). New York, New York: Three Rivers Press.
- Williamson, T., Radford, A., & Bennetts, H. (2003). *Understanding sustainable architecture*. London: Spon press.

P.174: The gym rooms in the prayer hall of the former church. courtesy of DavidBartonGym

and unique details, including the original stained-glass windows that are lit up at night, in striking contrast to the modern gym equipment with bronze finish and the digital reception counter. In order to brand the place and highlight its unique character, church motifs and religious terminology were utilized. The names of the lessons incorporate textual allusions, such as "divine abs", "muscle mass", "salvation", and "core communion"; the exercise areas are called the "sacred area," "yoga sanctuary," and "power lifting chapel," and the floor of the weightlifting room is strewn with candles in order "to honor the fitness gods." Club members and guests are invited to confess their "fitness sins" and receive "responsa" on subjects of nutrition and personal training that will transport their bodies to "paradise" (Gurfein, 2014; Pulos, 2015; Putnam, 2015).

Case Comparison

The synagogue in Tel Aviv and the church in New York are two examples of houses of worship that were adaptively reused and converted for profit-making activities. Although the buildings served different religions - Judaism and Christianity - and the buildings were constructed one hundred years apart, their story is nevertheless similar. The most significant similarities and striking differences are presented below.

Physical traits. In both cases, the building was a small religious structure in a residential area that was designed to serve the local community. The architectural styles of the buildings indicate their identity as religious buildings. However, while the church in New York was designated as a heritage asset, the synagogue building in Tel Aviv did not enjoy such recognition.

The life cycle of the building. There is a strong similarity between the processes that shaped the first three phases of the two buildings' life cycle - construction, service, and decline. Although these phases took place in different time periods, they fit similar developments that took place in many historic centers of different cities in the world. In both cases, after the congregants dispersed and the building underwent a process of deconsecration and permission for alternative use, it was sold. However, the fourth phase of the life cycle - that of renewal or demolition - is completely different. The church in New York, as a listed site, is protected, and cannot not be demolished. For seven decades, the building was converted several times for different

economic uses, keeping up with local needs and trends, which are likely to continue to change in the future. In contrast, the synagogue in Tel Aviv, which has not been listed, is in effect a passing episode in the story of the city. The new use of the former synagogue is only temporary, most likely intended to serve an economic purpose during an intermediate period, until completion of the planning process to replace it with a new building that will take advantage of all the real estate building rights. In this case, conversion of the building, no matter how successful it may be, will not be able to prevent its demolition.

The character of the use. Both buildings underwent a process of adaptive reuse, and currently house activities related to sports and fitness. On one hand, the original use as a house of worship and the present use as a fitness club originate in two different, even opposing worlds. The house of worship is a place of faith, matters of the soul, modesty, awe, and serenity. In contrast, the fitness club is a place of culture of the body, energy, vitality, self-devotion, immodest attire, and lively music. On the other hand, there is a similarity between the uses. In past and present, both buildings have been places of social gathering for the local community, built around a common interest, commitment, and responsibility. They both resumed their role as neighborhood focal points and vibrant centers of activity, contributing indirectly to the renewal of their respective environs.

Adaptive reuse of the building. In terms of the physical structure, the synagogue underwent almost no changes for the purpose of adaptive reuse. The original levels and the division of spaces remained intact. The furnishings, lighting fixtures, and sacred objects were removed long before it was sold. The works consisted solely of cleaning the external façades and renovating the internal spaces. In contrast, the church building converted into a nightclub underwent significant change, including a division into levels, which is still maintained. Compared with the significant changes to the building's interior, the exterior was subject to rigid conservation regulations, including maintenance of the unique stained glass in the various apertures.

Public discourse. Both buildings were topics of public discourse regarding the characteristics of the new use. The two cases reveal a gradual process of accepting secular uses for the buildings. The timing of the discourse was associated with the type rather than the timing of the use. The earlier uses of the church, following

located at the corner of 6th Avenue and 20th Street in downtown Manhattan. The church, inaugurated in 1846, was part of an urban religious complex, including a Sisters' House and a chapel. The buildings were designed by architect Richard M. Upjohn (1878-1802), the first president of the American Institute of Architects (AIA), who also designed the Trinity Church in Manhattan.

The church was designed in the Gothic Revival style and is reminiscent of a small medieval English church. The picturesque skyline of the roofs, the bell tower and the randomly-laid brownstone gives the building a unique look and a special appeal. The church building is prominent in its design, size, and the way it is placed within the built grid of Manhattan. Considered to be the first asymmetrical church building constructed in the Gothic Revival style in the US, it quickly became one of the most influential designs of the nineteenth century and a prototype for other church buildings throughout the USA (LPC Designation Reports, 1996, LP-0216; Postal & Dolkart, 2009, p. 77; White & Willensky, 2000, p. 191). Registered in 1966, the church complex was one of the first sites designated as a New York City Landmark (NYCL) of architectural, religious, historic, social, and cultural values that reflect the development of the city. In 1980 it was listed in the National Register of Historic Places (NRHP).

During its first few decades, the church was the most well-known place of worship in Manhattan, the place of prayer of key figures among the city's well-to-do (Hughes, 2010). Extensive community activity was also held there, including that of St. Luke's Hospital, which continues in the city to this day (LPC Designation Reports, 1966, LP-0216).

In the early twentieth century, with the rapid spread of Manhattan to the north, the surroundings of the church began to change and age. Recognizing this process, the loyal members of the congregation anticipated that it would not be long before they too would leave the area. They sought to realize the value of the property in order to construct a new building elsewhere for their congregation (Church not to move, 1907). During the 1970s, the congregation of worshippers diminished until a merger took place with other churches in the city. In 1976, after the last mass was held, the buildings in the church complex were secularized and deconsecrated.

Since then, the building has undergone several conversions for different purposes, mostly of a commercial nature. In 1976-1979, it was leased to a private

The Limelight Marketplace in the church building. The name of the nightclub, Limelight, is used to this day as the name of the former church complex. by Liat Bartov Sadeh

association involved in culture and philosophy. In 1979, it was sold to a private association that operated a center for counseling and drug rehabilitation. In the early 1980s, the property was sold again and the Limelight nightclub - a leading venue of New York nightlife - operated there for over two decades. The space was divided into three partial levels, each assigned for different functions. In the 1990s the club became one of the leading spots of rave culture and electronic music, associated with wild parties and drugs, and was frequently closed by the police. The club became a symbol of the struggle of New York's mayor, Rudolph Giuliani, against nightclubs and drugs, until it was closed in 1996 (Hughes, 2010; Matos, 2011). During that period, the story of the church made the headlines being controversially dubbed the "Church of the Rave." The name of the club is still synonymous with the former church complex. In 2001, the property again changed hands; it was sold to a group of entrepreneurs that made a major investment. It was set up as a shopping center, the Limelight Marketplace. During the renovation and conversion work, a major effort was made to distance the place from the rave image it had acquired, and to maintain the appearance of the central hall of the church (Hughes, 2010).

In the fall of 2014, a branch of the DavidBartonGym fitness and body culture chain opened in the building. Considered one of the city's most popular health clubs and one of the world's most fashionable fitness centers, it attracts many of the city's celebrities (DeSimone, 2015; Held, 2015). The entrance to the gym is from the bell tower; the chapels serve as a weightlifting area and the basements are used as changing rooms. In designing the space, an effort was made to integrate the original finish

The Church of the Holy Communion in New York

The building that previously served the Episcopal Church of the Holy Communion in New York is

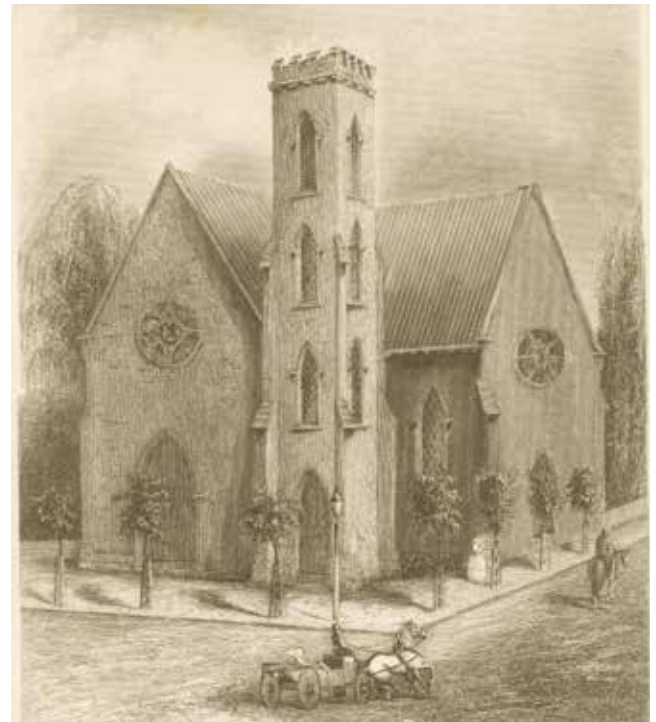

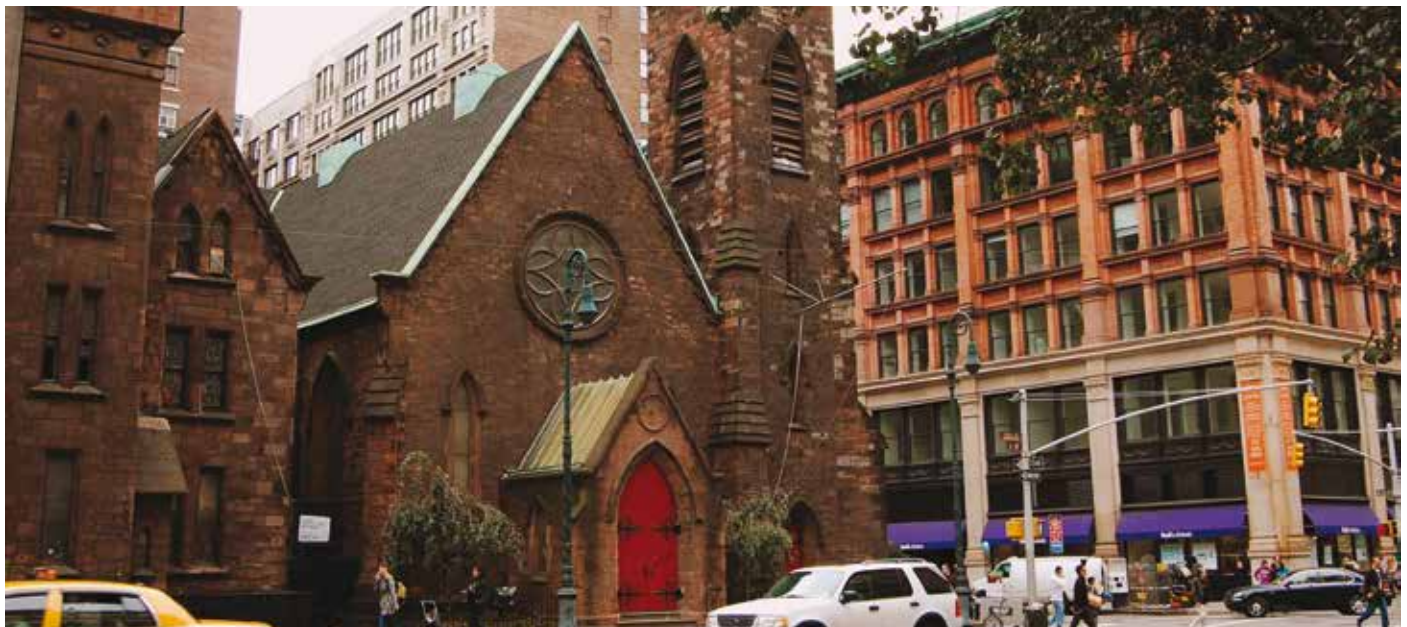
Illustration of the church complex from the late 19th century

The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Print Collection, The New York Public Library. "Church of the Holy Communion" New York Public Library Digital Collections. Accessed April 24, 2016. <http://digitalcollections.nypl.org/items/510d47da-27df-a3d9-e040-e00a18064a99>

registration area, the rabbi's room was converted into a music room, and the basement was converted into an exercise room. The platform for the Torah ark became the coach's platform, and the walls were designed by a graffiti artist.

The story of the synagogue conversion had a minor impact on the public discourse. Only local written and electronic press covered the story, using headlines such as "Thus the glory of the world passes," and "Gur Hassidim never dreamed that sports trainees would be jumping up and down in tights in their synagogue on Nordau St. in Tel Aviv." The owners report that passersby, including religious students, come into the building occasionally, wondering what happened to it.

The synagogue on Nordau Street joined a number of other synagogues in Tel Aviv that were converted in recent years for non-religious uses. Among them is the former synagogue building at 7 Dubnov Street, which had served as the executive office of the Bnei Akiva youth movement, the secretariat of the Religious Kibbutz Movement, and religious Zionist institutions. The building was rented to the American WeWork chain and converted into common work spaces for rent. Another example is the Beit Yeshayahu Synagogue on Chelnov Street. This building, owned by the municipality, was abandoned for some 20 years and had become an urban hazard and drug den. In 2010 it was allocated, despite protests from the neighborhood residents, to the Lasova Association, which converted it into a center aimed at ensuring basic human needs for the needy.

Façade of the Church of the Holy Communion on 6th Avenue in New York City. untappedcities.com. By Michelle Young

meters) on which the synagogue was built is residential. It was owned by a notable couple in the community, childless Holocaust survivors, who designated the land for a synagogue. After their deaths in 2002, the ownership was transferred under the terms of an inheritance order to the Hassidei Gur Association.

Architect Mordechai Shoshani, who in the late 1970s became the chief architect of the Public Works Authority, designed the building in accordance with a manual on planning houses of worship issued by the Ministry for Religious Affairs. Its modest proportions fit the character of the built environment and the size of the congregation it was intended to serve (Ben Uri, 1955). The ground floor served as a prayer hall; on the mezzanine was a women's prayer platform and a bomb shelter on the partial basement level. The southern façade of the synagogue, facing Nordau Blvd., is modest and symmetrical. It features two vertical opaque windows integrated with colored glass. These windows enable light to enter but reduce the glare of the sun.

This *shteibel* on Nordau was the spiritual center of the neighborhood. Leaders of the Hassidic community and prominent people prayed there. It was not only a place of worship, but also a place for social gatherings, characterized by a personal, informal atmosphere and a family-like feeling (Charney & Mayzlish, 2008). At its peak, the synagogue experienced "crowdedness and pressure due to the throngs that came through its doors, where laborers, religious scholars, and yeshiva students from the elite of Hassidism came together" (Netanel, 2015, authors' translation).

Over the past decade, as a result of the relocation of many Hassidim to ultra-religious areas outside of Tel Aviv, there was steady decrease in the number of regular congregants, until it was necessary to finance

the attendance of yeshiva students from Bnei Brak to ensure the minimum quorum of men for prayer.

Once the synagogue lost its longstanding congregants, it ceased to operate and closed down. For years it stood neglected, attracting homeless people and undesired activities. In 2014 it was decided, with the agreement of the Rebbe of Gur, to sell the property and redistribute the funds from its sale to Gur institutions in Israel (Rahat, 2016). The real estate was sold in its entirety to a developer, who in turn sold it to a group of investors. As part of the sales agreement, the buyer was given a document permitting non-religious use of the building.

From the planning and ownership aspect, the synagogue is located on private land for residential use. Since the building was not listed and was not subject to conservation planning restrictions, the owners of the property can presumably demolish the synagogue and replace it with a residential five story building. Currently, the building is rented to a fitness club based on a relatively short-term contract; this suggests that the owners intend to realize the planning potential of the property. The synagogue now bears the name Nordau Fitness House. The club owners took particular interest in this building owing to the analogy between religious ritual and body ritual, captured in the expression "Jewry of muscle" that was coined by Max Nordau, after whom the street is named. From the club owners' perspective, the historic and current uses of the building share a common denominator: a meeting place and a center for the local community.

The adaptive reuse project of the synagogue building only included an interior renovation. The fundamental architectural features and its original spaces were preserved: the prayer hall became the main training room, the mezzanine became the reception and

A view of the wall designed by a graffiti artist, and behind it, the former women's prayer section. by Seli ben Arie, courtesy of Nordau Fitness House

A fitness training session. In the background – the former platform for the Torah ark, converted into the coach's platform. by Doron Seri, courtesy of Nordau Fitness House

of the building. Historic buildings recognized by the authorities as heritage sites are generally protected against demolition.

Adaptive reuse of a house of worship is a special case that involves paradigms related to the disintegration of a community and the divestment of its material property, and to use of the symbolic nature of a building for financial benefits. Research conducted in the United States examined 210 religious buildings that were converted for profitable use. The results revealed that about 35% of them were converted for residences, 20% for commerce, 20% for culture, 10% for offices, 10% for education, and only 5% for other uses, including industry (Simons, 2010). In such cases, cultural use is generally welcomed, as some connection between the present and the historical designation is maintained (Clark, 2007).

Adaptive reuse of religious buildings in Israel

Adaptive reuse of religious buildings in Israel is an issue of great political, religious, national, and public sensitivity that involves planning and ownership implications, which have been widely discussed and decided in court and planning institutions (Supreme Court 7311/02). From the **public aspect**, the concern in the wake of the demolition of a religious building or change of its designated purpose may possibly lead to conflict with religious or ethnic groups and damage the delicate relations between different community sectors. This sensitivity is expressed clearly in the proposed amendment to the Planning and Building Law regarding demolition or conversion of religious buildings, approved by the Knesset in a preliminary vote in 2012 (and not advanced since then):

We are witness to many cases in which demolition orders or permission to change the structures and use of religious buildings, such as synagogues, religious seminaries, ritual baths, or mosques and churches, were issued. These conversions often starkly contradict the original use, and even entail violation of sanctity or offending the sensitivities of a certain group of people (1439/18/P, authors' translation).

The amendment, which was presented by thirteen members of the Knesset from several different parties,

sought to stipulate that demolition or reuse of a religious building be contingent upon the approval of both the Minister of Interior and the Minister of Religious Affairs. This reflects the view that decision making regarding the conversion of religious buildings should not be implemented by local authority or planning institutions alone. From the **planning aspect**, the National Planning and Building Law determines that adaptive reuse of a building requires a building permit and is dependent on land use regulations. When the new use differs substantially from the original one, a change of land use or permit for exceptional use is required. In a broad generalization, it can be said that a religious building can be converted to the same uses for which the land was originally designated. From the **ownership aspect**, the focus is pointed to the land ownership. Many religious buildings that were constructed on private land are administrated by religious entities. These organizations are entitled to trade the real estate in accordance with their own policies.

The synagogue on Nordau Street, Tel Aviv

In the years following the establishment of the State of Israel, a large ultra-orthodox Jewish community resided in the city of Tel Aviv-Yafo. Well-known religious leaders lived there, Hassidic courts flourished, and synagogues were filled with worshippers. The Hassidei Gur Aleph's Synagogue on 65 Nordau Blvd. was built in 1965 to accommodate the growing number of followers in the Old North neighborhood of Tel Aviv. It was a small synagogue (*shteibel* in Yiddish), built as a one-story building with an area of only about 150 square meters. The land use of the small plot (about 280 square

The façade of the Hassidei Gur Aleph Synagogue at 65 Nordau Blvd., Tel Aviv. by Keren Metrany

The fitness club in the space that was formerly the synagogue prayer hall. by Doron Seri, courtesy of Nordau Fitness House

directly related to the respective process of change or dispersion of a congregation.

Our examination of the unique characteristics of this process was based on four main phases of **a building's life cycle**: construction, service, decline, and demolition or renewal (Clark, 2007; Simons, 2010; Williamson, Radford, & Bennetts, 2003).

- **Construction** includes the processes of planning and building of the structure until its opening. Usually the building is planned with a specific architectural identity related to its function as a house of worship and reflecting the religious denomination, the period, and the environment. The building is a statement of local piety and economic and cultural pride.
- **Service** includes the building's period of use, growth, and expansion. During this phase, ongoing investments are made for maintenance and for adaptation of the property to the changing needs of the community. The upkeep of the building is an expression of the religious devotion of the community, as well as its financial and organizational capability.
- **Decline** is usually a result of urban, technological, social, or cultural changes in the vicinity of the property. It may consist of its gradual physical aging due to a reduced level of maintenance or of its conversion for purposes of low economic value, to the point of partial or full cessation of its use. In most houses of worship, the phase of decline is associated with continual decrease in the number of regular congregants – a tendency typical of many Western countries' city centers over the past 100 years. During this phase, the activities in the building gradually

dwindle, donations come to halt along with reducing regular attendance, maintenance becomes poor, and its physical condition deteriorates. Consequently, as part of a gradual process, the house of worship is closed and the remnant congregation is resettled, merged with larger congregations, or dispersed. When there is no longer any justification to hold the property, the building is sold in order to liquidate the asset and redistribute funds for other areas or purposes. In order to enable the sale of the building, that is, to obtain permission for its conversion for other uses or demolition, the religious authorities carry out acts of deconsecration and emotional distancing from it. The deconsecration of a church requires removal of its sanctity by means of a ritual or a religious ruling. This act signifies that the meaning and value of the house of worship are grounded in the community and not in the building per se, and that faith and prayer are placeless and timeless. Jewish religious law makes it very difficult to change the use of a sacred building for secular purposes.

- **Demolition or renewal** is a phase that consists of two main alternatives: demolition of the existing building, reuse of the land, and construction of a new building suited to the new plan; or reuse of the existing building by adapting it to new and updated purposes. The choice between the alternatives is influenced, among other things, by economic considerations related to the development potential of the real estate, to local authorities' policy regarding heritage conservation and sustainable development, and to considerations related to the physical characteristics

Adaptive reuse of an existing building whose original use is no longer relevant is a planning tool aimed at returning a building to the sphere of urban life in keeping with the changing environment and modern standards. This article addresses the issue of adaptive reuse and secularization for financial benefits of religious buildings that once served as houses of worship. It presents a comparative analysis of two case studies – a synagogue in Tel Aviv and a church in New York – that were both converted for economic uses. Although the buildings served different religions and were built about a century apart, their comparison reflects a fascinating process of changes in structure and function.

Keywords: urban regeneration, adaptive reuse, religious building, conservation, rehabilitation

Introduction

We were intrigued by the title of an article in the sidebar of an online news site. The piece reported on a modest synagogue in the “Old North” neighborhood of Tel Aviv that had been converted into a fitness club. Supposedly, this was another case of adaptive reuse of an existing building, as part of urban regeneration; however, the story of the small synagogue raised numerous questions about religion, secularity, superstition, culture, ritual, and crossing boundaries. These questions, in turn, led us to research the unique case of adapting religious buildings for financial benefits, and the public response to such conversions.

Adaptive reuse of an existing building whose original function is no longer viable is a planning tool aimed at returning the building to the urban life cycle by adapting it to the changing urban environment and modern standards while retaining its architectural integrity.

The process includes the conversion of the building for a new use that suits the place, time, and community. The new use may differ or resemble the original one, and is influenced by the location of the property, real estate ownership, demographic and economic processes, and spatial planning processes. This approach is also widely adopted for historic buildings; in these cases, the characteristics that are important to the structure’s cultural significance are conserved (Ames, 2009).

Historic buildings that have undergone adaptive reuse offer a variety of social and economic contributions. Some of these – such as maintaining historical continuity, conserving heritage values, retaining the sense of place, the community spirit, and the collective memory, supporting environmental sustainability and effective utilization of resources, and minimizing environmental damage – cannot be quantified (Bullen, 2011; Robert, 1989; Simons, 2010).

In this article, we present initial findings of comparative research on reuse projects of religious

buildings converted for commercial use. For this purpose, we chose two cases – a synagogue in Tel Aviv and a church in New York – in order to demonstrate the characteristics of the conversion process and their relationship to the life cycle of the buildings.

The life cycle of religious buildings and houses of worship

The term “religious building” refers to a structure that accommodates a community of faith where a connection is made between faith, time and place. The building is a public place where communal and personal religious ceremonies and spiritual events take place.

Religious buildings, in general, and houses of worship, in particular, embody concepts of heritage, congregation, and multigenerationalism. They are a physical symbol of values and memories that congregation members share among themselves and with the wider community (Ben Uri, 1955; Clark, 2007). Significant life events of the community and individuals, related to holidays and celebrations, joy, and sadness are an integral part of the relationships between the building, the congregation, and individuals.

Traditionally, religious buildings were constructed on prominent sites, highly visible and valuable land, usually separated from buildings that served other daily uses. These buildings bear a unique architectural and design identity, expressed in their size and volume and in the use of specific architectural features and decorations. The shape and architectural style of the building were designed to create an atmosphere of awe, which amplifies religious thought and the practice of good deeds (Clark, 2007).

The life cycle of a building is influenced by economic, social, and cultural factors related, among others, to heritage values and community and personal memories (Douglas, 2006). The life cycle of a house of worship, which is a special example of a religious building, is

Different theoretical and practical aspects of cultural heritage conservation share a common trait: the tension between poles – representation of the past and representation of the present. This tension is part of the ongoing discourse on the role of cultural heritage in shaping the relationship between past and present and of its implications for the future (Giblin, 2015, p. 313). The more the discussion focuses on the conservation of a tangible artifact of high historic value that is listed as cultural heritage, the more researchers, planners, and social stakeholders tend to favor the past and resist the tendency to blur it. Likewise, parties with economic, and in many cases political interests, deliberate about the right balance between these poles. Alternatively, they might prefer the present and adaptation to current conditions and needs. This deliberation is key to making a decision about the function of a built heritage site – the extent to which it should resemble its former role and how to conserve the property and its historic and cultural values – when adapting it to its new function.

From House of Worship to Fitness Club: From Religious to Economic Functions

Keren Metrany, Adi Sela Wiener

From Caravanserai to Center of Tourism and Education: Beit Shami in Kfar Kama

Zuhair Thawcho, Director, Circassian Heritage Center, Kfar Kama
info@circassianmuseum.co.il

Beit Shami, one of the most impressive buildings in Kfar Kama, has undergone a lengthy and complex process of conservation by the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel. Over the past few years, it has served as the Circassian Heritage Center, drawing hundreds of visitors annually to experience Circassian culture. The site is a leader in the trend of conservation and dissemination of the Circassian culture throughout the world, and it operates as a first-class educational heritage site.

Keywords: heritage center, education, conservation, Circassians

The Old Yishuv Museum: A Residential Building that Became a Museum of History

Ora Pikel-Tzabari, Museum curator
Museum-o@015.net.il

The Old Yishuv Museum is located in a centuries-old courtyard house in the Jewish Quarter of Jerusalem. The building, exhibit, and spaces tell the story of the people of the Old Yishuv in the walled city of Jerusalem. In 1976, the historic building became a museum, based on the furniture and objects that had been collected there. The encounter between the structure and the objects within it enhances its historical value. The purpose of this article is to describe the history of the building and its transformation to a museum and also to consider the decision-making process that took place over the years regarding the changes required to adapt it to its new function and design, including their disadvantages and benefits.

Keywords: museum in a historic property, decision-making process, changes and renewal

The Voices of Haifa: The Role of Haifa City Museum

Inbar Dror Lax, Chief Curator, Haifa City Museum
inbar@hcm.org.il

Haifa City Museum, the museum of the history of Haifa, is located at the border of the German Colony neighborhood, in a complex of two historical properties – stone buildings from the time of the Templars, who came to Palestine during the nineteenth century. The article sheds light on the dialogue between the historic complex in which the museum is housed and its role as a museum of the history of a modern Mediterranean city. It discusses the processes that shaped the current identity of Haifa City Museum and its relationship with the local community and contemporary culture.

Keywords: Haifa, history museum, identity and history, urbanism

Existential to Sustainable: Turning Shalem Farm into a Visitors' Center in Ariel Sharon Park

Naor Mimar, Architecture and Conservation Ltd.
mimar@012.net.il

The Shalem Farm, now a part of Ariel Sharon Park, was the Hazera Company's first farm for growing and breeding seeds for agriculture. The article reviews a process of documenting and conserving the forgotten site, which is now a significant part of the park and a heritage site, and will be used as a leisure and recreation site for the benefit of the public.

Keywords: Shalem Farm, the Hazera Association, Tzadok (Cheshek) Rosenthal, the architect Arie Sharon, Ariel Sharon Park

The Stories of Historic Hospitals in Safed: The Hospital of the London Association for Promotion of Christianity Among Jews, Later the Yosef Bussel Convalescent Home, and the Historic Rothschild-Hadassah Hospital Building

Shmuel Har Noy, Director General, Zefat Academic College
shmuelha@Zefat.ac.il

Gali Gilady, Architect
giladygl@inter.net.il

Two historic complexes located at the northern entrance to Safed – that of the hospitals of the London Association for Promotion of Christianity among Jews, later to become the Yosef Bussel Convalescent Home, and that of the historic Rothschild-Hadassah Hospital – tell the story of the city of Safed from the second half of the nineteenth century to the present, as well as the story of modern medicine in the Galilee, in general, and in Safed, in particular. In the course of time, the ownership of both complexes changed. Their public function was preserved, although not always serving precisely the same medical purposes. The complexes are now owned by Zefat College, thus maintaining continuity of their public function in a new format – a bustling urban academic campus. At the beginning of the 2000s, Zefat College renovated and conserved Rothschild-Hadassah Hospital, and it is now promoting plans to renew the Bussel Home complex, including new construction and conservation of the historic buildings. The purpose of this article is to reveal the historic, cultural, and architectural value of the two complexes, and examine how the conservation process was planned in a way that preserves the spirit of the place along with adaptation to their new functions.

Keywords: conservation, public functions, Safed, hospital, Baron James de Rothschild

Tel Hai Courtyard: The Relationship Between Story, Design, and Guiding

Tali P-Harari, Director, Tel Hai Courtyard Museum
TaliP@galil-elion.org.il

Naama Haikin, Curator, Tel Hai Courtyard Museum
NaamaH@galil-elion.org.il

The explanation of the new exhibition at Tel Hai Courtyard emphasizes the central role of the courtyard layout (including a circumferential fence, an inner courtyard and a building) in the guided tour, which tells the story of the Courtyard and the historic events that took place there. The focus of this article is the historic value and design of the Courtyard, the care taken to preserve authenticity in the restoration work and the contribution of these to enriching the experience of visitors. The physical layout and its role in empowering the visitor's experience highlight the unique character of the site. In an era when access to information sometimes deters potential audiences from visiting the site itself, it is important to reemphasize the authentic features, and through them, to broaden the discourse on methodological issues related to the nature of history and how it is constructed.

Keywords: authenticity, historic value, design value, the visitor experience

Kinneret Courtyard: Values of the Past and Present and their Expression in Educational Activity

Zehava Haham-Gabay, Director, Kinneret Courtyard
h.kinneret@gmail.com

Kinneret Courtyard, a national heritage site that was long neglected, has recently undergone a change. Conservation processes are underway in the courtyard and its buildings, educational activities are taking place there, and the site has become a visitor center. The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is heading the conservation work and in the past, groups of graduates of the Mahanot Olim youth movement were included in the educational guiding and program development. The purpose of this article is to present the "facelift" that the site has undergone and discuss its educational role: to teach the story of the courtyard, the values of the past that developed there, their continuation, and the unique combination of these and the current social, settlement-related, and cultural values.

Keywords: Kinneret Courtyard, values of the past, values of the present, educational role

Keshet Eilon Music Center

Graciela Vakrat, Eyal Mines, Arch., Atelier d'Architecture, Kibbutz Lohmei Hagetaot
atelier@loh.co.il

The music center for the Keshet Eilon master classes was established at Kibbutz Eilon in the 1990s, when the large wave of immigration from the former Soviet Union had just begun. The purpose of the center was to serve as a tool for immigrant absorption, to promote development in the Galilee and, mainly, to strengthen the status of music as an international language that bridges societies, nations, and states. Indeed, international educational music activities are held at the center. As in many other kibbutzim, a silo was built in the farmyard of Kibbutz Eilon, and when it no longer served an economic purpose, its physical condition deteriorated. The decision to renovate it and adapt it to a new function – a music library – changed its status, and also strengthened the ties of the new-style kibbutz to its past.

Keywords: silo, kibbutz, additional construction, utilization

Along the Path of Memory: Memorialization, Culture, and “Home” – Hameginim Cultural Center and Park, Kfar Hess

Dr. Rina Reinitz-Idan
rinai@netvision.net.il

The purpose of this article is to describe the circumstances in which a cultural center and park built in the 1950s for use as a memorial site became an organizational, social, and cultural center of the community. In other words, it became a center that fulfilled the role of “town plaza,” even though it was not initially intended as such. Over the years, the cultural center and park served the village as an “agent of memory” and also fulfilled a practical role of meeting the needs of the community. As an agent of memory, the complex represents the historic events that the community has decided to commemorate, and visually, it reflects the worldviews of its planners, who created a unique work of architecture. The practical role is represented by a range of social and cultural activities that have been held there over the years. This combination of intimate community memory and worldviews, needs, and reality created a unique identity of the community and the place, Kfar Hess, even among the communities in the Tel Mond area.

Kfar Hess was established in 1931, and is one of the Tel Mond settlements. Its current population numbers 1350 (350 families). A joint municipal committee manages the life of the community, which includes farmers and other residents. In the past year, after standing abandoned for more than a decade, the cultural center of the moshav that was built in the 1950s was renovated and the park adjacent to it was also “upgraded.” The renovation contributed to a renewed focus on the unique identity of the place and the community.

Keywords: memorialization, memory, identity of place, community, public space, *moshav ovdim*, War of Independence

Dedicated to the memory of members of Kfar Hess who fell in the line of duty and victims of terrorism

The Community Center (*beit ha'am*) Building in Nahalal: From Planning to Conservation – The Function and the Role of the Building

Tal Milner-Huberman, Conservation Architect
talmilner@gmail.com

The community center (*beit ha'am*) in Nahalal, a historic building, is considered as one of the unique architectural monuments that characterize modern architecture of the 1920s and 1930s in Israel and Europe. The cultural, architectural, and landscape features of the place were carefully designed to respond to the needs of the community that was developing at the time. This article focuses on the different roles and functions of the community center building, and suggests a critique of the multiple factors and forces involved in its conservation and renewal.

Keywords: *beit ha'am*, conservation, role, functioning, *moshav*

Sharing the Story: The Architectural-Historical Story as a Tool For Public Participation in the Conservation of Hadar HaCarmel Neighborhood

Dr. Tzafir Fainholtz, Inter Disciplinary Center, Herzliya, Western Galilee College, Akko
ftzafir@gmail.com

The Hadar HaCarmel neighborhood in Haifa, home to a rare mix of modern architectural qualities, has suffered many years of neglect. The neighborhood, which was Jewish and middle-class during the British Mandate period, is now home to a heterogeneous population that is apparently unfamiliar with its heritage. The article examines how research of the architectural heritage as multicultural history enables an invitation to the current resident-users of Hadar HaCarmel to take part in its story and its conservation.

Keywords: heritage, modernism, public participation, architectural history, multiculturalism

Preserving the Spirit of Place: The Role and Functions of the Burial Places of Religious Figures in Tiberias

Dr. Keren Levy, Lecturer, Ohalo College, Katzrin
levykeren962@ohalo.ac.il

The article examines the preservation of the spirit of place in the context of the burial places of religious figures located in Tiberias. Examples are presented of controversies regarding this subject. The burial places of religious figures are not considered conservation sites because they are associated in our minds with religion, and administratively, they do not belong to the official conservation organizations. I claim that a discussion of their conservation, focusing on the spirit of place, is warranted.

Keywords: Tiberias, establishment, mass culture and modesty, burial places of religious figures, spirit of place

The Dairy Barn at Kibbutz Kiryat Anavim: History, Conservation and Functioning

Isaac Shweky, Director, Jerusalem district, The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel
shimur02@netvision.net.il

Avner Ofek, Architect
avner.ofek@gmail.com

Kiryat Anavim, the first kibbutz of pre-state Israel to be built in the Jerusalem hills, was founded in 1920. In 1921, a dairy barn was built on the kibbutz, and cows were imported from northern Europe. The barn was a closed square structure with four walls and a tile roof, built of local stone excavated by the builders at Kiryat Anavim. It was covered with wooden shingles, and the roof was constructed of Marseilles ceramic tiles on top of wooden beams.

In 1926, special franchises were set up in Jerusalem to sell milk and agricultural produce under the name Tnuvateinu; the kibbutz marketed its milk to them. In time, the franchises united into a new national corporation, Tnuva Jerusalem. The active dairy farm at Kiryat Anavim was closed in the 1970s and the building stood unused for several decades. In 2014, it was renovated; it now serves as a public tourist site. The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel assisted in the renovation and conservation of the building. The purpose of this article is to describe the story of the cow barn, its role in the history of Kibbutz Kiryat Anavim, and the process of its renovation. The authors also discuss the connection of the story and the cultural value of the dairy barn to the current use of the building for a restaurant and tourist site.

Keywords: kibbutz, tourist attraction, re-use, conservation, historical value

The Kibbutz Dining Room: Has It Really Finished Its Job?

Idit Shachnai-Ran, Architect
ranidit@gmail.com

For many years, the dining hall served as the social and cultural center of kibbutz life, and became one of its trademarks and most prominent symbols. Far beyond its role as a hall in which to eat, it was a venue for daily life as well as special events, a place for meetings and gatherings, and also for routine organization of work assignments and rotated chores. On many kibbutzim, the dining hall buildings now stand empty and abandoned, “white elephants” in the center of the kibbutz. The purpose of this article is to address the question of what to do with the empty buildings and how to employ them for new uses. The discussion is based on the historic role of the dining hall in the lives of individuals and the community, along with recognition that it must be adapted to the desires, perceptions, and sense of place of a population, old-timers and newcomers alike, that is exploring its role in the renewed kibbutzim.

Keywords: kibbutz dining hall, location, functioning and historic function, values

Conservation and Conversion from a Historic Residence to a Bank: Mani House, 36 Yehuda Halevi St., Tel Aviv

Professor Architect Amnon Bar Or, Tel Aviv University, Azrieli School of Architecture
amnon@baror-arc.com

The process of declaring historic properties – determining their eligibility for inclusion in the list of heritage sites, their conservation, and their use – involves many struggles. At the stage of listing, struggles arise between authorities and developers; at the stage of conservation, between developers and conservation architects; and in the final stage, when the property has already been conserved and adjusted to serve its new function, there are struggles between developers and the supervisory authorities. The purpose of this article is to characterize the three stages and present a solution – instructions for conservation maintenance. The instructions will be formulated at the time of presenting the conservation plan and published as a book that accompanies the property in the stages of its development, conservation, and maintenance.

Keywords: forced conservation, maintenance of conservation, conversion, conservation of values

The 1934 Levant Fair: An Expression of an Era and Its People

Dr. Sigal Davidi
sigal.davidi.10@gmail.com

In 1934, permanent grounds were built in northern Tel Aviv for the Levant Fair exhibitions. These were international exhibitions whose purpose was to generate economic and commercial ties from the world over with countries of the Middle East, in particular with the Jewish community in pre-state Israel. The best architects of the time designed pavilions for the participating countries, creating one of the country's most important urban compounds of International-Style architecture. Eighty years after its construction, the historical, cultural, and architectural importance of the fair gained recognition, and the grounds subsequently resumed their role as a center of urban activity. In this article, I present the history of the Levant Fair grounds from the 1930s to present days. I examine the processes that led to them being forgotten, their rediscovery, and their contribution to the urban renewal of the Yarkon peninsula.

Keywords: Levant Fair, International Style, Yarkon peninsula

Conservation of an Industrial Heritage Site and Its Reuse as a Tourist Attraction

Roni Lapper Holenberg, M.A. student, Bar Ilan University
ronichita@gmail.com

This article describes the unique characteristics of a site that may warrant the status of an industrial heritage site because of its history and the values it represents. The main argument is that conservation of the site and its use as a tourist site could highlight its special character, history, design, and the technologies used there over the years. Its reuse would change the status of the site, raise awareness of the importance of industrial heritage, promote economic activity, and strengthen local pride among those who live near the site. The article concentrates on a description of the operations complex and the employees of the Lapidot-Heletz Company, its history, means for its conservation, and its potential for tourism development.

Keywords: industrial heritage site, conservation, development potential, decision-making process, tourism

Water Towers in the Zionist Landscape

Prof. Maoz Azaryahu, Department of Geography and Environmental Studies, University of Haifa
Maoz.azaryahu@gmail.com

Water towers are a constitutive element of the Zionist landscape. They were built as part of the water supply system for settlements. By virtue of their prominence in the local landscape, they became a formative feature of the Zionist iconography of the new Jewish settlement project. As an expression of progress, they represented the modernization of the Land of Israel. As a Zionist icon, they appeared in visual representations of the settlement landscape in different contexts, from official Zionist propaganda to applied graphics. This article focuses on the functional transformations of water towers that, after ceasing to be used as elements of a water supply system, were invested with commemorative and nostalgic functions, and hence with meanings pertaining to Zionist memory and heritage.

Keywords: water tower, Jewish settlement, Zionist landscape, Zionist heritage, memory, nostalgia

A Housing Project Is Not Just a Cement Block: Contemporary Dilemmas in the Conservation of Public Housing Projects

Naama Shabtai-Cyzer, Architect
cyzzern@netvision.net.il

There are two angles from which to consider the status of the public housing project, recognition of its value, and its candidacy for conservation. One is its prominence in the landscape, which reflects its role in the history of settlement and of landscape design in Israel. The second is its prevalence and physical characteristics, along with their implications for its status, which are sometimes unfavorable. The negative image, which is the outcome of physical negligence and not necessarily disregard of the historic role and value of the housing project, encourages responsiveness to the forces of development and preference of destruction plans over renewal and conservation. The purpose of the article is to present the social and economic potential of neighborhoods in which there is strong representation of public housing, and to encourage urban renovation that includes conservation of public housing projects and highlights their historic and design uniqueness.

Keywords: public housing, conservation neighborhoods, urban development, social values, intangible values, Ramat Aviv conservation, renewal

Summaries

Bo-Bo, Bourgeois-Bohemian, Is It Good or Bad? Cultural Built Heritage, Role Versus Function

Prof. Irit Amit-Cohen, researcher in the Dep. Of Geography and Environment in Bar Ilan University; head of a graduate program "Conservation and Development of Cultural Landscape and Cultural Heritage" and President of ICOMOS Israel
amitcoi@biu.ac.il

In the 1970s, the conservation of cultural heritage became a scholarly discipline, with relevant definitions, research methods, typology, and multifaceted discourse. These include distinctions between intangible and tangible heritage, the latter being further divided into cultural built heritage and cultural heritage of parks and cultural foliage, archeological items, objects representing crafts, objects of art, and more. Until the 1980s, the examination of tangible cultural heritage, in the broad sense, focused on research of its representational roles, particularly regarding historic, cultural, artistic, symbolic, and design values. In the 1980s, the discussion broadened to include the role of the economic value of property listed for conservation. This led to greater recognition that the symbolic value of a property affects its economic value, and just like any other economic product, market rules apply to it, as well. This development promoted a discussion of the contribution of the conserved space and its value to economic activity in that property. In recent years the interest in the relationship of built property and its values with its functions has further expanded to include its social aspects. The purpose of this article is to characterize the value-related roles of a built cultural heritage asset, to categorize the functions assigned to the property, to describe the dialogue between its roles and functions, to consider the contribution of this dialogue to the status of cultural heritage and how it is being conserved in the present and how it may be conserved in the future.

Keywords: cultural built heritage, role, function, conservation, values

From House of Worship to Fitness Club: From Religious to Economic Functions

Dr. Keren Metrany, Architect, Department of Geography and Environment, Bar Ilan University
Keren.metrany@gmail.com

Adi Sela Wiener, Architect, M.A. in Cultural Heritage and Preservation Studies
adisewi@gmail.com

Adaptive reuse of an existing building whose original use is no longer relevant is a planning tool aimed at returning a building to the sphere of urban life in keeping with the changing environment and modern standards. This article addresses the issue of adaptive reuse and secularization for financial benefits of religious buildings that once served as houses of worship. It presents a comparative analysis of two case studies – a synagogue in Tel Aviv and a church in New York – that were both converted for economic uses. Although the buildings served different religions and were built about a century apart, their comparison reflects a fascinating process of changes in structure and function.

Keywords: urban regeneration, adaptive reuse, religious building, conservation, rehabilitation

Table of Contents

Issue No. 6

Front Cover: Church of the Holy Communion, New York – Now a gym. Photo: courtesy of DavidBartonGym

Back Cover: Cultural landscape. Photo: Irit Amit-Cohen

- 6 Preface - Omri Shalmon
- 7 Bo-Bo, Bourgeois,-Bohemian, Is It Good or Bad?
Cultural Built Heritage - Role Versus Function - Irit Amit-Cohen
- 17 From House of Worship to Fitness Club: From Religious to Economic Functions - Keren Metrany, Adi Sela Wiener
- 25 Conservation of an Industrial Heritage Site and Its Reuse as a Tourist Attraction - Roni Lapper Hohenberg
- 31 Water Towers in the Zionist Landscape - Maoz Azaryahu
- 39 A Housing Project Is Not Just a Cement Block: Contemporary Dilemmas in the Conservation of Public Housing Projects - Naama Shabtai-Cyzer
- 49 The Kibbutz Dining Room: Has It Really Finished Its Job? Idit Shachnai-Ran
- 57 Conservation and Conversion from a Historic Residence to a Bank
Mani House, 36 Yehuda Halevi St., Tel Aviv - Amnon Bar Or
- 63 The 1934 Levant Fair
An Expression of an Era and Its People - Sigal Davidi
- 71 Sharing the Story: The Architectural-Historical Story as a Tool For Public Participation in the Conservation of Hadar HaCarmel Neighborhood - Tzafirir Fainholtz
- 79 Preserving the the Spirit of Place: The Role and Functions of the Burial Places of Religious Figures in Tiberias - Keren Levy
- 85 The Dairy Barn at Kibbutz Kiryat Anavim: History, Conservation and Functioning - Isaac Shweky, Avner Ofek
- 93 Keshet Eilon Music Center - Graciela Vakrat, Eyal Mines
- 97 Along the Path of Memory
Memorialization, Culture, and "Home" – Hameginim Cultural Center and Park, Kfar Hess - Rina Reinitz-Idan
- 107 The Community Center (*beit ha'am*) Building in Nahalal: From Planning to Conservation – The Function and the Role of the Building - Tal Milner-Huberman
- 119 The Stories of Historic Hospitals in Safed
The Hospital of the London Association for Promotion of Christianity Among Jews, Later the Yosef Bussel Convalescent Home, and the Historic Rothschild-Hadassah Hospital Building
Shmuel Har Noy, Gali Gilady
- 127 Tel Hai Courtyard: The Relationship Between Story, Design, and Guiding - Tali P-Harari, Naama Haikin
- 131 Kinneret Courtyard: Values of the Past and Present and their Expression in Educational Activity
Zehava Haham-Gabay
- 135 From Caravanserai to Center of Tourism and Education: Beit Shami in Kfar Kama - Zuhair Thawcho
- 139 The Old Yishuv Museum: A Residential Building That Became a Museum of History - Ora Pikel-Tzabari
- 143 The Voices of Haifa: The Role of Haifa City Museum
Inbar Dror Lax
- 151 Existential to Sustainable
Turning Shalem Farm into a Visitors' Center in Ariel Sharon Park
Naor Mimar
- 157 News and Events

Sites Staff

Editor: Prof. Irit Amit-Cohen

Subeditor: Idit Maidan

Assistant to Subeditor: Irad Tsafrir

Editorial Board: Prof. Architect Saadia Mandl (Chairman), Omri Shalmon, Humi Novenstern

Language Editing: Nirit Eitingon

Translation: Tamar Berkowitz

Graphic Design: Lady Mac Studio

proofreading: Yuval Halperin

Production: נירי נירי Niv Amir

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

Founded by the Society for the Protection of Nature in Israel

Mikveh Israel 5891000 • Tel: 03-5059197

shimur@shimur.org.il • www.shimur.org.il

ISSN 2519-6057

■ Dear Readers,

Issue 6 of **Sites the Magazine** is another link in the long chain of our exploration of the seas of knowledge. The deeper we go in this endeavor to understand, learn, study and discover, the more intense our love of conservation and sense of responsibility for the creations of humans and the environment. This creativity is never-ending; it is an expression of a need imprinted in each and every one of us to produce something new, different, special, appealing, adding yet another link to this chain.

This issue, like those before it, presents efforts aimed at conservation and the inculcation of heritage. Thus it might seem to represent conservatism and an effort to preserve the past – both recent and distant history. However, at the same time “conservation” also represents cultural responsibility for the past: it is devoted to producing a platform, a launch pad for continuity, based on our desire to see the conservation alive, active, present, and productive.

The dilemma that arouses perpetual, sometimes even agitated discussion whenever we undertake conservation work and the revival of a building revolves around the character of the structure: its story, who acted within it over the course of time? Who planned it? In what period? What was the background of the people who lived in it? What materials did they use? What was special about the building and how did it coexist with its physical environment? All these and other diverse facts are the basis for the comprehensive discourse we need to engage in to determine the new designations and uses of the conserved building.

During this in-depth discussion, the new and modern may assert themselves with a sense of urgency, demanding to do things here and now, immediately. At that point, it is important to rally the professional forces and maintain the essential dialogue between the forces of the “existing” and the forces of the “new”. For in this relay race, it is our duty to give due respect to what exists, and not to dismiss it in a patronizing, closeminded, short-term manner.

The planning and conservation staff at the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel is often occupied with issues of the uses, designations, and the right degree of flexibility. This subject arises in every significant discussion in the conservation and planning organizations, in Israel and abroad. In many ways, it constitutes the melting pot in which professional paths of action must be determined. These take into account the composite – the complex story of the building from its establishment to the present day, from a balanced, broad perspective founded on the responsibility to give full and appropriate expression to the past, from which we set out toward the future.

One might liken the process to an ancient tell, built layer upon layer, developing a presence in the landscape. Every layer is placed on top of the previous one, and it is impossible to pull the lower layer out and leave the layer above it.

Sites the Magazine 6 is the product of meticulous professional work by numerous authors, experts and researchers in different fields, who work faithfully, out of a desire to familiarize interested readers and students with the subject of conservation. We are deeply grateful and sincerely appreciate their contribution to this important project. I would like to thank the Ministry of Culture and Sport, and extend special gratitude to Professor Irit Amit-Cohen, the editor of Sites the Magazine, for her untiring effort to ensure a journal of high professional standard. To Idit Maidan, director of information and publications and subeditor of the magazine – my appreciation for the many long days she invested in producing this issue. To the language editor, Nirit Itington, the translator Tamar Berkowitz, the graphic designer, Orna Yazkirovich and the proofreader Yuval Halperin – my esteem and gratitude, and to Niv Amir, print production, for his great assistance.

Sites the Magazine is published under the auspices of the Yehuda Dekel Library of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel, a project that publishes books, research and journals, with the aim of making conservation accessible to a large and growing readership in Israel.

My special thanks to Boaz Dekel, chair of the Yehuda Dekel Library, and to the Dekel family, for their longstanding partnership with the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel.

I wish you satisfying reading, full of insights and learning.

Faithfully yours,

Omri Shalmon

CEO

The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

evolved there, and its renewal following a decision to assign it functions consistent with its new status – an open recreational space. Analysis of a complex, history, unique design, and functional change are also discussed in the article by **Shmuel Har Noy** and **Gali Giladi** on the hospitals in Safed. In this case, the authors focus on the public significance of the chosen function. **Naor Mimar** also describes the process of conserving a complex, the Shalem Farm, (Hazera), and emphasizes the historic values of the new function – visitors' center at an ecological park that teaches contemporary educational values to the public.

Tzafrir Fainholtz presents the historical values of the Hadar neighborhood in Haifa, with its distinctly modern buildings that have since deteriorated. The conservation work in the neighborhood is now assuming a new role, boosting public participation and reinforcement of the community of residents. Haifa is also the focus of the article by **Inbar Dror Lax**, who describes Haifa City Museum and presents the deliberations in choosing the functions – exhibits, issues, and messages – appropriate for the Templer building. **Ora Pikel-Zabari** also discusses a cultural heritage site and its function as a museum, in her article about the Old Yishuv Museum at the entrance to the Old City in Jerusalem. The building previously served as a residence; this use together with the building's façade, form, and the objects it contains contribute to the museum-educational function that was chosen for the building.

The adaptation of a cultural heritage site to serve a museum function is also discussed in the article by **Zuhair Thawcho**. A member of the Circassian ethnic community, the author presents the stages that led up to the transformation of a khan in his village, Kfar Kama, to a museum of history of this ethnic group. Similar to those reviewed above, this author also discusses the contribution of the building and its authentic objects to the experience of visiting the museum. The contribution of a historical property to an experience of place is also considered in reference to two "courtyards." Kinneret Courtyard is described by **Zehava Haham-Gabay**, who emphasizes the educational activity and the utilization of physical characteristics to enrich the guiding and visitor experience. **Tali P-Harari** and **Naama Haikin** adopt a similar approach; they highlight the design aspects of Tel Hai Courtyard and the messages they help convey to diverse groups of visitors, in order to enhance their connection to the courtyard and its special "spirit" and atmosphere.

The role of the heritage site in strengthening the spirit of place is discussed in the article by **Keren Levy**, which focuses on the burial places of religious figures in Tiberias. The author describes the different types of visitors to the site, expresses concern regarding the development of tourism that overlooks the values of the site. She calls for deeper acquaintance with the history of the place and the characteristics of visitors, in order to preserve the spirit of the place. Spirit of place is also addressed in the analysis of the kibbutz dining room, which formerly fulfilled a highly significant function for the kibbutz population. The author, **Idit Shachnai-Ran**, discusses whether the building, whose physical appearance and history indicate its high value in the past of the collective kibbutz, can maintain this status in present times, despite its new functions. **Rina Reinitz-Idan** presents another discussion of spirit of place in her description of the development of a cultural center and memorial garden in Moshav Kfar Hess. The site, its presence, its design, and the memories associated with it had implications on the shaping of the village and its unique character. **Tal Milner-Huberman** focuses on a community center (*beit ha'am*), which fulfills similar functions to that of a cultural center. In her article, she discusses the separation of the stage in which the historical values of the community center in Moshav Nahalal were recognized and the conservation was implemented from the decisions about its functions and maintenance, and the impact of this separation on the long-term survival of the property. In a general article on role and function, **Irit Amit-Cohen** discusses the relationship between the two. She reviews each aspect and examines their interdependence – which constitutes the very essence of conservation.

As in earlier issues of the magazine, each article in this issue is also accompanied by a leading paragraph that ties the articles together and shows how they revolve around the central theme – role, function, and the relationship between the two. This common thread through the issue serves two additional goals – first, to broaden the audience of readers, researchers, and people interested in the subject of conservation, and second, to introduce them to the discipline, its current discourse, the definitions, the trends, and the changing approaches. These goals also inspired the addition of keywords and an abstract in English to every article.

Prof. Irit Amit-Cohen

Sites the Magazine – Issue 6, focuses on the interrelationship between role and function (action/task/purpose) and their expression in built cultural heritage. In the process of declaring a cultural heritage site, these relations are discussed in two chronological stages: first, during the selection of the cultural site worthy of listing and, therefore, conservation – action to prevent its deterioration and maintain its value; and second, after the property has been officially recognized, stabilized, and conserved, in making the decision about its use.

In the first stage, role is expressed in terms of historical, cultural, design, social, and political values, which serve as the basis for setting priorities – which properties should be included in the list of cultural heritage. In this stage, the justification for survival of a property derives from the values it represents. Indeed, the representative roles of the property include several roles: the importance of using it to reveal issues of the past (historical events, figures, worldviews, lifestyles, inventions and technologies); its part in emphasizing the unique nature of the place and, by doing so, shaping an identity of place; promotion of political and economic interests; creation of an experience; and expressions of social and community ideas. The function and type of activity assigned to the property, even if considered, are of lesser importance and status at this point.

In the second stage, the status of function changes; in many cases it becomes the central issue in the discussion of how to ensure the survival of the site over time. This focus is based on the premise that it is difficult for a cultural heritage site to survive over time without development. Development refers to the economic sense of the word, and therefore it is measured twice – when calculating the costs of conservation and long-term maintenance of the site, and when considering the potential of using the renewed property for some type of activity. At this stage, the discussion of representative roles is secondary, and quite often the marginalization of the values produces concern about possible depreciation of the values embodied in the property.

In order to avoid a preference of function at the expense of the representative role of the site, as well as the reverse situation – total avoidance of development – a balance is required. This issue offers the conservation community a variety of articles in which researchers, experts, conservation activists, and site managers present solutions related to the preservation of this balance.

Keren Metrany and Adi Sela Wiener discuss the changes of function in two prayerhouses that were converted into gyms. On the face of it, the two functions are extremely distant from one another, but they nevertheless share a common nucleus: the functions chosen for the sites, in the past as well as the present, were dependent on the period and the desires and needs of the community. Had the new functions not been chosen, the properties would have been erased from the landscape. **Roni Lapper Holenberg** describes the history of a site that represents industrial heritage, a complex of vernacular structures that serves as an agent of memory of a chapter in the history of the state of Israel. The good physical condition and location of the site in a space thirsty for economic activity justify its development as a tourism site. **Graciela Vakrat and Eyal Mines** also focus on a vernacular property – a silo whose agricultural designation was replaced by the function of a music center. Another vernacular property is presented in the article by **Isaac Shweky and Avner Ofek**, who discuss a cow barn whose historic function was changed. The authors emphasize the historical and design values and describe the conservation process, but the difference between the historical and the new functions raises questions. **Maoz Azaryahu** also revisits a vernacular property, reviewing the status of the water towers and their role in shaping the Zionist landscape. In addition to their representative role, these towers encourage development in keeping with their size and prominence in the landscape.

Vernacular sites are also the focus of the article by **Naama Shabtai-Cyzer**, who discusses a public housing project. The rows of buildings were constructed in the 1950s in order to accommodate the needs of mass immigration, but also to express a Zionist ideology and worldviews regarding design, planning, and society. Today, too, the buildings are part of the local landscape, but their association with cultural and historical values has been forgotten and the possibility of integrating them into urban renewal projects is not considered. **Amnon Bar Or's** article focuses on a residential building whose designation has changed. The author documents the process of conservation of Mani House, which became a bank, and expresses concern about possible detracting from the function of the conserved building. In response to this worry, he proposes the inclusion of instructions that focus on maintenance of the conservation.

Sigal Davidi describes the history of the Yarkon peninsula, the Tel Aviv port area in its days of glory, when it was used for exhibitions and the Levant Fair. She reviews the changes in its status, the impact on the functions that

אלבומים

יום שישי הגדול

100 מקומות שמורים

TOMORROW

אליהו דובקין
החותם העשירי

סיפה משלי

מגזינים

"אתרים" המגזין 5

"אתרים" המגזין 4

"אתרים" המגזין 3

"אתרים" המגזין 2

"אתרים" המגזין 1

ספרי עיון ומורשת

בים, ביבשה
וגם באוויר

הטיגארטים

משמר הירדן

כנרת - החווה והחצר

בחזרה לרכבת העמק

מצודת כ"ח
מוזאון הרעות

בריה שלנו

לא עיר לא כפר

ויקרא שמה רחובות

הגדוד השלישי

סיפורי הרצליה

רוח קדים

רחוקים קרובים
סיפורם של בני חולים בצפת

ראשונים להעז
פלגות הלילה המיוחדות של אורד ינאי

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
שלושים שנים ראשונות
2014-1984

עין לעציון

ניהול מערכתי
של השימור

המוכתרים

His Rothschild Boulevard

Yehuda Dekel, one of the **founding fathers** of the Council for Conservation of Heritage Sites in Israel and its first **chairman**, passed away almost nine years ago aged 79. His parents, uncles and grandmother were among the **founders of Herzliya**, where he lived until age 12. In 1941 he moved with his mother to Tel Aviv, where he lived on Yavneh Street, close to **Rothschild Boulevard**, his and his friends' playground. It was the place his scout troupe came to for its activities, and he would even tell of his first romance, which blossomed in the shade of the boulevard's trees.

It would be interesting to hear what he would think and say today, now that the issue of conservation, which was so dear to his heart, is gaining more and more importance. He would probably be pleased with the progress but he would also fret over plans and ideas still on the drawing board awaiting their time.

Tel Aviv's Rothschild Boulevard, close on two kilometers (one mile) long, is an exemplary case of conservation over an entire area. Its very location in the heart of this busy city, where it serves as a "green belt", is in itself an invaluable asset both to the city and to its heritage. It seems Tel Aviv without Rothschild Boulevard just wouldn't be the same. It is a testament to its history and its development, but it also speaks of its contemporary character.

Today, who even remembers that the boulevard was born as an afterthought? When the sand dunes were being graded, even before the first home in the future Tel Aviv's initial nucleus neighborhood of Ahuzat Bayit was built, the excess sand was dumped into a deep gully considered unfit for building. So what should be done with this empty space? The decision was to build a "boulevard", an elongated public garden of sorts, less than two hundred meters (two hundred yards) long, as far as present-day Nahalat Binyamin Street. Over the years the boulevard gradually grew in length as the city expanded northwards.

The length of the boulevard is peppered with numerous historical buildings, each making its own contribution, whether at the national level or at the local level. Here are four examples:

Rothschild Boulevard 16 is where the original home built by Zina and Meir Dizengoff stands. This was the original home of the Tel Aviv Museum of Art founded by Meir Dizengoff. It is the site where, in a festive ceremony, the State of Israel was declared. **Yehuda Dekel** had his own personal ties to this home, since his father-in-law, **Eliahu Dobkin**, was one of the original signatories to the Proclamation of Independence. The building is soon due for a complete renovation under strict conservation rules. It will be re-opened, with all its floors, to the public, as Independence Hall.

About a hundred meters (a hundred yards) from there, at Rothschild Boulevard 23, is **Eliahu House** – the archive and history museum of the Haganah. This house, originally built by one of the original BILU pioneers **Yaakov Shertok**

when Tel Aviv was still in its infancy, later became home to the Shertok-Golomb family. This is where the ad-hoc headquarters of the Haganah was set up, since Eliahu Golomb, head of the Haganah, conducted a large part of his work from his home.

Yehuda Dekel often visited this house and in its exhibits he learned of the exploits of the Palmach – the Haganah's crack unit – of which he himself was a member, and with which he fought during Israel's 1948 war of independence.

These two houses are an example of how the buildings' past can be leveraged in favor of the present and the future. Independence Hall will house and commemorate both the items and events related to the founding of Tel Aviv and to the declaration of independence. Eliahu House preserves the memory of Eliahu Golomb and the work of the Haganah, out of which the IDF eventually grew.

Among the other buildings that have been preserved along the boulevard, or that are in the midst of a conservation process with new substance being assigned to them, are the Levine House and the Engel House. Levine House (Rothschild 46) was built in 1924 according to plans drawn up by the architect Yehuda Megidovich. It is representative of the eclectic style in "Little Tel Aviv". This house, which was home to the USSR Embassy, has been restored and renovated, nowadays hosting cultural and social events. Engel House (Rothschild Boulevard 84) is the first building in Tel Aviv to have been built with a portico in 1933 – according to a plan laid out by Zeev Rechter. The building is now being renovated and the hotel now being built there has undertaken to preserve the building's historic façade.

Herein, therefore, past, present and future blend along the Rothschild Boulevard, 75 years after the boy Yehuda Dekel moved into his home nearby.

www.idekel.co.il

Sites *The Magazine*

www.idekel.co.il

Yehuda Dekel Library
The Council for Conservation of Heritage Sites in Israel

**The Council for
Conservation of
Heritage Sites in Israel**

את הדיון בנופי תרבות מכוונות שתי גישות: האחת - נוף תרבות הוא תוצר תרבותי, פוליטי, כלכלי, חברתי. ככזה הוא מייצג את ההווה האנושית של האנשים החיים ופועלים באותו נוף. השנייה - על פי ההגדרה של אונסקו, הוועדה למורשת עולם, נוף תרבות "מייצג שילוב של פעילות טבע ועבודת בני אדם. זהו נוף פעיל המשקף את ההתפתחות של ההתיישבות האנושית על פני זמן בהשפעת אילוצים פיזיים ו/או הזדמנויות המייצגים כוחות חברתיים, כלכליים ותרבותיים פנימיים וחיצוניים של הסביבה הטבעית שלהן" (1992).

נוף תרבות

רומניה
נוף תרבות כפרי

יפו
מבט לנופי תרבות עירוניים

נמל יפו
נוף תרבות פעיל

נס ציונה
נוף תרבות היסטורי

נס ציונה
נוף תרבות היסטורי

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, איש פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה ומסקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים.

בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכנני הנגב, ממפתחי חבל ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיו"ר הוועד המנהל של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי ישוע במלחמת העצמאות, מקום בו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" וממדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה במחלה קשה. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - "ספריית יהודה דקל". "מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכרו של יהודה דקל.